M- 3016

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
श्रीमद्भागवताद्य-पद्यव्याख्याशतकं	वंशीधर शर्मा	धार्मिककाव्य	अपूर्ण	-	3/12	236	संस्कृत	कागद	17	41	शके 1811	

॥ गोवर्द्धननतुव्रजरक्षाकृतातस्यरक्षावत्स्वभावत्वान्मामापिसरक्षन्विितिहेतोस्तद्ध्यान

श्रीराधायास्तुश्रीकृष्णस्यापिवशकर्त्रीत्वेनसर्वोत्कर्षवत्त्वान्ममापिसोत्कर्षंददात्विितितद्ध्यानम् ॥ वृन्दावनस्यतुसाक्षाच्छ्रीकृष्ण स्यनित्यालयत्वान्ममापितद्भवत्विितितद्ध्यानम् ॥ कलौतुहरिनामैवसर्वार्थसाधकत्वाद्ध्येयमितितद्ध्यानम् ॥ वायोस्सर्वाधारत्वेनसर्व जीवनहेतुत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ इन्द्रस्यसर्वदेवाधिपत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ वरुणस्यसर्वजीवनहेतुजलाधीशत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ धर्मराजस्तुसर्वशा स्तासर्वेषांकर्मफलदाताचेतिध्येयः॥ सर्वनिधीशत्वात्कुबेरस्यापितथात्वम् ॥ वन्हेःसर्वदेवमुखत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ विष्णुशिवयोरभेदबुद्धेर्मोक्ष हेतुत्वादभेदरूपेणतयोर्ध्यानन्याय्यमेव ॥ श्रीमद्भागवतस्यश्रीकृष्णवाङ्मयमूर्तित्वात्सर्ववेदसारत्वाच्चध्येयत्वम् ॥ व्यासस्तुसाक्षान्नारा यणएवातस्तद्ध्यानंकार्यमेव ॥ श्रीशुकस्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वाद्ध्येयतास्त्येव ॥ पृथोरादिराजत्वेनसर्वमर्यादास्थापकत्वात्पूज्यत्वंस्यादे व ॥ ऋषभदेवस्यमोक्षहेतुपारमहंस्याश्रमप्रदर्शकत्वाद्ध्यानविषयतास्तीति ॥ ध्रुवस्यतुसर्वोत्कृष्टपदस्थत्वात्सर्वदास्थायित्वाच्चतथात्व म् ॥ नरनारायणयोस्तुकामक्रोधादिजेतृत्वेनध्येयतास्त्येव ॥ हंसावतारस्यतुब्रह्मणोपिमोहनिरासकत्वेनगुरुत्वादर्च्यत्वम् ॥ यमुनाया स्तुश्रीकृष्णकेलिस्थानत्वेनतटिनीषुमुख्यत्वाद्ध्येयता ॥ पुष्करस्यसर्वतीर्थगुरुत्वाद्भुवोनेत्रत्वाच्चार्ह्यतास्त्येव ॥ प्रयागस्यतुतीर्थराजत्वा द्ध्येयत्वम् ॥ कुरुक्षेत्रस्यतुत्रिधामुक्तिहेतुत्वेनध्येयत्वम् ॥ मायाक्षेत्रस्यतुमोक्षहेतुत्वाच्छ्रीगंगायांमुख्यस्थलत्वाच्चध्येयता ॥ श्रीसाकेता र्यायायोध्याक्षेत्रस्यश्रीरामाविर्भावभूमित्वाद्ब्रह्मप्रियसरय्वधिकरणत्वाच्चसर्वदाध्येयत्वमेव ॥ श्रीकाश्यामरणादेवमोक्षदातृत्वेनध्येयता ममभूत्वाद्वा ॥ श्रीद्वारिकायाः श्रीकृष्णराजधानीत्वेनसपरिकरस्यभगवतोनिवासभूमित्वात्तथात्वम् ॥ गोपीचंदनधृतेः तिध्येयमेवतत ॥ ऊर्द्ध्वपुंड्रस्यसर्वकर्मसुधार्यत्वेनकर्मपूर्तिकरत्वाद्भगवत्प्रियत्वाच्चध्येयता ॥ कांचीद्वयस्यापि क्तिदत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ अवंतिकायाअपिश्रीकृष्णविद्याध्ययननगरत्वेनमोक्षहेतुत्वादर्ह्यता ॥ श्रीजगन्नाथस्तुकलौसा पदश्चातोध्येयएवसः ॥ श्रीविष्णुनैवेद्यस्यत्वखिलपापहरत्वेनभक्ष्यत्वाद्ध्येयत्वं ॥ श्रीविष्णुचरणोदकस्यनिखिल

॥ श्रीतुलसींविनादत्तमप्यन्नादिहरिर्नगृह्णात्यतस्तस्याहरिवल्लभात्वेनध्येयतास्त्येव ॥ शालिग्रामेसर्वदावि
ेव ॥ बदरीक्षेत्रस्याधुनापिसाक्षान्नरनारायणस्थितिमत्त्वाद्ध्येयत्वम् ॥ सेतुदर्शनस्यब्रह्महत्यानिवर्तकत्वेनरामेश्वरा
ोग्यता ॥ समुद्रस्यतुसर्वतीर्थरूपत्वाद्रक्षआदिभ्योलोकरक्षकत्वाच्चध्येयता ॥ काश्मीरमंडलस्यवाग्देवतायाःसर्व
ेश्वाराहाविर्भावभूमित्वाद्ध्येयता ॥ भारतखंडस्यतुपुण्यक्षेत्रत्वेनध्येयता ॥ कालस्यसर्ववशित्वाद्ध्येयता ॥ परोहियो
ाःसत्याधिरितिभगवदुक्तेर्मनःस्थितेःसर्वार्थसाधकत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ ब्रह्मणस्तुसर्वजगदुत्पादकत्वेनध्यानगोचरता ॥ कार्तिकेय
स्यापिप्रज्ञावर्द्धकत्वाद्देवसेनापतित्वाद्वार्च्यतास्त्येव ॥ जननीजनकयोस्तुचतुर्वर्गसाधनदेहदातृपालकत्वात्सर्वामररूपत्वाद्ध्यानयोग्य
ता ॥ श्रीप्रद्युम्नस्यकामावतारत्वेनाखिलबलिभ्योबलवत्तरत्वाद्ध्यानविषयता ॥ अनिरुद्धस्यापिचतुर्व्यूहांतर्गतत्वेनभगवद्रूपतयाध्ये
यता ॥ अर्जुनस्यतुश्रीकृष्णस्यातिवल्लभत्वात्पूज्यतैव ॥ उद्धवस्यश्रीकृष्णमंत्रिषुप्रवरत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ हनुमतोऽतिबलवत्तरत्वेनतद्ध्या
नंममापिबलंकरोत्विविति ध्येयत्वम् ॥ गरुडस्यतुभगवद्यानत्वादमृतनेतृत्वाच्चार्चनयोग्यता ॥ सुदर्शनस्यभगवदायुधेषुमुख्यत्वाद्ध्येयत्व
म् ॥ श्रीलक्ष्म्यास्तुकटाक्षपातेनसर्वसंपद्धेतुत्वाद्ध्यानयोग्यता ॥ अष्टादशाक्षरस्यसर्वमंत्रराजत्वाच्छ्रीकृष्णस्वरूपत्वाच्चतथात्वं ॥ श्री
गीतायाःसर्वोपनिषत्सारत्वात्साक्षाच्छ्रीमुखोक्तित्वाच्चध्येयता ॥ वेदोनारायणःसाक्षादित्युक्तेः सर्वपुरुषार्थोपायाद्बोधकत्वाद्ध्यानगोचर
ता ॥ अस्यपुराणस्यगायत्र्यर्थभूतत्वात्तद्ध्यानमुचितमेव ॥ गवांकुलस्यसर्वदेवदैत्यनरादिपालकत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ रुद्राक्षस्यहरवल्लभत्वा
त्सर्वदेवमनुजेष्वभ्यर्हितत्वाच्चध्यानगोचरता ॥ पञ्चाक्षरमंत्रस्यतूपदेशंविनापिश्रेयोहेतुत्वादर्ह्यता ॥ शिवलिंगस्यसर्वपुरुषार्थजनकत्वेन
ध्येयता ॥ भस्मधृतेस्तुशिवपूजनोपयोगित्वात्तथात्वम् ॥ बिल्वस्यसाक्षाच्छ्रीनिवासभूमित्वेनामृतोद्भूतत्वेनचध्यानविषयता ॥ स्वयं
पाक्स्यसर्वाचारेषुमुख्यत्वाद्ब्राह्मण्यापादकत्वाच्चध्येयता ॥ नवग्रहाणांजगत्सुखदुःखहेतुत्वात्तद्ध्यानेनममदुःखंमाभूदितितद्ध्यानम् ॥
...ल्वाद्ध्येयत्वम् ॥ तर्कशास्त्रस्यवादिवृंदमर्दकत्वेनतद्ध्यानान्मन्निर्मितशास्त्रेकश्चिद्वादंनकुर्यादि

॥ ...धकत्वात्तस्यक्षेषुप्रधानत्वं... ॥ दुजनप्रथमंवंदेदितिन्या
...नाश्रीदाततद्व्यानम् ॥ संन्यासस्यतुमोक्षोपयोग्याश्रमत्वादंतेतद्व्यानमिति ॥ अत्रपौर्वापर्यविचारो
नकार्थबहुव्याख्यानेतात्पर्यत्वात्संगतिविचारस्याप्यत्रचिंतानकार्या ॥ बह्वर्थेसंगतिर्वाक्येनैवालोच्यामनीषिभिःइत्यभियुक्तोक्तेः ॥
अथगणेशपक्षः ॥ नत्वालंबोदरंदेवंव्याख्याभागवतस्याहि ॥ आद्यश्लोकस्यविशदापक्षेगाणपतेकृता ॥ १ ॥ कार्यारंभेगणेशश्वपूजनीयः
प्रयततःइतिमनसिनिधायव्यासःश्रीमद्भागवतारंभरूपकार्यादौगणेशंप्रणमाति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ ॥ छ ॥ ॥

जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदाय
आदिकवयेमुह्यन्तियत्सूरयः ॥ तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्र
त्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि ॥ १ ॥

वयंतंगणेशंब्रह्महृदाब्रह्मदृष्ट्याआदौधीमहि ॥ आदीत्यव्ययमादावित्यर्थे ॥ मनसिहृदिशिहृच्छब्दोवागीशेनप्रकीर्तितइत्यनेकार्थचिंतामणिः ॥
गणेशस्यब्रह्मरूपतात्वथर्वशिरस्युक्ता। त्वंप्रत्यक्षंब्रह्मासि। त्वंज्ञानमयोविज्ञानमयोसि। सर्वंजगदिदंत्वत्तोजायते। सर्वंजगदिदंत्वत्तस्तिष्ठति। स
र्वंजगदिदंत्वयिलयमेष्यतीतिश्रुतेः ॥ यतोयस्माद्गणेशात्स्वराडिंद्रःअर्थेषुसमुद्रोद्भूतकामधेन्वादिपदार्थेष्वाद्यस्यसमुद्रमंथनादिकारणस्या
मृतस्यजन्माविर्भावमन्वयात् जनेःप्रादुर्भावार्थकत्वाज्जन्मशब्दआविरर्थकः ॥ स्वराण्नमुचिसूदनइत्यमरः ॥ यद्वास्वराट् युधिष्ठिरोयतो
गणेशादाद्यस्यसर्वादिकारणस्यश्रीकृष्णस्यजन्माविर्भावमन्वयात्प्राप ॥ अनुपूर्वोयाप्रापणेततोलङ् ॥ युधिष्ठिरेणवनस्थेनापद्ग्रस्तेनकस्य

चिद्दषेरुपदेशाद्गणेशार्चनंकृतंततःश्रीकृष्णप्राप्तिस्ततआपत्त्यभावएतच्चभाविष्येस्फुटं॥ सामंतेशश्चक्रवर्तीस्वराट्सम्राण्महाधिपइतिधरणि
॥ समुद्रमथनारंभेगणेशार्चनंनकृतंततएवगिरिपातादिनासुरासुरविनाशोगिरेरधोगत्यादिरूपश्चोपद्रवोभूत् ॥ ततोविष्णुनागणेशार्चनंकार
यित्वामथनमारंभितं ॥ विलोक्याविघ्नेशविधिंतदाच्युतइत्यादिनाष्टमस्कंधेवक्ष्याति ॥ अनाराध्यगणाधीशंनहिकिंचित्प्रसिध्यतीतिभविष्ये
पि॥ततोमृतादिप्राप। यन्निमित्तंयत्क्रियतेतद्देवतस्यहेतुःयथास्वर्गकामोयजेतेत्यादौस्वर्गकामएवयजनेहेतुस्तथामृतमेवात्राब्धिमथनेकार
णमितिपूर्वोक्तमनुसंधेयम् ॥ कीदृशःस्वराट्इतरतःसकाशादभिज्ञः । इःकामेकामनायांचेत्यनेकार्थोक्तेः ईंकामंतरतिजयतीतीतरोविष्णुस्त
स्मादितरतः ॥ तस्यनित्यंब्रह्मचर्यवत्त्वादितरत्वं॥तदुक्तंजैमिनीये ॥ यद्यहंब्रह्मचर्येणनभग्नोभूतलेतदा ॥ तेनमेसुकृतेनाद्यपार्थस्यायातु
वैशिरः ॥ यैर्नीतंतेपतंत्वद्यभिन्नशीर्षाममाज्ञया इति ॥ किञ्च दुर्वासोदर्शनार्थिनीभिर्गोपीभिरप्येतद्यमुनातरणावसरे ॥ कृष्णाज्ञयैब्र
ह्मचर्यमनुभूतंयमुनामार्गदानेनहेतुनेति गोपालतापिन्यां ॥ गर्गसंहितायांचैतत्स्पष्टतरम् ॥ तथावक्ष्यत्यपिश्रीदशमेआत्मन्यवरुद्धसौ
रतइति ॥ तथाचेतरतोविष्णोरभिज्ञःप्राप्तशिक्षः ॥ तच्छिक्षाचललोभःकार्योनवोजातुकामंरोषस्तुवस्तुषु इत्यादिनाष्टमस्कन्धेप्रगटी
भविष्यति॥यद्वार्थेषुइतरतःइतादूरीभूताराति:प्रीतिर्यस्यसतथासमासांतोत्रडः॥ तस्मिन्बलिः स्पृहांचक्रेनेन्द्रईश्वरशिक्षया ॥ इत्यग्रेवक्ष्य
माणत्वात् ॥ युधिष्ठिरपक्षेइतरतःशत्रोरभिज्ञस्त्वस्तः ॥ इतरोरिपुनीचान्यशिवविष्णुगुहेषुचइतिसर्वार्थचिंतामणौ । ज्ञात्रासेप्यनेकार्थ
त्वाद्धातूनाम् ॥ यत्कोर्थः यंसूरयोमुह्यंतिध्यायन्तिमुहवैचित्त्ये ॥ इहचित्यतेसंज्ञायनेनेतिचित्तंध्यानंविशेषेणाचित्तंविचित्तंतस्यभावोवैचि
त्यमित्यर्थान्मुहिध्यानार्थोभवतीति ॥ पादांबुजध्यानवशेनयस्यविघ्नांधकाराविलयंप्रयांतीतिजातकाभरणोक्तेः ॥ कस्मैकवयेकवित्वाय
भावप्रधानोनिर्देशः ॥ यत्रयस्मिन्गणेशेध्यातेसतीतिशेषः ॥ त्रयाणांशोकमोहविघ्नानांसर्गःस्थितिर्मृषा ॥ सृष्टौस्थितौचसंहारेसर्गो
[illegible]पिसर्गोस्ति शोकइष्टविनाशजंदुःखम् । मोहोऽज्ञानम् । विघ्नस्तुकार्योत्पत्तिप्रतिबंधकउप
किंभूते [illegible] तेत्वंका [illegible] प्नोतितच्छिरोधारणेनेतितेन

...नदृशः ॥ तेकरीस्मृतइतिसौभरिप्रो[illegible]न्दितःसनःस[illegible]गजमुख[illegible]त्यर्थः ॥ कीदृशं
...नाननधाम्रातजसापरंसर्वोत्कृष्टं । आदिपूज्यत्वात्सर्वदेवपराभवकर्तृत्वाच्च ॥ आदिपूज्यत्वंतुसर्वत्रप्रसिद्धमेव ॥ सर्वदेव
पराभवकर्तृत्वंशिवपुराणेस्पष्टं । पुनःकीदृशंसत्यंब्रह्मरूपत्वात् ॥ पुनःसदानित्यंनिरस्तोपास्तःकुहकोविघ्नसमूहःस्तवपाठकानांयेनसत
था ॥ सर्वेविघ्नाःशमंयांतिगणेशस्तवपाठतः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ इतिगणेशपक्षः ॥ १ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ अथसरस्वतीपक्षः ॥ ॥ वयंतत्सारस्वतंधामहृदाधीमहि ॥ ततकिंयस्यान्वयात्संबंधात्स्वराड्दरिद्रोप्यभिज्ञईश्वरोभवति ॥ वंशानु
गतिसंबंधेपदानांयोजनेतथा ॥ पदार्थसंगतौप्राप्तौ संसारेसेवनेऽन्वयः ॥ इतिमहीदेवः ॥ स्वराडिवनिपानखनित्रमिंद्रइत्यत्रस्वराड्
पदंदरिद्रपरंवक्ष्यति ॥ अभितोज्ञापयतिनियोजयतिसर्वानित्यभिज्ञः । ज्ञा नियोगेऽतोडः । सरस्वतीप्रसादादाप्तविद्यःसर्वान्स्वेस्वेकर्तव्ये
नियोजयतीतितंपृष्ट्वैवसर्वेस्वंस्वंकार्यमारभंतइतिभावः ॥ यद्वाऽभिज्ञोनारदःस्वराट्स्वरमटतिजानातीतिस्वराट्स्वरज्ञानवानभूदित्यर्थः
। एतच्चगर्गसंहितादावतिस्पष्टम् ॥ यत्सारस्वतंधामआदिकवयेबृहस्पतयेब्रह्मज्ञानंतेने ॥ ब्रह्मतत्त्वेतपोभेदेनद्वयोःपुंसिवेधसि ॥ ऋत्वि
ग्योगभिदोर्विप्रेज्ञानेवेदेचभूमानि ॥ इतिमेदिनी ॥ दत्तंतेनिर्मलंज्ञानंकुमतिध्वंसकारकम् ॥ इतिस्कांदेबृहस्पतिंप्रतिभारतीवाक्यात् ॥
यस्मिन्ब्रह्मणिज्ञानेसूरयःशास्त्रज्ञाअपिमुह्यंतिज्ञानस्यशास्त्रेष्वनेकधाकथनात्किंद्वैतमेवश्रेष्ठमुताद्वैतमितिनिश्चयंनाधिगच्छंति ॥ यत्रसार
स्वतधामध्यानेत्रयाणांजाड्यास्मृत्यस्फूर्तीनांसर्गःस्थितिर्मृषा ॥ अस्फूर्त्यस्मृतिजाड्यानिनश्यंतियद्विचिंतनात् ॥ तांदेवींशारदांवंदे
सदासुरवरार्चिताम् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ यथातेजोवारिमृदांविनिमयोविपर्यासोमरुमरीचिकादिमृषेति ॥ किञ्चयत्सारस्वतंधामआद्य
स्यब्रह्मणः ॥ इःकामेकामनार्याचचंद्रेसोंबादिषुतथा ॥ इतिकोशात्इनाचंद्रेणतीर्यतउपमीयतेइतीतरंमुखंयद्वाइंचंद्रंतरत्युल्लंघयतिशोभये
तीतरंतस्मादितरतोमुखादित्यर्थः ॥ धातूनामनेकार्थत्वात्तरतिरत्रोपमार्थः ॥ तथाचब्रह्ममुखादितिलब्धंजन्मापप्राप । आस्याद्वागिति
तृतीयेवक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंभूतंधाम सदासत्यंकालत्रयेविद्यमानं ॥ नित्यसिद्धांब्रह्मरूपांवंदेदेवींसरस्वतीम् ॥ इतितत्स्तवोक्तेः ॥ पुनःप

पुनःस्वेनजेन

रंब्रह्मादिसेव्यं। याब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैःसदावंदितासामांपातुसरस्वतीभगवतीनिःशेषजाड्यापहेतिसंहितोक्तेः ॥ पुनःस्वेननिजेन

धाम्नाप्रकाशेनअर्थेषुवाच्येषुनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽस्फूर्तिलक्षणोयेनतत्तथा। यद्वाऽर्थेषुमहावाक्यार्थेषुनिरस्तःकुहकोऽज्ञानरूपोयेनत

तथा। तथाचज्ञानंदत्त्वामोक्षंददातीतिभावः॥ मोक्षदेमुक्तिमार्गेइतिरुद्रयामलोक्तेः।सरस्वत्यावागधिष्ठातृदेवतात्वेनवागप्रतिहतामेभवत्वि

तिग्रंथादौतद्ध्यानमुचितमेवेतिप्रतीयतेस्माकमत्र ॥ इतिसरस्वतीपक्षः ॥ २ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अथसूर्यपक्षः ॥ सूर्यएवसर्वजगतःप्रकाशकत्वाद्धितकरः॥ किंचास्यपुराणस्यापि कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोधुनोदितः ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाण

त्वेनसूर्यरूपत्वमस्ति ॥ तच्चांतस्तमोनाशकत्वसाम्यात्समंजसं। निखिलश्रुत्यर्थपंकजोद्बोधकत्वाद्गायत्र्यर्थवर्णकत्वाद्वाबोध्यं। गा

यत्र्यामपिसूर्यएवस्तूयते। किंचगायत्रीरूपत्वकथनेनद्विजस्यैवास्याध्ययनपाठादावधिकारोनत्वत्रैवर्णिकस्येत्यपिसूचितंभवाति ॥

सूर्यस्यबहिरंतस्तमोनाशकत्वात्सशिष्योव्यासस्तमेवध्यायति ॥ जन्माद्यस्येत्यादिना ॥ वयंतंसूर्यंहृदाधीमहि ॥ तं कं॥ यतःसूर्यादस्य

जगतोजन्मादिभवति। सूर्याद्भवंतिभूतानिसूर्येणपालितानिसूर्यंप्राप्नुवंतीतिसूर्योपनिषदि। आदित्यहृदयेपियन्मंडलंविश्वसृजंप्रसिद्ध

मुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ॥ इत्युक्तम् ॥ यआदिसनातनंब्रह्मवेदंकवयेयाज्ञवल्क्यायतेनेअश्वरूपेणप्रकाशितवान् ॥ एतच्चद्वादशेस्फुटी

भविष्यति ॥ यश्चतेजोवारिमृदांतेजसांवारिणांमृदांधाम्नाश्रयत्वेनइतरतःइताज्ञातारतिःक्रीडायस्यसतथाप्रसिद्धइत्यर्थः॥ तेजसामाश्रयत्वं

तुतत्रप्रमाणानपेक्षमेव। वार्याश्रयत्वंतुआदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेः ॥ वक्ष्यत्यपियथैवसूर्यात्प्रभवन्तिवारःपुनश्चतस्मिन्प्रविशंतिकाले

॥ इतिचतुर्थे। द्वादशेपि अपामादानविसर्गाभ्यामिमांलोकयात्रामनुवहतीति ॥ रविकराएवघनाकारेणपरिणतावर्षंतीति। यथाघनोर्कप्र

भवोऽर्कदर्शनइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥मृच्छब्देनतदुपलक्षितंजगत्तस्यधाम्नाप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः।यद्वामर्दयतिसर्वंजगदितिमृद्धर्मराजस्तस्यधा

[illegible] । किंचयस्मिन्सूर्येत्रयाणांप्रातर्मध्यसायानांसर्गोरचनामृषा। प्रातर[illegible]लोकापेक्षयैवनतुतत्रतेसंतीतिभावः।

[illegible] । किंनमयःशाश्वतात्पर्यज्ञःसौभरिप्रो[illegible] । मुहर्व[illegible]न्त्ये वैचित्त्यंमोहो

[illegible] ॥

...नतस्यभावस्तथा । ब्रह्मेंद्रनारायणरुद्रवन्दितःसनःसदायच्छ...

...तकातयातेधातूनामनेकार्थत्वात्। एवंब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः॥ कीर्तय...सुरश्रेष्ठदेवंनाराय

क्तेः॥किञ्चयःसूर्योयथायथावद्विनिमयःनितरांमीयतेक्षिप्यतेशरीरमनेनेतिनिमयोरोगसमूहः॥निपूर्वड्डुमिञ्प्रक्षेपणेऽतोऽप्रत्ययःसाधने।वि

गतोनिमयोयस्मात्सविनिमयः ॥ आरोग्यंभास्करादिच्छेदितिस्मृतेः । वाताश्मरीदुर्नामत्वग्दोषमहोदरप्रमेहांश्च ॥ ग्रहणीभगंदरमुख्या

न्महारुजस्त्वमिनसंहरसीत्यार्यास्तवोक्तेश्च ॥ कुष्ठव्याधिस्तथादद्रुरोगाश्चविविधाश्चये॥ जपतस्तस्यनश्यंतिभक्त्याशृणुतदर्जुनेतिभविष्ये

श्रीकृष्णोक्तेश्च॥ किंभूतंस्वेनान्यनिरपेक्षेणैवनिरस्तःकुहकोंधकारोयेनसतथातं । किंचयःसूर्यःस्वराट्स्वयंप्रकाशःनत्वन्येनकेनचित्प्रकाशि

तःयच्चयेनेद्धःसूर्यस्तपतीतिसूर्यस्तपतियद्भयादितिचश्रुतौ ॥ यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमाम

कमितिस्मृतौचोक्तंतत्त्वाधिकारिकदेवतापरमत्रतुसाक्षाद्ब्रह्मरूपसूर्योध्येयोभिप्रेतः ॥ पुनःकिंभूतं सत्यंत्रैकालाबाध्यंआत्मरूपत्वात् । सूर्य

आत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः॥पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मादिपूज्यत्वात्। तदुक्तमादित्यहृदये आदित्यमर्चयेद्ब्रह्माआदित्यमर्चयेच्छिवः॥इति।

यद्वापातिसर्वमितिपंजलंतद्रातिददातीतिपरस्तं॥ स्वर्गोभिर्मोक्तुमारेभेभूम्याउदमयंवसु॥इतिश्रीदशमेवक्ष्यमाणत्वात्॥इतिसूर्यपक्षः॥३॥

॥ अथ शिवपक्षः ॥ ॥ शिवरूपाज्ज्ञानमहमित्यार्यास्तवोक्तेश्शिवस्यज्ञानदातृत्वश्रुतेर्व्यासस्तंध्यायति ॥ वयंतंशिवंसदाहृदाधीम

हि ॥ तंकं यत्रत्रयाणांनेत्राणांसर्गोरचनाऽमृषा । यद्वात्रयाणांब्रह्मादीनांसर्गःप्रेरणममृषासत्यः । यस्याज्ञयाजगत्स्रष्टाविरिंचिःपालकोहरिः

॥ रुद्रःसंहारकर्ताचनमस्तस्मैपिनाकिने ॥इतिस्मृतेः । सर्गोऽध्यायेचनिर्मोक्षेप्रेरणेसृष्टिहानयोः । स्वभावेगमनेज्ञानेहिंसनेपिचकीर्तित

तः ॥ इतिमहीदेवोक्तेः ॥ यद्वात्रयाणांत्रिपुरस्थदैत्यानांसर्गोहिंसनममृषासत्यः । तेजोवारिमृदांयथाऽविनिमयःस्वभावावस्थितिरासृष्टे

रमृषाचपुनर्यस्यान्वयाद्देहादाद्यस्याग्रपूज्यस्यगणेशस्यजन्माभूत् । पार्वतीमलादुत्पत्तिर्गणेशस्यकल्पांतरविषयाबोध्या ॥ गणेशस्या

ग्रपूज्यत्वंतुभगवदर्पितमालाधृतेरेवजातमेतच्चब्रह्मवैवर्तेस्पष्टम् ॥ यःशिवआदिकवयेपाणिनयेब्रह्मवेदैकदेशंव्याकरणंतेने। येनाक्षरसमाम्ना

यमधिगम्यमहेश्वरात् ॥ कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंतस्मैपाणिनयेनमः ॥ इतिस्मृतेः ॥ पाणिनयेशिवएवददाविति अंगांगिनोरभेदोपचारात्
स्वैकदेशेपिब्रह्मशब्दप्रयोगः । एकदेशत्वेमानंतुमुखंव्याकरणंस्मृतमितिस्मृतिः । यद्वामुखमर्द्धंशरीरस्यसर्वंवामुखमुच्यते॥ इतिकामंदको
क्तेर्व्याकरणंवेदमुखत्वाद्वेदएवेतिध्येयम् ॥ यःशिवःस्वराट्स्वयंप्रकाशः संगीताचार्यश्च संगीताचार्यत्वंग्रंथांतरेस्पष्टम् । स्वयंप्रकाशत्वंतुस
र्वेश्वरत्वादेवेति । यश्चेतरतइतराणांकामतरणशीलानांयोगिनामर्थेषुकर्तव्यमनियमादिष्वभिज्ञःनियोजकः इत्थंसमाधिसिद्धयेयमाइत्थं
नियमाश्चकार्याइत्येवंप्रेरकः । ज्ञा नियोगेडप्रत्ययः । यस्मिन्शिवेसूरयोभृग्वादयोपितदाचरणनिंदनादिनामुह्यंति । एतच्चचतुर्थेदक्षोपा
ख्यानेस्फुटीभविष्यति । यद्वायस्मिन्व्याकरणेसूरयोऽन्यशास्त्राभ्यासेनकथंचननिपुणाअपिमुह्यंति । शब्दापशब्दापरिज्ञानात्
क्लिश्यंति॥अतएवोक्तमभिज्ञैःयद्यपि बहुधाधीतंतथापिव्याकरणंपठनीयं ॥ शब्दोऽशब्दोमाभूत्सकलंशकलंशकृत्सकृत् ॥ इति । किंच
वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगाःक्वयांतिसंत्रस्ताः ॥नटभटगणकचिकित्सिकमुखविवरगह्वराणियदिनस्युरित्यप्येतदभिप्रायेणैवोक्तं॥ अथच
व्याकरणाध्ययनंविनान्यशास्त्राध्ययनस्याधिकारएवनसंभवति।तदुक्तं योवेदवेदवदनंसदनंहिसम्यग्ब्राह्म्याःसवेदमपिवेदकिमन्यशास्त्रम्॥
यस्मादतःप्रथममेतदधीत्यधीमान्शास्त्रांतरस्यभवतिश्रवणेधिकारी ॥ इति ॥ तथाचश्रुतिः॥ तस्यवाग्वधोभवतीतिश्रुतेर्व्याकरणंविनान्य
शास्त्राध्येतुर्दोषमप्याह।तस्मादादाविदमेवाध्येतव्यम्॥ किंच अनधीत्यशब्दशास्त्रंयोन्यच्छास्त्रंसमीहतेबालः॥ सोहेःपदानिगणयतिनिशि
तमसिजलेचिरगतस्य ॥ इति ॥ किंभूतं शिवंपरंसर्वनियंतारं ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालाइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंभूतंव्याकरणंपरंपरप्रयो
जनकत्वात्सर्वशास्त्रश्रेष्ठं॥ ननुकिंव्याकरणप्रयोजनंतत्राह रक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजनमितिभाष्यम् रक्षार्थंवेदानामध्येयंव्याकरणंलोपा
गमवर्णविकारज्ञोहिसम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति ऊहःखल्वपिनसर्वैर्लिंगैर्नचसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदेमंत्रानिगदितास्तेचावश्यंयज्ञगतेनय
[illegible] यितव्यास्तान्नावैयाकरणःशक्नोतिविपरिणमयितुंतस्माद्ध्येयंव्याकरणं आगमःखल्वपिब्राह्मणेननि[illegible]

वेदाध्येयोज्ञेयश्चेति प्रधानंचषडंगेषुव्याकरणंप्रधानेचकृतोयत्नःफलवान्भवति ॥ लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणंब्राह्मणेनावश्यंशब्दाज्ञेया इति। नचांतरेणव्याकरणंलघुनोपायेनशब्दाःशक्याविज्ञातुं। असंदेहार्थंचाध्येयंव्याकरणंयाज्ञिकाःपठंतिस्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति ।तस्यांसंदेहःस्थूलाचासौपृषतीच स्थूलानिवापृषंतियस्याःसेयंस्थूलपृषतीति। तन्नावैयाकरणःस्वरतोध्यवस्यतियदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिरथांतोदात्तत्वंततस्तत्पुरुषइतिभाष्यम् ॥ यद्वाकिंभूतंव्याकरणंपरंसर्वोत्कृष्टपुरुषार्थचतुष्टयापादकत्वात् ॥ तथाहिनिष्कारणोधर्म्मःषडंगोवेदोध्येयोज्ञेयश्चेत्यध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनतांगमयति सांगवेदाध्ययनपरोयंनित्योधर्मःसंध्योपासनादिवदित्यर्थः। षट्स्वंगेषुप्रधानंव्याकरणंपदपदार्थज्ञानस्यव्याकरणमूलत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्यचतद्धेतुकत्वादितिधर्मसाधनता। अथार्थसाधनतामाह। योवाइमांपदशःस्वरशोवाचंविदधातिसआर्त्विजीनोभवति ॥ इतिबोधयतिश्रुतिर्याजनेयजनेचविदुषएवाधिकारम्। षण्णांतुकर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका॥ याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः॥ इति। स्मृतिश्च। अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिःतन्निर्वाहश्चशब्दज्ञानाधीनः नह्यशब्दज्ञंशिष्याःसमुपगच्छंतीतिशब्दज्ञानंव्याकरणंविनालघुनोपायेननसंभवतिशब्दानामानंत्यात् ॥ प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्। अथकामसाधनतामाह। एकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुष्ठुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीतिकामसाधनतांबोधयति। साधुशब्दप्रयोगस्यस्वर्गहेतुतावगमात्। अथमोक्षसाधनतामाह। शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रम्हाधिगच्छतीतिश्रुतिः। किंच तत्त्वावबोधःशब्दानांनास्तिव्याकरणादृते ॥ तद्द्वारमपवर्गस्यवाङ्मलानांचिकित्सितम् ॥ इति। किंच ध्वनिविशेषावच्छिन्नंब्रह्मशब्दवाचकंव्यक्तिविशेषावच्छिन्नंब्रह्मशब्दवाच्यमिति। एवंसतिवेदांतेनसहासिद्धांतैक्यान्मोक्षेहेतुत्वंस्फुटमेवेत्यलमतिप्रसंगेन। किंचवेदांगत्वादस्याध्ययनेद्विजेतरानधिकारएव ॥ पुनःस्वेनधाम्नाप्रकाशेनानिरस्तःकुहकोऽपशब्दोच्चारणरूपोयेनतत्तथा वाक्छुद्ध्यापादकमित्यर्थः ॥ शिवपक्षेनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽघलक्षणःस्वनामोच्चारकाणांयेनतं। यद्व्यक्षरंनामगिरेरितंनृणांसकृत्प्रसंगादघमाशुहन्ति। तदितिवक्ष्यमाणत्वात्। यद्वानिरस्ताःकुहकावृकांधकप्रभृतिदैत्यायेनतं ॥ पुनःसत्यंकालत्रयेप्येकरसं ॥ देवाहवैरुद्रमपृच्छन्कोभवानितिसोब्रवीदहमेकःप्रथममा

सीत्वर्त्तामिचभविष्यामिच ॥ इतिश्रुतेः। द्वितीयपक्षेसत्यंशब्दसत्यत्वापादकं। उपायाःशिक्षमाणानांबालानामुपलालना ॥ असत्येवर्त्मनि
स्थित्वाततःसत्यंसमीहते॥इतिभाष्योक्तेरिति। ननुकिंनामव्याकरणत्वं शब्दान्वाख्यापकत्वेसतिव्याख्याविशिष्टसूत्रवार्तिकभाष्याद्यन्य
तमत्वंव्याकरणत्वं।केवलविशेषणोपादानेकोशादावतिव्याप्तिस्तेषामपिशब्दान्वाख्यापकत्वात्। केवलविशेष्योपादानेसूत्रादीनांतत्स्या
च्छब्दानांतन्नस्यादतउभयोपादानंसूत्रवार्तिकभाष्याद्यन्यतमत्वंतत्त्वमित्युक्तेशेखरादिग्रंथानांव्याकरणत्वंनस्यादतो व्याख्याविशिष्टेति
विशेषणम्। सूत्रत्वंच अल्पाक्षरमसंदिग्धंसारवद्विश्वतोमुखम् ॥ अस्तोभमनवद्यंचसूत्रंसूत्रविदोविदुः ॥ सारवदितिसिद्धांतरूपमात्र
स्याभिधायकम् विश्वतोमुखंज्ञापनीयनिपातनीयानेकार्थसूचकं अस्तोभमपरिचितार्थपदरहितम् अनवद्यमप्राकरणिकत्वदुर्बोधत्वाविक
लत्वविसंधिकत्वादिदोषरहितमिति। वार्तिकत्वं उक्तानुक्तद्विरुक्तानांविचारोयत्रनिबंधनम् ॥ हेतुभिर्यत्प्रमाणंस्यादेतद्वार्तिकमुच्यते ॥ यद्वा
वृत्तिकारेणकृतंवार्त्तिकं वृत्तिश्चस्फुटत्वेनसूत्रस्थपदविवरणम्॥ भाष्यत्वंच सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रपदैःसूत्रानुकारिभिः॥स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यं
भाष्यविदोविदुः ॥ इतिशिवपक्षः ॥ ४ ॥ अथदुर्गापक्षमग्रेव्याख्यास्यामः ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ अथगुरुपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंगुरुंसदाहृदाधीमहि । तंकं । यतोयस्यगुरोरन्वयात्सेवनादर्थेषुधर्मादिचतुष्के[illegible]र्वपदवाच्येषुवाऽभि
ज्ञोभवति । चतुर्वर्गपरिज्ञानंशब्दार्थज्ञानमेववा ॥ गुरुसेवनतोनॄणांभवेदेवनसंशयः ॥ इतिस्मरणात् । य[illegible]देवेपराभक्तिर्यथादेवे
तथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः ॥ इतिश्वेताश्वतरोक्तेश्च ॥ किंचयत्रगुरौत्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्राणांसर्गोऽमृषा।
गुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः ॥ इतिस्मृतेः। कथंयथाऽविनिमयोवस्तुनःस्वाभाविकरूपममृषा। यश्चगुरुःतेजोवारिमृदामेतदुपल
क्षितदेहानामाद्यस्यनिदानस्यकर्मविशेषस्यपरंकारणंकर्तारमर्थाज्जीवंप्रतिब्रह्मज्ञानंतेने । अखंडमंडलाकारंव्याप्तंयेनचराचरम् ॥ तत्प
दंदर्शितंयेनतस्मैश्रीगुरवेनमः ॥ इतिमंत्रात्। यश्चेतरतइतरेभ्योधनान्नदात्रादिभ्यःस्वराट्प्रबलतरःधनान्नादिनैहिकसुखमेवसिध्यति
यच्चधनाद्धर्मकरणेनान्नादानेनोत्पद्यतेपु[illegible]ण्यंतदपिस्वर्गादिफलंदत्वोपक्षीणप्रायमेव । गुरुश्चमंत्रशास्त्रोपदेशादिनैहिकंकारयित्वापारलौ

किकमपिकरोति।भुक्त्वाभोगानिहैकांश्चदेहांतेपरमंपदम् ॥ प्राप्नोतिनात्रसंदेहोगुरुभक्त्यानरोत्तम ॥ इत्यादिपुराणात् । चिंतामणिर्लोक
सुखंसुरद्रुः स्वर्गसंपदम् ॥ प्रयच्छतिगुरुःप्रीतोवैकुंठंयोगिदुर्लभम् ॥ इतिपाद्माच्च । सत्कीर्त्तिर्विमलंयशःसुकवितापांडित्यमारोग्यतावादेवा
क्पटुताकुलेचतुरतागांभीर्यमक्षोभिता ॥ प्रागल्भ्यंप्रभुताविधौनिपुणतायस्यप्रसादेनवैतंवंदेशिवरूपिणंनिजगुरुंसर्वार्थसिद्धिप्रदम्।इतिनि
रुत्तरतंत्राच्च ॥ यद्वाइतरतोदेवादिभ्यःस्वराट्। तदुक्तंनिरुत्तरे । लोकेशोहरिरंबिकास्मरहरोमातापिताभ्यागतःस्वाचार्यःकुलपूजितोयति
वरोवृद्धस्तथाभिक्षुकः ॥ नैतेयस्यतुलांव्रजंतिकल्याकारुण्यवारांनिधेस्तंवंदेशिवरूपिणंनिजगुरुंसर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥ इति । हरौरुष्टेगुरुस्त्रा
तागुरौरुष्टेनकश्चन ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनगुरुमेवप्रसादयेत् ॥ इतिग्रंथांतराच्च । चपुनर्यस्यगुरोरन्वयात्संबन्धात्स्वेन स्वःस्वकीयेधनेपिचे
तिकोशात् स्वीयेनार्थाच्छिष्येणनिरस्तंविवेकित्यक्तंशास्त्रंदष्ट्वाकुहकमज्ञानलक्षणमादिनाश्यतेस्म । अत्रादिर्भक्षणार्थोपिनाशपरोज्ञेयः।
अत्तेर्ण्यंतात्कर्मणिचिण्। यस्मिन्गुरौसूरयोपिशास्त्रसंपन्नाअपिमुह्यंतिमनुष्योयमितिकदाचिद्भ्रमंति । गुरौमनुष्यबुद्धिर्भ्रमएव । तदुक्तं
योगुरुःसहरिस्साक्षाद्भ्रान्ताःपश्यंतितंनरम् ॥ इतिपुराणात् । किञ्च यस्यसाक्षाद्भगवतिज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ मर्त्यासद्धीःश्रुतंतस्यसर्वं
कुंजरशौचवत् ॥ इतिवक्ष्यत्यपि । कस्मैकवयेकवित्वाय । भावप्रधानोनिर्देशः । गुरुसेवयाकवित्वलाभःप्रथितएव । सत्कीर्त्तिर्विम
लंयशःसुकवितेतिपूर्वमुक्तत्वात् ॥ किंभूतंगुरुं धाम्नातेजसासत्यंब्रह्मरूपं। सत्यंब्रह्मयथार्थयोरितिकोशांतरात् । आदित्यवर्णंतमसः परस्ता
दितिश्रुतेस्तेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतमितिस्मृतेश्चतेजोरूपत्वम् । ब्रह्मणःगुरुश्चब्रह्माभिन्नएव । आचार्यंमांविजानीयादितिवक्ष्य
माणत्वात् । गुरुरेवपरंब्रह्मेत्युक्तत्वाच्च । गुरुलक्षणंतु संसारतापविस्तारकारणार्थप्रबोधकः ॥ गुरुर्लोकेसविज्ञेयोनान्यश्चातुर्य्यबोधकः ॥ इ
ति । ब्रह्मवैवर्त्तेतु यस्यास्याद्यस्यविशतिमनुःश्रोत्रंद्विजोतम ॥ सएवतद्गुरुर्ज्ञेयोनमालादिप्रदोगुरुः ॥ इत्युक्तं । वस्तुतस्तु गृणातितत्त्वमि
तिगुरुः । तत्त्वंतु वदंतितत्तत्वविदस्तत्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ॥ इत्युक्तलक्षणंब्रह्मैव । यद्वाचार्यो
पिगुरुर्मुख्यएवतंधीमहीतियोज्यं । यद्वा योगुरुरितरतःपित्रादिभ्यःस्वराट्श्रेष्ठः । तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तं

जनयतितच्छ्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतः शीर्यत्स्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशररिमितितल्लक्षणात् ॥ आचार्यलक्षणं
त्वागमे । स्वयमाचरतिशिष्यानाचारेस्थापयेच्चयत् । आचिनोतिचशास्त्रार्थमाचार्यस्तेनकथ्यते ॥ स्मृतौतु उपनीयतुयःशिष्यान्वेद
मध्यापयेद्द्विजः ॥ सकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षते ॥ इत्युक्तं । यद्वाज्ञानदोगुरुरत्रध्येयः । ज्ञानंतुमहावाक्यार्थविचारादेवजायते । गिर
तितत्त्वोपदेशेनसंसारमितिगुरुः । गिरतिहद्विषंतंपाप्मानमितिश्रुतेः । महावाक्यार्थविचारस्तुपदार्थविचारमृतेनसंभवाति पदपदार्थज्ञानं
तुशास्त्रोपदेष्टृगुरुतएवजायतेऽतःसएवसर्वगुरुषुमुख्योतस्तमेवधीमहीतिसंबंधः सदाधीमहीत्यत्रगुरुमूर्त्तेःसदाध्यानमित्यत्रस्मृतौचध्यानमु
पलक्षणमर्चनादेरितिध्येयं । सदाध्यानार्चनाद्यभावेतूत्सवाद्यवसरेतदभावेप्रतिवर्षमाषाढ्यांपूर्णिमायांत्ववश्यमेवगुर्वर्चनंविधेयमन्यथातुम
हापापीस्यात् । तदुक्तंगाधिजसंहितायाम् । सदासेव्याःसदासेव्यागुरवोनृभिरन्यथा ॥ उत्सवेषुविशेषेणतदभावेद्विजोत्तम ॥ आषा
ढ्यांपूर्णिमायांतुप्रतिवर्षंसुखाप्तये ॥ गुरूणामर्चनंकार्यंसंवत्सरकृतंशुभम् ॥ अन्यथानिष्फलंयातिमहापापीसजायते ॥ इतिगुरुपक्षः ॥ ८ ॥
अथच आचार्यत्वंत्वाद्यवर्णेमयासंस्थापितंधरे ॥ इतिधरांप्रतिश्रीवाराहोक्तेः । बालयोरनयोर्नृणांजन्मनाब्राह्मणोगुरुः ॥ इतिगर्गप्रतिनंदरा
जोक्तेश्वब्राह्मणएवगुरुःकार्योनान्यवर्णइत्यतोब्राह्मणपक्षेश्लोकंयोजयाति । वयंतंब्राह्मणसंघंसदाधीमहि । यतोयस्यब्राह्मणसंघस्यान्व
यात्सेवनात् । इहषष्ठ्यर्थेतासिः । जन्मात्तितिरस्करोतीतिजन्माद्यंज्ञानं । ऋतेज्ञानान्नमुक्तिरितिश्रुतेः । इहजन्मोपपदादत्ते 'र्मदेर्य' इतिय
प्रत्ययः । वंशेपश्चाद्गतौप्रोक्तःपदानांयोजनेतथा ॥ पदार्थसंगतौप्राप्तौसंसारेसेवनेन्वयः ॥ इत्यनुशासनात् । तस्यजन्माद्यस्यज्ञानस्यत
द्रूपस्यब्रह्मणोवातत्प्रतिपादकशास्त्रस्याभिज्ञोज्ञाताभवतिज्ञानीभवतीतिभावः । पुमानितिशेषः नहिज्ञानिनोजन्मादिरूपःसंसारोभवति
तस्यतुभगवद्रूपतैवजायते । ज्ञानीत्वात्मैवमेमतइतिश्रीमुखोक्तेः । ब्राह्मणसेवयाज्ञानंलभते । इहप्रमाणंतु पुमांल्लभेतानतिवेलामात्मनः
प्रसीदतोत्यंतशमंस्वतःस्वयम् ॥ यन्नित्यसंबंधनिषेवयेतिपृथूक्तिरेव । यश्चसद्यइतरतइतरेषुक्षत्रियादिषुस्वराट्स्वयमेवराजतइत्यर्थः ।
इहसप्तम्यर्थेतासिः । नतुक्षत्रियादिकृतप्रकाशः । क्षत्रियादयस्तुब्राह्मणानुकंपयैवराजंते । स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच ॥ त

स्यैवानुग्रहेणान्येभुंजतेक्षत्रियादयः ॥ इतिमनुस्मृतेः । चतुर्थैपृथूक्तेश्च । यश्चब्राह्मणसंघःतेजोवारिमृदांकोर्थःत्रिवृत्करणश्रुतेरेतन्निर्मित
ब्रह्मांडस्यविनिंरचनांयथायथावत्तेनेविस्तारितवान् । विनिःस्याद्रचनायांस्त्रीप्रापकेनागुरौहरौ॥इतिकौशिकः।कारणेकार्यप्रयोगस्तुगोभिः
श्रिणीतमत्सरमितिवद्बोध्यं । विवृतंचैतदधिकरणमालादौ । प्रमाणंचात्र यैरिदंतपसासृष्टमितिनवमेवाक्यम् । यश्चसंघोर्थैषुधर्मार्थकाम
मोक्षेषुअयःशुभावहः। अयःशुभावहोविधिरित्यमरः । विप्राधर्मप्रदालोकेतएवार्थप्रदामताः ॥ कामदामोक्षदादेवसर्वपूज्याःशुभावहाः ॥
इत्यादिपुराणात् । यत्रत्रयाणांसंध्याविधीनांसर्गःकरणममृषासत्यःत्रिकालंसंध्यावंदनकर्तृत्वात् । दशधेनुसमाःसंध्याविप्रास्तिस्र
उपासते ॥ इतिवात्स्योक्तेः । यद्वात्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्राणांसर्गःस्थितिरमृषा । ब्रह्माविष्णुरहंदेवितिष्ठामोविप्रविग्रहे ॥ इतिस्कांदात् ।
यद्वात्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषावस्तुतोयत्रनास्तिउपाधिसंबंधंविनासात्विकस्वभावत्वादितिकदाचित्तदाविर्भावउपाधितएव । उ
ष्णत्वमर्कातपसंनियोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य । इतिन्यायात् । यद्वात्रयाणांब्रह्मादीनांसर्गऐक्यनिश्चयोऽमृषा । ब्रह्माविष्णुः
शिवश्चेतिसर्गस्थित्यंतकारिणः ॥ एषुभेदंनकुर्वंतिवेदज्ञाब्राह्मणाःप्रिये॥ इतिस्कांदादेः । किंच नतेमय्यच्युतेजेचभिदामण्वपिचक्षते॥ इति
द्वादशेशिवोमार्कंडेयंप्रतिवक्ष्यति । सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः ॥ किंच यस्संघःब्रह्महृदायःब्रह्मणोवेदस्यहृदभि
प्रायमासमंतादयतेजानातीतिब्रह्महृदायः । ब्रह्मज्ञानेतथावेदेइतिविश्वः । स्वांतेस्तेनेहरौरम्येऽभिप्रायेचहृदुच्यते ॥ इतिधरणिः ।
अयतेःपचाद्यच् । रहस्यंनैगमंविप्राजानंत्येवनचेतराः ॥ तदर्थस्यविमर्शैंतुयतोलग्नादिवानिशम् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यस्मिन्वे
देसूरयोब्रह्मादयोपिमुह्यंतियथावत्तत्तात्पर्यंनजानंति । वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ॥ इत्येकादशेवक्ष्यमाणत्वात् । किंचशब्दब्रह्म
सुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम्॥अनन्तपारमक्षोभ्यंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत्॥इत्यारभ्ययावदध्यायसमाप्तिवेदस्यदुर्ज्ञेयतैवोद्धवायोक्तेति । कस्मैआ
दिकवयेसनातनकवित्वायगद्यपद्यरचनालाभायेतियावत् । निर्देशोत्रभावमयः ॥ ब्राह्मणसेवनेनकवित्वलाभस्तु मोक्षकवित्वंचलभेद्द्विजार्च
याभोगान्यशःपुत्रधनादिसौख्यम् ॥ विप्रार्चनादेवभवंतिदेहिनामतःसदार्च्यानृपतेद्विजोत्तमाः॥ इत्यादिपुराणादवसीयते । यद्वायस्मिन्

विप्रसंघेसूरयःशास्त्राभ्यासेनकथंचिद्विद्वांसोप्यन्येनास्तिककापालिकादयोमुह्यंतिशास्त्रेश्रूयमाणंविप्रमहत्त्वप्रतिपादकवाक्यजातंअव्यक्त
रूपिणोविष्णोःस्वरूपंब्राह्मणाभुवि ॥ इति नब्राह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ इतिच। इयंब्राह्मणनौराजन्विपरीताभवार्णवे ॥ तरंत्य
धोगतायस्यांमज्जंत्युपरिवर्तिनः॥ इतिच। भज्जंश्वसर्वतीर्थानिपूजयन्सर्वदेवताः॥पठंश्वसर्वशास्त्राणिनाविप्रःपूज्यतांव्रजेत्॥ असंयतोद्विजः
पूज्योनचशूद्रोजितेंद्रियः ॥ कोदुष्टांगांपरित्यज्यदुह्याच्छीलवतींखरीम् ॥ इत्याद्यनेकत्रपठितमर्थवादत्वेनमन्यंतइत्यर्थः । किंभूतंस्वे
नासाधारणेनधाम्नातपआदिजन्येनतेजसानिरस्तंकुहकंदर्शनादिकर्तॄणांपापादियेनतं । धामस्याहृहतेजसोरिति । कुहकःकपटेपापेदुःखेऽ
ज्ञानेऽशुभद्वयोरितिचविश्वः । श्रवणाद्दर्शनाद्वापिमहापातकिनोपिवः ॥शुध्येरन्नंत्यजाश्चापिकिमुसंभाषणादिभिः ॥ इतिमार्कंडेयं शिवो
द्वादशेवक्ष्यति । पुनःसत्यंसत्यस्वरूपमोक्षोपयोगित्वात् । भूत्वाद्विजवरत्वंवैमामुपैष्यसिकेवलम् ॥ इतिमुचुकुन्दंप्रतिश्रीमुखोक्तेः । त्रैवर्ग्य
र्थायतोनित्यंकृतांतभयसंयुते ॥ इत्यादिवाक्यैर्मोक्षस्यैवसत्यतावसीयते । पुनःपरंसर्वदेवोपास्यत्वादुत्कृष्टतमं । ब्राह्मणाःसाधवःशांतानि
संगाभूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराःसमदर्शिनः ॥ सलोकालोकपालास्तांन्वदंत्यर्चंत्युपासते॥ अहंचभगवान्ब्रह्मास्वयंचहरिरी
श्वरः ॥ किंश्वविप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्नमस्येशिरसासकृत् ॥ इतिरुक्मिण्युपाख्यानेश्रीकृष्णः । समत्परोहंद्विजदेवदेवइतिपञ्चमेऋषभः । ब्र
ह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलमेविभो॥इतिसनकादीन्प्रतिविष्णुः।नन्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यपरमात्मनः॥पुनन्तःपादरजसात्रिलोकींदैव
तंमहत् ॥ इतियुधिष्ठिरंनारदः । अन्यान्यपिबहूनिवाक्यानिसर्वत्रेतिहासपुराणादौसंति । किंश्वब्रह्मब्राह्मणआत्मनेतिश्रुतिरपिब्राह्मणम
हत्त्वंप्रतिपादयति ॥ इतिब्राह्मणपक्षः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अथकर्मकर्तृनिरूपणानंतरंकर्मपक्षेश्लोकंयोजयति । अथयत्कर्मवशादनेकप्रबन्धरचनांकुर्वाणोऽद्यापिसंतोषपदंनागतोहंनिखिलजगन्नाट
नपटुतरंतत्कर्मशास्त्रारंभेस्तौमिजन्माद्यस्येति । वयंतत्कर्महृदामनसासदाधीमहि । पद्येतत्पदादर्शनेपियत्पददर्शनात्तल्लाभोयत्तदोर्नित्यसं
बन्धत्वात् । तदुक्तं यत्पदन्तत्पदादेवह्युपतिष्ठेतसर्वदा ॥ तत्पदंयत्पदादेवतेसदैवान्वितेमिथः॥इति । तत्किं । यतःकर्मणोस्यपुरुषस्यजन्मा

दि। तदुक्तंकर्मणाजायतेजंतुःकर्मणैवहिलीयते ॥ इति । किंभूतस्यास्य अनुअनुअयतेप्राप्नोतिजीवानित्यन्वयःसंसारःसचासावादिश्चेत्यन्व
यादिस्तस्मिन्ननादिसंसारेतरतिप्लवनंकरोतीत्यन्वयादितरस्तस्यतथा। इहषष्ठ्यर्थेतासिः॥ "सर्वविभक्तिभ्यस्तासिः" इतिपाणिन्यनुशासना
त्। संसारेसेवनेन्वयइतिकोशः पूर्वमुक्तएव । प्लवनंचमनष्योभूत्वाक्वचित्तुरंगोभवतितद्भूत्वापशुपक्ष्यादिर्भवतियथामंडूकाजलेवान
राश्चवृक्षाद्वृक्षेषुप्लवनंकुर्वंतितथाजीवोयोनौयोनाविति ॥ किञ्चयतःयेनकर्मणैवांतःकरणशुद्धिद्वाराऽर्थेषुतत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थेष्वभिज्ञो
ज्ञानवान्सन्स्वराट्परमात्मैवभवति। सर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायादेवकारोत्रबोध्यः। चशब्दोयतइत्यस्यपौनःपुन्यद्योतनार्थः। ब्रह्मवि
द्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः। स्वराडेवभवतिस्वेनेंद्रियाद्यनपेक्षत्वेनराजतेप्रकाशतइति ॥ तथाचस्वप्रकाशोभवति। चक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रमि
त्यादिश्रुतेः॥ किंचयत्कर्मकवयेजीवायादिसनातनमर्थादनेकजन्मसभवंब्रह्मज्ञानंतेनेगर्भइतिशेषः। एतत्तृतीयस्कंधेस्फुटीभविष्यति। काव्य
कर्त्रसुराचार्यजीवदेवगुरुष्वपि ॥ कविःकिनिजलचरेकाविर्ब्रह्मनिरामयो॥ इतिव्याडिः ॥ यद्यस्मिन्कर्मणिसूरयःकवयोपिमुह्यंति। किंकर्मकिम
र्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः॥ इतिश्रीमुखोक्तेः । वक्ष्यत्यप्येकादशे कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः ॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यन्ति
सूरयः ॥ इति । यत्रयस्मिन्कर्मणिसतित्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्राणांसर्गःकार्यविशेषउत्पत्तिस्थितिलयरूपोऽमृषासत्यः । यतःकर्मणिसत्ये
वोत्पद्यतेस्थीयतेलीयतेचातस्तत्सत्तायामेवतत्सत्तेति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोव्यत्यासोऽसदप्यधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयते।
तथायमपितेजसोविनिमयोरविकरजालेवारिबुद्धिःवारिमृदोर्विनिमयस्तुमयकृतसदसिदुर्योधनेनानुभूतः। तच्चभारतेसभापर्वणिस्फुटं ॥ किं
भूतंकर्म सत्यंकार्यदर्शनात् ॥ कार्यंसद्बुद्धेरतोषःपुनःकिंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाश्रयेणभगवंतापरंशुद्धम्। कर्मणांतस्मिन्समर्पणात्सएवाश्रयः॥
एतच्च यद्ददासियदश्नासीत्यादिनाभगवतैवार्जुनायोपदिष्टं । शुद्धिरपिकर्मणोभगवत्यर्पणादेव। कर्मशुद्धिर्मदर्पणमित्येकादशेश्रीमुखोक्तेः ।
अतएवनिरस्तकुहकमितिहेतुगर्भितंविशेषणम् ॥ निरस्तोदूरीभूतःकुहकोबंधप्रदत्वसामर्थ्यलक्षणोयस्यतत्तथा। पूर्वंबंधप्रदमपिब्रह्मणिसम
र्पितंकर्मबन्धनाशकंभवति। तद्वक्ष्यति एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ॥ आमयोयेनभू

तानांजायतेयश्चसुव्रत ॥ तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सितम् ॥ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः ॥ तएवात्मविनाशायकल्पं
तेकल्पिताःपरेइति ॥ ॥ इतिकर्मपक्षः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कर्मवशादेवसत्संगोभवतीतिसत्संगपक्षमाह ॥ वयंतंसत्संगंहृदाधीमहि ॥ तंकंयतायेस्यसत्संगस्यान्वयात्प्राप्तेः आद्यस्येवदप्रोक्तज्ञानस्यइतर
तोलौकिकज्ञानस्यचजन्मभवति ॥ इति । आद्योवेदश्चनिगमःश्रुतिःसर्वार्थसंभवः ॥ स्वयंभूश्चहरिप्राणोह्यनादिर्ब्रह्मब्राह्मणौ ॥ द्विजाध्ये
याआदिशास्त्रंद्विजत्वापादकोगुरुरितिबह्वर्थचिंतामणौ । वेदस्याद्यत्वात्तत्प्रनिपादितज्ञानस्यसुतरामाद्यत्वमिति । लौकिकंवैदिकंचार्थ
ज्ञानंसत्संगतोनृणामित्यभियुक्तोक्तेः । सत्संगएवसर्वबोधहेतुरितिभावः । संसारेसेवनेन्वयइतिमहीदेवः ॥ चपुनःयतःसत्संगादर्थेषुध
र्मादिसदुक्तश्रुत्यर्थेष्वभिज्ञोभवति । सर्वेषामर्थज्ञानानांबोधःसत्संगतोभवेत् ॥ इतिस्मरणात् । यःसत्संगःस्वेनैवराजतेधीजाड्यापाकरणमान
प्रदानादिष्वितिस्वराट् । तदुक्तंभर्तृहरिणा जाड्यंधियोहरतिसिंचतिवाचिसत्यंमानोन्नतिंदिशतिपापमपाकरोति ॥ चेतःप्रसादयतिदिक्षु
तनोतिकीर्तिंसत्संगतिःकथयकिंनकरोतिपुंसाम् ॥ इति । यश्चसत्संगआदिकवयेवाल्मीकयेब्रह्मतत्त्वंतेने । वाल्मीकेस्तुप्राग्भवेसप्तर्षीणांसंगो
वनेजातस्तैश्चविपरीतंरामेतितत्त्वंतस्मैप्रोक्तमित्यध्यात्मरामायणेप्रसिद्धं । भृगुगोत्रोत्पन्नसुमतिशर्मणःपुत्रोहिपितृशर्मास्वपितृभ्यांदुर्भिक्षे
वनांतरंगतोदस्युभिर्मिलितोभूयसाकालेननष्टगोत्रादिस्मृतिर्दस्युधर्मासप्तर्षिहननेप्रवृत्तस्तैर्बोधितस्तद्धर्मंत्यक्त्वाजपनिष्ठोभूत्तत्रतच्छरीरेव
ल्मीकोभूत्पुनःकदाचित्तत्रागतैस्तद्ध्वनिंश्रुत्वासप्तर्षिभिस्सनिष्कास्यवाल्मीकिनाम्नाहूतस्तद्वरेणवाल्मीकीयाख्यकाव्यंचकारेतिस्कांदी
यावंतीखंडेवाल्मीकेश्वरमाहात्म्येचप्रसिद्धतरम् ॥ जातेजगतिवाल्मीकेकविरित्यभवत्पदम् ॥ कवीइतिततोव्यासेकवयस्त्वयिदंडिनि ॥ इति
प्रबंधोक्तेरादिकविर्वाल्मीकिरेवेति । यद्यस्मिंस्तत्त्वेसूरयोपिमुह्यंति । यद्वायद्येषुधर्मादिषुसूरयोमुह्यंति । धर्मार्थकाममोक्षाश्चइतिवर्गचतुष्टय
म् ॥ दुःशकंज्ञानमेतस्यतत्रमुह्यंतिसूरयः ॥ इतिवाक्यात् । तत्त्वेसूरिमोहस्त्वेकादशेसनकादिप्रश्नेब्रह्मणोमोहदर्शनादवसीयतएव ॥ तद्वृत्तंविस्त
रभियेहनोक्तं । यत्रसत्संगेसतित्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषा कामसर्गः । कामकारणमेवेहशोकमोहाशमस्याहि ॥ निर्लज्जतानिर्भयता

कामेनक्रियतेक्षणात् ॥ इतिसंहितोक्तेः शोकादिरूपः । यद्वाधर्मकर्तनादिरूपः ॥ तदुक्तं । योधर्मद्रुमकर्तनायकठिनः स्फीतःकु
कारःकृतोयश्चार्थोच्चयशुष्कदारुदहनेविश्रांतवैश्वानरः ॥ योयंमुक्तिमृगीविहिंसनविधौशार्दूलवत्क्रीडतितेनालंमदनेनवैकुरुतरेकृष्णेसतृष्णं
मनः ॥ इतिग्रंथांतरोक्तेः । क्रोधसर्गस्तुदुर्बोधादिरूपस्तदुक्तंदुर्बोधमूलमधिकंलघुतैकमूलंशूलंनिजस्याशिरसःपरिपीडनेन ॥ दुर्दैवकेनबतके
नकृतःकिलैषरोषज्वरोजडधियः स्वकृतोहिदोषः ॥ इति । लोभसर्गस्तुदृष्टश्रुतपदार्थेषुतृष्णाधिक्यमिदंमेभूयादिदंमेभूयादित्येवंरूपः॥अयं
त्रिसर्गस्सत्संगेननश्यतीति । तदुक्तंयश्चेहश्रूयतेलोकेप्रपञ्चः क्रोधकामयोः ॥ लोभस्यचसहीयेतसत्संगेसतिनिश्चितम् ॥ कथंमृषाभवतिय
थातेजोवारिमृदांविनिमयोयथार्थज्ञानेनेतिभावः ॥ किंभूतंसत्संगंसत्यंसत्यस्वरूपंब्रह्मवशीकरणशीलत्वात् ॥ तच्चैकादशेवक्ष्यति नरोधय
तिमांसांख्यंनयोगोधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्त्तंनदक्षिणा ॥ यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमाम् ॥ सत्संगेनाहिदैतेयाया
तुधानाःखगामृगाः॥इत्यारभ्यसंत्सगान्मामुपागताइत्यंतेन ॥ पुनःपरमुत्कृष्टमन्येषांतदपेक्षयानिकृष्टत्वात् । तद्वक्ष्यतितुलयामलवेनापिन
स्वर्गंनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः॥इति ॥ किंच संसारांतभवनशीलत्वाद्भगवद्भक्तिजनकत्वाद्वापरम् । तदुक्तं
श्रीदशमेमुचुकुंदेन भवापवर्गोभ्रमतोयदाभवेज्जनस्यतर्ह्यच्युतसत्समागमः ॥ सत्संगमोयर्हितदैवसद्गतौपरावरेशेत्वयिजायतेमतिः ॥
इति। परपुण्यप्राप्यत्वाद्वापरं ॥ तदुक्तं गंगेवाघविनाशिनीजनमनःसंतोषसच्चंद्रिकातीक्ष्णांशोरुचिरप्रभेवजगदज्ञानांधकारापहा ॥ छायेवा
तुरतापनाशनकरीस्वर्धेनुवत्कामदापुण्यैरेवहिलभ्यतेसुकृतिभिःकैरेवसत्संगतिः ॥ इति । पुनःकिंभूतंनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽविवेकलक्ष
णोयेनतं अविवेकःपरःशत्रुःसत्संगेनैवशाम्यतीत्युक्तेः ॥ इतिसत्संगपक्षः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सत्संगादेवतीर्थयात्रादौरुचिरुत्पद्यतेऽतस्सर्वतीर्थोत्तमंश्रीगंगाप्रवाहंध्यायाति ॥ गंगायाःसेवनंराजन्नंतःक्लेशंहरेद्ध्रुवम् ॥ इत्युक्तेरंतःक्ले
शनाशकत्वाद्वातंध्यायतिव्यासः ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंश्रीगंगाप्रवाहंसदाधीमहि तंकंयत्रत्रयाणांस्वर्गमर्त्यपाताललोकानांसर्गोनि
र्मोक्षोमुक्तिरमृषा । सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः । मंदाकिनीस्वर्गलोकमधोभोगवतीतथा ॥ भागीरथीमर्त्यलोकंत

मसोमोचयिष्यति ॥ इतिगंगामाहात्म्ये ॥ किंभूतंस्वतएवेनःस्वेनोनकेनचित्कृतः । स्यादिनःस्वामिसूर्ययोरितिकोशात्स्वेनःकृष्ण
स्तस्यसर्ववशित्वात् । तदुक्तं ससुरासुरगंधर्वसयक्षोरगराक्षसम् ॥ जगद्वशेवर्ततेतदःकृष्णस्यसचराचरम् ॥ इति । तस्यधाम्नाधामत्वेन
स्वरूपत्वेनपरंसर्वतीर्थोत्तमं । नगंगासदृशंतीर्थंस्वयमेवद्रुतोहरिः ॥ इतिगंगामाहात्म्ये । कृष्णरूपतातुगंगायाःस्वजलेगत्यागिनांकृष्ण
स्वरूपकर्त्रीत्वात् । तदुक्तंकालिदासेन । इदंहिगांगंत्यजतामिहांगंपुनर्नचांगंयदिवापिचांगम् ॥ करेरथांगंशयनेभुजंगंयानेविहंगंचरणे
चगांगम् ॥ इति । श्रीगंगाद्रवरूपेणत्रैलोक्यंव्याप्यतिष्ठति ॥ इतिसंमोहनतंत्रेपि । यथागंगारूपेणहरिर्द्रुतस्तथागर्गसंहितामथुराखं
डेस्फुटः।स्वेनस्येत्यत्रार्षत्वात्षष्ठचालुक् । यद्वास्वेननिजेनधाम्नाऽधिकरणेनश्रीकृष्णेनपरंआधाराधेययोरभेदोपचारात्।वन्ह्यंगारवत् । पु
नर्निरस्तकुहकंनिरस्ताकुर्भूमिर्यैर्ऋषिभिस्तेनिरस्तकवस्तेषांहोहर्षोयेनतथातं । अत्रसमासांतःकः । ततःसप्तर्षयस्तत्प्रभावाभिज्ञाइत्या
रम्यमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवइवसबहुमानमद्यापिजटाजूटैरुद्वहंतीतिवक्ष्यतिपंचमे ॥ यःस्वराट्अनन्यसाधारणः । तदुक्तं त्रैलोक्येयानितो
र्थानिपुण्यक्षेत्राणियानिच ॥ सर्वत्रसर्वधर्माश्वसर्वेयज्ञाःसदक्षिणाः ॥ तपांसिकृच्छ्ररूपाणिश्रुतिःसांगाचतुर्विधा ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्च
देवतानांगणास्तथा ॥ पुरुषार्थाश्वसर्वेवैशक्त्योविविधास्तथा ॥ गंगायांसर्वएवैतेसूक्ष्मरूपेणसंस्थिताः ॥ सुस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वक्रतुषु
दीक्षितः ॥ चीर्णसर्वव्रतःसोपियस्तुगंगांनिषेवते ॥ तपांसितेनतप्तानिसर्वदानप्रदश्वसः ॥ सप्राप्तयोगनियमोयस्तुगंगांनिषेवते ॥ सर्व
वर्णाश्रमेभ्यश्ववेदविद्भ्यश्चवैतथा ॥ शास्त्रार्थपारगेभ्यश्वगंगास्नायीविशिष्यते ॥ मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टोबहुविधैरपि ॥ वीक्ष्यगंगांभवे
त्पूतःपुरुषोनात्रसंशयः ॥ कृतेसर्वाणितीर्थानित्रेतायांपुष्करंपरम् ॥ द्वापरेतुकुरुक्षेत्रंकलौगंगैवकेवलम् ॥ योदेहपातनंयावद्गंगातीरंनमुं
चति ॥ सहिवेदांतविद्योगीब्रह्मचर्यव्रतीसदा ॥ कलौकलुषचित्तानांपापद्रव्यरतात्मनाम् ॥ विधिहीनाक्रियाणांचगतिर्गंगांविनानाहि॥
अलक्ष्मीःकालकर्णीचदुःस्वप्नोदुर्विचिंतनम् ॥ गंगेतिजपमानानामंगंनोपविशंतिहि ॥ यज्ञदानतपोयोगजपाःसनियमायमाः ॥ गंगा
सेवासहस्रांशंनलभंतेकलौक्वचित् ॥ किमष्टांगेनयोगेनकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ वासएवहिगंगायाजलंज्ञानस्यकारणम् ॥ अपिदूरस्थ

तस्यापिगंगामाहात्म्यवेदिनः ॥ अयोग्यस्यापिगोविंदोगंगाभक्त्याप्रसीदति ॥ पुराणांतरे गंगागंगेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि ॥
मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति॥इदंब्रह्माइदंविष्णुरिदंसाक्षात्परोहरिः॥एतद्ब्रह्मनिराकारंकेवलंजाह्नवीजलम्॥इति।ब्रह्मांडे दृष्टाजा
न्मशतंपापंपीताजान्मशतद्वयम् ॥ स्नाताजान्मसहस्राणिहंतिगंगाकलौयुगे ॥ चिरपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा ॥ जाह्नव्याः
स्नानदानादौपुनात्यंबुनसंशयः ॥ इति ।हेमाद्रिः तटस्थमुद्धृतंवापिशीतिमुष्णमथापिवा ॥ अपिचांडालभांडस्थंगंगांभःसर्वदाशुचि ॥
भुक्त्वावायदिवाऽभुक्त्वारात्रौवायदिवादिवा ॥ नकालनियमःकश्चिद्गंगांप्राप्यसरिद्वराम् ॥ इति । यश्चप्रवाहःयथायथावत्तेजोवारिमृदां
विनिमयःतेजःप्रतापंवांतिगच्छंतीतितेजोवादेवाःअरीन्म्रदंतिचूर्णयंतिसेवकानामित्यरिमृदः। मृदमर्दनेऽतऔणादिकःक्विप्संप्रसारणश्च ।
तेचतथातेषांपुनस्तथा । देवास्तेजस्विनोमताइतिपूर्वनिरुक्तौस्वजनार्त्तिदजंतुहराश्चसुराइतिपरनिरुक्तौमानमभियुक्तोक्तं । विनिमयः
प्रशस्तनिवासस्थानम् । विशेषेणनयतिमनोयत्रसविनिरावसथः । डिप्रत्ययोत्रणीप्रापणेऽतःकर्त्तर्यौणादिकः । विनिःपुमानावसथइति
कोशात् । प्रशस्तोविनिर्विनिमयः। प्राशस्त्येमयट्। किंभूतंसदासत्यंब्रह्मरूपत्वात्। पुण्येब्रह्मस्वरूपेहरिचरणरजोहारिणिस्वर्गमार्गे इति
शंकरोक्तेः । यःप्रवाहःसूरयःसुष्ठुरयोवेगोयस्यसतथा । निपातनादुपसर्गस्यदीर्घः। यद्वासूतेउत्पादयतिधर्मंदर्शनादिकर्तॄणामितिसूःसचा
सौरयःसूरयः । सूरंसूर्य्यंयातिप्रापयतिस्वसंगिनामितिवासूरयः। जाह्नव्याःसर्वदासेवीसंप्राप्यरविमंडलम् ॥ ततोब्रह्मपुरंयातिनभूयोभुवि
जायते ॥इतिसंहितोक्तेः।चपुनःयःप्रवाहःइतरतइतरेषांपापजीवानांसर्पादीनामपितीरस्थानांजन्मात्जन्मनिवर्तकः । कृष्णरूपप्रापक
त्वात् । तदुक्तमभियुक्तैः कदाचिन्नागारिःसुरतटिनिवीथीषुविचरन्समाकृष्यव्यालंसकलमगिलत्कंचनबिलात् । चतुर्बाहुर्भूत्वातदुपरि
लसत्पीतवसनोगतोविष्णोर्लोकंतवजननितीरस्यमहिमा॥ इति। एतदभिप्रेत्यैववाल्मीकिनाप्युक्तं त्वत्तीरेतरुकोटरांतरगतोगंगेविहंगोवरं
त्वन्नीरेनरकांतकारिणिवरंमत्स्योथवाकच्छपः॥नैवान्यत्रमदांधसिंधुरघटासंघट्टघंटारणत्कारत्रस्तसमस्तवैरिवनितालब्धस्तुतिर्भूपतिः॥इ
ति।यश्चप्रवाहआदिकवयेब्रह्मणेआनंदंतेने। वैकुंठादागतंनीरंगांगंदृष्ट्वाचतुर्मुखः॥ आनंदंपरमंलेभेअहोभाग्यंनृणामिह॥इतिगंगामाहात्म्ये।

यस्यप्रवाहस्यांतिसमीपेस्थितोजनअर्थेष्वलौकिकस्वर्गीयादिपदार्थेषुआत्मसाक्षात्कारोपयोगिषुभक्त्यादिषुवाऽभिज्ञःसाक्षात्कारवान्भव
ति । गंगातीरेसदावासात्सर्वाभिज्ञोभवेत्स्फुटम् ॥ इत्युक्तेः । यश्चप्रवाहःअमुहीमोहनिवर्तकःकुतोऽन्वयात्सेवनतः । कुतोमोहःप्रभवतिगं
गासेवनतोनृणाम् ॥ इत्यादिपुराणात् ॥ इतिगंगापक्षः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीगंगातीरस्यतपोभूमित्वात्तदग्रेतपःपक्षेश्लोकान्वयमाह ॥ वयंतत्तपःसदाधीमहियतस्तपसःस्वराट्श्रीविष्णुरपिअस्यविश्वस्यजन्मा
दिअन्वयाच्चकार । सृजामितपसाविश्वंग्रसामितपसापुनः । बिभर्मितपसाविश्वमितिवक्ष्यमाणत्वात् । किंभूतःस्वराट्इतरतइतरानभ
क्तान्अर्थेषुविषयादिषुअभिज्ञोनियोजकः । अभितोज्ञापयतिनियोजयतीत्यभिज्ञः । ज्ञानियोगेचुरादिः । एषएवासाधुकर्मकारयतीतिश्रु
तेः । भक्तांस्तुनतथेत्यर्थतोज्ञायते । तद्भक्तास्तुभगवतादीयमानमपिमोक्षादिनगृह्णंतीतिनैकात्मतांमेस्पृहयतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरता
मदीहाः ॥ येन्योन्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि ॥ इति । एतेनभक्तिर्निष्फलेतिनशंक्यं । तैर्दर्शनीयावयवैरुदारवि
लासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोगतिमण्वींप्रयुंक्ते ॥ इति । यत्तपःकवयेब्रह्मणेपिआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंते
ने । तपसोनंतरब्रह्माज्ञानंलेभेसनातनम् ॥ इत्युक्तेः । ज्ञातोसिसेव्यसुचिरादितितदुक्तेश्च । किंचएवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्य
तुष्टात् ॥ तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । यद्यस्मिंस्तपसिसूरयोपिमुह्यंतिकठिनतरंतपःकर्तुम
शक्यमित्यादिरूपमोहमाप्नुवन्तीतिभावः ॥ यस्मिंस्तपसित्रिसर्गःत्रयाणामंतःकरणशुद्धिपारलौकिकानंदैहिकयशसांसर्गोनिश्चयोऽमृषा
सत्योभवाति । तदुक्तंतपसामनसःशुद्धिःपरत्रतपसासुखम् ॥ तपसालभ्यतेकीर्तिःकिंवक्ष्येतपसःपरम् ॥ इतिसंहितायाम् । यथातेजोवारिमृ
दामविनिमयआत्माऽमृषासत्यस्तथेतिसत्यत्वमात्रेदृष्टांतः । कीदृशंतपःब्रह्मणःपरमेश्वरस्यहृद्धृदयम् । तथाचवक्ष्यतिभगवानेव तपोमे
हृदयंब्रह्मन्निति । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंतपसोनपरंकिंचिदितिबाराहे । परपराक्रमरूपत्वाद्वापरंवीर्यमेदुश्चरतपइतिवक्ष्यमाणत्वात् । पुनःसत्यं
सत्यस्वरूपभगवत्प्रापकत्वात् । तथाचवक्ष्यतितपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपुमान् ॥ इति ॥ पुनः

स्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तंदूरीकृतंकुहकमज्ञानलक्षणंयेनतत्तथा । सर्वेषांतपसाऽज्ञानंनाशमायातिवैनृणाम् ॥ इतिपुराणांतरात् ।
किंभूतःस्वराट्आयःसर्वलाभस्वरूपः आयःसर्वनिधौलाभेइतिकोशात् ॥ इतितपःपक्षः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तपसिध्येयमोंकारपक्षंप्रसंगागतमाह ॥ ओंकारस्यसर्ववाङ्मयादित्वात्तद्ध्यानस्यचओंकारंबिन्दुसंयुक्तंनित्यंध्यायंतियोगिनः ॥ कामदंमो
क्षदंचैवेतिसर्वफलप्रदश्रवणाद्वा। ओमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिब्रह्मरूपत्वाद्वा।ओंकारंयेत्वधीयतेमनसाब्रह्मसत्तमाः ॥ विमुक्ताःसर्वकर्मभ्यस्तेयंपश्यं
तिसाधवः ॥ एतद्धिपरमंब्रह्मेतिहरिवंशोक्तेश्चप्रथममोंकारंव्यासोध्यायाति । वयंतमोंकारंसदाधीमहि ॥ तंकं यत्रत्रयाणांभुवनानांवेदा
नांदेवानांविश्वादिजीवानांविराडादीनांवातिसृणांजाग्रदाद्यवस्थानांसृष्ट्यादीनांवासर्गोऽकारादिभिर्वर्णरचनाऽमृषायथार्थएव । तथाहिऋ
ग्वेदोजाग्रदवस्थाभूर्लोकोब्रह्माविश्वोविराट्सृष्टिश्चाकारार्थः । तथा यजुर्वेदःस्वप्नावस्थाभुवर्लोकोविष्णुस्तैजसोहिरण्यगर्भःस्थितिश्चेत्यु
कारार्थः । तथासामवेदःसुषुप्त्यवस्थास्वर्लोकोमहेश्वरःप्राज्ञोव्याकृतःप्रलयश्चेतिमकारार्थइतिनृसिंहतापिन्यां।किंचपुष्पदंतेनाप्युक्तं। त्रयीं
तिस्रोवृत्तीस्त्रिभुवनमथोत्रीनपिसुरानकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधत्तीर्णविकृति।इति।कुतः।सर्वेषुपदपदार्थेष्वन्वयात्। अन्वयश्चसर्वाक्षरसमाम्ना
यकारणत्वादेव। कारणंहिकार्येष्वनुगतमेवभवति तन्तुसमवाय्येव।मृद्घटादिष्विवेतिबोध्यं।कारणत्वमोंकारस्यश्रीकृष्णएवस्वभक्तशिरोम
णिमुद्धवंप्रत्येकादशेवक्ष्यति । ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ॥ विचित्रभाषाविततांछंदोभ्यश्चतुरुत्तरैः ॥ इत्यादिना। किं
च तस्याथासंस्त्रयोवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह ॥ धार्य्यंतेयैस्त्रयोभावागुणनामार्थवृत्तयः ॥ ततोक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थो
ष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ तेनासौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ असृजदित्यादिना । यतओंकारादाद्यस्यसर्वक्लेशापहारका
रणीभूतस्यज्ञानस्यजन्मभवति उपासनयेतिशेषः॥तारोपासनयाज्ञानंजायतेसर्वदुःखहृत् ॥ इत्यादिपुराणोक्तेः।तारःप्रणवओंकारोवेदादिः
सर्वकारणम् ॥ इत्यभिधानचंद्रोदयोक्तेस्तारपदंप्रणवपरं ॥ चपुनर्यतोयस्याभिज्ञःस्वराट्ब्रह्मैवभवति ॥ ओंकारोविदितोयेनज्ञातंतेना
खिलंजगत् ॥ सब्रह्मरूपोदेहस्थोप्यथयातिपरंपदम् ॥ इत्यादिपुराणात्।यद्यस्मिन्नोंकारेइतरतइतरेज्ञामुह्यंति । प्रथमार्थेतासिः । मूढान्य

नीचेष्वितरोनिष्कामेचसकामके ॥ इत्यनेकार्थकल्पद्रुमः ॥ कथंमुह्यंतीत्याकांक्षायामाह । ओमितीदंसर्वमितिश्रुतिमाकर्ण्यैतद्विमर्शा
समर्थाः संतः कथमोंकारादिदंजातमेतन्नसंगच्छतइत्येवंमुह्यंतीतिभावः। येसूरयोविद्वांसस्तेतुइतिवितर्केनमुह्यंति । किंतुब्रह्महृदाब्रह्मरू
पेणोपासतएवेतिभावः । कस्मैआदिकवयेआदिकविंविष्णुंप्राप्तुमित्यर्थः । आदौसृष्ट्यादौकौत्युच्चारयातिब्रह्मणेतपतपेत्यादिरूपंवचश्चतुः
श्लोकीरूपंवेत्यादिकविर्विष्णुस्तस्मै । तुमोप्रयुक्तस्य इतिचतुर्थी ।प्रणवाभ्यासतोविप्राविष्णुःप्राप्योनचान्यथा ॥ इतियोगचिंतामणौ ।
तिज्यतेक्षम्यतेपराधोभृगुकृतपादताडनादिरूपोयेनसतेजाविष्णुः । तिजनिशानेक्षमायांचेत्यतःकर्मण्यसुः । त्यज्यतेऽज्ञैरितिवातेजाः ।
नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः ॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् ॥ इतितदुक्तेश्च । यद्वासर्व
तेजोरूपत्वात्तेजा इति । तेजस्तेजस्विनामहं ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥ इतिस्मृतेः ॥ आदित्यवर्णतमसःपर
स्तात् ॥ इतिश्रुतेश्च ॥ व्रियतेस्वीक्रियतेसृष्टिव्यवहारोनेनेतिवारिर्ब्रह्मा । वृञ्वरणेऽतइञ्प्रत्ययः । यद्वावरयतीच्छतिसृष्ट्यादिज्ञान
मितिवारिः । वरईप्सायामदंतश्चौरादिकोयंक्वचिदनदंतोप्यतएववृद्धिरत्र । सईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथमितितृतीयेवक्ष्यमाणत्वात् । वा
रिर्नाब्रह्मणिक्लीबंनीरेस्त्रीगजबंधने ॥ इतिकोशसर्वस्वात् । म्रदतिप्रलयेमर्दयतिसर्वमितिमृङ्रुद्रः। म्रदमर्दनेकर्तरिक्विप्संप्रसारणंचनिपा
तनात् । तेषांतेजोवारिमृदांविष्णुब्रह्मरुद्राणांयथायथावत्‌विनिमयःव्यओंकारोबोधकःविशेषेणनितरांमय्यतेऽनेनेतिविनिमयः । मयग
तावतोच् । यद्यप्योंकारस्तिसृभिर्मात्राभिर्गुणादीनपिबोधयति । तथापिविशेषतोब्रह्मादनिामेवबोधकःतदुक्तंनारदीये । मात्रास्ति
स्रःस्रमाख्याताब्रह्मविष्ण्वीशदेवताः ॥ अकारोब्रह्मणोरूपमुकारोविष्णुरूपकम् ॥ मकारोरुद्ररूपंस्यादर्द्धमात्रापरात्मिका ॥ इति।किंभूतं
स्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेनसत्यंपरं । सच्छब्देनपृथिव्यप्तेजांसित्यच्छब्देनवाय्वाकाशाविति । सच्चत्यच्चाभवादितिश्रुतेः । सत्यंसत्यश
ब्दोपलक्षितंब्रह्मांडंपिपर्त्तिप्रकाशयतीतिसत्यंपरं । अत्रपिपर्त्तिप्रकाशनेतुधातूनामनेकार्थत्वात् । ॐकारएवेदंसर्वंप्रकाशितवानितिश्रु
तेः । पुनःनिर्गतोस्तोनाशोयेषांतेनिरस्ताअमरास्तान्कोहयतिविस्मापयतीतिनिरस्तकुहकस्तं ॥ देवाअपितदुपासनाफलंविचार्य

विस्मयमाप्नुवंत्यहोॐकारमाहात्म्यमितिकथयंतीतिभावः ॥ इत्योंकारपक्षः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथनारदपक्षः ॥ सर्वेषामवताराणामोंकारार्थत्वाविशेषेपिप्रथमंव्यासोनिजोपदेष्टृत्वान्नारदंध्यायति ॥ वयंतंनारदंहृदामनसाधीमहि। तंकं यतोयस्यान्वयात्संगादाद्यस्यसर्वादिकारणीभूतब्रह्मज्ञानस्यजन्माभूत् ॥ प्रल्हाददक्षात्मजध्रुवप्रचेतआदीनामितिशेषः । एतच्चाग्रे चतुर्थादिस्कंधेषुस्पष्टीभविष्यति। ब्रह्मणआद्यत्वात्तज्ज्ञानस्याप्याद्यत्वंज्ञानज्ञेययोर्भेदऔपचारिकएवनपरमार्थतइति। किंचयोनारदोऽर्थेष्विन्द्रियार्थेषुइतरतःइतादूरीभूतारतिर्यस्यसइतरतः । नैष्ठिकत्वाद्विषयाभिलाषरहितइत्यर्थः । चपुनःयोनारदोऽभिज्ञःनबिभेत्यन्यतइत्यभिःकृष्णः । ञिभीभयेऽतऔणादिकोडिः । भीषास्माद्वातःपवतेइत्यादिश्रुतेः । यद्बिभेतिस्वयंभयमितिस्मृतेश्च । तद्भयंतुसर्वेषांनतस्यकस्यचिद्भयमस्तीतिभावः । तंजानातीत्यभिज्ञःकृतकृष्णसाक्षात्कारइत्यर्थः । आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ॥ इतितदुक्तेः । चपुनःयोनारदःस्वराट्स्वरंस्वररूपंब्रह्माटतिजानातीतिस्वराट् । विशेषतोभ्यस्तसंगीतशास्त्रत्वात्तस्य । अटगतौगत्यर्थानांज्ञानार्थतापि । ज्ञानगमनप्राप्तिभेदेनगतिपदस्यार्थत्रयपरत्वात् । स्वरस्यब्रह्मतातु स्वरब्रह्मविभूषितां ॥ स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे ॥ इत्याद्युक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । स्वरलक्षणंतुसंगीतरत्नाकरे । श्रुत्यनंतरभावीयःस्निग्धोनुरणनात्मकः ॥ स्वरोरंजयतिश्रोतुश्चित्तंसस्वरउच्यते ॥ इति । श्रुतिस्तुस्वरारंभकःशब्दविशेषः । तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेह्रस्वमात्रतः ॥ साश्रुतिःसंपरिज्ञेयेति । किंच श्रुतिभ्यस्तुस्वराःषड्जर्षभगांधारमध्यमाः ॥ पंचमोधैवतश्चाथनिषादइतिसप्तते ॥ इति । एषांस्वरूपंविस्तरभियेहनोक्तं। यत्रयस्मिन्नारदेत्रयाणांभक्तिज्ञानवैराग्याणांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्यः। येनकरतलीकृतामलकवद्भक्तेःपरमात्मन्यनुरागरूपायाज्ञानस्यजीवब्रह्मणोरैक्यरूपस्यवैराग्यस्यचाब्रह्मलोकभोगारुचिरूपस्यचस्वरूपंनिश्चितं। भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यवैहरेः ॥ इतिसप्तमेयुधिष्ठिरंप्रतितदुक्तेरेवावसीयतइति। तेजोवारिमृदामाविनिमयःस्वाभाविकंरूपंयथासत्यंतथेतिदृष्टांतार्थः ।वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः । किंभूतंनारदं स्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणपरंसर्वोत्कृष्टंपरंपालकंवेतिपिपर्त्तिपालयतिज्ञानोपदेशेनसंसाराद्

क्षत्यज्ञानितिपरस्तमितिनिरुक्तेःपृपालनपूरणयोरतोऽप्रत्ययः । पुनःसदानिरस्तकुहकंसतांकर्ममार्गेप्रवर्तमानानांप्राचीनबर्हिषादीना
मासमंतान्निरस्तंदूरीकृतंकुहकंकर्मकरणजक्लेशोऽध्यात्मश्रावणेनेतितथा । एतच्चपुरंजनोपाख्यानादौस्पष्टम् । योनारदआदिकवयेम
ह्यंब्रह्मतद्रूपंभागवताख्यंपुराणंतेनेप्रकाशितवान् । इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ इतितदुक्तेः । यद्यस्मिन्भागवतेसूरयोविद्वांसो
पितात्पर्यावधारणासमर्थाःसंतोमुह्यन्तिव्याकुलीभवंति । गुरूपदेशंविनायथाब्रह्मनज्ञायतेतथेदमपीतिबोध्यम् । गुरुमतएवबोधश्रवणा
त् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ आचार्यवान्पुरुषोवेदेति । कीदृशंभागवतंसत्यंसत्यस्वरूपब्रह्माभिन्नत्वात् । श्रीमद्भागवतेशास्त्रेश्रीकृष्णेपरमा
त्मनि ॥ अंतरंयेप्रपश्यंतितेनराब्रह्मघातिनः ॥ इतिपाद्मोक्तेर्भेददर्शनस्यानर्थजनकत्वश्रुतेरेवेत्यलम् ॥ इतिनारदपक्षः ॥ १२ ॥
॥ अथरामपक्षः ॥ ॥ श्रीरामंसच्चिदानंदंयोगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥ वंदेस्वाज्ञाननुत्यर्थंसदाबोधप्रलब्धये ॥ १ ॥ सर्वावतारेषुरा
मएवसमुद्रमुल्लंघ्यसीतारूपांश्रियमवापातस्तद्ध्यानेनप्रारिप्सितग्रंथरूपाब्धिमुल्लंघ्यचित्तशांतिरूपांश्रियमवाप्स्यामीत्थंमनसिनिधाय
व्यासोरामस्मरणरूपंमंगलमाचरति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंरामंहृदामनसाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांरावणकुंभकर्णेंद्रजितांसर्गोनि
श्चयोराममारयामोरामोवाऽस्मान्मारयिष्यतीत्येवंरूपोऽमृषासत्योमृषावा ॥ यद्वायत्रत्रयाणांपित्राज्ञापालनशिवधनुरामर्दनाब्धिसेतु
करणानांसर्गोनिश्चयोऽमृषेति । किंचयोरामःजन्माद्यस्ययतोर्थेष्वभिज्ञः जन्मनआदिकारणमज्ञानमस्यतिनाशयतीतिजन्माद्यस्यं
अज्ञानेनैवकर्मक्रियतेज्ञानिनोलोकसंग्रहमंतरातदप्रतिपादनात् । कर्मणाचजन्मादिभवत्यतोऽज्ञानमेवजन्मादिहेतुः । तथाचजन्मा
द्यस्यंज्ञानंतस्मैयततेप्रयततइतिजन्माद्यस्ययत्तस्यतथातस्यवेदस्यार्थेष्वभिधेयेषुकर्मादीनुपसर्जनीकृत्यब्रह्मप्रतिपादनपरेषुयज्ञेनदानेन
तपसानाशकेनेत्यादिरूपवाक्यार्थेषुअभिज्ञःसर्वतोज्ञानवान् ततएवतस्याविर्भावश्रुतेः । ऋचःसामानिजज्ञिरेइतिश्रुतेर्वेदाभ्यासेनैवज्ञानमु
त्पद्यतेऽतोवेदस्यैवयत्नोलोकबोधे।तदुक्तंज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांनिगमाभ्यसनाद्ध्रुवम् ॥ ज्ञानेनतीर्य्यतेनित्यंसंसृतेःकारणंतमः॥ इत्यादिपुराणा
त् ॥ चपुनःयोरामःअन्वयादितरतःस्वराट् अन्वयःपुत्रस्तदादयोदानतीर्थतपआदयस्तैस्तीर्य्यतइत्यन्वयादितरःनरकः अपुत्रस्यगति

नास्तीतिस्मृतेः। अंजस्तरेमभवताप्रजदुस्तंरयद्ध्वांतमितिविचित्रकेतूपाख्यानेवक्ष्यमाणत्वाच्च। दानव्रततपोभिश्चतीर्थसेवनयाजनैः॥ नरको
नभवत्येवहरेराराधनात्तथा॥ इतिवाक्याच्च। तस्मान्नरकात्स्वान्भक्तान्राजयतिनयतिवैकुंठमितिस्वराट्। कृष्णकृष्णेतिकृष्णेतियोमांस्मरति
नित्यशः॥ जलंभित्त्वायथापद्मंनरकादुद्धराम्यहम्॥ इतितदुक्तेः। रामकृष्णयोरवतारतोभेदेपिवास्तवाभेदात्कृष्णोक्तीरामोक्तिरेव यएवरामश्च
सएवकृष्णइतिचिरंजीवभट्टैर्विद्वन्मनोरंजिन्यामुक्तत्वात्। यश्चकवयेनिपुणायलक्ष्मणायआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंरामगीतारूपंतेनेप्रकाशि
तवान्तथाह्यध्यात्मरामायणोत्तरकांडे त्वंशुद्धबोधोसिहिसर्वदेहिनामात्मास्यधीशोसिनिराकृतिःस्वयम्॥ इत्यादिरूपंलक्ष्मणवाक्यंश्रुत्वा॥
आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाःकृत्वेत्यादिनातंबोधितवान्। यद्यस्मिन्ज्ञानेतद्बोधकशास्त्रेसूरयोप्यधीतशास्त्राअपिमुह्यंतितेषामपिभ्रमबा
हुल्यान्नात्मसाक्षात्कारोजायते। कीदृशंतंस्वेननिजेनासाधारणेनधाम्नासत्तास्फूर्तिरूपेणसदासत्यंपरमार्थभूतंनिरस्तात्यक्ताकुर्भूमिर्यैस्तेनि
रस्तकवस्तैर्ह्रियतेप्राप्यतइतिनिरस्तकुहः। प्रापणार्थाद्धरतेर्डः। सएवनिरस्तकुहकः स्वार्थेकः। तंनिरस्तकुहकं ग्रामाद्वनंक्षितिभुजोपिययुर्य
दर्थाइत्यग्रेवक्ष्याति। पुनःतेजोवारिमृदांयथायोग्यंपरंप्रकाशकंदेहादीनांप्रकाशस्यात्माधीनत्वात्। नहिजडंचैतन्यमंतरेणप्रकाशते॥
यत्सत्तयासर्वमिदंप्रकाशतइत्यादिवचनात्। कथंभूतावयंविनिमयःविगतोभगवतोन्योनिमिराश्रयोयेषांतेतथाभगवदाश्रयाइत्यर्थः।
निमीराजाआश्रयश्चेतिकोशात्॥ इतिरामपक्षः॥ १३॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

अथकृष्णपक्षः॥ सर्वावताराणांश्रीकृष्णस्याधिष्ठानत्वेनास्मिञ्छास्त्रेप्रतिपाद्यत्वेनचतस्येतिहेतोरादौतंव्यासोध्यायति॥ जन्माद्यस्ये
ति॥ वयंसदाहृदामनसातंश्रीकृष्णचंद्रंधीमहि॥ तंकंयतोयस्यान्वयाद्वंशादाद्यस्यब्रह्मणोविधेर्जन्माभूदितिशेषः। मय्यनंतगुणेऽनंतेगुणतोगु
णविग्रहः॥ यदासीत्ततएवाद्यःस्वयंभूःसमभूदजइत्यत्रब्रह्मण्याद्यशब्दप्रयोगदर्शनादाद्योब्रह्मार्थकइतिषष्ठेवक्ष्यातिहरिर्दक्षंप्रति। पुनस्तंकं
यतोन्वयात्सेवनात्स्वराट्दरिद्रःसुदामाअर्थेषुलौकिकपदार्थेषुइतरतोभूत्। इताप्राप्तारातिःक्रीडायेनसतथा॥ अत्रसमासांतोडः। स्वराडिव
निपानखनित्रमिंद्रइत्यत्रस्वराट्शब्दोदरिद्रार्थकोदृष्टोतोत्रापिबोध्यः। तद्वक्ष्यतिश्रीदशमेसएव नूनंबतैतन्ममदुर्भगस्यशश्वद्दरिद्रस्यसमृ

द्धिहेतुः ॥ महाविभूतेरवलोकतोन्योनैवोपपद्येतयदूत्तमस्योति । यद्वाइतरतोगतेच्छः तदुक्तंश्रीदशमे विषयान्जाययात्यक्ष्यन्बुभुजेनातिलं
पट इत्यादिना ॥ कीदृशः स्वराट्अभिज्ञः सर्वशास्त्रार्थकुशलः श्रीकृष्णेनसहकृताध्ययनत्वात् । तदुक्तंतेनैव किमस्माभिरनिर्वृत्तंदेवदेवजग
द्गुरो ॥ भवतासत्यकामेनयेषांवासोगुरावभूत् ॥ इतियःकृष्णःकवयेर्जुनायादिसनातनंब्रह्मगीतारूपंतेने केस्वर्गेवातिगच्छतिनिवातकवचा
दिवधेनदेवत्राणार्थमितिकविः ।वागतिगन्धनयोरतोडिरौणादिकः ॥ तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तोपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्र
प्रियंकरः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यस्मिन्कृष्णेसूरयोब्रह्मादयोपिमुह्यंति । ब्रह्ममोहस्तुदशमेइतीरेशेतर्क्यैनिजमहिमनिस्वप्रमितिकेपरत्राजा
तोतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ॥ अनीशेपिद्रष्टुंकिमिदमितिवामुह्यातिसतिचछादाजोज्ञात्वासपदिपरमोजाजवनिकाम् ॥ इत्यादिनास्फुटी
भविष्यति । यत्रश्रीकृष्णेतेजोवारिमृदांविनिमयोविकृतिरूपोदेहोमृषैव । त्रिवृत्करणश्रुतेस्त्रिभिरपिकेषांचिन्मतेदेहादिरुत्पद्यतेऽतोत्रत्रया
णांग्रहणंनविरुध्यतेऽयंशरीरीतिव्यवहारस्तस्मिन्मायाकल्पितएव माययोपात्तविग्रहमितिभीष्मोपाख्यानोक्तेः परब्रह्मत्वात्तस्य । तद्व
क्ष्यतिश्रीदशमे कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनाम् ॥ जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया ॥ इतिअशरीरंवावसंतामित्यादिश्रुते
श्चात्मनोऽशरीरत्वप्रसिद्धेः । यथात्रिसर्गःत्रिगुणकार्यःप्रपञ्चोमृषेतिदृष्टांतार्थः ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वंत्वनुमानश्रुतिस्मृतिभिःसाध्यतएव ।
तथाहिप्रपंचोमिथ्यादृश्यत्वात्जन्यत्वाद्वाघटादिवत् ॥ यन्नैवंतन्नैवंयथात्मेत्यनुमानम् । आदावन्तेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा ॥
इतिस्मृतिः । नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतिश्च । किंभूतंकृष्णंस्वेनालौकिकेनधाम्नागोवर्धनोद्धरणदावानलपानादिरूपतेजसानिरस्तं
कुहकंमनुष्यनाट्यप्रदर्शनरूपंयेनसतथातं । नह्येतन्मनुष्येणकर्तुंशक्यतेविनेश्वरमितिभावः ।पुनःसत्यंपरमसत्यंसत्यस्यसत्यमित्युक्तेः ।
पुनः परंपरिपूर्णतमंपूर्णावताराणामाधारभूतंलयस्थानत्वात् ॥ तदुक्तंगर्गसंहितायाम् । ककारःकमलाकांतऋकारोरामइत्यपि ॥
षकारःषड्गुणपतिःश्वेतद्वीपनिवासकृत् ॥ णकारोनारसिंहोयमकारोह्यक्षरोग्निभुक् ॥ विसर्गौचतथाह्येतौनरनारायणावृषी ॥ संप्र
लीनाश्चषट्पूर्णायस्मिञ्छब्देमहात्मनि ॥ परिपूर्णतमेसाक्षात्तेनकृष्णःप्रकीर्तितः ॥ कमलाकांतादीनांमूर्तिव्यूहानांकृष्णेलयोदृश्यते

गोलोकगतैर्देवैरितितद्वृत्तंतुविस्तरभियेहनोक्तं । षण्णांपूर्णत्वमपिगोलोकखंडेउक्तं । पूर्णोनृसिंहोरामश्चश्वेतद्वीपाधिपोहरिः ॥
वैकुण्ठोपितथायज्ञोनरनारायणःस्मृतः । परिपूर्णतमःसस्याद्यास्मिन्नेतेलयंययुः ॥ इति । एतादृशस्तुश्रीकृष्णएवनचान्यइत्यलमतिप्रया
सेन ॥ इति कृष्णचंद्रपक्षः ॥ १४ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
अथधन्वंतरिपक्षः॥श्रोतृणांसुखप्राप्त्यर्थंवक्तुश्चादौस्तुवेहरिं॥धन्वंतरिंमहारोगनाशकंस्मृतिमात्रतः॥वयंतंधन्वंतरिंसदाहृदाधीमहियस्मि
न्ध्यातेसतित्रयाणांवातपित्तश्लेष्मणांसर्गोज्वरादिरूपोमृषाऽसत्योभवति नश्यतीतिभावः।धन्वंतरिस्मृतौसत्यंनश्यन्तिविविधारुजः॥ इ
त्यादिपुराणात्।धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिनाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंतीत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । यश्चपुनःआद्यस्यांतुंयोग्यस्यय
गीयभागस्यजन्माविर्भावमन्वयात्यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधइत्युक्तेः।धन्वंतरिश्चभगवानायुर्वेददृगिज्यभाग्॥ इत्युक्तेश्चधन्वंतरितःपूर्वंचि
कित्सकेभ्योयागभागोनासीदिति । भिषजंगणकंचैवद्विजंश्राद्धादिषुत्यजेत् ॥ इतिस्मृतेः । आद्यस्येतिअदभक्षणेऽस्मात्यत् । तेजोवारिमृ
दांविनिमयोदेहोयतोयस्यस्मरणेनयथाकोर्थोऽरुग्भवतिस्मृतमात्रार्तिनाशनइतिवक्ष्यमाणत्वात् । यश्चकवयेकवित्वायकल्पत्वायारोग्य
त्वायेतियावत् । कंसुखंवातियस्मिन्कालेसकविरारोग्यावस्थारूपःकालः । कविरितिभावप्रधानोनिर्देशः । अत्रवातेर्डिरौणादिकः । ब्रह्म
कोर्थोवेदमर्थादायुर्वेदंतेनेविस्तारितवान् ॥ आयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोकइतिद्वितीयेवक्ष्यमाणत्वात्।तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगानि । तदुक्तं
नीलकंठेन कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान्॥अष्टावंगानितस्याहुश्चिकित्सायेषुसंश्रिता ॥ इति तस्यायुर्वेदस्यकायचिकित्साबाल
चिकित्साग्रहोभूतप्रेतादिऊर्ध्वांगंशिरोनेत्रादिशल्यंशस्त्रघातादिदंष्ट्रास्थावरजंगमात्मकंविषंतेषांचिकित्साजरारसायनादिनाजरायादूरीक
रणंवृषोवाजीकरणतंत्रमित्यर्थः । कथंभूतंब्रह्मइतरतःइतरेभ्यःशास्त्रेभ्यःस्वराट्शरीरारोग्यजनकेत्वेनेहलोकेचमत्कारजनकम् ॥ सर्वेलोका
आयुर्वेदविदग्रेदैन्यमाश्रित्यवर्त्तंतेसामंताइवसार्वभौमाग्रेऽतस्स्वराडितिसमुचितंविशेषणं । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंधमर्थिकाममोक्षाणांशरीरं
साधनंमतम् ॥ तच्छुद्धिर्जायतेयेनतच्छास्त्रंहिपरंमहत् ॥ इत्यातंकहरणोक्तेः ॥ किंश्चक्वचिदानंक्वचिन्मानंक्वचिद्भोगःक्वचिद्यशः॥ चिकि

त्सयाप्रजायेतचिकित्सानास्तिनिष्फला ॥ इतिभिषक्कल्पलतोक्तेः किंभूतंधन्वंतरिंसत्यंभगवद्रुपत्वात् भगवद्रूपत्वंतुहयेवतारेषुतस्यग
णितत्वात्। यश्चपुनःअर्थेषुरोगहारिविश्वौषधादिपदार्थेष्वभिज्ञःएतद्द्रव्यममुकरोगहारीतिज्ञानवान्। यस्मिन्नायुर्वेदेसूरयोज्ञातान्यशास्त्राअ
पिमुह्यंति सिंहीत्वचमुपाहरेदित्यादिषुसिंह्याःशार्दूलभार्यायास्त्वचमुपरितनचर्मोपाहरेदित्याद्यर्थकल्पनयामुह्यंति।किंचतत्रब्राह्मीरसंक्षि
पेदितिवीक्ष्यब्राह्मीतुभारतीभाषेतिकोशाद्ब्राह्मीसरस्वतीतद्रूपंपुस्तकमतस्तज्जलेनाप्लाव्यतद्रसंक्षिपेदित्येवंमोहमाप्नुवंतीतिभावः । पुस्त
कंभारतीरूपंनचतस्मात्परंस्मृतम् ॥ इतिग्रंथांतरोक्तेः। पुनःकिंभूतंब्रह्मआदिसनातनंनतुधन्वंतरिणैवरचितं। आयुर्वेदंधनुर्वेदंगान्धर्ववेदमा
त्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैरितिवक्ष्यमाणत्वाच्चतोपिप्राक्तनाद्ब्रह्मणस्तत्सर्गश्रुतेः ॥ पुनःस्वेननिजेनधाम्नाप्रतापेननि
रस्तंदूरीकृतंकुहकंसर्वलोकरोगरूपंयेनतंतथा ॥ इतिधन्वंतरिपक्षः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथचश्रीनृसिंहस्यभक्तपक्षपातितयाममापिश्रीभागवतव्याख्यानसामर्थ्यप्रदानेनपक्षंकरिष्यतीतिहेतोर्नृसिंहंध्यायतिव्यासः ॥ जन्माद्य
स्येति ॥ वयंतंनृसिंहंधीमहि ॥ तंकं यस्यान्वयात्सेवनादभिज्ञोनारदादवाप्तज्ञानःप्रल्हादःअर्थेषुसंसारीयपदार्थेषुइतागतारतिःप्रीति
र्यस्यसइतरतः। समासांतोत्रडः। मुह्यंतियद्वत्र्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिं इति तदुक्तेः यः प्रल्हादः स्वराट्सन्आदिसनातनं
चतत्कंसुखमित्यादिकंतद्वातिप्राप्नोतीत्यादिकविः । वीगतिव्याप्त्यादावतोडिः।तस्मैदत्तात्रेयायआपप्रापतदग्रेसप्तमेप्रकटीभविष्यति । किं
चयश्चादिकविरात्रेयस्तस्यहृदाप्रियत्वेनसौहार्देनब्रह्मज्ञानंतेने सुखमस्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतिस्तनुः ॥ इत्यादिवाक्यैः । सौहार्देमनासि
स्वीयेह्यप्रियेपिप्रवर्तते ॥ इतिकोशात् । यस्मिन्नृसिंहे सूरयोब्रह्मादयोभीताःसंतोयंदृष्ट्वामुह्यन्तितत्पार्श्वंनगच्छन्ति । घातूनामने
कार्थत्वान्मुहिरत्रगतौ ॥ यत्रत्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोनिश्चयोऽमृषादेवनिश्चयोहतोयमसुरोल्पकइत्यादिरूपः ॥ दैत्यनिश्चयोऽयंमांमार
यिष्यतीत्येवंरूपः ॥ नरनिश्चयोऽयमस्माकंत्रातेत्यादिरूपः।यद्वात्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोयत्रमृषाऽसत्यः ॥ नायंनरोनापिसुरोनदैत्यः
कश्चिदीदृशः ॥ श्रूयतेहिमयालोकेयादृशोयमुपस्थितः ॥ इतिपुराणांतरेहिरण्यकशिपूक्तेः ॥ तेजोवारिमृदांविनिमयोदेहोयथामृषा ॥

कीदृशंतंस्वेनासाधारणेनधाम्नातेजसानिरस्तादूरीकृताःकुहकाःकपटिनोदैत्यायेनतं । सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवमित्युक्तेः ।
पुनःसदासत्यं । अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् ॥ पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोस्म्यहम् ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः ॥ सत्यंज्ञानम
नंतमितिश्रुतेश्च । परंसर्वोत्कृष्टंसर्वदेवदैत्यगंधर्वयक्षादिस्तुत्यत्वात् । तच्चसर्वंसप्तमेस्फुटं । नह्यनुत्कृष्टःसर्वैःस्तूयतेकिन्तुसर्वोत्कृष्टएव
स्तूयतइतिभावः ॥ इतिनृसिंहपक्षः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथमत्स्यावतारपक्षः ॥ ॥ वयंतंमत्स्यावतारंहरिंहृदाधीमहि । यतःस्वराट्ब्रह्माआद्यस्यसर्वादिकारणस्यवेदस्यजन्माविर्भावमन्व
यात् । हत्वासुरंहयग्रीवमित्युक्तेः । योहरिरर्थेषुकर्त्तव्येषुअभिज्ञःजलचररूपंविनाजलेगुप्तस्यान्वेषणासम्भवइत्याद्यर्थाभिज्ञः । योमत्स्य
रूपोहरिः कवयेविवेकिनेसत्यव्रतायनृपायइतरतश्चेतरेभ्यऋषिभ्यः । आदावित्यर्थेआदीत्यव्ययं । सृष्टचादौप्रलयान्तेचब्रह्मतत्प्रतिपा
दकंतद्रूपंमात्स्याख्यंपुराणंतेने । तद्वक्ष्यत्यष्टमस्कन्धान्ते प्रलयपयसिधातुःसुप्तशक्तेर्मुखेभ्यःश्रुतिगणमुपनीतंप्रत्युपादत्तहत्वा ॥ दितिज
मकथयद्योब्रह्मसत्यव्रतानांतमहमखिलहेतुंजिह्ममीनंनतोस्मि ॥ इति । यद्यस्मिन्मत्स्यरूपेहरौसूरयोपिविद्वांसोपिसत्यव्रतादयःईश्वरोभू
त्वाकिमर्थंमात्स्यंतिर्यग्योनिरूपंदधारेत्यादिमोहंप्राप्नुवंति । किमर्थमदधाद्रूपंमात्स्यंलोकजुगुप्सितम् ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वात
द्दर्द्धनेमुह्यंतिइयताकालेनकथमियाञ्जातइत्यादिरूपंमोहंयांति । तद्वक्ष्यत्यष्टमे एवंविमोहितस्तेनवदतावल्गुभारतीम् ॥ योभवान्योज
नशतमह्नाभिव्यानशेसरः ॥ नैवंवीर्योजलचरोदृष्टोस्माभिःश्रुतोपिवा ॥ इति । यत्रमत्स्यरूपेहरौतेजोवारिमृदांतत्तच्छब्दोपलक्षितानां
रजस्सत्वतमसांत्रिषुकालेषुसर्गस्त्रिसर्गोदेहसम्बन्धादिरूपोमृषामायाविलसितत्वात् । यथामत्स्यादिरूपाणिधत्तेजह्याद्यथानटः ॥ इत्या
दिनाप्रथमे । उच्चावचेषुभूतेषुचरन्वायुरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वंभजतेनिर्गुणत्वाद्धियोगुणैः ॥ इत्यादिना अष्टमेचवक्ष्यति । कथंमृषा
यथाविनिमयोमिथ्याज्ञानंशुक्तिरजतादिस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंप्रलयकालीनंतमोयेनतं । पुनःसदासत्यंपरंसत्यंधर्मंपिपर्त्तीतिसत्यंपर
स्तं । पिपर्त्तेरत्रखः । धर्मःसत्यःसदाज्ञेयअसत्योऽधर्मईरितः । सत्येनलभतेस्वर्गमसत्येनतमोव्रजेत् ॥ इत्यादिपुराणात् । मत्स्या

वतारस्यवेदावनकर्त्तृत्वेनात्रवेदार्थप्रकाशोममापिभूयादित्याशयेनतन्नतिः ॥ इतिमत्स्यावतारपक्षः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥
॥ अथकूर्मावतारपक्षः ॥ ॥ वयंतंकूर्मरूपंहरिंसदाधीमहि । तंकंयतोयस्यानुग्रहादाद्यस्याप्तुंयोग्यस्यामृतस्यचपुनरितरतइतरेषांकौ
स्तुभादीनांजन्माविर्भावंस्वराडिंद्रोऽन्वयात्प्राप । यत्रयस्मिन्कूर्मरूपेहरावाविर्भूतेसतित्रयाणांदेवदैत्यमुनीनांसर्गोनिश्चयोऽमृताद्याप्ति
रूपोऽमृषासत्योजातः । यथाऽविनिमयोवस्तुयाथात्म्यबोधोऽमृषा । यःकूर्मःकंसुखंवांतिप्राप्नुवन्तिदेवादयोयत्रसःकविर्मंदरगिरिस्तस्मै
कोर्थस्तंभर्त्तुंधारयितुंसत्यंपरंदेहंकमठाकृतिंतेने । कवयइतितुमोऽप्रयुक्तस्येतिकर्मणिचतुर्थी । सच्छब्दःपृथिव्यप्तेजसांवाची त्यच्छब्द
स्तुवाय्वाकाशवाची सच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतौश्रुतः । तथाचसच्चत्यच्चसत्त्यंपञ्चभूतसमुदायस्तेनपूर्यतइतिसत्त्यंपरोदेहस्तं । यस्मिन्कूर्म
रूपेसूरयोपिभगवन्महित्वंकथंचिज्जानंतोपिमुह्यंति । अहोकूर्मपृष्ठस्यनतोन्नतत्वात्तत्रकथंमंदरःस्थितिंलेभइत्यादिरूपं । यद्वेयद्विस्तृतदे
होयंकथंजातइत्येवंरूपंमोहमाप्नुवंति ।यश्चतेजोवारिमृदामेतच्छब्दोपलक्षितानांदेवदैत्यनराणामर्थेषुकार्येषुअभिज्ञःअनयारीत्यैवैतत्सेत्स्य
तिनान्यथेतिज्ञानवान् । कूर्मरूपंविनाजलगतमंदरोगिरिरुपरिनायास्यतीत्येवंविचार्यैवहरिःकूर्मरूपंदधारेतिभावः । कथंभूतंदेहंब्रह्महृदावि
रिंचिप्रियेणस्वेनधाम्नाऽसाधारणशक्त्यानिरस्तमपास्तंदेवादीनामुदधिमथनाशक्यत्वरूपंकुहकंयेनसतथातं । कूर्माविर्भावतःपूर्वंदेवादैत्या
श्चसमुद्रमथनेसंशयिताःकथममृतावाप्तिर्नइतिततश्चहरिणाकूर्मरूपेणाविर्भूयतत्संशयोनिवर्त्तितइतिभावः ॥ इतिकूर्मपक्षः ॥ १८ ॥
अथवामनपक्षः ॥ वयंतंवामनंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांपादन्यासानांसर्गोऽमृषासत्यएव । यद्वात्रयाणांलोकानांसर्गोऽमृषाददर्श
लोकत्रयमेवतत्रेत्युक्तेः । यथाऽविनिमयस्तात्विकंरूपममृषापृथिव्यादेरितिशेषः । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः।
तेजोवांतीतितेजोवाःअरीन्मृदंतीत्यरिमृदस्तेजोवाश्चतेरिमृदश्चतेजोवारिमृदस्तेषांदेवानामितरतइतरेषुदैत्येषु ।अत्रसप्तम्यर्थेतासिः।जायते
जगदेभिरितिजन्मानिपृथिव्यादीनिपंचभूतानि। अत्रसाधनेजनेर्मन्।तेषामाद्यस्यपृथिवीरूपस्यनिमित्तमितिशेषः।अन्वयात्प्राप । यातेर्ल
ङ्। योवामनोऽर्थेषुदेवप्रयोजनेष्वभिज्ञोज्ञाताविनाछलंबलिर्नजेयइत्यादिवृत्तज्ञः । यःस्वेनासाधारणरूपेणराजतेसंकल्पग्रहणानन्तरंप्रका

शतइतिस्वराट् । जलेतुपतितेहस्तेवामनोभूदवामनः॥इतिहरिवंशोक्तेः॥योवामनोयतःयततेदेवकार्यार्थमितियतः । पचाद्यच् ॥यआदिकव
येभार्गवायब्रह्म ब्रह्मन्संतनुशिष्यस्ययज्ञाच्छिद्रंवितन्वतः॥यत्तत्कर्मसुवैषम्यंब्रह्मदृष्टंसमम्भवेत्॥इत्यादिरूपंज्ञानंतेने । उशनाभार्गवःकविरि
त्यमरः॥यद्वाब्रह्मशब्दोब्राह्मणमहत्त्वपरः । तेनैववाक्येनब्राह्मणमहत्त्वंतेने । यस्मिन्वामनेसूरयोबलिप्रभृतयोपिबालोयंकिंकरिष्यतीतिमुह्यं
ति । किंभूतंस्वेनधाम्नास्वस्वरूपप्रकाशेननिरस्तंकुहकंमर्त्यलक्षणंकपटंयेनतं ॥ पुनःसत्यंपातीतिसत्यंपोबलिः॥अलुक्समासःआर्षः॥यद्वा
खप्रत्ययेमुम् । तस्मैरात्यात्मानंसुतलैश्वर्यंभावींद्रपदंवेतिसत्यंपरस्तं । डप्रत्ययः । वामनंमोहनाशायभजेतेतिवाराहोक्तेस्तद्ध्यानंव्यास
देवेनकृतमादावितिज्ञेयमत्र ॥ इतिवामनपक्षः ॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवाराहपक्षः ॥ ॥ वयंतंवाराहंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकं यत्रत्रयाणांप्रातःसवनमध्याह्नसवनसायंसवनादीनांसर्गोऽमृषात्रिपरूरसाया
मित्युक्तेः । सवनान्यवस्थितिरित्युक्तेश्च । यद्वायत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोऽमृषा । त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरमितिवक्ष्यमाणत्वात् । यथाऽ
विनिमयोयथार्थज्ञानरूपोऽमृषा । यद्वानिश्चयेनमीयतेप्राक्षिप्यतेहितैषिभिरितिनिमयः पापसंघः । डुमिञ्प्रक्षेपणेऽतःस्वरादइत्यप्रत्ययो
बोध्यः । विगतोनिमयोयेनसविनिमयःपवित्रताहेतुर्धर्मादिःनविनिमयःपवित्रताहेतुर्यस्मात्सोऽविनियमः । नहिज्ञानेनसदृशंपवित्र
मिहविद्यते ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेश्च ज्ञानंसत्यमेवतदन्यन्मृषेति ॥ किंचबुद्धींद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदा
श्रयमितिद्वादशेज्ञानस्यसत्यत्वंवक्ष्यति । योवाराहःआद्यस्यब्रह्मणःसकाशाज्जन्माविर्भावमन्वयात्प्राप । यतइतिप्रथमार्थेतसिः ।
आद्यस्येतिपंचम्यर्थेषष्ठी । सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता ॥ अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः ॥ इतिचिंतयतस्त
स्यब्रह्मणःसहसानघ ॥ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ इतितृतीयेवक्ष्यति ॥ योवाराहःइताःसंसार्यपेक्षयाज्ञानिनोरताअनुरक्ताय
स्मिन्सइतरतः । ज्ञानिनामहमेवेष्टइतिगीतोपनिषदुक्तेः ॥ योऽर्थेषुभूम्युद्धरणदैत्यवधादिष्वभिज्ञःज्ञानवान् ॥ यःस्वेनैवप्रलयेराजतइ
तिस्वराट् ॥ ईक्षाज्योतिरित्युक्तेस्तदासूर्यादिप्रकाशोनास्तीतिप्रतीयते ॥ यःकेजलेवेतिगच्छतिप्रलयेइतिकविर्भूमिस्तस्यैआदिब्रह्म

वाराहपुराणरूपं । यद्वाआदौकेजलेवेतिगच्छतीत्यादिकविर्हिरण्याक्षस्तस्मै ब्रह्मएतेवयंन्यासहरारसौकसामित्यादिनानिजमहत्त्वं तेने । अत्रब्रह्मशब्दोब्रह्ममहत्त्वपरोलक्षणयाबोध्यः । मुख्यार्थबाधेगौणार्थकल्पनंलक्षणेतिकेचित् । वस्तुतस्तुशक्यसम्बंधोलक्षणा । साद्विधाकेवललक्षणालक्षितलक्षणाचेति । आद्यात्रिधाजहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणाभेदात् । शक्यार्थपरित्यागेनतत्संबंध्यर्थांतरेवृत्तिर्जहल्लक्षणा यथागंगायांघोषःप्रतिवसाति अत्रगंगापदस्यस्वसंबांधिनितीरेजहल्लक्षणा । शक्यार्थापरित्यागेनतत्संबंध्यर्थांतरेवृत्तिरजहल्लक्षणा यथामंचाः क्रोशंतीति अत्रमंचपदस्यस्वार्थापरित्यागेनमंचस्थपुरुषेषुअजहल्लक्षणा शक्यैकदेशपरित्यागेनैकदेशेनुवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा इयमेवभागत्यागलक्षणाचोच्यते यथासोयंदेवदत्तइत्यत्रसोयमितिपदयोः केवलदेवदत्तपिंडे । अत्रतच्छब्दस्तद्देशतत्कालविशिष्टदेवदत्तापिंडवाचकः । इदम्शब्दस्त्वेतद्देशैतत्कालविशिष्टदेवदत्तपिंडवाचकः । तदुक्तंइदमस्तुसन्निकृष्टंसमीपतरवर्तिचैतदोरूपम् ॥ अदसस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयात्॥इतिमनोरमादौ ॥ यथातत्त्वमसीत्यत्रतत्त्वंपदयोरखंडचैतन्ये । अत्रचमायोपहितचैतन्यंतत्पदवाच्यार्थः । स्थूलसूक्ष्मशरिरोपहितचैतन्यंत्वंपदवाच्यार्थः। ततश्चतत्पदवाच्यैकदेशोमायातत्परित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्तिस्तत्पदस्य एवंत्वंपदवाच्यार्थैकदेशस्थूलसूक्ष्मशरीरादिस्तत्परित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्तिस्त्वंपदस्येतिभावः ॥ द्वितीयामाह।शक्यपरंपरासंबंधोलक्षितलक्षणा । यथाद्विरेफपदस्यमधुकरेद्विरेफपदस्यशक्यंरेफद्वयं तस्यभ्रमरपदेनसंबंधस्तस्यमधुकरेणसंबंधः तथाचद्विरेफपदस्यमधुकरेणपरंपरसंबंधोलक्षितलक्षणेत्यर्थः।किंचगौण्यपिलक्षितलक्षणैव यथासिंहोदेवदत्तइति अत्रसिंहपदस्यसिंहमृगःशक्यस्तस्यक्रौर्येणसंबंधःक्रौर्यस्यदेवदत्तेनसंबंधइतिलक्षणाबीजंतुक्वचिदन्वयानुपात्तिःक्वचित्तात्पर्यानुपत्तिरितिध्येयंमनीषिभिः । अत्रवक्तव्यंतुबह्वस्तिप्रकृतमधुनानुसरामः । यस्मिन्वाराहेसूरयोमुनयोपिमुह्यंति किमेतत्सौकरव्याजंदिव्यंसत्वमवस्थितम् । इत्यादितर्करूपंमोहंप्राप्नुवंति । किंभूतंतेजोवारिमृदांदेवानांपरंपालकंसर्वेश्वरत्वात् एषसर्वेश्वरइतिश्रुतेः । पुनःस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तःकुहकःमायाविहिरण्याक्षेदैत्योयेनतं । मैनंमायाविनंद्दप्तंनिरंकुशमसत्तममितिब्रह्मोक्तेर्दैत्यस्यमायावित्वंज्ञायते॥ इतिवाराहपक्षः॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथपरशुरामपक्षः ॥ वयंतंपरंपरशुरामंसदाहृदाधीमहि ॥नामैकदेशोच्चारणेनसर्वनाम्नोग्रहणंयथाभीमइतिकथनेनभीमसेनबोधस्तथात्रपर
शब्देनपरशुरामबोधइति।तंकंयत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोंजपोऽमृषा।कुतःयतःआद्यस्यवेदस्यजन्माविर्भावोभविष्यतीतिशेषः। यत्रयस्यास्थि
तिस्ततएवतदाविर्भावइतिन्यायेनपरशुरामेऽधुनांस्थितएववेदोग्रेप्रकटीभविष्यतीतिभावः।आगामिन्यंतरेब्रह्मन्वर्तयिष्यतिवैबृहत् ॥ इति
नवमेवक्ष्यमाणत्वात् ।यःस्वेनधाम्नाप्रतापेनतेजोमरणावसरेपिदैन्याभावस्तद्वांतिगच्छंतीतितेजोवाःअरीन्मृदन्तीत्यरिमृदस्तेचतेतेजोवा
रिमृदःक्षत्रियास्तेषांतथा अन्वयंवशंमत्तिनाशयतीत्यन्वयात् । अत्तिरत्रनाशेऽनेकार्थत्वात् ॥ यद्वादनमपिनाशएवादर्शनसाम्यात् ।
दुष्टक्षत्रंभुवोभारमब्रह्मण्यमनीनशत् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति । योर्थेषुवेदार्थेषुदेवप्रयोजनेषुवायथायथावदभिज्ञः । यद्वार्थायथार्थाव्याघातरहिता
अरिच्छेदकराइतियावत् । यइषवोबाणास्तेषामभिज्ञः अत्रेषुशब्दःशस्त्रमात्रोपलक्षकः। यःस्वेनान्यानपेक्षतयाराजतेक्षत्रनाशादावितिस्व
राट् । यःकवयेभीष्मायइतरतोऽन्येभ्योपि । अत्रचतुर्थ्यर्थेतासिः । ब्रह्मधनुर्वेदंतेने । किंभूतंआदिसनातनंब्रह्ममुखोद्भूतत्वात् ॥ तदुक्तंतृती
ये आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ इति धनुर्वेदश्चदीक्षासंग्रहसिद्धप्रयोगभेदात्पादचतुष्टया
त्मकः । तत्रप्रथमपादेधनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणंचकृतं तत्रधनुःशब्दश्चापेनिरूढोपिचतुर्विधायुधेषुवर्ततेतच्चतुर्विधंमुक्तममुक्तंमुक्ता
मुक्तंमंत्रमुक्तंच तत्रमुक्तंचक्रादि अमुक्तंखङ्गादि मुक्तामुक्तंशल्यावांतरभेदादि मंत्रमुक्तंशरादि तत्रमुक्तमस्त्रमुच्यते अमुक्तंशस्त्रमुच्यतेतद
पिब्राह्मवैष्णवपाशुपत्याग्नेयादिभेदादनेकविधं। एवंसाधिदैवतेषुसमंत्रेषुचतुर्विधायुधेषुयेषामाधिकारः क्षत्रियाणांतदनुयायिनांवातेसर्वेचतुर्वि
धाःपदातिरथतुरगगजारूढादीक्षाभिषेकसन्नहनमंगलकरणादिकश्चसर्वमपिप्रथमपादेनिश्चितं।सर्वेषांशस्त्रविशेषाणामाचार्यस्यचलक्षणपूर्व
कसंग्रहप्रकारोदर्शितोद्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानांशस्त्रविशेषाणांपुनःपुनरभ्यासोमंत्रदेवतासिद्धिकरणमपिनिरूपितंतृतीयपादे ।
एवंदेवतार्चनाभ्यासादिभिःसिद्धानामस्त्रविशेषाणांप्रयोगश्चचतुर्थपादेनिरूपितः। क्षत्रियाणांस्वधर्माचरणंयुद्धंदुष्टदस्युचौरादिभ्यःप्रजा
पालनंचधनुर्वेदस्यप्रयोजनमित्यलमतिप्रसंगेन। यत्रधनुर्वेदेसूरयोपिविद्वांसोपिविनागुरूपदेशंइदमस्त्रंकथंप्रयोज्यंकथंवासंहार्यमित्येवंमुह्यं

ति ॥ यद्वायस्मिन्परशुरामेसूरयोपिक्षत्रियामारणीयोयंद्विजात्मजःकिमस्मत्तोगांग्रहीष्यत्यल्पबलइतिमुह्यंति ।किंभूताःविगतोनिमिरिक्ष्वा
कुतनयोनृपोयेषांतेविनिमयश्चंद्रवंशोद्भूतहैहयजाइत्यर्थः। निमिरिक्ष्वाकुतनयेपापेदुःखेचमारणे ॥इतिधरणिदेवकोशात् निमिःसूर्यवंश्यः॥
किंभूतंपरंनिरस्ताःकुहकादुष्टानृपायेनतथातं ॥ पुनःसत्यंचिरजीवित्वेनाद्यापिवर्त्तमानं ॥ चिरजीविनस्तु अश्वत्थामाबलिर्व्यासोहनूमां
श्चविभीषणः ॥ मार्कंडेयःपर्शुरामःकृपश्चचिरजीविनः ॥ इति ॥ इतिपरशुरामपक्षः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथसंकर्षणपक्षः ॥ वयंतंसंकर्षणंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणामस्योत्पत्तिस्थितिसंयमानांसर्गोनिश्चयोऽमृषा ॥ यद्वात्रया
णांगुणानांसर्गः संबंधोमृषा । यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः ॥ इत्युभयव्याख्यानेमानं पंचमेवक्ष्यति । यथाते
जोवारिमृदांविनिमयोदेहादिमृषाऽमृषाचविचारभ्रांतिदशयोः । यतः संकर्षणादाद्यस्यब्रह्मणोजन्माभूदितिशेषः । यस्याद्यआसीद्गुणविग्र
होमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल ॥ इत्यग्रेपंचमेवक्ष्यति । यश्चअन्वयोजन्मादिर्येषांस्थितिक्लेशसंयमानांतेऽन्वयादयस्तांस्तरंतिसं
छ्वंतीत्यन्वयादितराविवेकिनस्तेषामन्वयादितरतः । अत्रषष्ठचर्थेतासिः । अर्थेषुमनोरथेष्वभिज्ञः तत्संपादकइत्यर्थः। विवेकिनांमनोरथो
हिहृदयग्रंथ्यादिभेदनरूपः । तदुक्तंयएषएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्त्वरजस्त
मोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनत्तीत्यापितत्रैववक्ष्यति ॥ यः स्वराट् । तदुक्तं इतिश्रीदशमे अग्रतोभवितादेवःसहस्रवदनःस्वराट् ॥
इति ॥ यआदिकवयेसनत्कुमारायब्रह्मभागवतरूपं । इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसांमितम् ॥ इत्युक्तेः । तेनेविस्तारितवान् । प्रोक्तंकि
लैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ॥ इतितृतीयेवक्ष्यति ॥यस्मिन्भागवते
सूरयोविद्वांसोपिभक्तिंविनामुह्यंति । भक्त्याभागवतंशास्त्रंनव्युत्पत्त्यानटीकया ॥ गृहिण्यैवगृहंप्रोक्तंनपुंश्चल्यानवेश्यया ॥ इत्यभियु
क्तोक्तेः ॥ धनंजयेहाटकसंपरोक्षावपात्तकालेगृहिणीपरीक्षा॥महाहवेशस्त्रभृतांपरीक्षाविद्यावतांभागवतेपरीक्षा॥इत्युक्तेश्च ।यद्वायस्मिन्संक
र्षणेपियादवोयमितिवसुदेवसूनुरितिमोहंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ किंभूतं स्वेनधाम्नाश्रयेणकृष्णेनतेजसावानिरस्ताः कुहकाःप्रलंबाद्यायेनतं।यद्वा

निरस्तंकुहकंमर्त्यलक्षणंयस्यश्रीकृष्णेनतं ॥ अहोअमीदेववरामरार्चितंपदांबुजंतेसुमनःफलार्हणम् ॥ नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमो
पहत्यैतरुजन्मयत्कृतम् ॥ इत्यादिनाश्रीदशमेश्रीकृष्णोवक्ष्यति । पुनःकिंभूतं सत्यंयद्रूपंध्रुवमकृतमितिपंचमेवक्ष्यति । पुनःपरंसर्वोत्कृ
ष्टंशेषरूपेणभूगोलधारणादित्यर्थः । मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रम् ॥ आनंत्यादनिमितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्य
धिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ इति । यद्वा सर्वेश्वरत्वात्परंसर्वेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ सृजामसर्वेयदनुग्रहादिद
मितिशिवोक्तेः ॥ ॥ इतिसंकर्षणपक्षः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथबुद्धपक्षः ॥ ॥ वयंतबुद्धंधीमहि ॥ तंकं यत्रबुद्धे त्रयाणांवेदानांसर्गःयस्मात्सत्रिसर्गईश्वरः ॥ ऋचःसामानिजज्ञिरे । छंदांसिजज्ञिरे
तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ इतिश्रुतेः । तस्यनिरीश्वरवादित्वात्तन्मतेमृषैवेश्वरः । तन्मतंत्वित्थं । चत्वारः किलबुद्धस्यशिष्याः
सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकभेदात् । तत्रबुद्धेनाद्ययोर्बाह्यार्थेष्वभिनिवेशमालोक्यतदाशयानुसारेणैवसर्वशून्यतालक्षणेतत्त्वेत
योर्बुद्धेरवतारायबाह्यार्थवादमभ्युपेत्यराद्धांतोभिहितः । तृतीयस्यत्वीषत्परिपक्वचित्तस्याविज्ञानमात्रास्तित्वमात्रेणाचतुर्थस्यमुख्याधि
कारिणस्तुसाक्षादेवशून्यवादउपदिष्टः । यथाहुः । देशनालोकनाथानांसत्त्वाशयवशानुगाः ॥ भिद्यंतेबहुधालोकेउपायैर्बहुभिःपुनः ॥
गंभीरोत्तानभेदेनक्वचिच्चोभयलक्षणा ॥ भिन्नापिदेशनाभिन्नाशून्यताद्वयलक्षणाइति । देशनाउपदेशः लोकनाथानांबुद्धानांपूजायांबहु
त्वं गांभिर्य्यंगूढाभिप्रायताउत्तानतास्फुटोक्तिरित्यर्थः । तत्रसौत्रांतिकमतेआंतरेविज्ञानेघटपटाद्याकारवैचित्र्यस्यानुभविकस्यतत्तदर्थसा
दृश्यातिरिक्तस्यदुर्वचत्वादसतिबाह्यार्थेज्ञानेर्थसादृश्योदयासंभवात्तन्निमित्तभूतोबाह्यार्थोविज्ञानवैचित्र्यादनुमीयते नत्वसौप्रत्यक्षः॥ इति ।
वैभाषिकमतेत्वसतिविज्ञानस्यबाह्यार्थसंबंधेतदाकारत्वासंभवात्सतिचप्रकाशसंबंधेबाह्यार्थप्रकाशस्यावर्जनीयत्वात्प्रत्यक्षगोचरोपीति ।यो
गाचारमतेक्षणिकमेवविज्ञानं । तद्द्विधाप्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानंच ।तत्रायंघटइतिप्रवृत्तिविज्ञानं । सुषुप्तावहमित्यालयविज्ञानं । सुखादि
कमस्यैवविकारस्तदतिरिक्तवस्तुनएवाप्रसिद्धेःइति । माध्यमिकमतेसुषुप्त्यवहितोत्तरक्षणेउत्थितस्यसुषुप्तावहंनासमित्यनुभवाच्छून्यमेवा

तएवसर्वंमिथ्यैवेत्यलंप्रपंचेन । अथप्रकृतमनुसरामः । यथाद्यस्यवेदविहितस्यकर्मणोऽविनिमयोयाथार्थ्यंमृषाऽसत्यंतन्मतएवयतोवेदवि
हितमृषात्वनिश्चयाज्जन्मभवाति।जन्मशब्दःसंसृतिपरः।वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यांल्लभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः॥
इत्येकादशेवक्ष्यमाणत्वात् ॥ वेदविहिताचरणतोमोक्षोऽन्यथानेतिभावः ॥ योबुद्धइंकामंतरतीतीतरः । अत्रप्रथमार्थेतासिः । मारजिल्लोक
जिज्जिनइत्यमरात् । यश्चस्वेषुनिजानुवर्त्तिष्ववैदिकेषुराजतइतिस्वराट्। योर्थेषुदेवप्रार्थितवेदग्रहणादिष्वभिज्ञः पाखंडवेषेणैवश्रुतिविगाना
दिनादैत्यावंचनीयाइत्थंविज्ञइतिभावः । यश्चतेजोवारिमृदांधाम्नापुरेणचरद्भ्योदैत्येभ्यइतिशेषः। धामस्याद्गृहतेजसोः। पुरेचपोषकेधामेति
व्याडिः। एकत्वंतुसामान्याभिप्रायेणधामभिरित्यर्थः ॥ अब्रह्मवेदविरुद्धंपाखंडं स्वर्गःकुत्रचकुत्रदैवतकुलंकुत्राथजन्मांतरमित्यादिरूपं॥
यद्वायावज्जीवंसुखंजीवेन्नास्तिमृत्योरगोचरः । यतस्ततउपादायऋणंकृत्वाघृतंपिबेत् ॥ देहंविनानचात्मास्तिससेव्यःसर्वथानृणाम् ॥
भस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरागमनंकुतः॥ इत्यादिरूपंतेनेवितस्तार । वेदाज्ञानोररीकार्यावंचनार्थःकृतोहिंसः॥ त्रयोवेदस्यकर्तारोमुनिभंडानि
शाचराइत्यादिरूपंवा । किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविंवेदमपहर्तुं । तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्मणिचतुर्थी । सुवर्णंतेजसोरूपंरजतंवारिरूपकम्॥ लोहं
मृयासंभूरूपंताम्रंत्वादित्यरूपधृक् ॥ इतिस्मृतिसंग्रहोक्तेस्तेजोवारिमृच्छब्दाःस्वर्णरूप्यलोहपराः । देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठिता
नांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः ॥ लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ॥ इतिद्वितीयस्कन्धा
त् ॥ यस्मिन्पाखंडेसूरयोपिमुह्यंति धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नरक्तपटादिषु। प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु॥ इतिचतुर्थेवक्ष्यति ॥ किंभूतं
स्वेनहृदापरमसंगमवैदिकेभ्यइतिशेषः । पुनःसत्यंसतिसत्येतिष्ठतीतिसत्यस्तद्धितेण्यप्रत्ययःमत्वर्थीयोच्वा॥प्रमाणंसत्यलौकिकइतिकापि
लोक्तेः॥ सत्यशब्दोवेदपरः पुनःनिरस्तंदूरीकृतंकुहकंपाखंडोयमितिकपटंयेनस्वपृष्ठदर्शनादिनेतिनिरस्तकुहकस्तंवेदनिंदनानंतरंत्यक्तवे
देभ्योदैत्येभ्योगृहीतवेदैर्देवादिभिर्दर्शनार्थंप्रार्थितेनस्वपृष्ठमेवदर्शितंनतुस्वमुखंलोकसंग्रहार्थमितिभावः ॥ वेदंवेदोदितंयोनानिंदेतास्य
मुखंसदा ॥ ननिरीक्ष्यंनिरीक्षेच्चेत्प्रायश्चित्तिभवेन्नरः ॥ इतिस्मृतेः ॥ ॥ इतिबुद्धपक्षः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ कल्किंपक्षमाह ॥ वयंतंकल्किंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांसाधुत्राणखलप्रहाणधर्मसंस्थापनानांसर्गः स्वभावोऽमृषा ॥ संरक्षणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायकल्किरूपोभवाम्यहम् ॥ इतिकल्किपुराणात् । यद्वात्रयाणांलोकानांस र्गोमोक्षोरक्षणंवामृषा । सर्गोरक्षणमोक्षयोरितिधरणिः । लोकानांसर्वतोविष्णुर्मोक्षदोरक्षकःसदेत्युक्तेः । यथातेजोवारिमृदामविनिमयस्ता त्विकंरूपममृषा । यतः कल्केराद्यस्यचतुर्युगापेक्षयाप्रथमस्यकृतयुगस्यचतुर्वर्गापेक्षयाद्यस्यधर्मस्यचजन्माभूत् । यदावतीर्णोभगवान्क ल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्विकीतिद्वादशेवक्ष्यमाणत्वात् । सत्वंधर्मोरजोऽधर्मस्तमोज्ञानमिहोच्यतेइत्येका दशेश्रीमुखोक्तेः । सात्विकीधार्मिकीत्यर्थः । चतुर्युगंतुकृतंत्रेताद्वापरंतुकलिरितिचतुष्टयमितिवक्ष्यति । चतुर्वर्गस्तुत्रिवर्गोधर्मकामार्थैश्चतु र्वर्गःसमोक्षकैः ॥ इत्यमरः । यश्च सिंहलइतिशेषः अन्वयात्ययौविवाहार्थंप्राप । द्वीपंसिंहलनामानंविवाहार्थंजगामह ॥ कल्किर्धर्मप तिर्विष्णुरित्यपिकल्किपुराणे ॥ यश्चअर्थानिच्छंतीत्यर्थैषवस्तानभितोज्ञापयतिनियोजतीत्यर्थैष्वभिज्ञः । अर्थाअत्रधर्माद्याज्ञेयाः । यथा धर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ इहतत्रैवप्रयुक्तत्वात् दुष्टनाशितयथोक्तधर्मादिप्रवर्तकइत्यर्थः । ज्ञानियोगेऽतोडः ॥ यश्चस्वेनस्वकी येनसत्वेनेतियावत्राजतइतिस्वराट् ॥ स्वःस्वकीयेधनेपिचेतिकोशात्स्वशब्दःस्वीये । कल्किरूपोजगद्भर्तानिजसत्वेनराजते ॥ रज स्तमोविनाश्यैवकलेरंतेस्वराडतः ॥ इत्यपितत्पुराणे ॥ यश्चकवयेमरुसंज्ञराज्ञेदेवापयेचराज्ञेइतरतोऽन्येभ्योपिकलापग्रामवासिभ्यऋषि भ्यआदिसदातनंब्रह्मधर्मंतेने । देवापिःशंतनोर्भ्राताम रुश्चेक्ष्वाकुसंभवः ॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ॥ ताविहैत्यकलेरंते वासुदेवानुशिक्षितं ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ इतिअत्रचादन्यऋषयोज्ञेयाः । इतिद्वादशेवक्ष्यमाणत्वात् वासुदेवानुशिक्षि तावित्यनेनपूर्वंकल्किनोपदिष्टंतेभ्यइतिभावः । इतरतइहचतुर्थ्यर्थेतसिः । यस्मिन्धर्मेसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति धर्मस्यातिसूक्ष्मत्वात् । तदुक्तमभियुक्तैः कानीनस्यमुनेःस्वबांधववधूवैधव्यविध्वंसिनोनप्तारःकिलगोलकस्यतनयाःकुंडाःस्वयंपांडवाः ॥ तेमीपंचसमानयोनिनि रताःख्यातास्त्रिलोकीतलेतेषांकीर्तनमेवपापशमनंधर्मस्यसूक्ष्मागतिः ॥ इति । तत्कीर्तनस्यपापशमकत्वंपांडवगीतायां धर्मोविवर्धतियुधि

ष्ठिरकीर्तनेनपापंप्रणश्यतिवृकोदरकीर्तनेन ॥ शत्रुर्विनश्यतिधनंजयकीर्तनेनमाद्रीसुतौकथयतांनभवंतिरोगाः ॥ इति । किंभूतंतंस्वे
नधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकानृपलिंगच्छदाःशूद्राद्यायेनतं नृपलिंगछदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति ॥ इतिद्वादशोक्तेः । पुनःसत्यंसंसंसा
रंत्याजयतिभक्तानामितिसत्यस्तं । संसंसारेचसत्येचेत्येकाक्षरीनाममालायां । संसारंत्याजयिष्येहंभक्तानांनृपतेर्यतः ॥ अतःसत्यंममाख्यात्र
सत्यरूपतयातथा ॥ इतिपुराणात् । पुनःपरंसर्वनियंतारं परःसर्वनियंतास्यात्सर्वश्रेष्ठः परोमतः ॥ इत्यभिधानचिंतामणेः ॥ इतिकल्किपक्षः२४
॥ अथहयग्रीवपक्षः ॥ ॥ वयंतंहयग्रीवंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोरचनाऽमृषा । तस्यछंदोमयत्वात् । तदुक्तंछंदो
मयोमखमयोखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोस्यनस्तः ॥ इतिद्वितीये । यथातेजोवारिमृदामविनिमयःस्वरूपममृषा । यआद्य
स्यब्रह्मणोयज्ञइतिशेषःजन्माविर्भावमन्वयात् । यद्वा इःकामनासमूहस्तीर्यतेऽनेनेतीतरोयागः । स्वर्गकामोयजेत्कारीर्यावृष्टिकामोयजेदित्या
दिश्रुतेःतस्मिन्नितरतः । सप्तम्यर्थेतसिः । इःकामेकामनाव्यूहेलक्ष्मीरीचवसुंधरेतिनाममाला । तथाच सत्रेममासभगवान्हयशीरषाथोसा
क्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ इतिद्वितीयेब्रह्मावक्ष्यति । योहयग्रीवआदिकवयेब्रह्मणेब्रह्मवेदंतेने तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेद
द्रुहावतिबलौमधुकैटभाख्यौ ॥ हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तुरजस्तमश्वसत्वंतवप्रियतमांतनुमामनंति ॥ इतिसप्तमेप्रल्हादोवक्ष्यति । यतो
येनब्रह्मणावेदेनस्वराट्ब्रह्माअर्थेषुजगद्रचनादिष्वभिज्ञोभूदितिशेषः । वेदंप्राप्यहरेर्धाताचक्रेविश्वंयथापुरा ॥ इतिपुराणात् । यस्मिन्वेदेसू
रयोऽन्याखिलशास्त्रप्रवीणागौतमादयोपिमुह्यंति । अन्यथाव्याख्यातृत्वादन्यथाव्याख्यातृत्वंतेषांवास्तवभेदवादित्वात् । तत्त्वमसीत्यादि
षुतस्यत्वमसीत्यर्थात्तथैवदर्शनात् । किञ्चतदनुयायिनापंचाननभट्टेनापिमुक्तावल्यांभेदनाशेपिव्यक्तिद्वयंस्थास्यत्येवमुक्तावपिभेदोंगीकृत
इतिकिंबहुना ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तौकुहकौमधुकैटभौयेनसतथातं । अनेनशाक्तिककल्पितःशक्त्याश्रयेणहरिणातौहताविति
प्रवादोनिरस्तः । अधिकरणस्यशाक्तिमतोऽपेक्षयाशक्तेराधेयत्वेनाल्पत्वादितिभावः । तावप्यतिबलोन्मत्तौमहामायाविमोहितौ ॥ इ
त्युक्तेर्दैत्यावेवभगवत्यामोहितौनतुकिञ्चिद्धरेस्तयाकृतमिति । पुनःकिंभूतंसत्यंनिजभाषितंपिपार्तिपालयतीतिसत्यंपरस्तं । तदुक्तंमार्कं

डेये आवांजहिनयत्रोर्वीसलिलेनपरिप्लुता ॥ इतिताभ्यामुक्तेनहरिणा तथेत्युक्त्वाभगवताशंखचक्रागदाभृता ॥ कृत्वाचक्रेणवैछिन्नेजघने
शिरसीतयोः ॥ इति ॥ ॥ इतिहयग्रीवपक्षः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथदत्तात्रेयपक्षः ॥ वयंतंदत्तात्रेयंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानांपापानांसर्गोनि श्चयोमृ
षा ॥ आध्यामिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित् ॥ मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रियेतकिम् ॥ इतितदुक्तेर्मर्त्यस्यतेसंतिनतु
तस्यहरेरवतारत्वात्॥आध्यात्मिकाद्यास्तापास्तुविज्ञेपुंसिनसंतिचेत् ॥ श्रीविष्णोरवतारेषुकथंतेषांसमुद्भवः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यथाते
जोवारिमृदांविनिमयोव्यत्यासोमृषाआदेर्ब्रह्मणोऽपत्यमाद्योत्रिस्तस्याद्यस्य । पंचम्यर्थेषष्ठीयम् ॥ अत्रेःसकाशाज्जन्माविर्भावमन्वयात्
प्राप । यश्चात्रेयइतरतइतागतारतिर्विषयेषुयस्येतीतरतः । अत्रसमासांतोडः । विरागःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रतात् ॥ इतिसप्त
मेसएववक्ष्यति । यश्चार्थेषुगुरुतःशिक्षणीयेषुपरितोषाभ्यासादिष्वभिज्ञः । कविःकल्पोनिपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः ॥ इतितंप्रतिप्रल्हा
दोक्तेः ॥ यःस्वस्मिन्नात्मस्वरूपेनित्यशुद्धचिद्रूपेराजतेनतुवर्णाश्रमादिनेतिस्वराट् ॥ अज्ञाज्ञेयइत्यर्थः ॥ तदुक्तंसप्तमे । कर्मणाकृतिभि
र्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नविदंतिजनायंवैसोसावितिनवेतिवा ॥ इति । यःकवयेबुद्धिमतेअलर्कायनृपतयेआदिप्राक्तनंब्रह्मज्ञानंतेने ।
षष्ठमत्रेरपत्यत्वंवृतःप्राप्तोनसूयया ॥ आन्वीक्षिकमिलर्कायप्रल्हादादिभ्यऊचिवान् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति । यस्मिन्ब्रह्मणिज्ञानेऽद्वितीयत्व
रूपेसूरयोपिजैमिन्यादयोमुह्यंति । तैर्द्वैतस्यसत्यत्वेनस्वीकृतत्वात्आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमदर्थानांतद्भूतानांक्रियार्थेनसमाम्ना
यइतिजैमिनिसूत्राभ्यामिति । यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोयंद्वयंपंडितमानिनाम् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वा
च्च । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तंकुहकमज्ञानंमानापमानरूपंयेनतं ॥ नमेमानापमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् ॥आत्मक्री
डआत्मरतिर्विचरामीतितदुक्तेः । पुनःकिंभूतंपरमसंगम् । विचरामिमहीमेतांमुक्तसगोनहंकृतिः ॥ इतिसएववक्ष्यत्येकादशे ॥ इति
दत्तात्रेयपक्षः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ अथकपिलपक्षः ॥ वयंतंकपिलंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयआदेर्ब्रह्मणोजातआद्यःकर्दमस्तस्यगृहेजन्मान्वयात् । निजंवाक्यमृतंकर्तुमवतीर्णोसिमेगृहे ॥ इतिकर्दमोक्तेः गृहेइतिशेषः यतइहप्रथमार्थेतसिः । योर्थेषुसांख्यीयपदार्थेष्वभिज्ञः । यःस्वान्राजयतीतिस्वराट् । यःस्वानांपक्षपोषणइतिवक्ष्यातितदाख्याने । यःकवयेकंजलंवातिप्राप्नोतीतिकविर्देवहूतिः तस्यास्तद्योगविधुतंमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । तस्यै । कविरित्यत्रकशब्दस्यभावप्रधानत्वंर्नाव्यादित्वात् । प्रत्ययोडिरत्र । देवहूत्यैइतरतइतरस्मैआसुरिसंज्ञमुनयेआदिसनातनंब्रह्मसांख्यंतेने । पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् ॥ प्रोवाचासुरयेसांख्यंतत्वग्रामविनिर्णयम् ॥ इतिवक्ष्यतिप्रथमे यद्वाइतरतइतरेभ्यऋषिभ्योब्रह्मयोगंतेने । तमिमंतेप्रवक्ष्यामियोगंसर्वांगनैपुणम् ॥ ऋषीणांश्रोतुकामानांयमवोचंपुरानघे ॥ इतितदीयोक्तेः । यद्यस्मिन्सांख्येसूरयोपिमुह्यंति । दुर्बोधंतत्वनिवहंसांख्यंकपिलभाषितम् । निपुणास्तत्रमुह्यंतिमादृशानांतुकाकथा ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यत्रयस्मिन्सांख्येत्रयाणांप्रकृतिविकृतितदुभयानांसर्गोऽमृषासत्यः । यथातेजोवारिमृदामविनिमयःस्वभाविकाकारोऽमृषा । प्रकृतित्वंचाजन्यत्वेसतिजनकत्वं[1] । विकृतित्वंचतत्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वेसतिजन्यत्वम्[2] । तदुभयत्वं प्रकृतिविकृतित्वं । तच्चतत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वेसतिजन्यत्वम्[3] । तदुक्तंसप्तत्यां मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याप्रकृतिविकृतयःसप्त ॥ षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषः ॥ इति । किंभूतंतंपरंबुद्धेरितिशेषः । इन्द्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसइतिश्रीमुखोक्तेः । पुनःस्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तादूरतएवविनाशिताःकुहकाःसगरात्मजायेनतं । यद्यपितेतेननहतास्तथापितदवज्ञयाहतत्वात्तत्रोपचर्यते । यद्वानिरस्तःकुहकःसंसारोयेनतं । यस्येरितासांख्यमयीदृढेहनौर्ययामुमुक्षुस्तरतेदुरत्ययम् ॥ इतिनवमोक्तेः । पुनःसत्यंब्रह्मरूपत्वात् । ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्येत्युक्तेः ॥ इतिकपिलपक्षः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥

१ मूलप्रकृतेरेव । २ तत्वविभाजकोपाधयःपृथिवीत्वादयस्तदवच्छिन्नाःपृथिव्यादयस्तेषामजनकत्वमिंद्रियादेर्गुणेभ्योजन्यत्वंचास्तिततस्तेषांविकृतित्वम् ।
३ तत्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नपृथिव्यादिजनकत्वेनशब्दादीनामहंकारजन्यत्वेनचोभयत्वम् ।

अथसनकादिपक्षः ॥ ॥ वयंतंसनकादिव्यूहंधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषानवस्तुतः । जयविजयशापेक्रोधस्तु । उ
ष्णत्वमग्न्यातपसंनियोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य ॥ इतिमहाकविवाक्यादागंतुकोबोध्योनतुस्वाभाविकः । कामलोभौतुतत्राश्रुत
प्रायावेव । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोविकृतिर्मृषा । योव्यूहआद्यस्यब्रह्मणःइःकामोवासनातीर्यतेऽनेनेतीतरंतपस्तस्मादितरतः । अत्र
पञ्चम्यर्थेतसिः । सर्वेकामाअवाप्यंतेतपसैवसदाऽखिलैः ॥ इतिवचनात् । जन्मान्वयात्प्राप । तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसन
त्स्वतपसःसचतुस्सनोभूत् ॥ इतिद्वितीयेवक्ष्यति । योव्यूहोऽर्थेषुनैष्ठिककर्त्तव्यबृहद्व्रतेष्वभिज्ञः । चरंतिश्रद्धयाधीराबालाएवबृहंतिवा ॥
इतिचतुर्थेवक्ष्यति । योव्यूहःस्वमात्मानंहरिरिटत्युच्चारयत्यहर्निशमितिस्वराट्। हरिःशरणमेवास्तिमुखेयेषांसदावचइतिपाद्मोक्तेः।तेषांहर्यव
[illegible]त्वात्स्वशब्दोत्रहारिपरः।यश्चादिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने।तथाचश्रुतिः।तस्मैमृदितकषायायतमसःपारंदर्शयतिभगवान्सनत्कुमारः॥
इति । तस्मैनारदायतमसोऽविद्यायाःपारमात्मतत्वमित्यर्थः । यस्मिन्नात्मतत्वेसूरयोभरद्वाजादयोपिमुह्यंति । तथाचश्रुतिः । त्वंहिनः
पितायोस्माकमविद्यायाःपरंपारंतारयसिश्रुतंमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मवित् ॥ इति । अस्यार्थः । पिप्पलादम्भरद्वाजादयःषड्ऋषय
एवमुचुरग्रेस्पष्टोऽर्थः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तौवैकुण्ठात्पातितौकुहकौजयविजयौयेनतं । कोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः
इत्यत्रजयविजययोःकुहकशब्दस्तेनैवव्यूहेनप्रयुक्तइतितृतीयेस्पष्टम्। पुनःसत्यंसत्यलोकेप्रायःस्थितं । सत्येतुब्रह्मणोलोकेप्रायस्तिष्ठंतितेस
दा ॥ सनकाद्यास्तथावेदाःसांगाःस्मृतिगणादिभिः ॥ इतिसंहितोक्तेः । पुनःपरंपपरात्मतत्वंरातिनिजसेवकेभ्यइतिपरस्तं । इहपशब्दए
कदेशन्यायेनपरात्मपरः । पंपालकंप्रभुंप्राहुरित्येकाक्षरीनाममालादावपि ॥ इतिसनकादिपक्षः॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥
अथगोवर्द्धनपक्षः ॥ ॥ वयंतंगोवर्द्धनंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रतेजोवारिमृदांविनिमयःप्रतीतिर्मृषा । प्रतीतौचविनिमयोऽन्यथाभाने
स्थितौगतौ ॥ इतिकोशात् । तस्यरत्नमयत्वात् । रत्नमयत्वंतुगर्गसंहितायामुक्तं । राधाप्रार्थनयाकृष्णहृदयादुत्थितंजलम् ॥ पतितंरा
सभूमौतद्ववृधेपर्वताकृति ॥ रत्नधातुमयंदिव्यंसुनिर्झरदरीवृतम् ॥ इतिगिरिराजखंडे। किंचगोवर्द्धनोरत्नशिलामयोभूत्सुवर्णशृंगैःपरितःस्फु

रद्भिः॥ इति। यथात्रिसर्गेस्त्रिगुणप्रपंचोमृषा । यद्वात्रयाणामिंद्रद्रोणपुलस्त्यानांसर्गोनिश्चयोभेदनप्रदानवाराणसीनयनरूपोमृषा । यो
गोवर्द्धनःआद्यस्यस्थावरजंगमद्वयेजंगमापेक्षयाप्रथमस्यस्थावरस्यद्रोणगिरेःसकाशाज्जन्मान्वयात्। यश्चइंकामंतरतीतीतरोनैष्ठिकः।प्रथ
मार्थेतसिः । यद्वाअगादितीतः । गत्यर्थत्वादिणःकर्त्तरिक्तः। इतःसर्वगतःश्रीकृष्णःरतोनुरतोऽत्रेतीतरतःश्रीकृष्णक्रीडाश्रयः । तदुक्तं।
परिपूर्णतमःसाक्षाच्छ्रीकृष्णोभगवान्हरिः॥ यस्मिन्स्थितःसदाक्रीडामर्भकैःसहमैथिल ॥ करोतीतिगर्गेण । योर्थेषुनिजसपर्यापरायणार्थे
षुअभिज्ञःअभितोज्ञापयतिनियोजयतीत्यभिज्ञः। तत्तदर्थप्रदइत्यर्थः। गोवर्धनःसेवककामपूरोरराजराजन्व्रजभूप्रदेशे॥ इत्यपिसंहितायां।
यःस्वराट्गिरिचक्रवर्त्ती। तदुक्तं तदैवशैलाःकिलमूर्तिमंतःसोपायनामेरुहिमालयाद्याः ॥ नेमुर्गिरिंमंगलपाणयस्तंगोवर्द्धनंरूपधरंगिरीं
द्राः॥ इतिसंहितायां। यद्वास्वेनस्वातंत्र्येणराजतेइतिस्वरःकृष्णःस्वरोटत्यत्रेतिस्वराट्कृष्णक्रीडाभूः। योगोवर्द्धनःआदिसनातनंपरमानं
दरूपंचतत्कंसुखंचेत्यादिकंयन्मित्रंपरमानन्दमित्याद्युक्तेः । तद्वातिप्राप्नोतीत्यादिकाविर्व्रजलोकः। आदिकंसुखमत्रेत्यादिकःकृष्णःसवस
त्यत्रेत्यादिकविः । यद्वाआदिकंयेषांतेआदिकाःकोककोकिलक्रौंचकलविंकादयस्तेवयः पक्षिणोऽत्रेत्यादिकविः तस्मैव्रजवासिनेब्रह्मसु
खंस्वेननिजेनधाम्नाश्रयेणश्रीकृष्णेनतद्भृतिद्वारातेनेविस्तारितवान्॥ व्रजस्थानामादिसुखवत्त्वंतुश्रीकृष्णरूपत्वादेव। तदुक्तमादिपुराणे।
व्रजेनगोपिकाभिन्नामत्तःकाश्चनपक्षिणः ॥ गोपागावश्चवृक्षाश्चममैवानंदविग्रहम् ॥ येव्रजस्थानहोभिन्नान्मत्तःपश्यंतिकेचन॥ नते
षांमूढबुद्धीनांगातिरिहपरत्रच ॥ इतिनारदंप्रतिश्रीकृष्णेन । यस्मिन्गोवर्द्धनेसूरयोविवेकिनोमुह्यंतिमोदंते । मुहिरत्रमोदेतुधातूनामने
कार्थत्वात्। मोदंतेमोदरूपत्वादत्रशैलेविवेकिनः॥ गोवर्द्धनेव्रजत्राणकरेइतिसंहितायां। किंभूतंनिर्गतोऽस्तोनाशोयेषांतेनिरस्ताअमरा
स्तेषांगोपरूपाणांकुहकंविस्मापकंअहोविचित्रोयंगिरिर्येनरूपीभूत्वाबलिर्गृहतिइत्याश्चर्यकरं। पुनःसत्यंसत्यरूपाद्धरेराविर्भूतत्वात्। समु
त्थितोसौहरिवक्षसोगिरिर्गोवर्द्धनोनामगिरींद्राडितिसंहितोक्तेः। पुनःपरंकृष्णरूपत्वात् । तथाहिगोवर्द्धनोनगिरिभिरन्यैस्तुल्योमहागि
रिः ॥ भृगोकृष्णस्वरूपोयंदर्शनस्पर्शनार्चनैः ॥ सर्वपापहरोज्ञेयःस्मरणादपिदूरतः ॥ इत्यादिपुराणेभृगुंप्रतिब्रह्मवाक्यादुत्तमतरं

सर्वतीर्थमयत्वाद्वाश्रेष्ठतरम् ॥ सर्वतीर्थमयत्वंत्वस्यगर्गेणोक्तंसंहितायां ॥ सर्वतीर्थमयःशैलोरत्नधातुविचित्रितः ॥ गोलोकादत्रसंजा
तोद्वीपेशाल्मलिसंज्ञके ॥ पुलस्त्येनसमानीतोव्रजेगोवर्द्धनाभिधे ॥ इतिगोवर्द्धनपक्षः ॥ २९ ॥
॥ अथश्रीराधापक्षः॥ वयंसदाह्लदातद्राधारूपंतेजोधीमहि ॥ तत्किंयत्रतेजोवारिमृदांविनिमयोदेहित्वेनप्रतीतिर्मृषा। तस्यब्रह्मरूपत्वात्।
तस्माज्ज्योतिरभूद्वेधाराधामाधवरूपकम्॥इतिसंमोहनतंत्रोक्तेः।अथैवराधावृषभानुपत्न्यामाश्चर्यरूपंमहसःपराख्यम्॥इतिसंहितोक्तेश्च ॥
यतोयदर्थंश्रीराधार्थमितियावत् । चतुर्थ्यर्थेतासिः । अस्यवासुदेवस्यजन्मादि । अकारोवासुदेवःस्यादित्येकाक्षरकोशे । अत्रादिनाक्री
डाग्रहः । तदुक्तमादिपुराणे त्वदर्थंचागतःकृष्णःपरिपूर्णतमःप्रभुः ॥ गोलोकाद्राधिकेगोपवेषेणक्रीडतित्वया ॥ इति । किंच सर्वेश्वरो
प्यवततारश्रीराधाप्रियकारणात् ॥ गोलोकवासिगोपाद्यैर्गोलोकेनसहैववहि ॥ इति । कुत्रजन्मादि । आयेव्रजेअयनमायस्तस्मिन् ॥
व्रजगतावित्यनेनसमानार्थत्वादयगतावित्यस्यतत्रयथाव्रजनंव्रजइतितथात्रापि ॥ चपुनःयस्यान्वयात्सेवनादितरतःनैष्ठिकोनारदोर्थेषुदेवै
रप्यलभ्यव्रजविनोदेष्वभिज्ञोजातः । एतच्चादिपुराणीयवृंदावनमाहात्म्येकन्यारूपेणनारदेननंदिनीसखीसमेतेनराधासेवनंकृतं । तत्कृप
यासर्वोव्रजानंदोनुभूतइतिस्फुटम् ॥ यत्तेजःस्वेनासाधारणरूपेणराजतइतिस्वराट् । तच्चनंदेनानुभूतं तदैवकोव्यर्कसमूहदीप्तिरागच्छ
तीवाचलतीदिशासु ॥ बभूवतस्यांवृषभानुपुत्रींददर्शराधांनवनंदराजः ॥ इतिसंहितायां । यत्तेजःकवयेशिवायआदिपूर्वमेवसतब्रह्मतन्ना
मसहस्रंतेने । अत्रनामनामिनोरभेदोपचारात् । तच्चोक्तंगोपालसहस्रनामस्तवे । कृष्णेनोक्तंराधिकायैमयिप्रोक्तंतयाशिवे ॥ इतिपा
र्वतींप्रतीशः । यद्यस्मिन्राधारूपेतेजसिसूरयोवैष्णवशास्त्रान्यशास्त्रज्ञामुह्यंतिनहिराधाविवाहादिभागवतादिशास्त्रेऽतःसाकथंकृष्णपट्ट
राज्ञीतिमुह्यंति । किंभूतंतेजः । स्वेनधाम्नानिरस्तःकुहकःश्रीदामाख्योगोपोयेनतत्तथातयाकदाचित्कपटंकुर्वाणःश्रीदामाशापेनगो
लोकान्निरस्तःसएवशंखचूडोऽसुरोभूदितिब्रह्मवैवर्तादौ। तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि । पुनःकिंभूतंसत्यंरमादिलयस्थानत्वात्स
दासत्यगोलोकवासित्वाच्च।रःशब्दस्तुरमावाचीलीलावाच्याऽऽध्वनिःस्मृतः॥धरावाचीधशब्दोत्रह्याकारोविरजापरः॥श्रीकृष्णस्यपरस्या

पिचतुर्धातेजसोभवन् ॥ श्रीलीलाभूश्चविरजाश्चतस्रःपत्न्यएवहि ॥ संप्रलीनाश्चताःसर्वाराधायांकुंजमंदिरे ॥ परिपूर्णतमांराधांतस्मादाहुर्म
नीषिणः॥ इतिसंहितायां । पुनःकिंभूतंपरंसर्वोत्कृष्टं।तदुक्तं त्रैलोक्येपृथिवीधन्याजंबूद्वीपस्तुतत्रवै॥तत्रापिभारतंखंडंयत्रवृंदावनंपुरम्॥तत्र
राधासखीवर्गस्तत्रराधाप्रियामम॥ इतिभागवतामृतेकृष्णवाक्यंसर्वेशश्रीकृष्णवशकर्तृत्वेनवापरं। तदुक्तमादिपुराणे यद्भीषावातिपवनोभा
नुस्तपतियद्भिया ॥ इंद्रश्चंद्रस्तथाकालःस्वेस्वेकार्येचरंतिहि ॥ सएवपरमोविष्णुःश्रीकृष्णाख्यस्तुयद्वशे ॥ सााराधिकापरंदैवंनततोस्त्यधि
कंपरम् ॥ इतिकृष्णस्यपूज्यत्वादादावुच्चार्य्यत्वाच्च । गृहेराधावनेराधाराधिकाभोजनेगतौ ॥ रात्रौराधादिवाराधाराधैवाराध्यतेमया
॥ इत्यादिकाबहुश्लोकाब्रह्मांडेउक्ताः कृष्णाराध्यत्वेप्रमाणीभूताः । आदौराधांसमुच्चार्यपश्चात्कृष्णंवदेत्सुधीः ॥ अन्यथोच्चारणादे
वपातकीनाप्रजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । गौरतेजोविनायस्तुश्यामतेजःसमर्चयेत् ॥ जपेद्वाध्यायतेवापिसभवेत्पातकीशिव ॥ इति
संमोहनतंत्राच्चादावेवराधापूज्योच्चार्याचेतिप्रतीयते । किंबहुनावाग्जालेन ॥ इतिराधापक्षः ॥ ३० ॥
॥ अथवृन्दावनपक्षः ॥ वयंतद्वृंदावनंधीमहि । ततकिंयत्रत्रयाणांगोवर्धनबृहत्सानुनंदीश्वरगिरीणांसर्गोरचनास्थितिर्वाऽमृषासत्यः ।
तदुक्तंसंहितायां। यत्रगोवर्धनोनामगिरिराजोविराजते॥ कालिंदीनिकटेयत्रपुलिनंमंगलायनम् ॥ बृहत्सानुगिरिर्यत्रयत्रनंदीश्वरोगिरिः ॥
क्रोशानांचचतुर्विंशद्भिस्तृतैःकाननैर्वृतम् ॥ पशव्यंगोपगोपीनांगवांसेव्यंमनोहरम् ॥ लताकुंजवृतंतद्वैवनंवृंदावनंस्मृतमिति । यथातेजो
वारिमृदामविनिमयस्तात्विकंरूपममृषा। यत्रचाद्यस्यसर्वेषामादिकारणस्यश्रीगोलोकवासिनःपरिपूर्णतमस्यश्रीकृष्णस्यसदाजन्माविर्भा
वोस्ति । पादमेकंनगच्छामित्यक्त्वावृंदावनंमुने ॥इत्यादिपुराणेनारदंप्रतिश्रीमुखोक्तेः। यतःयस्यान्वयात्सेवनात्स्वराट्स्वयंश्रीकृष्णएव
भवति। तदुक्तमादिपुराणे । योगीनित्यंसमागत्यमाथुरंमंडलंसुधीः ॥ वृंदावनंमुषेवेतसस्यात्कृष्णस्वरूपभाक् ॥ इति । चपुनःयस्या
न्वयादर्थेष्वभिज्ञोभवति । अर्थाःनिखिलपदार्थाइषवइषुवदुःसहायेषांतेऽर्थेषवोविरक्तास्तैरभितोज्ञायतेपूज्यत्वेनेत्यर्थेष्वभिज्ञः । तदुक्तम्
मुमुक्षाविद्यतेयेषांनिर्विण्णानांचसंसृतेः ॥ पूज्यःस्यान्नात्रसंदेहोवृंदावननिषेवकः ॥ इत्यादिपुराणात् । यद्वृंदावनंसूरयोजन्मांतरकृतपु

ण्यपुञ्जास्तेमुह्यंतिपश्यंतियेइतरतइतरेऽकृतसुकृतास्तेआइत्याश्चर्येइइतिवितर्केमुहिरत्रदर्शने धातूनामनेकार्थत्वात् । तसिरत्रप्र
थमार्थे । सूरिःस्याद्बहुपुण्येनाविदुषिबहुसंततौ ॥ उत्पत्तौपीडनैश्वर्येप्रेरकेरविकालयोः ॥ इतिधरणिदेवः । नीचेमूढेत्वकंदर्पेपुंसि
द्रव्ययुतेस्मृतः ॥ इतरोनास्तिकेपिस्यादितिच । किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंद्रष्टुंतुमोऽप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । परप्रेम्णादृश्यतेहिश्री
वृन्दाविपिनेहरिः ॥ प्रियानुरागरसिकोबल्लवीगणसंवृतः ॥ इतिसंहितोक्तेः । किंभूतंब्रह्मणापरमेष्ठिनाह्रियतेवत्सगोपगणोऽत्रेतिब्रह्मह
त् । एतच्चश्रीमद्दशमेविशदीभविष्यति । अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतोमायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुंमंजुमहित्वमन्यदपितद्वत्सानितोवत्सपान्
॥ नीत्वान्यत्रकुरूद्वहांतरदधाद्योवस्थितःखेपुराद्दृष्ट्वाघासुरमोक्षणंप्रथमतःप्राप्तःपरंविस्मयम् ॥ इत्यादिना । पुनःनिरस्ताःकुहकावृं
दावनममन्यमानानेदंवृंदावनमस्तिचेत्किंलक्षणमित्यादिजल्पनपरायेनतत्तथाकेनस्वधाम्नास्वस्यश्रीकृष्णस्यधाम्नाधामत्वेन । तत्र
हिगोविंददेवमदनमोहनराधावल्लभादिविग्रहाःश्रीकृष्णस्यसंतितेचमौशलावशिष्टवज्राभिधश्रीकृष्णप्रपौत्रेणस्थापितावृंदावने ।एतच्चस्कंद
पुराणे । माथुरान्ब्राह्मणांस्तत्रवानरांश्चपुरातनान् ॥ विज्ञायमाननीयत्वंतेषुस्थापितवान्स्वराट् ॥ वज्रस्तुतत्सहायेनशांडिल्यस्याप्य
नुग्रहात् ॥ गोविंदगोपगोपीनांलीलास्थानान्यनुक्रमात् ॥ विज्ञाप्याभिधयास्थाप्यग्रामानावासयद्बहून् ॥ कुंडकूपादिपूर्त्तेनशिवादि
स्थापनेनच ॥ गोविंदहरिदेवादिस्वरूपारोपणेनच ॥ कृष्णैकभक्तिंस्वेराज्येततानप्रमुमोदच ॥इति । पुनःकिंभूतंब्रह्मब्रह्मरूपं । तदुक्तं
स्कांदे व्रजनंव्याप्तिरित्युक्ताव्यापनाद्व्रजउच्यते ॥ गुणातीतंपरंब्रह्मव्यापकंव्रजउच्यते ॥ सदानंदंपरंज्योतिर्मुक्तानांपदमव्ययम् ॥ इ
ति।आदिपुराणेपि । वृंदावनेभूर्नचभूर्विधेयाव्रजौकसोजीवसमानजीवाः ॥ नतत्रदेवांतरसंप्रवेशोनिरंतरंब्रह्ममयंसमंतात् ॥कलिंदपुत्र्याजलमं
गनोजलंचतुर्भजांकाकृतयोमनुष्याः ॥ खगामृगाश्चौषधयोनगाद्यास्तेब्रह्मदेहानहितत्रभेदः ॥ इतिनारदंश्रीकृष्णः । यद्यप्यत्रवृंदावनंध्ये
यत्वेनाभिप्रेतंनतुव्रजस्तथापिवृंदावनस्यव्रजावयवेषुमुख्यत्वमस्ति । मुखंवृंदावनंव्रजेइत्युक्तेर्मुखस्यसर्वावयवित्वमप्युक्तंकामंदके । मु
खमर्धंशरीरस्यसर्वंवामुखमुच्यते ॥ इति । अवयवावयविनोरभेदएववायथागंगैकदेशेपीयंगंगेतिव्यवहारात् । पुनःकिंभूतंसत्यंत्रैकालिका

बाध्यम्।तदुक्तमादिपुराणे।अनादिनिधनंसत्यंवनंवृंदावनंमुने॥नचास्योत्पत्तिनाशौस्तः प्रलयेसर्वहारिणि॥इति।पुनः किंभूतंपरंसर्वतीर्थेभ्यः
सर्वलोकेभ्यश्चश्रेष्ठं । सर्वेभ्यएवतीर्थेभ्यःश्रेष्ठंवृंदावनंपरम् ॥ पृथिवीतःपरंस्वर्गस्तस्माच्छ्रेष्ठंविधेःपुरम् ॥ शिवलोकंततःश्रेष्ठंततोवैकुं
ठमव्ययम् ॥ वैकुंठाच्चपरंलोकोगवांतस्मात्परंमुने ॥ वृंदावनंयत्रदेवःश्रीकृष्णोनन्दनंदनः॥ इत्यादिपुराणात् । तथाचश्रुतिः । तावांवा
स्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः॥अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि॥ इति । अस्यार्थः । ताःतानिवांयुवयोःराम
कृष्णयोर्वास्तूनिरम्यस्थानानिगमध्यैगंतुंप्रभवामः । यत्रयेषुवास्तुषुभूरिशृंगामहाशृंगवत्योगावःअयासःसंचरंति । अत्रभूलोकेअहनिश्चितं
ततगोलोकाख्यंपरमंपदंभूरि अत्यंतंमुख्यादपिविशिष्टमवभाति अत्यंतंशोभते । वृष्णःआनंदवर्षकस्योरुगायस्यमहाकीर्तेरित्यर्थः । एतेन
येवदंतिव्रजेनहिश्रुतिर्मानंतेपरास्ताः । श्रुतिरियंनीलकंठेनहरिवंशेकृष्णपर्वव्याख्यानेसार्थालेखि ॥ इतिवृंदावनपक्षः ॥ ३१ ॥ ॥
॥ अथहरिनामपक्षः ॥ वयंतद्धरिनामसदाहृदाधीमहि । ततकिंयत्रत्रयाणांतपोयज्ञदानानांसर्गोनिश्चयोऽमृषा । तदुक्तं संकीर्तितेहरेर्नाम्नि
दानयज्ञतपांसिवै ॥ कृतान्येवभवंतीहसत्यंसत्यंनसंशयः॥ इतिकौशिकसंहितायाम् । किंचसस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः ॥ सचदा
नफलंप्राप्तोयस्तुसंकीर्तयेद्धरिम् ॥ इतिवैष्णवचिंतामणौनारदः । यद्वायत्रसतिपातकोपपातकमहापातकानांसर्गोमृषा । सहस्राणिपा
तकानामुपपातककोटयः ॥ महापातकसंघाश्चनश्यंतिहरिनामतः ॥ इतिब्रह्मसंहितोक्तेः । पातकानिमांसाशनादीनि । उपपातकानि
पतितसंभाषणादीनि । महापातकानिब्रह्महत्यादीनीतिविवेकः । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोऽमृषाव्यवहारे मृषापरमार्थतः। यतः
यस्यनाम्नोऽन्वयात्सेवनादर्थेष्वाद्यस्यधर्मादिषुप्रथमस्यधर्मस्यइतरतइतरेषांअर्थकाममोक्षाणांजन्मभवति । तदुक्तं अंबरीषशुभंवाक्यंम
योक्तंशृणुभक्तितः ॥ धर्मार्थकाममोक्षार्थंकुरुगोविंदकीर्तनम्॥इति गारुडेशौनकः।यद्वाज्ञानाज्ञानयोर्मध्येआद्यस्यज्ञानस्यजन्मभवति ॥
तदुक्तंतत्रैव यदीच्छसिपरंज्ञानंज्ञानाच्चपरमंपदम् ॥ तदादरेणराजेंद्रकुरुगोविंदकीर्तनम्॥इतिच।पुनः यतोनाम्नःअर्थेषुसर्वपदार्थेषुऐहिकामु
ष्मिकार्थेषुअभिज्ञश्चभवति ॥ आमुष्मिकाऐहिकाश्चभोगाःसर्वेऽप्रयत्नतः ॥ प्राप्यंतेजपतांनित्यंकृष्णकृष्णेतिसत्तमाः ॥ इत्यादिपुराणात् ।

किंचयन्नामस्वराट्स्वेनैवराजतेनृणांशोधनेनत्वासनस्नानादिविधिनेतिस्वराट् । अपवित्रःपवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा ॥ यःस्मरेत्पुंड
रीकाक्षंसबाह्याभ्यंतरःशुचिः ॥ इत्युक्तेः । यद्वास्वराट्सर्वधर्मेषुचक्रवर्तिसमं । तदुक्तं ॥ सामंतास्त्वखिलाधर्मास्तत्रनामहरेःस्वराट् ॥
इत्यभियुक्तोक्तेः ।यन्नामादिकवयेऽजामिलायब्रह्मब्राह्मणजातिंवृषलीसंगतोनष्टांपुनस्तेनेप्रकाशितवान् ।आदौकविर्विवेकीआदिकविस्त
स्मैअजामिलोपिपूर्वविवेक्यासीत्पश्चाद्वृषलीसंगाद्भ्रष्टोजातः पुनःसंकेतितभगवन्नामोक्त्याभगवत्पार्षदसंगेनगतंब्राह्मणत्वमापेत्यग्रेषष्ठेस्कं
धेस्फुटीभविष्यति । तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोक्तानीह।नामैवपरमंतपइत्यादिपुराणात्सृष्ट्यादौभगवतापिब्रह्मणेतपतपेत्युक्त्याना
मैवबोधितं । निष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुरित्युक्तेरपिनामैवप्रतीयते । निष्किंचनधनंनामश्रीहरेःशोधनंसदा ॥ इतिनाममाहात्म्यात् ।
आदिकवयेब्रह्मणेयन्नामब्रह्मसृष्ट्यादिज्ञानंतेनइतिवा । यद्वादिकवयेप्राचेतसायसप्तर्षिभिःपूर्वजन्मन्युपदिष्टंयद्विपरीतंमरेतिनामभाविज
न्मनिब्रह्मरामायणरूपंवेदंतेने ॥ इतिब्रह्मांडपुराणेस्पष्टं । वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे ॥ वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्म
ना ॥ इतिरामीयतिलकोक्तेरामायणंब्रह्मैव । यद्यस्मिन्नाम्निसूरयोप्यापाततोऽधीतशास्त्राअपिमुह्यंतिअर्थवादोयमितिमोहंप्राप्नुवंति ।
तत्रार्थवादकल्पनात्तुनिरयदा ॥ तदुक्तंब्रह्मसंहितायां । यन्नामकीर्तनफलंविविधंनिशम्यनश्रद्दधातिमनुतेयदुतार्थवादम् ॥ योमानुष
स्तमिहदुःखचयेक्षिपामिसंसारघोरविविधार्तिनिपीडितांगाम् ॥ इति । कृष्णेनशौनकंप्रति ॥ अर्थवादंहरेर्नाम्निसंभावयतियोनरः ॥
सपापिष्ठोमनुष्याणांनरकेपततिस्फुटम् ॥ इतिकात्यायनसंहितायामपि ॥ किंचात्रनास्तिकोब्रूतेननुनामकीर्तनात्सद्यःपापक्षयप्र
तिपादकमंत्रार्थवादेतिहासपुराणोपपुराणसंहितागमादीनांकर्मानुष्ठानादिपराणांस्वार्थेप्रामाण्यमेवनास्तीतिचेन्मानांतरसंवादविसंवादवा
क्यानामग्निर्हिमस्यभेषजंसप्रजापतिरात्मनोवपामुदाखिदद्यजमानःप्रस्तरइत्यादीनामिवस्वार्थे उतमानांतरसंवादविसंवादरहितानामपि
आद्येइष्टापत्तिःद्वितीयस्तुनसंभवति । तादृशवाक्यानांस्वार्थेऽवांतरतात्पर्यस्यदेवताधिकरणादौव्यासादिभिर्भगवत्पूज्यपादादिभिश्चां
गीकृतत्वात्भट्टाचार्यैरपि । अथवामंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्सृष्टिप्रलयावपीष्येतेइत्यादिग्रंथेनमंत्रार्थवादादीनांप्रामाण्यस्वीका

राच्च मंत्रार्थवादयोःस्वार्थेप्रामाण्यंनास्तीतिवदतोनहुषस्यानर्थप्राप्तिदर्शनाच्च । नामकीर्त्तनात्पापक्षयप्रतिपादकवाक्यानामपिमानांत
रसंवादविसंवादयोरभावात्स्वार्थेप्रामाण्यंस्वीकर्तव्यमेवान्यथानर्थप्राप्तिरेव । तदुक्तंनारदीये अहोहिवाक्येचतुरक्षरेद्वेपुण्यस्यपापस्यनि
दानभूते ॥ उच्चारणादेवनृणांमुनींद्रानारायणश्चेतितथार्थवाद इति ॥ अथप्रकृतमनुसरामः । किंभूतंनाममनिरस्ताःकुहकानामा
पराधायस्मिंस्तत्तथानिरस्तकुहकंनामापराधरहितमेवनामयथोक्तफलदमन्यथानेतिभावः ॥ तदुक्तंभक्तिरसामृतसिन्धौसर्वापराधकृद
पिमुच्यतेहरिसंश्रयः ॥ हरेरप्यपराधान्यःकुर्याद्द्विपदपांशुलः ॥ नामाश्रयःकदाचित्स्यात्तरत्येवसनामतः ॥ नाम्नोपिसर्वसुहृदोह्य
पराधात्पतत्यधः ॥ इति ॥ नामापराधास्तु । सन्निंदाऽसतिनामवैभवकथाश्रीशेशयोर्भेदधरिश्रद्धाश्रुतिशास्त्रदेशिकगिरांनाम्न्यर्थवादोभ्र
मः ॥ नामास्तीतिनिषिद्धवृत्तिविहितत्यागौचधर्मांतरैःसाम्यंनाम्निचशंकरस्यचहरेर्नामापराधादश ॥ इतिवैष्णवसिद्धान्ते । पुनःकिंभू
तंसत्यंसारभूतं असारेखलुसंसारेसारभूतंविनिश्चितम् ॥ सर्वेभ्यएवधर्मेभ्योनामश्रीजगदीशितुः ॥ इतिनाममाहात्म्योक्तेः । पुनःस्वेनधा
म्नाश्रयेणाहरिणापरमुत्कृष्टम् ॥ आश्रयस्योत्कृष्टत्वादाश्रयिणोप्युत्कृष्टत्वंवैकुंठवैकुंठेशवद्बोध्यं ॥यद्वापरंपररूपंनामनामवतोरभेदोपचारात्
नाम्नोमंत्रत्वादपिभगवद्रूपत्वं । वक्ष्यतिहि ॥ इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्त्तिकम् ॥ यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ॥ इति मीमांसका
अपिमंत्ररूपामेवदेवतांमन्वते । नामब्रह्मेत्युपासीतेतिश्रुतेरपिनामब्रह्मरूपमेव ॥ इतिनामपक्षः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
॥ अथवायुपक्षः ॥ वायोरधीनंशास्त्रादिकथनंवक्तुर्वातादिव्याधिर्माभवेदित्येतदर्थंव्यासोवायुंध्यायति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंवायुंधी
महि । वायुश्चबाह्याभ्यंतरभेदेनद्विधा । बाह्यस्तुरूपरहितस्पर्शवान्वायुरित्युक्तलक्षणःप्रसिद्धः । आभ्यंतरःप्राणःसचशरीरांतःसंचार्येव ॥
तमुभयविधमेवधीमहि । तंकं यत्रयस्मिन्सतित्रयाणांदेहेंद्रियांतःकरणानांसर्गोऽमृषासत्यः । सत्येवप्राणरूपेवायौदेहःसत्योन्यथामृषैवए
वमिंद्रियांतःकरणयोःसत्यतापितत्सत्वेएवेतिभावः । तदुक्तं प्राणेसत्येवदेहस्यसत्तेंद्रियहृदोरपि ॥ तंविनाशृणुविप्रेंदयथास्नेहंविनाशिखी
॥इतिस्मृतेः । यथातेजोवारिमृदामविनिमयोनन्यथात्वममृषा ॥ योवायुराद्यस्यभूतेष्वाद्यस्याकाशस्यसकाशाज्जन्मान्वयात् ।आकाशाद्वा

युरितिश्रुतेः । यतोवायोरितरतइतरेअग्न्यादयस्त्रयः स्युरितिशेषः । प्रथमार्थेतासिः । वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यः पृथिवीतिश्रुतेः। योवायुः अर्थे
षुनिजनिजप्रयोजनेषुअभितोज्ञापयतिनियोजयतिसर्वानितितथा । तंविनानकुत्रापिकस्यचित्प्रवृत्तिरस्तीतिभावः । यश्चस्वेनैवराजत
इतिस्वराट्अनन्यापेक्षः । अनुप्राणंतियंप्राणाः प्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति । योवायुरा
दिकवयेब्रह्मणेस्वेनहृदापुत्रेणहनुमतासहब्रह्मस्तुतिंतेने । तच्च ततः पितामहंदृष्ट्वावायुः पुत्रवधार्दितः ॥ शि शुकंतंसमादायउत्तस्थौधातुरग्र
तः ॥ लसत्कुंडलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थायवेधसः ॥ इत्यादिनावाल्मीकीयोत्तरकांडेस्फुटम् । हृ
दयादभिजायतइतिश्रुतेः । पुत्रस्यहृदयजत्वाद्धोभिः श्रिणीतमत्सरमितिवत्कारणेकार्यप्रयोगः । यद्यस्मिन्वायौसूरयोमुह्यंतिअप्रचलितेइ
तिशेषः । तच्चध्रुवोपाख्यानेस्फुटीभविष्यति वाल्मीकीयेपींद्रक्रुद्धनुमत्ताडनावसरेप्रसिद्धं । वायुप्रकोपाद्भूतानिनिरुच्छ्वासानिसर्वतः ॥
संधिभिर्भिद्यमानैश्चकाष्ठभूतानिजज्ञिरे ॥ प्रजापतिंसमाधावन्दुःखिताश्चसुखेच्छया ॥ ऊचुः प्रांजलयोदेवामहोदरनिभोदराः ॥ इत्यादि
ना । किंभूतंधाम्नातेजसानिरस्तंकुहकमपावित्र्यरूपंयेनसतथातं पावनात्पवनः प्रोक्तः सर्वेषांजगतामयम् ॥ वायुनायन्नसंस्पृष्टंतत्सर्वमशुचि
ध्रुवम् ॥ इत्युक्तेः । पुनः सत्यंब्रह्मरूपत्वात् । वायुः प्राणः सुखंवायुर्वायुर्ब्रह्ममयोध्रुवम् ॥ इत्यादिवाल्मीकीये। प्राणस्तथानुगमादितिन्याया
च्च प्राणोब्रह्मैवकुतः तथाब्रह्मपरत्वेनानुगमादवगमादित्यर्थः । पुनः परंसर्वोत्कृष्टंसर्वोत्कृष्टत्वंप्राणसंवादेश्रूयते । वागादयः सर्वेप्राणाः प्रत्येकंश्रे
ष्ठतामात्मनोमन्यमानास्तन्निर्दिधारयिषयाप्रजापतिमुपजग्मुः सचतानुवाचयस्मिन्नुत्क्रांतेशरीरंपापिष्ठतरमिवभवतिसयुष्माकंमध्येश्रेष्ठ
इतितस्मिन्प्रजापतावेवमुक्तवतिवागादिषूत्क्रांतेष्वपिमूकादिभावेनशरीरंस्वस्थमस्थात्। मुख्यप्राणस्योच्चिक्रमिषायांतुवागादीनांव्याकुल
त्वात्तान्प्रतिप्राणउवाचमामोहमापद्यथयतोहमेवैतत्करोमि ॥ किंतत्पञ्चधाप्राणापानादिभेदेनस्वात्मानंविभज्यएतद्बाणंशरीरंवातिग
च्छतीतिवानंवानमेववाणमास्थिरंशरीरमितियावत् । तदवष्टभ्यविधारयामीतिश्रवणात् । अर्थतोनुक्रांताश्रुतिस्तुमामोहमापद्यथाहमेवैत
त्पञ्चधात्मानंविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यविधारयामीतिप्राणाभिन्नत्वम् ॥ इतिवायुपक्षः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ अथेन्द्रपक्षः ॥ वयंतंसदाहृदास्वराजमिंद्रंधीमहि । तंकंयत्रत्रिसर्गस्त्रयाणांलोकानांसर्गःपालननिश्चयोऽमृषा । इंद्रोभगवतादत्तांत्रैलोक्याश्रियमूर्जिताम् ॥ भुंजानःपातिलोकांस्त्रीनित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । यथातेजोवारिमृदामविनिमयोयाथार्थ्यममृषा यःस्वराट् इंद्र आद्यस्यवामनरूपस्यभगवतोऽन्वयात्संबंधादर्थेषुस्वर्गादिभोगेष्वभिज्ञोजातः । बलिगृहीतस्वर्गस्तुवामनेनैवसंपादितस्ततस्तदर्थाभिज्ञताजातैव। योजन्माजनयतिसर्ववृष्टिद्वारेतिजन्मा ॥ कामंलोकेप्रवर्षतीत्युक्तेः॥इंद्रआदिकवयेआदौकूयतेउच्चार्यतेनृपत्वेनेत्यादिकविरादिराजःपृथुस्तस्मैअब्रह्मवेदविरुद्धंपाखंडंइतरतः इःकामस्तीर्यतेऽनेनेतीतरस्तस्मिन्नितरतः । सप्तम्यर्थेतसिः । यज्ञेतेने । यद्यस्मिन्पाखंडेसूरयोविद्वांसोपिमुह्यांति । पाखंडस्यापातरम्यत्वात् । इत्यग्रेचतुर्थस्कंधेविशदीभविष्यति। वाक्यानितुविस्तरभियानोक्तानि । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकामायाविदैत्यायेनतं । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेर्विभूतित्वात् । तदुक्तं देवानामस्मिवासवइतिगीतोपनिषदि ॥ पुनःपरंसर्वामरेशत्वाच्छ्रेष्ठम् ॥ इतीन्द्रपक्षः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथवरुणपक्षः ॥ वयंतंवरुणंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांदैत्यदानवासुराणांसर्गो वयंवरुणंजयेमेतिनिश्चयोमृषा ॥ किंतुतेनैवतेजिताः । विजित्यलोकेखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुरायजत्प्रभो । इत्यग्रेवरुणंप्रतिहिरण्याक्षोवक्ष्यति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोऽतात्त्विकावस्था । यश्चादिकवयेभृगवेब्रह्मज्ञानंतेने । भृगुर्वैवारुणिर्वरुणंपितरंपप्रच्छेतिश्रुतेर्भृगुप्रश्नानंतरंसतस्मैप्रोवाचेति । यद्वायोवरुणः। अंगादंगात्संभवतिहृदयादभिजायते ॥ आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः। यःपितासचवैपुत्रइतिस्मृतेश्च । सएषभगवान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्त्तते ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । वाल्मीकिरूपेणादिकवयेभरद्वाजायादिसनातनंब्रह्मश्रीरामायणरूपंतेने। वाल्मीकिर्वरुणस्यासीदित्यग्रेषष्ठेवक्ष्यति । यश्चाद्यस्यश्रीकृष्णस्यान्वयात्संसर्गादर्थेषुज्ञातव्यार्थेष्वभिज्ञोजातः । अद्यमेनिभृतोदेहोद्यद्यार्थोधिगतःप्रभो ॥ इतिश्रीदशमेवरुणोनंदानयनेश्रीकृष्णंवक्ष्यति ॥ अत्रार्थशब्देएकत्वंसामान्याभिप्रायेणबोध्यम् ॥ यश्चस्वराट्कृतराजसूयत्वात् । येनेष्टंराजसूयेनसस्वराडितिकथ्यते इत्यभिधानात् । यश्चेतरतःद्वादशसूर्येभ्यइतरत्रापिजन्माभूल्लोकपालेष्वितिभावः । यद्यस्मि

न्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति दुर्ज्ञेयत्वात् । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकायुद्धावसरेयेनसतथातं ।पुनःकिंभूतंसत्यंपरंश्रेष्ठंयस्य तंसत्यसंभाषणपरं । तच्चतदुक्तेर्ज्ञायते । पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदम् । आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमन स्विनोयेगृणतेभवादृशाः ॥ तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः ॥ इत्यादितृतीयेवरुणोवक्ष्यति । सत्यसंभाषणाद्द तेशत्रुमित्थंकथनंसंमुखेनसंभवतीतिभावः ॥ ॥ इतिवरुणपक्षः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथधर्मराजपक्षः ॥ वयंतंधर्मराजंधीमहि । तंकं यत्रत्रयाणांवराणांपितृसौमनस्याग्निविद्यात्मविद्यारूपाणांसर्गोऽस्मैदास्यामीतिनिश्च योऽमृषा । यथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । एतच्चकठवल्ल्यांस्फुटं । तथाहि पितुःकोपाच्छप्तोनचिकेताधर्मराजपुरंगत्वाधर्मराजमद्द ष्ट्वोपवासत्रयंचकारब्रह्मलोकादागत्ययमेनोक्तोवरत्रयंगृहाणसचाहमेपितुःसौमनस्यमस्त्वितिप्रथमोवरः। सत्वमग्निंस्वर्ग्यमध्येषिमृत्योप्रब्रूहि श्रद्दधानायमह्यमित्यग्निविषयःप्रश्नः । येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्येस्तीत्येकेनास्तीतिचैकेएतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहंवराणामेषवरस्तृती यइतिजीवप्रश्नः ।अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वद ॥ इतिपरमात्मप्रश्नइहक ठवल्लीग्रंथे जीवपरमात्मनोःकल्पितभेदत्वात्पृथक्प्रश्नोन । वरान्वृणीष्वेतिमृत्युनाप्रेरितेननचिकेतसापितुःसौमनस्याग्निविद्यात्मकवरत्रय मेवपृष्टमितिवराणामेषवरस्तृतीयइतिलिंगान्निश्चितत्वात्तथापिजीवात्मनोःकल्पितभेदापेक्षयासूत्रकारैरपित्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्चे तिसूत्रेत्रयाणामित्युक्तम् यद्वासदवनासुजनशासनाश्रितभरणरूपाणांत्रयाणांधर्माणांसर्गःस्थितिर्यत्रधर्मराजेऽमृषा । यश्चस्वस्मिन्राजतइ तिस्वराट्प्राप्तात्मतत्त्वः यश्चाद्यस्यसूर्यआत्मादिकृद्धरिरित्युक्तेःसूर्यस्यसकाशाजन्मायेप्राप । यश्चार्थेषुवेदस्यार्थेष्वभिज्ञः । वेदैर्यद्धि हितंन्याय्यंतत्करोतिसदायमः ॥ इत्यादिपुराणात् । किंचयस्यान्वयात्सेवनादितरतस्तादितरश्चित्रगुप्तोप्यर्थेष्वभिज्ञः । ननुकोयं चित्रगुप्तइतिप्रश्ने । दृग्गोचरोभूदथचित्रगुप्तःकायस्थउच्चैर्गुणएतदीयः ॥ इतिनैषधीये ॥ कायस्थउक्तस्तस्यकाजातिर्यतोधर्मसभायां प्रवेशइतिप्रश्नेपद्मपुराणवाक्यान्याह । सृष्ट्यादौसदसत्कर्मज्ञप्तयेप्राणिनांविधिः ॥ क्षणंध्यानेस्थितस्तस्यसर्वकायाद्विनिर्गतः ॥ दि

व्यरूपः पुमान्हस्तेमषीपात्रंचलेखिनीम् ॥ दधानश्चित्ररूपेणरक्षितोदैवतैर्हृदि ॥ चित्रगुप्तइतिख्यातो धर्मराजसमीपतः ॥ प्राणिनां
सदसत्कर्मलेखनायानियोजितः ॥ ब्रह्मणातींद्रियोज्ञानीदेवाग्न्योयज्ञभुक्सदा ॥ भोजनाच्चसदातस्मादाहुतिर्दीयतेद्विजैः ॥ ब्रह्मकायो
द्भवोयस्मात्कायस्थोजातिरुच्यते ॥ तस्यपुत्राःसमुद्भूताश्चत्वारोबहुवित्तमाः ॥ माथुरोगौडसंज्ञश्चनागरोनैगमस्तथा ॥ तेषांनामा
निचत्वारिचतुर्णांचयथाक्रमम् ॥ नानागोत्राश्चतद्वंश्याः कायस्थाभुविसंतितेइति । एवंहत्वार्जुनंरामःसंधायनिशितान्शरान् ॥ अ
न्वधावत्सतान्हंतुंसर्वानेवातुरान्नृपान् ॥ ततःक्षत्रवराःसर्वेप्राद्रवंतचतद्भयात् ॥ केचिद्गहनमाश्रित्यकेचित्पातालमाविशन्॥सगर्भाचं
द्रसेनस्यभार्यादाल्भ्याश्रमंययौ ॥ ततोरामःसमायातोदाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ॥ पूजितोमुनिनारामोह्यर्घपाद्यासनादिभिः ॥ द
दौमध्याह्नसमयेतस्मैभोजनमादरात् ॥ रामस्तुयाचयामासहृदिस्थंस्वमनोरथम् ॥ याचयामासरामाच्चकामंदाल्भ्योमहामुनिः ॥ त
तोद्वौपरमप्रीतौभोजनंचक्रतुर्मुदा ॥ भोजनानंतरंदाल्भ्योराममूचेमहामुनिः ॥ यत्त्वयाप्रार्थितंदेवतत्त्वंशंसितुमर्हसि ॥ रामउवाच ॥ तवा
श्रमेमहाभागसगर्भास्त्रीसमागता ॥ चंद्रसेनस्यराजर्षेःक्षत्रियस्यमहात्मनः ॥ तन्मेत्वंप्रार्थितंदेहिहिंसेयंतांमहामुने ॥ ततोदाल्भ्यःप्रत्यु
वाचददामितववांछितम् ॥ यन्मयाप्रार्थितंदेवतन्मेत्वंदातुमर्हसि ॥ ततस्त्रियंसमाहूयचंद्रसेनस्यवैमुनिः ॥ रामायप्रददौभीतांरामःप्रीतम
नाअभूत् ॥ रामउवाच ॥ यत्त्वयाप्रार्थितंदेवभोजनावसरेपुरा ॥ तन्मेशंसमहाभागददामितववांछितम् । दाल्भ्यउवाच ॥ स्त्रियागर्भमसुं
बालंतन्मेत्वंदातुमर्हसि ॥ ततोरामोब्रवीद्दाल्भ्यंयदर्थमहमागतः ॥ क्षत्रियांतकरश्चाहंतंत्वंयाचितवानसि॥प्रार्थितश्चत्वयाविप्रकायस्थोग
र्भउत्तमः॥तस्मात्कायस्थइत्याख्याभविष्यतिशिशोःशुभा ॥ दुष्टादेनंक्षात्रधर्माद्बारितुंचत्वमर्हसि ॥ ततोदाल्भ्यःप्रत्युवाचभार्गवंप्रति
हर्षितः ॥ माकुरुष्वात्रसंदेहंदुर्बुद्धिर्नभविष्यति ॥ एवंरामोमहाबाहुर्हित्वातांगर्भमुत्तमम् ॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात्क्षत्रियांतकरःप्रभुः ॥
कायस्थएषउत्पन्नःक्षत्रिण्यांक्षत्रियात्ततः॥ रामाज्ञयासदाल्भ्येनक्षत्रधर्माद्बहिष्कृतः॥ ततःकायस्थधर्मोस्मैचित्रगुप्तस्ययःस्मृतः ॥ प्राप्त
कायस्थनामत्वाल्लेख्यावृत्तिश्चभूभृताम् ॥ तस्यभार्याकृताचित्रगुप्तकायस्थवंशजा ॥ तद्गोत्रजाश्चकायस्थादाल्भ्यगोत्रास्ततोभवन्॥ दा

लभ्योपदेशतस्तेवैधर्मिष्ठाःसत्यवादिनः ॥ सदाचारपरानित्यंरताहरिहरार्चने ॥ देवर्षिपितॄणांचैवह्यतिथीनांचपूजकाइति।चंद्रसेनीयानांक्ष
त्रियत्वंचित्रगुप्तवंश्यानांतुक्षत्रियत्वंचंद्रसेनीयैर्योनिसंबंधादेव तस्यभार्याकृताचित्रगुप्तकायस्थवंशजाइतिवाक्येनबोध्यते भविष्येतु चित्र
गुप्तस्यब्राह्मणत्वंप्रतिभाति । विसृज्यधर्मराजानंब्रह्माध्यानमकल्पयत् ॥ दिव्यवर्षसहस्रंतुतपःकृत्वाब्रवीदिदम् ॥ संनिधौपुरुषंदृष्ट्वाश्यामंक
मललोचनम् ॥ कंबुग्रीवंगूढशिरंपूर्णचंद्रनिभाननम् ॥ लेखिनीपाटिकाहस्तमषीभाजनसंयुतम् ॥ ममकायात्समुत्पन्नःस्थितःकायेभवद्यतः ॥
कायस्थइतितस्याथनामचक्रेपितामहः ॥ चित्रवाचामयागुप्ताश्चित्रगुप्तःस्मृतोबुधैः ॥ सगत्वाकोटिनगरेचंडीपूजनतत्परः।इत्यारभ्यनमस्ते
स्तुजगद्धात्रीत्यादिबहुश्लोकैःस्तुत्वाततोवरत्रयंप्राप्तंदुर्गातः। चित्रगुप्तत्वयापुत्रकृतमाराधनंमम ॥ तस्मात्तेद्यमयादत्तंवराणांत्रयमुत्तमम् ॥
परोपकारेकुशलश्चाधिकारेसदास्थिरः ॥ भविष्यसिचिरायुस्त्वंदत्वासांतरधीयत् ॥ चित्रगुप्तस्ततोयातोधर्मराजेनसंगतः ॥ एकस्मिन्ने
वकालेतुधर्मशर्माद्विजोत्तमः ॥ अपत्यार्थंविधातारमाराध्यसोभजत्तदा ॥ परमेष्ठिप्रसादेनलब्ध्वाकन्यामिरावतीम् ॥ चित्रगुप्तायतांदत्त्वा
विवाहमकरोत्तदा ॥ इतिवाक्यजातेनविप्रकन्याविवाहाद्विप्रत्वंप्रतिभाति। अत्रधर्मशर्मणापिसाकन्याक्षत्रियायामुत्पादितातेनचित्रगुप्ताय
दानेपिनदोषः।नह्येतेनविप्रत्वंचित्रगुप्तस्यसेत्स्यति । चित्रगुप्तेनतस्यामष्टौपुत्राउत्पादिताश्चार्वादयइतिअपरस्यांभार्यायांचत्वारोभान्वाद
यःपुत्राउत्पादिताइति मांडव्यशापतस्तद्वंश्यानांमद्यादौप्रवृत्तिः। पुनस्तदनुग्रहेण । वंशेवृद्धिःसुवृत्तानांदुर्वृत्तानांभवेत्क्षयः ॥ द्विजातीनांय
थादानंयजनाध्ययनंतथा ॥ वैश्यादुच्चाहितवृत्तिर्ब्राह्मणक्षात्रियादधइत्यादिवरोपिजातः । किंबहुनाक्षात्रियत्वमेवैतेषांसिद्धम् । यत्तुमाहिष्यव
नितासूनुंविदेहाद्यंप्रसूयते ॥ सकायस्थइतिप्रोक्तस्तस्यकर्मविधीयते ॥ लिपीनांदेशजातानांलेखनंचसमाचरेत् ॥ गणकत्वंविचित्रंचबीजपाटी
प्रभेदतः ॥ अधमःशूद्रजातिभ्यइतिशूद्रकमलाकरवाक्येनशूद्राधमत्वंतद्भिन्नजातिपरं । तत्रकायस्थपदप्रयोगस्तुकायस्थवृत्तिसाधारण्येन
गौणएव।सृष्ट्यादौब्रह्मणाचित्रगुप्तस्यैवसंपादितत्वात्।ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहिकस्तथा।माहिष्यःक्षत्रियाज्जातोवैश्यायामितिको
शात्।अलंप्रकृतानुपयुक्तेन । यश्चधर्म्मराट्आदिसनातनंब्रह्मकवयेनचिकेतेसतेने । तंदुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टंगुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणम् ॥ अध्यात्म

योगाधिगमेनदेवंनत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति ॥ इत्यादिरूपंप्रकाशितवान्। यद्वेतरतोभगीरथायादिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने । तच्चबृहन्नारदीयेस्पष्टम्। यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोमुह्यंति । किंभूतं स्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकाअधर्मवर्तिनोयेनतं। पुनःसत्यंसमदर्शिनम् । सत्यंचसमदर्शनमित्येकादशोक्तेः। सत्यमस्यास्तीतिसत्यः। मत्वर्थीयोच्। तंसत्यम्। समदर्शित्वंतुतस्य पंडितेचैवमूर्खेचबलवत्यपिदुर्बले॥ ईश्वरेचदरिद्रेचमृत्योःसर्वत्रतुल्यता ॥ इतिगरुडोक्तेः।पुनःपरंश्रीकृष्णरूपत्वात्। यमःसंयमतांचाहमितिगीतोक्तेरितिधर्मराजपक्षः॥३६ ॥

अथकुबेरपक्षः ॥ ॥ वयंतंकुबेरंसदाहृदाधीमहि। तंकंयत्रत्रयाणांश्रीदत्वयक्षेश्वरत्वमनुष्यधर्मत्वानांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्यः। यथातेजआदीनांवास्तवंरूपम्। श्रीदोयक्षेश्वरस्त्वेषनरधर्माहरप्रियः॥ इत्यभिधानात्त्रिसर्गाधिकरणत्वंतत्रसत्यम्। यःकुबेरआद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वरादर्थेषुधनेष्वभिज्ञोनियोक्तास्वामीतियावत्। सेवनादन्वीयतेप्राप्यतइत्यन्वयोवरः। कुबेरेणवर्षसहस्रंतपःकृतंततस्तुष्टेनब्रह्मणातस्मैधनेशतादत्ता। तदुक्तंश्रीवाल्मीकीयोत्तरकांडे । सतुवैश्रवणस्तत्रतपोवनगतस्तदा॥ इत्यारभ्य ब्रह्मासुरगणैःसार्द्धंबाढमित्येवहृष्टवत्॥अहंवैलोकपालानांचतुर्थंस्रष्टुमुद्यतः॥ यमेन्द्रवरुणानांचपदंयत्तवचोप्सितम्॥ तद्गच्छबतधर्मज्ञनिधीशत्वमवाप्नुहि॥ इत्यंतेनग्रन्थेन। यश्चकुबेरआद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वंशाज्जन्मलेभइतिब्रह्मणःपुलस्त्यःस्ततोविश्रवास्ततःकुबेरः इहाद्यस्यान्वयादितिपदद्वयमावृत्त्यायोज्यं किंभूतइतरतःइःकामस्तीर्यतेऽनेनेतीतरंतपस्तत्तनोतिविस्तारयतीतीतरतः। तनोतेर्डःतपस्वी॥पुनःस्वेनधनेनराजतेइतिस्वराट् धनेशत्वात्। यआदिप्राक्तनंकवयेनिपुणायध्रुवायब्रह्मतेनेज्ञानंप्रकाशितवान्। भोभोक्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेनघ ॥ यस्त्वंपितामहादेशाद्वैरंदुस्त्यजमत्यजः॥ नभवानवधीद्यक्षान्नयक्षाभ्रातरंतव ॥ कालएवहिभूतानांप्रभुरप्ययभावयोः॥ इत्यादिनातेनेइत्यर्थः। यद्यस्मिन्कुबेरेसूरयोमुह्यंति। ईशश्चेत्कथमयंकुबेरोजातःकुत्सितंसरोगंबेरंशरीरमस्येतिकुबेरइतिशंकांकुर्वंति। बेरंमूर्त्तौचह्रीबेरइतिधरणिः। तेनकदाचित्पार्वतींप्रतिमन्ददृष्टिःकृतातेनैकपिंगोजातइतिरामायणेप्रसिद्धम्। कुत्सायांकितिशब्दोयंशरीरंबेरमुच्यते॥ कुबेरःकुशरीरत्वान्नाम्नातेनैवकीर्त्तितः॥ इतिवायुपुराणात्। किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकारावणाद्याःसेवकदारिद्र्यंवायेनसतथा। पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपंहरेर्विभूतित्वात्

वित्तेशोयक्षरक्षसामितिश्रीमुखोक्तेः । पुनःपरमुत्कृष्टमन्यत्राविद्यमानपुष्पकनिधीशत्वात् । पुष्पकंविमानं । निधयस्तु महापद्मश्चपद्मश्च
शंखोमकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्चखर्वश्चनिधयोनव ॥ ॥इतिकुबेरपक्षः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अथाग्निपक्षः ॥ ॥ वयंतमग्निंसदाह्वदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांदाक्षिणात्यगार्हपत्याहवनीयानांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्यः । यथातेजोवा
रिमृदामविनियःस्वाभाविकावस्थाऽमृषा । दक्षिणादिशातःसमानीतस्तत्रस्थापितोवादाक्षिणात्यः।गृहपतिनासंयुक्तोगार्हपत्यः । आहूय
तेप्रक्षिप्यतइत्याहवनंहविस्तदर्हतीत्याहवनीयइतिविवेकः । यद्वात्रिभिर्ऋग्यजुःसाममंत्रैस्सृज्यतेविसृज्यतेहविरत्रेतित्रिसर्गः ।यद्वायत्राग्नौ
सतित्रयाणांहोत्रध्वर्यूद्गातॄणांसर्गोरचनाऽमृषाअग्निमृतेतेषामसिद्धेः । यश्चाग्निराद्यस्यशिवस्यान्वयादेवकृतस्तवनाज्जन्मतन्नेत्रादाविर्भा
वमाय । अयगतावतोलिट् । यश्चार्थेषुभिःसकामैरभितोज्ञायतेसेव्यतेइत्यर्थेष्वभिज्ञः । सर्वेकामाअवाप्यंतेवह्निसाध्येनकर्मणा ॥ वह्नावा
हुतिप्रक्षेपःश्रद्धयार्थप्रपूरकः ॥ इतिस्मरणात् । यश्चाग्निरितरतोन्येभ्यःसर्वेभ्यःस्वेनैवराजतेनत्वन्यमपेक्ष्येतिस्वराट् स्वयंप्रकाशः । इतरेप
दार्थास्तमसिवन्हिनाप्रकाश्यंतेवन्हिस्तुस्वयमेवप्रकाशतइतिभावः । स्वराट्सम्राडितिवार्थः । सम्राजमतिथिंजनानामितिश्रुतेः । किंकर्तुं
मादिकविंहंतुंअदनमादिर्भोजनमादेःकंसुखमादिकंतद्वायतेतन्यतेऽनेनेत्यादिकविरुदरेरुच्यजनकरोगविशेषस्तस्मैतथा । इहात्तेर्भावे इञ
वातेश्चडिरौणादिकःकर्मणि । आदिकवयइति "तुमोप्रयुक्तस्ये" तिकर्मणिचतुर्थी । यद्वादिकविमग्निंद्रष्टुंवयमग्निंधीमहि । अग्नेरादिकवि
त्वंतुमंत्रवर्णात् । आजातमग्निं कवि २ सम्राजामितिश्रुतेः। वन्हिस्मृतेरुदरादिरोगक्षयेप्रमाणंस्कांदवाक्यजातम् । तथाहि ॥ ॥ देवाऊचुः ॥
अग्निर्वैश्वानरोवन्हिःकृष्णवर्त्माभयानकः ॥ प्रभवोविभवश्चैववीतिहोत्रस्तनूनपात् ॥ भवोभीमोभीमनेत्रसमुत्थोदेहसंस्थितः ॥ त्रैलोक्यदी
पकोभानुःस्वर्भानुःसर्वगस्तथा ॥ चिपभानुःशीतहंताशीतसंस्थःकृपाकरः ॥ धेनुकोवडवाजन्माजाठरोजठरस्थितः ॥ यज्ञनेतायज्ञभो
क्ताभक्तिगम्योलयंकरः ॥ कृपीटयोनिःशोचिष्माञ्ज्वलनोजातरूपदः ॥ जातवेदावेदसंस्थोऽथाश्रयाशोमहाप्रभुः ॥ दानवारिर्ज्वलत्केशोम
दनोदीनवत्सलः ॥ ॥ स्कन्दउवाच ॥ ॥ अग्नेरेतानिनामानियःपठेत्प्रयतोनरः ॥ सर्वसिद्धिमवाप्नोतिशतयज्ञफलंलभेत् ॥ मंदाग्नियो

नरोविप्रसुभक्त्याप्रतिपत्तिथौ ॥ नामामृतंपिबेनित्यंत्रिवारंनियतःशुचिः ॥ मन्दाग्निस्तस्यनश्येतसर्वरोगक्षयस्तथा ॥ धन्योभव
तिलोकेषुपूतात्मानात्रसंशयः ॥ इति । यतोयेनवन्हिनाब्रह्मयज्ञस्तेनेविस्तारितंतमृतेतदसिद्धेःसएवतत्तानकइति । यद्यस्मिन्य
ज्ञेसूरयोविद्वांसोमुह्यंतियज्ञस्यसर्वथाकर्मरूपात्वाड्ज्ञैयत्वं । किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः ॥ इतिस्मृतेः। किंभूतंस्वेननिजेनधाम्ना
तेजसानिरस्तंकुहकंतमोरूपंयेनसतथातंपुनः । सत्यंसत्यरूपंविष्णुरूपत्वाद्वसूनामस्मिहव्यवाडितिस्मृतेः । पुनःपरंमुख्यंआग्निरेतुप्रथमोदे
वतानामितिश्रुतेः ॥ ॥ इतिवह्निपक्षः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथविष्णुशिवाभेदपक्षः ॥ वयंतंविष्णुशिवंधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांगुणानांसर्गोदेहादिर्मृषा । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोन्यथाभावोमृ
षा । अशरीरंवावसंतंमितिश्रुतेरुभयोर्ब्रह्मरूपत्वेनाशरीरित्वं । त्वमकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधरः। इतिवक्ष्यमाणात्वाच्च । अनिं
द्रियोपियोदेवइतिश्रीधरोक्तेश्चानिंद्रियत्वंविष्णोः ॥ शिवस्याप्यनिंद्रियत्वं । त्वंब्रह्मपरमंसाक्षाद्देहेंद्रियविवर्जितः ॥ अनुग्रहायभक्ता
नांतद्वानिवचदृश्यते ॥ इतिपुराणात् । मृडनायहिलोकस्यव्यक्तिस्तेव्यक्तकर्मणः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । यतोविष्णोःशिवाद्वाद्य
स्यब्रह्मणोवेदस्यवाजन्म । एतस्यमहतोभूतस्यानिश्श्वसितंयदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेः ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे ॥
इतिश्रुत्यंतराच्चवेदस्य । किंत्वीश्वरत्वान्नांवेनिर्गतोस्मीतिब्रह्मवाक्याद्वेधसश्चजन्मविष्णोःप्रतीयते ॥पुरारेर्वेदवेद्यत्वंवेदाविर्भावमेदिनी ॥
इतिस्मृतेर्वेदावेदांगैःसहितास्त्वत्प्रसूतायज्ञोदीक्षाचदक्षिणाचाभिरूपेतिहरिवंशेहर्युक्तेश्चत्वत्तोजातोमहादेवब्रह्मासृष्टिप्रवृत्तयेइत्यादिपुरा
णात् । शिवादपिब्रह्मणोवेदस्यचजन्मप्रतीयते । चपुनःयतोयस्याशिवस्यविष्णोर्वान्वयात्सेवनादर्थेषुधर्मादिष्वभिज्ञस्तत्प्रसादाल्लब्धज्ञानः
सन्नितरतोभवतिइतागतारतिर्यस्येतीतरतः । समासांतोडः । विरक्तोभवतीत्यर्थः । तद्वक्ष्यति यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः
॥ सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठिताम् ॥ इति । यःउभयरूपएवस्वान्भक्तान्जयतिप्रकाशयतिलोकेलोकांतरेचेतिस्वराट् । स्वं
स्वानत्रपरत्राथराजामिराजयामिच ॥ यतःस्वराडहंतेनप्रथितोलोकशास्त्रयोः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । योविष्णुरादिकवयेब्रह्मवेदंहृदातेने ।

योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्वप्रहिणोतितस्मै ॥ इतिश्रुतेः । यः शिवोपिकवयेनारदायादिसनातनंब्रह्मतेने । कृत्वोरौदक्षिणोसव्यंपा
दपद्मंचजानुनि ॥ बाहुंप्रकोष्ठेक्षमालामासिनिंतर्कमुद्रया ॥ नारदायप्रवोचंतंपरंब्रह्मसनातनम् ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयो
जैमिन्यादयोपिमुह्यंतिसुदुर्बोधत्वात् । तदुक्तं शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ॥ इत्येकादशे । किंभूतंमुभयंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताकुह
कामायाविनस्त्रिपुरांधकाद्यामुरकंसाद्यावायेनसतथातं । पुनःसदासत्यंत्रैकालिकाबाध्यं । ज्ञानांतरेणाविषयासत्यत्वप्रतीतिर्बाधस्तद्योग्यो
बाध्योनबाध्योऽबाध्यस्त्रैकालिकश्वासावबाध्यस्सतथातं । आविर्भावतिरोभावौभवतस्तुहरीशयोः ॥ अन्येषामादिदेवानांनहिनाशःकदाच
न ॥ इतिस्मरणात् । पुनः परंसर्वेश्वरं । परःसर्वेश्वरान्ययोरितिधरणिधरः । नहिद्वौसर्वेश्वरौभवितुंशक्यावुभयोरनैकमत्याजगदांध्यप्रसंगा
दितिशंक्यं । तयोर्द्विरूपत्वेप्यैक्यमेव । द्विरूपत्वंतुभक्तेच्छयैव । हरहर्योः प्रकृत्यैक्यंसाधनैक्यंतथापितौ ॥ तथापिभजतांरुच्यासंप्राप्तौभि
न्नरूपताम् ॥ इतिपुराणांतरात् । माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ ॥ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ॥ इतिश्रीधरोक्ते
श्च । रामेश्वरस्थापनावसरेमुनिभिरपितदैक्यमेवनिश्चितम् ॥ रामेश्वरपदेप्राप्तेबहुव्रीहिंमहेश्वरः ॥ रामस्तत्पुरुषंब्रूतेमुनयःकर्मधारय
म् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यःशिवःसचवैविष्णुर्योविष्णुःसचवैशिवः ॥ इतिहरिवंशाच्च । शिवस्यहृदयंविष्णुर्विष्णोश्वहृदयंशिवः ॥ ईषदप्यं
तरंकृत्वारौरवंनरकंव्रजेत् ॥ इतिवचनेनभेदेनिंदाश्रवणाच्च । वेदेशास्त्रेपुराणेचदृश्यतेनाभिदातयोः ॥ इतिचिरंजीविभट्टोक्तेश्च । सब्रह्मासशिवः
सेंद्रःसोक्षरःपरमःस्वराट् ॥ सएवविष्णुःसप्राणःसकालोग्निसचंद्रमाः ॥ सएवसर्वंयद्भूतंयच्चभाव्यंसनातनमितिकैवल्योपनिषादिसर्वात्मत्वश्रु
तेरभेदएवतयोः । किंबहुनावाग्जालेन ॥ ॥ इतिशिवविष्णुपक्षः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथदुर्गापक्षः ॥ वयंतद्दुर्गारूपंतेजोहृदासदाधीमहितत्किंयत्रतिसृणांमहाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वतीनांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः । कथं
यथाऽविनिमयोऽमृषा । यतोयेनतेजसाद्यस्यविष्णोरितरतइतरयोर्ब्रह्मरुद्रयोश्वजन्मदेहसंबंधस्तेनेप्रकाशितः । विष्णुःशरीरग्रहणमह
मीशानएवच ॥ कारितास्तेयतोतस्त्वाकःस्तोतुंशक्तिमान्भवेदितिमार्कंडेयेब्रह्मवाक्यात् । यच्चारिमृदांशूराणांदैत्यानामन्वयात् अ

न्वयंवंशमान्तिभक्षयतीत्यन्वयात् इत्थंयदायपदाबाधदानवोत्थाभविष्यति । तदातदावतीर्याहंकरिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः । स्वराडिन्द्रः अभिज्ञोऽन्योपिदेवः अर्थेषुसत्सुयतश्चयस्यतेजसोब्रह्मकोर्थः स्तुतिमायेचकार । इहायगत्यर्थोपिकरणेधातूनामनेकार्थत्वाद्बोध्यः । तच्चस्फुटंसप्तशतीचरिते । देव्याहतेतत्रमहासुरेन्द्रेसेंद्राःसुरावह्निपुरोगमास्ताम् ॥ कात्यायनींतुष्टुवुरिष्टलाभादित्यादिना । शक्रादयःसुरगणानिहतेतिवीर्येइत्यादिनाच । किंकर्तुंधीमहिआदिकवयेआदिकविंविष्णुंप्राप्तुं । तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते अनाराध्यमहेशानीं नैवाप्नोतिहरिंनरः ॥ इति । आदिपुराणेपि । योनाराधमनाश्रित्यसेवतेमांमुनीश्वर ॥ नकदापिसचाप्नोतिमांराधारहितंखलु ॥ इति । यद्यस्मिन्दुर्गारूपेतेजसिसूरयोपिशुंभाद्यामुह्यंति । मांवाममानुजंवापिनिशुंभमुरुविक्रमम् ॥ भजत्वंचंचलापांगीत्यादिमोहंप्राप्नुवंति । किंभूतंतत्स्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकारक्तबीजाद्यायेनतत्तथा । यद्वानिरस्तःकुहकःस्मर्तॄणामापल्लक्षणोयेनतत्तथा । दुर्गेस्मृताहरसिभीतिमशेषजंतोःस्वस्थैःस्मृतामतिमतीवशुभांददासि ॥ दारिद्र्यदुःखभयहारिणिकात्वदन्यासर्वोपकारकरणायसदार्द्रचित्ता ॥ इति मार्कंडेयोक्तेः । पुनःसत्यंनित्यंनित्यैवसाजगन्मूर्त्तिर्ययासर्वमिदंततम् ॥ इत्यादिपुराणात् । पुनःपरंसर्वसेव्यत्वात् । सर्वस्वरूपेसर्वेशेइत्युक्तेः । मुक्तिहेतुत्वाद्वापरं । यामुक्तिहेतुरविचिंत्यमहाव्रताचेतिमार्कंडेयोक्तेश्च । सैषाब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपाणिसैषाप्रजापतींद्रमनवइत्यादि तामहंप्रणौमिनित्यंदेवींपापहारिणींभुक्तिमुक्तिप्रदायिनीमित्यंताथर्वश्रुतेःसापरैवेत्यलंप्रपञ्चेन ॥ इति दुर्गापक्षः ॥ ४० ॥

अथश्रीभागवतपक्षः॥वयंतत्श्रीभागवतंमहापुराणंसदाहृदाधीमहि। ननुभागवतस्याधुनाप्रारब्धत्वेनकथमादौविनातन्निष्पत्तिंतद्ध्यानमितिचेन्न नहिभागवतंश्रीव्यासदेवेनरचितंकिंतुपूर्वंसदेवाविष्कृतमन्यथातस्यइदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितइतिवाक्येनब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणोप्यनित्यतास्यात् । पिबतभागवतंरसमालयमित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वादप्यस्यानागताख्यानेनैवप्रवृत्तेः । पुराणांतरेप्रशंसाश्रवणादपिनित्यत्वमेवास्यसेत्स्यति । तथाचगरुडपुराणे । अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभारतार्थविनिर्णयः ॥ गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिबृंहितः ॥ ग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः ॥ पठनात्पाठनाद्ध्यानात्स्पर्शनादर्चनाद्दृशेः ॥ सर्वपापहरःकृष्णरूपीचैवनसंशयः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तेपि पुराणे

षुभागागवतमितिविभूतिषुश्रीभागवतस्यगणितत्वादपिब्रह्मरूपतास्यासिद्धेत्यतोनित्यमेवेदंपुराणमथाग्रेऽस्यवैभवंवक्ष्यामः। तत्किं । यत्र
त्रयाणांकर्मोपासनाज्ञानकांडानांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः । इहकांडत्रयस्ययथावत्प्रतिपादनात्। कर्मकाण्डस्तुविधिनिषेधात्मकः । तत्र
संक्षिप्यविधिभेदानाह । अप्राप्तंफलवन्तंचार्थंयःस्वसामर्थ्येनप्रकाशयतिसाविधिरुत्पत्त्यादिधर्मैर्युक्तः । सचोत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः
प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेतिचतुर्द्धाभवति । तत्रकर्मस्वरूपमात्रबोधकोविधिःप्रथमः यथाग्निहोत्रंजुहोतीति । अंगसंबंधबोधकोविधिर्वि
नियोगविधिः। यथादध्नाजुहोतीति सहितृतीयाप्रतिपन्नांगभावस्यदध्नोहोमसंबंधंविधत्तेदध्नाहोमंभावयेदितिदध्यादीनामंगत्वंनामपरोद्दे
श्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वंपारार्थ्यं । तच्चानेनविधिनाज्ञाप्यते । प्रयोगआशुभावबोधकोविधिःप्रयोगविधिः । सचांगवाक्यैक्यतामापन्नःप्र
धानविधिरेवसांगंप्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बेमानाभावादविलम्बापरपर्यायंप्रयोगआशुभावंविधत्तेनचविलम्बवदविलम्बेपिमानाभावः। विलं
बेंगप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तेः । नहिविलम्बेनकृतयोःपदार्थयोःसहकृतमितिसाहित्यंव्यवहरंति । सचाविलम्बोनि
यतेक्रमेआश्रयमाणेभवति। अन्यथाकिमेतदनन्तरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनन्तरंवेतिप्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतःप्रयोगविधिरेवस्वविधेयप्रयोगआ
शुभावसिद्ध्यर्थंनियतंक्रममपिपदार्थविशेषणतयाविधत्ते। तत्रक्रमोनामवितातिविशेषःपौर्वापर्यरूपोवा । फलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकार
विधिः। फलस्वाम्यंचकर्मजन्यफलभोक्तृत्वं। सचयजेतस्वर्गकामइत्येवंरूपः । अनेनहिस्वर्गमुद्दिश्ययागंविदधतास्वर्गकामस्ययागजन्य
फलभोक्तृत्वंबोध्यते । तच्चस्वाम्यंतस्यैव योधिकारविशेषणविशिष्टः । अधिकारविशेषणंचतदेव यत्पुरुषविशेषणत्वेनश्रुतमतएव । राजा
राजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यनेनस्वाराज्यमुद्दिश्यराजसूयंविदधतापिनस्वाराज्यकाममात्रस्यतत्फलभोक्तृत्वंबोध्यते । किंतुराज्ञःस
तस्तत्कामस्य। किंचित्तुपुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणंभवति । यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्या। अग्निसाध्येषुचकर्मस्वाधान
सिद्धाऽग्निमत्ता । एवंसामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं। आख्यातानामर्थंब्रुवतांशक्तिःसहकारिणीतिन्यायात् । अर्थीसमर्थीविद्वान्यजे
दिति असमर्थंप्रातिविध्यप्रवृत्तेश्च।एवमर्थितादेरपिबोध्यमितिदिक्।तत्सिद्धफलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिरितितदेवंनिरूपितोविधि

भेदश्चतुर्द्धेति। चतुर्धाप्ययंपुनः प्रकारांतरेणत्रिविधः सच विधिर्वास्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रंह्यनर्थकम् ॥ उदत्त्कंचापूर्वत्वाद्विधिस्तुधारणे
ऽपूर्वत्वातनियमार्थवापुनः श्रुतिरुच्यतेपरिसंख्येत्येवमादिषुभगवतोजैमिनेःसूत्रेष्वभिहितः । भट्टपादैश्चान्योन्यासंकीर्णतयासलक्षणो
विशिष्टमुपपादितः । विधिरत्यंतमप्राप्तौनियमःपाक्षिकेसति ॥ तत्रचान्यत्रचाप्राप्तौपरिसंख्येतिगीयते ॥ इति । अस्यार्थः यस्ययदर्थत्वं
मानांतरेणाप्राप्तंतस्यतदर्थत्वेनयोविधिःसोपूर्वविधिः । यथायजेतस्वर्गकामःव्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिनात्रयागस्यस्वर्गार्थतायाव्रीहीणांप्रोक्षण
स्यचसंस्कारकर्मणोविधिंविनाकथमपिप्राप्तिरस्तिअतोयमपूर्वविधिः । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलोविधिर्नियमविधिः । यथाव्री
हीनवहंतीति । अत्रविध्यभावेपिपुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणांतंडुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननाप्राप्तांशसम्भवात्तदंशपरिपूरणफलः । उभयत्रैक
स्योभयोर्वैकत्रयुगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलोविधिःपरिसंख्याविधिः । यथाचयनेऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणेयुगपदनुष्ठेयेसामर्थ्याविशेषा
त्प्राप्तस्य । इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येतिमन्त्रस्याश्वाभिधानीमादत्तेइतिगर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिमात्रफलकोविधिः । एवंपञ्चपञ्चनखाभ
क्ष्याइत्यपिपरिसंख्याविधिः । इदंहिनभक्षणपरंतस्यरागतःप्राप्तत्वात् । किंतुपञ्चेतरपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति । नचनियमपरिसंख्य
योःफलतोनविशेषः । यतोनियमस्यविधेयावघातनिष्ठत्वात्सन्निहितमप्राप्तांशपूरणमेवफलं नखविदलनादिनिवृत्तिस्त्वार्थिकीतिविधिपक्षे
वक्तव्यं बह्वस्तिंतदन्यत्रानुसंधेयम् । विधेर्यथाविधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वंतथानर्थहेतुकर्मणःसकाशात्पुरुषस्यनिवृत्तिकरणत्वेनानिषेध
स्यापिपुरुषार्थानुबंधित्वंबोध्यं । तथाहि विधयोयथाप्रवर्त्तनामभिदधंतःस्वनिर्वर्त्तकत्वनिर्वाहार्थैविधेयस्ययागादेःश्रेयःसाधनत्वमाक्षिपंतः
पुरुषंतत्रप्रवर्त्तयंति एवंनकलंजंभक्षयेदित्यादयोनिषेधाअपिनिवर्त्तनामभिदधंतःस्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थैनिषेधस्यकलंजभक्षणादेरनर्थहेतु
त्वमाक्षिपंतःपुरुषंततोनिवर्त्तयंतीति । किंचनिषेधस्यक्रतुवैगुण्यप्रतिपादकत्वेनहेयतयायागार्थतापिसिद्धा । अर्थवादवाक्यंहिस्वार्थप्राति
पादनेप्रयोजनाभावाद्विधेयनिषिध्यमानयोःप्राशस्त्यनिंदितत्वेलक्षणयाप्रतिपादयति । तल्लक्षणंतुप्राशस्त्यनिंदान्यतरपरंवाक्यमर्थवादः ।
सद्विधा विधिशेषोनिषेधशेषश्चेति । तत्रवायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइत्यादिविधिशेषस्यवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबो

धकतयार्थवत्त्वं । बर्हिषिरजतंनदेयमित्यादिनिषेधशेषस्यसोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमित्यादेर्निषेध्यानिंदितत्वबोधकतयार्थवत्त्वंनचप्रा
शस्त्यादिबोधस्यनिःप्रयोजनत्वेननार्थवादस्यार्थवत्त्वमितिवाच्यं। आलस्यादिनाऽप्रवर्तमानस्यपुंसःप्रवृत्त्यादिजनकत्वेनतद्बोधस्योपयो
गात् । सपुनस्त्रेधा। तदुक्तं विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादतद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः ॥ इति । प्रमाणांतरविरोधेसत्यर्थ
वादोगुणवादः।यथादित्योयूपइतियूपेआदित्याभेदस्यप्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोनेनलक्षणयाप्रतिपाद्यते।प्रमाणांतराव
गतार्थबोधकोनुवादः । यथाग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादि । हिमविरोधित्वस्याग्नौप्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणांतरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोध
कोभूतार्थवादः । यथेंद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादि । नह्यत्रप्रमाणांतरविरोधतत्प्राप्तीस्तः । एवंसर्वःकर्मकांडोविधिनिषेधांतर्गतएव । अत्रै
वधर्मशास्त्रमपिगतार्थंतत्प्रतिपादकमितिबहुवक्तव्यत्वादत्रोपरम्यतेहि । उपासनाकांडेउपासनास्वरूपमाह ।वस्तुस्वरूपानपेक्षंपुरुषेच्छा
मात्रतंत्रंमानसंप्रवाहरूपमुपासनम् ॥ यथा यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यादिरूपम् । उपासनाहिपरमेशस्यकार्या
तत्रचपरमेशोऽनेकधायथामतिदार्शनिकैःस्वीकृतस्तस्यचोपासनाकर्तुमशक्याऽतःसर्वाविरुद्धएवोपास्यः । सचौपनिषदाभिमतःकथंतदु
पगमेसर्वाविरोधइतिचेदत्रपातंजलमतमाह । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरस्सोपिजीववदसंगश्चिद्रूपश्चपरश्चजीवेभ्यस्त
न्नियंतृत्वात् । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिश्रुतेः । ननुनियंतृत्वंनामकारयितृत्वं । तच्चासंगस्यानुपपन्नं । यःकारयतिसकरोत्येवेतिन्यायेन
कर्तृत्वस्यदुर्वारत्वात् । दृश्यतेहियोधयितृषुनृपेषुदानादिकर्तृत्वंस्वयंयोद्धृत्वंच । लोहचुम्बकन्यायेनासंगस्यापिप्रेरकत्वोपपत्तेः । नचत
न्निःप्रमाणं भीषास्माद्वातःपवतेइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । बंधमोक्षादिव्यवस्थापृथिव्यवस्थित्यनुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । जीवानामपिस्वतःक्ले
शादिराहित्येपिबुद्ध्यासहविवेकाग्रहेणक्लेशादिसत्वांगीकारात् । ईशस्तुसदातैरसंसृष्टइतिविशेषः। एतेनसेश्वरसांख्यवादोपिव्याख्यातः।
एतत्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तार्किकास्त्वसंगस्यनियंतृत्वमसहमानानित्यबुद्धीच्छाकृतिमान्पुरुषविशेषईश्वरः । पुंविशेषत्वमप्यस्यनित्यबु
द्ध्यादिगुणकत्वादेव । नान्यथानित्यज्ञानादिमत्वात् । अनित्यज्ञानादिमज्जीवेभ्यस्तद्वैलक्षण्यमपिसिद्ध्यति । क्षित्यादिसकर्तृकंकार्यत्वादि

त्यनुमानंतत्रमानं । सचलाघवादेकःसर्वत्रकार्योपलब्धेर्विभुश्च । ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोप्यंगीकार्योबाधकाभावादितिन्यायेनभ्वाद्युपादा
नसर्वसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्चसत्यकामःसत्यसंकल्पः । यःसर्वज्ञःसर्वविदित्यागमोपितत्रमानमित्याहुः । यद्यप्यकामकर्माद्यभावाज्जन्यंसु
खमीश्वरेनसंभवति । तथापिनित्यसुखांगीकारेबाधकाभावात् । आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिश्रुतेश्चनित्यसुखाश्रयत्वमपीशस्यान्यत्सर्वंस
मानमितितदेकदेशिनः । नित्यज्ञानादिमत्त्वेसदासर्गप्रसंगान्नित्यजिहीर्षावत्त्वेसदाप्रलयापत्तेश्चनैतन्मतंसाधु । अतोलिंगदेहसमष्ट्युपहितो
हिरण्यगर्भईशः । नचदेहयोगेजीवत्वंशंक्यं । तत्समनियताविद्याद्यभावेनतस्यासंभवात् । कथंतर्हिशरीरपरिग्रहः । लीलयैवेतिगृहाण । नच
तदीश्वरत्वेमानाभावः । उद्गीथब्राह्मणस्यतत्रमानत्वादितिहैरण्यगर्भाः । स्थूलदेहंविनासूक्ष्मस्यानुपलब्धेःस्थूलसमष्ट्युपहितोविराडेवेशः ।
सचसर्वतोमस्तकादिमान्सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपादित्यादिश्रुतेः । सर्वतःपाणिपादंतदित्यादिस्मृतेश्च । सदेहत्वेपिजीवत्वाभा
वादिकंपूर्ववदितिवैराजाः । विधिमुपासीनास्तुबहुपाणिपादत्वंनेशत्वप्रयोजकमन्यथाक्रमिविशेषस्यसहस्रपद्यादेरपीशत्वप्रसंगात् । तस्मा
च्छ्रुतिस्मृत्यादिसर्ववाङ्मयशरीरयासरस्वत्यासदोपासितःसत्यलोकाधिपोब्रह्मैवेशः । यतोवेत्यादिसामान्यवाक्यान्यप्याग्नेयंचतुर्द्धाकरोती
तिविशेषवाक्येनपुरोडाशचतुर्द्धाकरणवाक्यवत्प्रजापतिःप्रजाअसृजतेत्यादिविशेषवाक्यात्तत्परतयैवनेयानि । सचरुद्रस्यललाटादाविःक
र्त्ताहरेरप्यसुरवधार्थमवतारेषुनियोजकः । क्वचित्तयोःस्तुत्यादौप्रवृत्तिस्तुलोकसंग्रहाय । साचविधेःस्वीयैवतयोःस्वांशत्वादित्याहुः । श्रीवि
ष्णुनाभ्युद्भुतपद्मोन्यन्नोहिविधिःसचैतत्क्वतिष्ठतीविचारितवान्सोपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोमन्यतआस्तिचैतद्यस्मिन्निदमाधितिष्ठतीतिश्रु
तेः । ततोयदस्याधिष्ठानंतन्मेमूलमितितन्निश्चयार्थंचिरंभ्रमन्नापिनापश्यत्पश्चात्समाधावपश्यत्तदाज्ञप्तश्चिरंतप्त्वाप्रजासृष्टौसमर्थोबभूवतत
एववेदानवाप्यसार्वज्ञ्यमापेतिसर्वमग्रेवक्ष्यति । अतोविष्णुरेवेशः । सचस्वकृतमर्यादावनायस्वेच्छयावतरति । यदायदाहिधर्मस्येत्यादि
स्मृतेः । महोपनिषद्यपिएकोहवैनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानइत्यादिना । पुनरेवनारायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायततल्ललाटात्स्वेदोपत
त्ताइमाआपस्तासुतेजोहिरण्मयमंडमभवत्तत्रब्रह्माचतुर्मुखोजायतेत्यादिना । अथपुनरेवनारायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायततस्यललाटा

त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोजायतेत्यादिनाच ब्रह्मरुद्रयोस्तत्स्रष्टृत्वोपवर्णनंदृश्यतेतस्माद्विष्णुरेवेशइतिवैष्णवाः शैवास्तु ब्रह्माद्याः स्थावरांता
श्चदेवदेवस्यशूलिनः ॥ पशवः परिकीर्त्यंतेसंसारवशवर्त्तिनः । तेषांपतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ॥ मलमायादिभिः पाशैः सबद्धातिप
शून्पतिः ॥ सएवमोचकस्तेषांभक्त्यासम्यगुपासितः ॥ इत्यादिशिवधर्मे । अथर्वशिरसि योवैरुद्रः सभगवान्भूर्भुवः स्वर्यश्चब्रह्मायश्चविष्णुरि
त्यादिना तस्यसर्वात्मत्वंदर्शितं । शिवएकोध्येयः शिवंकरोन्यत्सर्वंपरित्यज्येतिश्रुतेरित्याहुः । गाणपत्यास्तु तुरीयः परमशिवः श्रीगणेश
एवसएववैष्णवैर्महाविष्णुरित्युच्यते। तथाचश्रुतिः । नमस्तेगणपतयेत्वमेवप्रत्यक्षंब्रह्मासीत्यादिका । अत्रविशेष्यसंबद्धत्वादन्ययोगव्यव
च्छेदेनैवकारेणपार्थएवधनुर्द्धरइत्यत्रैवकारेणपार्थादन्यत्रधनुर्द्धरस्येवगणपतेरन्यत्रसाक्षाद्ब्रह्मत्वस्ययोगोव्यवच्छिद्यते। सूर्याद्याराधनफला
रोग्यादिमोक्षांतकथनानन्तरंसर्वमिच्छेद्गणाधिपादितिस्मृतेरन्याराधनेप्रयोजनाभावात् । अनधीतेमहाभाष्येव्यर्थास्यात्पदमंजरी ॥ अ
धीतेपिमहाभाष्येव्यर्थास्यात्पदमंजरी ॥ इतिन्यायात्कृतेऽकृतेप्यन्यदेवाराधनेगणेशार्चासर्वार्थदेतिभावः । नचैतावतान्यदेवार्चननिषेधः
शंक्यः । प्रयाजादिषुक्तेषुज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठानापत्तेः । इतरोपासनाविधायकशास्त्राप्रामाण्यापत्तेश्च । सर्वमिच्छेदितिवाक्यंतु
परंपरयागणेशार्चनस्यसर्वत्रोपयोगपरंनत्वितरानिषेधपरं । तद्विधिविरोधादित्याहुः । भैरवमुपासीनास्तु शिवशंकरशंभ्वादिनामा त्रिनेत्रे
न्दुशेखरादिलिंगोविधेरपिशास्ताहरेरपिवरदः श्रीकालभैरवएववेदांतप्रतिपाद्योमुमुक्षुभिराराध्यएतत्सर्वंकूर्मपुराणेकाशीखंडेचस्फुटं। सएव
मल्लारिनाम्नापिख्यातस्तदुक्तं । ध्यायेन्मल्लारिदेवंकनकगिरिनिभंमल्लसाभूषितांकंश्वेताश्वंखड्गहस्तंविविधबुधजनैः सेव्यमानंकृतार्थैः ॥ यु
क्तांघ्रिंदैत्यमूर्ध्नाडमरुविलसितंनैशचूर्णाभिरामंनित्यंभक्तेषुतुष्टंश्वगणपरिवृतंनित्यमोंकारगम्यम् ॥ इत्यत्रनित्यपदेनप्रागभावाप्रतियोगित्व
विशिष्टध्वंसाप्रतियोगित्वार्थकेनतस्यनकुतश्चिदुत्पत्तिर्नवाकुत्रचलयइतिप्रतिपादनात्सर्वकारणत्वंसूचितमित्याहुः । श्रीकार्तिकेयोपासका
स्तु सर्वगतत्वाद्भक्तानांसविलासाज्ञानशोषणाच्चस्कंदपदाभिधेयः सर्वबुद्धिरूपागुहाविद्यतेआधारत्वेनास्येतिव्युत्पत्त्यार्शआद्यजंतगुहपदा
भिधेयश्चसर्वांतरात्मासद्भजनीयानंतकल्याणगुणोब्रह्मादिविभूतिस्तान्नियंतापरमशिवः सनत्कुमारोभगवान्भोगमोक्षप्रदायकः ॥ इतिस्कांदो

क्तेर्मोक्षदातासुब्रह्मण्यएवेत्याहुः । सौरास्तु ब्रह्मेंद्रनारायणरुद्रवंदितःसनःसदायच्छतुमंगलंरविः ॥ इतिभविष्यवाक्यात्एषब्रह्माशिवश्चै
वरुद्रश्चैवेतिब्रह्मादिविभूतिकःसूर्यएवोपास्यःसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः। सूर्याद्वैखल्विमानिभूतानिजायंते। इतिश्रुतेश्चेत्याहुः।
केचित्तुमार्कंडेयपुराणांतर्गतसप्तशतीप्रतिपाद्यामहालक्ष्मीःसर्वोत्तमाब्रह्मादयोभारत्यादयश्चतद्विभूतयःसैवसर्गादिहेतुर्बंधमोक्षादिहेतुश्चेति।
तयाविसृज्यतेविश्वंजगदेतच्चराचरम् ॥ सैषाप्रसन्नावरदानृणांभवतिमुक्तये ॥ संसारबन्धहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी ॥ सृष्टिस्थितिविनाशा
नांहेतुभूतेसनातनि ॥ विष्णुःशरीरग्रहणमहमीशानएवच ॥ कारितास्तइत्यादिवचनात्। तत्रैवहंसयुक्तविमानमस्थेइत्यादिना वृत्रप्राणह
रेचैंद्रीत्यंतेनसप्तमातॄणांतद्विभूतित्वंदर्शितं। एतेषांब्रह्मादीनांतदंशत्वात्तदभिन्नत्वेन्योन्यमप्यभेदः । तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वमिति
न्यायादित्याहुः।केचित्तु स्वस्वप्रीतिगोचरान्यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादीन्नृपनापितपुत्रन्यायेनायमेवसर्वोत्तमोऽयमेवसर्वोत्तमइतिमन्यंते।
तेभ्यश्चस्वयंतत्तत्स्वाभिलषितार्थतृष्णाग्रस्तेभ्योपि । स्वशिश्नमपिचुंबंतमिक्षुदण्डमयाचती इतिन्यायेनस्वाभिलषितान्याचंते।अन्ये व
टाश्वत्थचैत्यार्कवंशादीनिस्वस्वकुलदैवतानिमत्वास्थावरयोनिप्राप्त्यातिदुःखितेभ्योपिमहिषीप्रसवोन्मुख्येमहिषोमदनातुरइतिन्यायेनेष्टं
याचंते । अंधचटकन्यायेनाकस्माल्लब्धंचार्थंतद्दत्तंमन्यंते । अघटनघटनापटीयस्यामाययोपहितंजगतामभिन्ननिमित्तोपादानंपरंब्रह्मप
रमेश्वरःतस्यांशैरिवांशैरीश्वरकोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिश्चसूत्रविराडादिभिर्जगद्व्याप्तमित्यौपनिषदाः। क्वचिच्छिवविष्ण्वादीनांपर
स्परमुपास्योपासकभावोभारतादिषुश्रुतः। सचलीलामात्रएवान्योन्यमभेदबोधतात्पर्यकः। नहिबह्वईश्वराःसम्भवन्ति। सत्वेचसुंदोपसुन्द
न्यायेनस्वयमेवबाधिताःसर्वेस्युरतएकएवेषरमेशः। सचब्रह्माद्यनन्तदेवार्थनयाविष्कृतलीलाविग्रहोमाथुरमण्डलेश्रीनन्दराजवेश्मनिशेषा
वतारबलदेवसहितोरोमकूपाधिष्ठितानेकब्रह्मांडःश्रीकृष्णएवसएवश्रुतिषुपरब्रह्मपदेनोक्तः। तथाहि । कृषिर्भूवाचकःशब्दोनश्चनिर्वृत्तिवाच
कः ॥ तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयते ॥ इतिमुनयोहवैब्रह्माणमूचुःकःपरमोदेवःकुतोमृत्युर्बिभेतिकस्यविज्ञानेनाखिलंविज्ञातंभवतिके
नेदंविश्वंसंसरतीति। तदुहोवाचब्राह्मणःश्रीकृष्णोवैपरमंदैवतंगोविंदान्मृत्युर्बिभेतीत्यादिनापूर्वतापनीयोक्तेः। कृष्णमेनमवेहित्वंस्वात्मानम

खिलात्मनाम् ॥ जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया ॥ इतिवक्ष्यति । किञ्चसर्वेषामेववस्तूनांभावार्थोभवतिस्थितः । तस्यापिभग
वान्कृष्णःकिमतद्वस्तुरूप्यताम् ॥ इत्यप्यग्रेश्रीदशमेप्रकटीभविष्यति । श्रीगीतायामपि अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्तते । इतिस्वय
मेवाह । किंचअहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच ॥ इत्यपि।एवं यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षराद
पिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ इति। किंच अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ मत्तःपरतरंनान्यत् किंचिद
स्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ॥ इति । सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टइत्यादिबहूनितस्यपरमेशत्वेमानानिसंति। यत्तुवि
ष्णुपुराणे एवंसंस्तूयमानस्तुभगवान्परमेश्वरः । उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौमहामुने ॥ उवाचचसुरानेतौमत्केशौवसुधातले ॥ अवती
र्य्यभुवोभारक्लेशहानिंकरिष्यतः ॥ इत्युक्तं तस्यायंभावः । सुराःसमस्ताःसुरनाथकार्यमेभिर्मयायच्चतदीशसर्वम् ॥ आज्ञापयाज्ञाःपरिपा
लयंतःसदैवतिष्ठामह्यपास्तदोषाः ॥ इतिसुरैरुक्तोभगवान्ममदुष्करंचेत्तदासाहाय्यंकार्यंस्यान्नत्वेवमस्तिभूभारहरणादौकर्त्रंतरापेक्षयामह
त्यपिकार्य्येमत्केशयोरपिशक्तत्वादिति।नतुकेशमात्रावतारइतिभ्रमितव्यं । ततःक्षयमशेषास्तेदैतेयाधरणीतले ॥ प्रयास्यंतिनसंदेहोम
दृक्पातविचूर्णिताः ॥ कृष्णाष्टम्यामहंभाद्रउत्पत्स्यामिनसंशयः ॥ इत्यादिषुतत्रैवस्वावतारत्वोक्तेर्विरोधात् । कृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिव
क्ष्यमाणविरोधाच्च । अजरामरस्येशस्यार्द्धपलितत्वासम्भवादेककेशईशेच्छयारामस्यश्वेतरूपज्ञापनार्थं । तदेवश्वेतोभूदितिगम्यते।जयं
तिकृष्णस्यदशावताराः । इतिमुकुटेनापिश्रीकृष्णस्यावतारित्वमन्येषांनृसिंहादीनामवतारत्वंध्वनितं । यत्तुश्रीदशमेकृष्णावतारोत्सवसं
भ्रमोस्पृशादितिश्रीकृष्णेऽप्यवतारप्रयोगः सचाविर्भावपरोबोध्यः । किंचविष्णुनामान्युक्त्वावसुदेवोस्यजनकइत्यनेनामरसिंहेनापिश्री
कृष्णस्यैवविष्णुपदवाच्यब्रह्मत्वंध्वनितमिति । एतेनैवभारतवाक्यमप्येतत्तुल्यंव्याख्यातं । ब्रह्मादौमत्स्यादौचांशत्वोक्तिरौपचारिकीबो
ध्या । तच्चांशत्वंब्रह्मादिष्वाविष्कृतोत्पत्त्यादिहेतुत्रयाल्पोत्पत्त्याद्येकैकशक्तित्वमेव । नतुस्वांशित्वेनाभिमतानंतशक्तिमायीशापेक्षया ।
वस्तुतोऽल्पशक्तित्वंसंख्यातशक्तित्वेनानीशत्वापत्त्यातदनंतशक्तिबोधकानंतवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः। तस्मात्त्रिगुणमायोपहितएकए

वेशः । किंबहुनावाग्जालेन । श्रीकृष्णोपासनैवमोक्षहेतुः । तदुक्तंश्रीमुखेनैव । अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभः
पार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः
पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ इतिश्रीगीतोपनिषदाचार्येणार्जुनंप्रतीति । श्रीकृष्णोपासनेरतिस्तुपूर्वकृत
सुकृतानामेवनान्येषां । तदपितत्रैव अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशामोघकर्मा
णोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञा
त्वाभूतादिमव्ययम् ॥ इति । किंच नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ चतुर्विधाभजं
तेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहं
सचममप्रियः ॥ उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् ॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्र
पद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः॥तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥
योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभ
तेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पचेतसाम्॥देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ इतिबहुशउक्तंश्री
भगवता । वक्ष्यत्यपि दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयतेविष्णुर्देवदेवोजनार्दनः ॥ इति । किंच तपंतुतापैःप्रपतंतुपर्वता
दटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् ॥ यजंतुयागैर्विवदंतुवादैःकृष्णंविनानैवसृतिंतरंति ॥ इतिश्रीधराचार्येणाप्युक्तम् । दैवीह्येषागुणमयीमम
मायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ इत्यपिश्रीमुखेनैवोक्तम् । किंच मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवै
ष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ इत्युपांतमन्त्रेश्रीगीतासुहरिणाप्रतिश्रुतं । किंचश्रीदशमेब्रह्माश्रीकृष्णंवक्ष्यति । श्रेयःसृतिंभक्तिमुदस्य
तेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये ॥ तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति । किंबहुना श्रीकृष्णभक्तिरेव

कल्याणहेतुरित्यलमतिप्रसंगेन । किंचभक्तिःसिद्धेर्गरीयसीतिकपिलोक्तेः मुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगमितिपश्चमोक्तेश्च मुक्तेर्भ
क्तिरधिकाऽतएवभक्तैःसामुक्तिर्नाद्रियते । नेच्छंतितेमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ॥ इतिभगवदुक्तेः। मुक्तौतुतद्रूपताजायतेभक्तेस्तुश्रीहरिः
स्वायत्तीभवतीतिरहस्यम् । नहिवशीकृतनृपनरस्येवस्वयंनृपस्यतत्सुखमितिभावः । अथज्ञानकांडमाह । व्यावहारिकप्रातिभासिकपा
रमार्थिकभेदाज्ज्ञानंत्रिधा। घटपटादिव्यवहारोपयोगि घटोयंपटोयमित्यादिरूपमाद्यं । स्वप्नादिविषयंद्वितीयं। मोक्षोपयोगिपारमार्थि
कं। तच्चजीवब्रह्मणोरभेदरूपमस्ति । तदधिकारीतुसाधनचतुष्टयसंपन्नः प्रमाता। साधनानितुनित्यानित्यवस्तुविवेकःइहामुत्रार्थफलभोग
विरागःशमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वंच। नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैवनित्यंवस्तुततोन्यदखिलमनित्यमितिविवेचनं।नित्यत्वंनामका
लानवच्छिन्नत्वं। तद्विपरीतत्वमनित्यत्वं। ऐहिकानांस्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगानांकर्मजन्यतयाऽनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृता
दिविषयभोगानामनित्यतयातेभ्योनितरांविरतिरिहामुत्रार्थफलभोगविरागइति । शमादयःशमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याइ
ति। शमःश्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्योमनसोनिग्रहः । दमोबाह्येंद्रियाणांतद्व्यतिरिक्तविषयेभ्योनिवर्त्तनं । निवर्त्तितानांचसर्वेषांतद्व्यति
रिक्तविषयेभ्यउपरमणमुपरतिः । अथवाविहितानांकर्मणांविधिनात्यागः । तितिक्षाशीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुता । निगृहीतस्यमनसःश्र
वणादौतदनुगुणविषयेचसमाधिःसमाधानं । गुरुवेदांतवाक्येषुविश्वासःश्रद्धेति । मुमुक्षुत्वंमोक्षेच्छा । मोक्षोनाम विद्यानिरस्ताविद्यात
त्कार्यब्रह्मात्मनावस्थानं तद्विषयेच्छामोक्षेच्छातद्वत्त्वंमुमुक्षुत्वमिति । अथायमधिकारीजन्ममरणादिभवाग्नितप्तःसमित्पाणिःश्रोत्रियंब्र
ह्मनिष्ठंगुरुमुपसरतिसनिजदयालुतयाध्यारोपापवादाभ्यामुपदिशति । अध्यारोपोनामवस्तुन्यवस्त्वारोपः । वस्तुसच्चिदानंदंब्रह्मतद्भिन्न
मज्ञानादिसकलजडमवस्तु। अज्ञानंनामसदसद्भ्यामनिर्वचनीयंत्रिगुणात्मकंज्ञानविरोधिभावरूपंयत्किञ्चिदिति । इदमज्ञानंसमष्टिव्यष्टि
रूपेणैकमनेकमितिचव्यवह्रियते । व्यष्टिर्विशेषः। समष्टिःसामान्यं। यथावृक्षाणांसमष्टयभिप्रायेणवनमित्येकत्वव्यपदेशः । यथाचजला
नांसमष्टयभिप्रायेणजलाशयइतिव्यपदेशः । तथानानात्वेनप्रतीयमानानांजीवगताज्ञानानांसमष्टयभिप्रायेणतदेकत्वव्यपदेशः । अजा

मेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुतेः । इयंसमष्टिरुत्कृष्टोपाधितयाशुद्धसत्वप्रधाना । एतदुपहितंचैतन्यंसर्वज्ञत्वादिगुणाश्रयंसदव्यक्तमं
तर्यामीश्वरइत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । सर्वाज्ञानावभासकत्वात् । अज्ञानस्येयंसमष्टिरखिलकारणत्वात्कारणशरीरमानन्दप्रचुरत्वात्को
शवदाच्छादकत्वाच्च । आनन्दमयःकोशःसर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिरतएवस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमितिचोच्यते । यथावनस्यव्यष्टच्यभिप्राये
णवृक्षाइत्यनेकत्वव्यपदेशः । यथावाजलाशयस्यव्यष्टच्यभिप्रायेणजलानीतितदनेकत्वव्यपदेशः । तथाज्ञानस्यव्यष्टच्यभिप्रायेणतदनेक
त्वव्यपदेशः । इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइत्यादिश्रुतेः । इयंव्यष्टिर्निकृष्टोपाधितयामलिनसत्वप्रधाना । एतदुपहितंचैतन्यमल्पज्ञ
त्वादिगुणात्मकंप्राज्ञइत्युच्यते । एकाज्ञानावभासकत्वादिति । अस्यापीयमहंकारादिकारणत्वात्कारणशरीरमानंदप्रचुरत्वादानन्दम
यःकोशःसुषुप्तिस्सर्वोपरमस्थानत्वात्स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमितिचोच्यते । तदानीमेतावीश्वरप्राज्ञौचैतन्येद्धाभिरतिसूक्ष्माभिरज्ञानवृ
त्तिभिरानंदमनुभवतः । अनयोर्व्यष्टिसमष्ट्योर्वनवृक्षयोरिवजलाशयजलयोरिवाभेदः । एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपिवनवृक्षावच्छि
न्नाकाशयोरिवजलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोरिवाभेदः । वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोर्वाधारानु
पहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतंयदनुपहितंचैतन्यंतत्तुरीयमित्युच्यते । इदमेवतुरीयंशुद्धचैतन्यमज्ञानादितदुप
हितचैतन्याभ्यामविविक्तसन्महावाक्यस्यवाच्यंविविक्तंसल्लक्ष्यमितिचोच्यते । अस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपनामकंशक्तिद्वयमस्ति । य
थाल्पोपिमेघोनेकयोजनमायतंसूर्यमंडलंद्रष्टृनेत्रपथपिधायकतयावृणोतितथावरणशक्तिःपरिच्छिन्नाप्यपरिच्छिन्नमात्मानमवलोकयितृबु
द्धिपथपिधायकतयावृणोति । आवरणशक्त्यावच्छिन्नात्मनःकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारभावनाभवति । यथास्वाज्ञानावृतरज्जौसर्पत्व
भावना । विक्षेपशक्तिस्तु यथारज्ज्वज्ञानंस्वावृतरज्जौस्वशक्त्यासर्पादिकमुद्भावयतिएवमज्ञानमपिस्वावृतात्मनिविक्षेपशक्त्याकाशादि
प्रपञ्चमुद्भावयति । शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितंचैतन्यंस्वप्रधानतयानिमित्तंस्वोपाधिप्रधानतयोपादानंचभवति । यथालूतातंतुकार्यंप्रतिस्व

१ जीवोमर्कटीतियावत् ।

प्रधानतयानिमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णीतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवंति ॥ तथासतःपुरुषात्केशलो
मानितथाक्षरात्संभवतिविश्वम् ॥ इतिश्रुतेः । तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यःच
पृथिवीचोत्पद्यते । आकाशादिषुजाड्याधिक्यात्तमःप्राधान्यंतत्कारणस्येति । तदानींतेष्वाकाशादिषुकारणगुणप्रक्रमेणसत्वरजस्तमांस्यु
त्पद्यन्ते । एतान्येवसूक्ष्मभूतानितन्मात्राण्यपंचीकृतानिचेत्युच्यंते । एतेभ्यःपंचीकृतेभ्यःसूक्ष्मशरीराणिस्थूलभूतानिचोत्पद्यंते । सूक्ष्म
शरीराणिसप्तदशावयवकानिलिंगशरीराणि । तेचावयवाज्ञानेन्द्रियपंचकं बुद्धिमनसी कर्मेंद्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चवायवः । ज्ञानेंद्रियाणि
श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि एतानिपुनराकाशादीनांसात्विकांशेभ्योव्यस्तेभ्यःपृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते । बुद्धिर्नामनिश्चयात्मि
कांतःकरणवृत्तिः । मनोनामसंकल्पविकल्पात्मिकांतःकरणवृत्तिरिति । अनयोरेवचित्ताहंकारयोरंतर्भावः । एतेपुनराकाशादिसात्विकां
शेभ्यउत्पद्येते । एषांप्रकाशात्मकत्वात्सात्विकांशकार्यत्वम् । इयंबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियैःसहिताविज्ञानमयःकोशः । अयमेवकर्तृत्वाद्यभिमानित्वे
नेहलोकपरलोकगामीव्यावहारिकेजीवइत्युच्यते । मनस्तुकर्मेंद्रियैःसहितंमनोमयःकोशोस्ति । कर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानि ।
एतानिपुनराकाशादीनांरजोंशेभ्योव्यस्तेभ्यःपृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते । वायवस्तु प्राणापानव्यानोदानसमानाः । प्राणोनासाग्रवर्तीप्रा
ग्गामी । अपानस्त्वधोगामीपाय्वादिवर्त्ती । व्यानोऽखिलशरीरसंचारी । उदानःकण्ठव्याप्यूर्ध्वगामी । समानोऽशितपीतादिसमीकरण
करः । केचित्तुनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याअन्येपिपञ्चवायवःसंतीत्याहुः । कूर्मउन्मीलनकरोनागउद्गिरणप्रदः ॥ कृकलःक्षुत्करोजृं
भाकरःस्याद्देवदत्तकः ॥ धनंजयःपोषकरोयोमृतंनजहात्यपि ॥ इति । इदंप्राणादिपंचकंकर्मेंद्रियैःसहितंसत्प्राणमयःकोशः । प्राणादेःक्रि
यात्मकत्वेनरजोंशकार्यत्वम् । एतेषुकोशेषुविज्ञानमयःकर्तृरूपः मनोमयःकरणरूपः प्राणमयःकार्यरूपः एतत्कोशत्रयंमिलितंसत्सू
क्ष्मशरीरमित्युच्यते । अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतयावनवज्जलाशयवद्वासमष्टिः । अनेकबुद्धिविषयतयावृक्षवज्जलवद्वाव्य

१ अव्याकृतगुणानांप्रक्रमणे ।

ष्टिरितिचभवति । एतत्समष्ट्युपहितंचैतन्यंसूत्रात्माहिरण्यगर्भःप्राणइतिचोच्यते । सर्वत्रानुस्यूतत्वात् ज्ञानक्रियाशक्तिमदपंचीकृतपंचम
हाभूताभिमानित्वाच्चतदुपहितत्वाच्च । अस्यैषासमष्टिः । स्थूलप्रपंचापेक्षयासूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयादिकोशत्रयंजाग्रद्वासनाम
यत्वात्स्वप्नोतएवस्थूलप्रपञ्चलयस्थानमितिचोच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितंचैतन्यंतैजसोभवति । तेजोमयोंतःकरणोपहितत्वात् । अस्या
पीयंव्यष्टिःस्थूलशरीरापेक्षयासूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयादिकोशत्रयंजाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नःस्थूलशरीरलयस्थानमितिचोच्यते ।
तदानींसूत्रतैजसौमनोवृत्तिभिःसूक्ष्मविषयाननुभवतः । अत्रापिसमष्टिव्यष्ट्योस्तदुपहितयोःसूत्रात्मतैजसयोश्चवनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाका
शवद्वाजलाशयजलवत्तद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्चाभेदएव । एवंसूक्ष्मशरीरोत्पत्तिरिति । स्थूलभूतानिपञ्चीकृतानि । पञ्चीकरणंत्वाकाशा
दिषुपंचस्वेकैकंद्विधासमंविभज्यतेषुदशसुप्राथमिकान्पंचभागान्प्रत्येकंचतुर्द्धासमंविभज्यतेषांचतुर्णांस्वस्वद्वितीयभागपरित्यागेनभागांत
रेषुसंयोजनमिति । केचित्त्रिवृत्करणमप्याहुः । तदानीमाकाशेशब्दोभिव्यज्यते । वायौशब्दस्पर्शौ । अग्नौशब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु
शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यांशब्दस्पर्शरूपरसगंधाइति । एतेभ्य.पंचीकृतभूतेभ्योभूर्भुवःस्वर्महोजनस्तपस्सत्यमित्येतन्नामकानामुप
र्युपरिविद्यमानानामतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपातालनामकानामधोधोविद्यमानानांलोकानांब्रह्मांडस्यतदंतर्गतानांचतु
र्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनांचोत्पत्तिर्भवति । शरीराणिजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि । जरायुजानिमनुष्यपश्वादीनि । अं
डजानिपक्षिपन्नगादीनि । स्वेदजानियूकामशकादीनि । उद्भिज्जानितृणवृक्षादीनि । अत्रापिचतुर्विधस्थूलशरीरमेकानेकबुद्धिविषयत
यावनवज्जलाशयवत्समष्टिर्वृक्षवद्वनवद्व्यष्टिश्चभवति । एतत्समष्ट्युपहितंचैतन्यंवैश्वानरोविराडितिचोच्यते । सर्वनराभिमानित्वाद्विवि
धंराजमानत्वाद्वा । अस्यैषासमष्टिःस्थूलशरीरमन्नविकारत्वादन्नमयःकोशः । स्थूलभोगायतनत्वाज्जाग्रदितिचोच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहि
तंचैतन्यंविश्वइत्युच्यते । सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्यस्थूलशरीरादिप्रविष्टत्वात् । अस्याप्येषास्थूलशरीरमन्नविकारत्वादन्नमयःकोशःस्थूल
भोगायतनत्वाच्चजाग्रदित्युच्यते । तदानीमेतौविश्ववैश्वानरौदिग्वातार्कप्रचेतोभिःक्रमान्नियंत्रितेनश्रोत्रादींद्रियपंचकेनक्रमाच्छब्दस्पर्श

रूपरसगन्धानिंद्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिःक्रमान्नियंत्रितेनवागादींद्रियपंचकेनक्रमाद्वचनादानगमनविसर्गानन्दांश्च चन्द्रचतुर्मुखशंकराच्यु
तैःक्रमान्नियंत्रितेनमनोबुद्धचहंकारचित्ताख्येनांतरिंद्रियचतुष्केणक्रमात्संकल्पविकल्पनिश्चयाहंकार्यचैत्त्यांश्च सर्वानेतान्स्थूलविषयाननु
भवतः । अत्राप्यनयोःस्थूलसमष्टिव्यष्टयोस्तदुपहितयोर्विश्ववैश्वानरयोश्चवनवृक्षवत्तदवाच्छिन्नाकाशवच्चजलजलाशयवत्तद्गतप्रतिबिं
बाकाशवच्चवापूर्ववदभेदएव । एवंपंचीकृतस्थूलभूतेभ्यःस्थूलप्रपंचोत्पत्तिरिति । एषास्थूलसूक्ष्मकारणशरीरप्रपंचानामपिसमष्टिरेकोमहा
प्रपंचः । यथावांतरवनानांसमष्टिरेकंमहद्वनंयथाचावांतरजलाशयानांसमष्टिरेकोमहान्जलाशयःएतदुपहितंविश्ववैश्वानरादीश्वरपर्यंतं
चैतन्यमवांतरवनावच्छिन्नाकाशवदवांतरजलाशयतद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्चैकमेव।आभ्यांमहाप्रपञ्चतदुपहितचैतन्याभ्यांतप्तायःपिंडवद
विविक्तंसदनुपहितचैतन्यं सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिवाक्यस्यवाच्यंसल्लक्ष्यमिति । एवंवस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपःसामान्येनप्रदर्शितः।इदानीं
प्रत्यगात्मनिविशेषतस्तमाह । अतिप्राकृतस्तु आत्मावैपुत्रनामासीदितिश्रुतेः स्वस्मिन्निवस्वपुत्रेपिप्रियत्वदर्शनात्पुत्रेपुष्टेनष्टेचाहमे
वपुष्टोनष्टश्चेत्यनुभवाच्चपुत्रआत्मेत्याह।चार्वाकस्तु सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रंपरित्यज्यापिस्वस्यनिर्गमदर्श
नात्स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्चस्थूलशरीरमात्मेत्याह।अपरश्चार्वाकस्तुतेहप्राणाःप्रजापतिमेत्यब्रूयुरित्यादिश्रुतेरिंद्रियाणामभावेशरीरच
लनाभावात्काणोहंबधिरोहमित्याद्यनुभवाच्चेंद्रिण्यात्मेतिवदति । अपरश्चार्वाकोन्योंतरात्माप्राणमयइत्यादिश्रुतेःप्राणाभावेइंद्रियादिचल
नायोगादहमशनायावानहंपिपासावानित्याद्यनुभवाच्चप्राणआत्मेत्याह । अन्यश्चार्वाकस्तु अन्योंतरआत्मामनोमयइतिश्रुतेर्मनसिसुप्तेप्रा
णादेरभावादहंसंकल्पविकल्पवानित्याद्यनुभवाच्चमनआत्मेत्याह। बौद्धस्तुअन्योंतरआत्माविज्ञानमयइत्यादिश्रुतेःकर्तुरभावेकरणस्यशक्ते
रभावादहंकर्ताहंभोक्तेत्यनुभवाच्चबुद्धिरात्मेत्याह।प्रभाकरतार्किकौतुअन्योंतरआत्माआनंदमयइतिश्रुतेर्बुद्ध्यादीनामज्ञानेलयदर्शनादहम
ज्ञोहंज्ञानीत्यनुभवाच्चाज्ञानमात्मेतिवदतः । भाट्टस्तुप्रज्ञानघनएवानंदमयइतिश्रुतेःसुषुप्तौप्रकाशाप्रकाशसद्भावात्मामहंनजानामीत्यनुभ

१ तदधिकरणंद्रव्यरूपं ।

वाच्चाज्ञानोपाहितचैतन्यमात्मेतिवदति। अपरोबौद्धोऽसदेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेःसुषुप्तौसर्वाभावादहंसुषुप्तौनासमित्युत्थितस्यस्वभाव
परामर्शविषयानुभवाच्चशून्यमात्मेतिवदति।एतेषांपुत्रादीनांशून्यपर्यंतानामनात्मत्वमुच्यतेएतैरितिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषुश्रुतियुक्त्यनु
भवाभासेषुपूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनुभवाभासैर्बाधदर्शनात्पुत्रादीनामनात्मत्वंस्पष्टमेव । किंचप्रत्यगस्थू
लोऽचक्षुरप्राणोऽमनाअकर्त्ताचैतन्यंचिन्मात्रंसदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् । अस्यपुत्रादिशून्यपर्यंतस्यजडस्यचैतन्यभास्यत्वेनघटा
दिवदनित्यत्वादहंब्रह्मेतिविद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानांबाधितत्वात्पुत्रादिशून्यपर्यंतमखिलमनात्मैव । अतस्त
त्तद्भासकंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावप्रत्यक्चैतन्यमेवात्मतत्त्वमितिविद्वदनुभवएवमध्यारोपइति ॥ अथापवादमाह ॥ अपवादो
नामअतात्विकोऽन्यथाभावोविवृत्तिःयथारज्जुविवर्तस्यसर्पस्यरज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादिप्रपंचस्यवस्तुमात्रत्वमिति।
कार्यस्यकारणमात्रावशेषणंकारणस्वरूपव्यतिरेकेणकार्यस्यासत्तावधारणंवापवादइतियावत् । तथाहि एतद्भोगायतनंचतुर्विधंसक
लशरीरजातंभोग्यरूपान्नादिकमेतदाश्रयभूरादिचतुर्दशभुवनान्येतदाश्रयभूतंब्रह्माण्डञ्चैतत्सर्वमेतेषांकारणभूतंपंचीकृतभूतमात्रंभवति ।
एतानिशब्दादिविषयसहितानिपंचीकृतभूतानिसूक्ष्मशरीरजातंचैतत्सर्वमेतेषांकारणरूपापञ्चीकृतभूतमात्रंभवति । एतानिसत्वादिगुण
सहितान्यपंचीकृतान्युत्पत्तिव्युत्क्रमेणैवैतत्कारणभूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रंभवति । एतदपितत्सर्वमज्ञानमज्ञानोपहितंचैतन्यंचेश्वरा
दिकमेतदाधारभूतानुपहितचैतन्यतुरीयब्रह्ममात्रंभवति । आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यांतत्त्वंपदार्थशोधनमपिसिद्धंभवति । तथाहि
अज्ञानादिसमष्टिरेतदुपहितंसर्वज्ञत्वादिविशिष्टंचैतन्यमेतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत्त्रयंतप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानंतत्पदवाच्यार्थोभव
ति । एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितचैतन्यंतत्पदलक्ष्यार्थोभवति । अज्ञानादिव्यष्टिरेतदुपहिताल्पज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यमेतदनुप
हितंचैतन्यंचैतत्त्रयंतप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानंत्वंपदवाच्यार्थोभवति। एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितंप्रत्यगानंदंतुरीयंचैतन्यं
त्वंपदलक्ष्यार्थोभवति । अथमहावाक्यार्थः। इदंतत्त्वमसीतिवाक्यंसंबंधत्रयेणाखंडार्थबोधकंभवति । संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्व

मखंडत्वम् । तदुक्तंसामानाधिकरण्यचंविशेषणविशेष्यतः । लक्ष्यलक्षणसंबंधःपदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ इतिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः
शब्दयोरेकस्मिन्नर्थेप्रवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् । यथासोयंदेवदत्तइतिवाक्येतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्यएतत्कालविशिष्टदेवद
त्तवाचकायंशब्दस्यचैकस्मिन्पिंडेतात्पर्यसंबंधः । तथातत्त्वमसीतिवाक्येपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्ट
चैतन्यवाचकत्वंपदस्यचैकस्मिंश्चैतन्येतात्पर्यसंबंधः। विशेषणविशेष्यभावसंबंधस्तुयथातत्रैववाक्येसशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायं
शब्दार्थैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यचान्योन्यभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः।तथातत्त्वमसीतिवाक्येपितत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्ट
चैतन्यस्यत्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्यचान्योन्यभेदव्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः।व्यावर्त्तकंविशेषणंव्यावर्त्यंविशेष्यं।त
थाचसोयंदेवदत्तइतिवाक्येएवायंशब्दवाच्योयोसावेतत्कालैतद्देशसंबंधविशिष्टोदेवदत्तपिंडःअयंसइतितच्छब्दवाच्यात्तत्कालतद्देशसंबंध
विशिष्टाद्देवदत्तपिंडाद्भिन्नोनेतियदाप्रतीयतेतदातच्छब्दार्थस्यायंशब्दवाच्यार्थनिष्ठभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणत्वं । अयंशब्दार्थस्यव्याव
र्त्यत्वाद्विशेष्यत्वं । यदाचसइतितच्छब्दवाच्यस्तत्कालतद्देशविशिष्टोदेवदत्तपिण्डःसअयमितीदंशब्दवाच्यादेतत्कालैतद्देशसंबंधविशि
ष्टाद्देवदत्तपिंडान्नभिद्यतेइतियदाप्रतीयतेतदायंशब्दवाच्यस्यतच्छब्दार्थनिष्ठभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणत्वं । तच्छब्दार्थस्यव्यावर्त्यत्वा
द्विशेष्यत्वं।अयमेवससएवायमित्यन्योन्यभेदव्यावर्तकतयासोयंशब्दार्थयोःपरस्परंविशेषणविशेष्यभावइत्यर्थः।लक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्तु
यथातत्रैववाक्येसशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वापरस्परविरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेनसहलक्ष्यलक्षणभावः ।
तथात्रापितत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वाविरुद्धपरोक्षत्वादिविशिष्टत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येनसहलक्ष्यलक्षणभावःइयमे
वजहदजहल्लक्षणापरपर्यायःएकांशपरित्यागेनैकांशस्यग्रहणाद्भागत्यागलक्षणेत्युच्यते। असाधारणधर्मप्रतिपादकंवाक्यंलक्षणं। तत्प्रतिपा
द्यमविशिष्टवस्तुलक्ष्यमितिविवेकः । एवमन्येषामपिमहावाक्यानामर्थोग्रंथांतरादवसेयः। एतेनाभेदज्ञानमेवज्ञानकांडप्रयोजनमितिसिद्धं।
तज्ज्ञानंमोक्षहेतुः । इहचश्रुतिस्मृत्यादिरूपाणिबहूनिमानानिसंति।ननुजगज्जीवादेर्ब्रह्मणोभेदोस्तिनवा। आद्येब्रह्मणोऽसत्त्वाजाड्यदुः

स्वरूपत्वंबलादायातं।द्वितीयेकथमैक्यमिति।किंचाभेदेमानमस्तिनवा । आद्येघटरूपस्यचाक्षुषत्वेघटस्येवजगज्जीवब्रह्मनिष्ठाभेदस्यप्रमा
णविषयत्वेजीवब्रह्मणोरपिप्रमाणविषयत्वावश्यंभावेनजाड्यंतदवस्थमेव । प्रमाणेनाभेदाविषयीकरणेप्रमाणसत्त्वांगीकरणेभवनास्तिचेत्
शशशृंगवदसत्त्वापातइतिचेन्न । यदिमानेनैववस्तुसिद्धिरितितेमतं तर्हिमानेमानमस्तिनवा । आद्येततोभिन्नमभिन्नंवा । द्वितीयेमानं
विषयीकरोतिनवा । आद्येत्वात्माश्रयःस्वासिद्धौस्वस्यापेक्षणमात्माश्रयः । द्वितीयेतद्दूरीकरणस्यकैमर्थ्यं । ततोभिन्नमितिपक्षश्चेत्तत्रा
पिमानसत्त्वात्सत्त्वविकल्पेपूर्ववदात्माश्रयोऽनवस्थाच । इतरेतरसाधकत्वेत्वन्योन्याश्रयः। किंचमानस्यमानविषयत्वेप्रमेयत्वापत्त्यामा
नत्वमेवव्यालुप्येत । मानेमानंनास्तीतिपक्षेमानरहितस्यशशशृंगतुल्यतायास्त्वयैवाभ्युपगतत्वान्मानस्यैवशून्यता। किंचसतिप्रमेयेप्रमा
णंप्रवर्ततेअसतिवा । आद्येनप्रमाणप्रयोजनंपश्यामः।तत्प्रवृत्तेःप्रागेवप्रमेयस्यस्वतःसिद्धत्वात् ।अंत्येपिनप्रमाणप्रयोजनंनहिप्रमाणमसत्स
त्कर्त्तुमलं । अन्यथावंध्यातनुजमपिप्रकटयेत् । किंचप्रमाणंस्वयंप्रमेयंभवतिनवा । आद्येतस्यघटादिसदृक्षतयानप्रमाकरणत्वं । द्विती
येतुसप्तमरसवदवाच्यतैव । अभिधेयत्वप्रमेयत्वयोःसाहचर्यनियमात् । तस्माज्जडेएवप्रमाणापेक्षानस्वयंप्रकाशे। तन्निष्ठेधर्मेवाप्रमाणमव
श्यमपेक्षणीयं । वस्तुतस्तुश्रुतिरूपंप्रमाणंतुतत्रास्त्येव । ननुश्रुतिःसच्चिदानंदंविषयीकरोतिनवा । अंत्येकिंतदंगीकारेण । आद्येप्रमेय
त्वेनजडत्वंतत्सहचरितत्वेनाभिधेयत्वेनवाग्विषयत्वं ।यतोवाचोनिवर्ततइतिश्रुतिबाधश्चस्यादितिचेन्न । श्रुतिरपियथाकथंचिदविषयत
यैवलक्षणवृत्त्याज्ञापयतिनाभिधावृत्त्या । तथाप्रवृत्तौश्रुतेरेवाप्रमाणतास्यादितिनकोपिदोषः । तदुक्तंपुष्पदन्तेन । अतीतःपंथानंतवचम
हिमावाङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्यायंचकितमभिधत्तेश्रुतिरपि ॥ इति । ननुनप्रमाणमुत्पादकंब्रूमः किंतुसाधकमितिचेच्चिरंजीव । अस्मदि
ष्टस्यैवत्वयाकथनात्।साधकमपिप्रमाणंस्वतःसिद्धिहीनंजडंसाधयतु नतुस्वयंप्रकाशंपरमात्मानं।तस्यस्वतःसिद्धत्वात् । तमेवभांतमनुभा
तिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति ॥ इतिश्रुत्यासर्वस्यसिद्धेस्तदधीनत्वनिरूपणात् । कथंतर्हिलक्षणयापिश्रुतिविषयत्वमितिचेदज्ञानावृ
तस्यैवानावृतेतुनश्रुतिरपिप्रवर्त्ततेइतिरहस्यम् । ननुपारमार्थिकभेदएवास्थीयतांकिमनयाक्लिष्टकल्पनया । अन्यथासेव्यसेवकभा

वोजीवानांपरस्परंभेदेगुरुशिष्यबद्धमुक्तसुखदुःखजन्मव्यवस्थाचनस्यात् । तथासतिद्वयोरपिजाड्यापत्त्यानात्मत्वानित्यत्वादिदोषप्रसं
गात् । तथाहिजीवोजडोब्रह्मभिन्नत्वात् । घटादिवत् । ब्रह्मभिन्नत्वजडत्वयोर्व्याप्तेःसंप्रतिपन्नत्वात् । एवंब्रह्मापिजडंजीवभिन्नत्वात्पाषाणा
दिवत् । तथाचजडत्वपरिच्छिन्नत्वानात्मत्वानित्यत्वादयोदोषाननिवारयितुंशक्याः । नचपरमाण्वाकाशादौव्यभिचारइतिवाच्यं।परमाणू
नामप्रामाणिकत्वेनानभ्युपगमादाकाशादेश्चास्मन्मतेजन्यत्वेनानित्यत्वान्नक्कापिव्यभिचारः। तथात्वेचकस्यज्ञानेनाविद्यातत्कार्यबाधःको
वाश्रवणाद्यनुष्ठातास्यात्।तथाहिजडस्यब्राह्मणोविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तज्ञानरूपत्वाभावेनव्यापकज्ञानाविषयत्वानुपपत्तेः।अज्ञानविष
यत्वेनाज्ञातस्यैवचज्ञानविषयत्वनियमात्ज्ञानगोचरतापिन ।तथाजीवस्यापिजडत्वादज्ञानाश्रयावच्छिन्नचैतन्यतानसंभवति।जडेस्वतए
वाप्रकाशेतत्राज्ञानकृत्यभावात्।नचजडमेवाज्ञानमाश्रयतुविषयीकरोतुवाघटादिषुदृष्टत्वादितिवाच्यं।घटादिनिष्ठाज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्न
चैतन्याविषयत्वांगीकारेणतत्रापिघटादिविषयत्वानुपपत्तेर्नक्कचिज्जडाश्रयत्वमज्ञानस्यसंभवाति ।एतदभिप्रायेणोक्तंसर्वज्ञसूक्तैः।आश्रयत्ववि
षयत्वभागिनीनिर्विभागचितिरेवकेवला। पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमोनाश्रयोभवतिनैवगोचरः ॥इति।तथाचजडयोर्जीवब्रह्मणोरज्ञानाश्रयत्व
विषयत्वाभावेकस्यज्ञानेनमोक्षः कस्यवासाधनानुष्ठायित्वं। किंचजातेपितत्त्वज्ञानेद्वयोरपिजडतयाबाधावश्यंभावेनशून्यवादप्रसंगः।ततो
नजीवब्रह्मणोर्वास्तवोभेदः । नापिजीवानांपरस्परभेदः।पूर्ववज्जाड्यापत्त्यादोषस्यतादवस्थ्यात्।नचव्यवहारसंकरः। कुंभाद्यनुगतरविशशि
नभसांप्रातीतिकभेदवदाविद्यकांतःकरणभेदवशाज्जीवानामपितादृशभेदाभ्युपगमात्। तेनव्यवहारेसिद्धेकिंपरमार्थभेदाभ्युपगमेन । नच
पारमार्थिकभेदंविनाव्यवहारसिद्धिरितिवाच्यं । स्वप्नादौतंविनापिनिखिलव्यवहारदर्शनात् । प्रत्युतभेदेवस्तुत्वे एकमेवाद्वितीयंब्रह्मअजो
ह्येकःक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याद्यभेदपरश्रुतिस्मृतिवाक्यानामप्रामाण्यमनिर्मोक्षप्रसंगस्तदर्थंश्रवणाद्यनुष्ठानवैयर्थ्यंचस्यादतोऽभेदएवन्या
य्योनभेदइति।तथाचसर्वाभिन्नात्मज्ञानंश्रवणादिभिः स्यात् श्रवणादीनांश्रुतिविहितत्वात्तद्विधायकांश्रुतिमाह।आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोत
व्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः॥इति। अत्राग्निहोत्रंजुहोतियवागूःपचतीतिवत्पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिध्येयोन्यथाद्रष्टव्यपदस्यांतेपा

ठःस्यादिति । श्रवणंनामन्यायैर्निर्णीततात्पर्यकश्रुत्यादिभिरात्मनिर्णयः।ततोप्युक्तवादिदुस्तर्कजालैरसंभावनाविपरीतभावनोत्पत्तेस्तान्नि
वारकन्यायानुसन्धानंमननम् । ततश्चव्यासंगत्यागेनदेहातिरिक्तात्माकारमनोनुसंधानंनिदिध्यासनम् । ततोयथाभूतदेहाद्यतिरिक्तात्म
साक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानात्मकोजायतेयःसमूलंमिथ्याज्ञानमुन्मूलयति । विशेषदर्शनजन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वेनभ्रमनिवर्तकत्वदर्शनात् ।
श्रुतिरप्येवमाह । तरतिशोकमात्मवित् । इति । मिथ्याज्ञाननाशःशोकतरणंतद्धेतुरात्मदर्शनंतद्धेतूनिश्रवणादीनीतिविवेकः । नत्वात्म
साक्षात्कारस्यैवमिथ्याज्ञाननाशकत्वेन्यपदार्थनिरूपणंव्यर्थमितिचेन्न। तत्तत्त्वज्ञानमंतरेणतद्भिन्नत्वेनात्मज्ञानासम्भवात्परंपरोपयोगेनसा
र्थक्यात् । तच्चात्मज्ञानंभगवत्प्रसादेनैवनतद्विनेति । अतःसोपिज्ञेयउपास्यश्चेतिपूर्वमुपपादितमेतद्बहुशः । अत्रैवान्येषांसांख्याद्यभिमत
ज्ञानानामंतर्भावोयथाकथंचिद्बोध्यः । सर्वेपदाहस्तिपदेनिमग्नाइतिन्यायेनेतिसंक्षेपतोनिरूपितःकांडत्रयविभागः ॥कथंयथातेजोवारिमृदा
मविनिमयःस्वभावावस्थितिरमृषातथेतिदृष्टांतः । यतःश्रीमद्भागवतात्स्वेनराजतेसत्यलोकइतिस्वराड्ब्रह्माआद्यस्यप्राक्कल्पीयज्ञानस्य
जन्माविर्भावमन्वयात्प्राप । एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति । पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ॥ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रका
शंयत्सूरयोभागवतंवदंति ॥ इतितृतीयेवक्ष्यतिभगवान् ।किंच यथात्ममायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम्॥ विलुंपन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मा
नमात्मना ॥ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ॥ तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयिमाधव ॥ इत्यादिनाब्रह्मप्रार्थनानंतरंश्रीहरिणा ज्ञा
नंपरमगुह्यंमेइत्यादिश्लोकैःसंक्षेपेणश्रीमद्भागवतंब्रह्मणेउपदिश्यांतर्दधे । ततश्च अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः ॥ सर्वभूतमयोविश्वं
ससर्जेदंसपूर्ववत् ॥ इतिचवक्ष्यतिद्वितीये । इतरतइतरेपिनारदव्यासमैत्रेयादयोपियतोभागवतादाद्यस्यसर्वादिकारणस्यहरेर्जन्म कोर्थः
साक्षात्कारमन्वयुः । अत्रार्थवशाद्वचनविपरिणामः । चपुनः यतोभागवतात्पुमानर्थेषुधर्मादिषुशास्त्रीयपदार्थेषुवाभिज्ञोज्ञाताभवति । धर्मा
र्थकाममोक्षाणांज्ञानंभागवतश्रुतेः ॥ सर्वशास्त्रार्थविज्ञानमस्याध्येतुश्चजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । यद्भागवतमादिकवयेश्रीव्यासायमह्यंप

१ श्रुत्यर्थनिर्णायकोन्यायः सूत्रमित्यर्थः ।

रंपरमानंदंतेने। परःस्यात्परमानंदेपरमेशेरिपौपुमान् ॥ इतिकोशात् । किंभूतायमह्यंब्रह्मह्हादिहृदयेयस्यसब्रह्मह्हदः। समासांतोत्राच्प्रत्य
यः। तस्मैब्रह्महृदाय।ममयोनिर्महद्ब्रह्मतास्मिन्गर्भंदधाम्यहम् ॥ इतिगीतासुब्रह्मशब्दःप्रकृतिपरःश्रीहरिणोदाहृतः । इहचब्रह्मशब्देनप्रकृ
तिकार्यभूतोप्रसन्नतारूपःशोकोबोध्यः। गोभिःश्रिणीतमत्सरमितिवत्कारणेपिकार्यप्रयोगः। तेनब्रह्महृदाय कोर्थः शोकाकुलायेतिलब्धम्।
एतद्वृत्तमग्रेस्फुटीभविष्यति नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ इत्यारभ्य अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः॥असंपन्नइवाभा
तिब्रह्मवर्चस्यसत्तम॥इत्यन्तग्रन्थेन॥ यद्वायद्भागवतमादिकवयेब्रह्मणेब्रह्मवेदंतेनेसृष्टयादौभगवताचतुःश्लोकीरूपेणोपदिष्टमेवतद्वेदंतेनेवे
दरूपेणचतुर्मुखेभ्यआसेत्यर्थः। चतुःश्लोकीचतुर्वेदबीजभूतानसंशयः ॥ इतिसंहितोक्तेः । चतुष्टयरूपेणवेदप्राकट्येचतुःश्लोकोपदेशएवहे
तुरन्यथापंचादिभिःकथंनोपदिष्टामितिभावः । यस्मिन्भागवतेसूरयोपिशास्त्रज्ञाअपिहरिभक्तिंविनामुह्यंतिएतदर्थंरहस्यंनाप्नुवंति। भक्त्या
भागवतंशास्त्रंनव्युत्पत्त्यानटीकया ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः। यद्वायस्मिन्नितरतइतरेशाक्तिकनास्तिकप्रभृतयःसूरयःसंतोपिमुह्यंतिनैतद्व्यासकृत
मितिवदंति। व्यासकृतेतरपुराणरचनाविलक्षणत्वात्। किंच अष्टादशपुराणानिकृत्वासत्यवतीसुतः ॥ चक्रेभारतमाख्यानंवेदार्थैरुपबृंहि
तम् ॥ इतिस्कांदमाहात्म्योक्तेरिहच जिज्ञासितसुसम्पन्नमपितेमहदद्भुतम्॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ इतिप्रथमस्कंधेश्री
नारदोव्यासशोकापनोदावसरेतमुक्त्वाभागवतवर्णनंतस्माउपदिदेशेतिविरुद्धत्वाच्च । अत्रप्रांचःइतिहासपुराणानांभागोयोवाचकस्यसः ॥
कर्तृवर्जितएवास्यव्यासःप्राकटचकृन्मतः ॥ मार्कंडेयादिसंज्ञातुकाठकादिवदिष्यताम्॥नन्वृगादिपुराणांतोवेदोनित्योस्तिकिंत्वदः॥सम्प्र
तिप्रचरद्भूमौश्रीमद्भागवताभिधम् ॥ अष्टादशातिरिक्तत्वाद्वेदरूपंनसंभवेत्॥ अष्टादशोत्तरंव्यासोभारतंकृतवान्प्रभुः॥ भारतोत्तरमेतत्तुच
क्रेभागवतंमुनिः। इत्येवमुक्तेरेतस्यनाष्टादशसुसम्भवः । मैवंलक्षणसंख्याभ्यामिदमेवहितद्भवेत् ॥ब्रह्मश्रीपतिसंवादोयोंशोष्टादशमध्य
गः॥ व्यासनारदसंवादस्तत्रयस्मात्प्रवेशितः॥ एकस्यैवतदेतस्यश्रीमद्भागवतस्यतत् ॥ अष्टादशांतर्वर्तित्वंपौर्वापर्यंचसंभवेत् ॥ विवक्षा
नास्तिकालस्यसचेदत्रविवक्ष्यते ॥ मार्कंडेयाग्नेययोःस्याद्बहिर्भावस्तदानयोः ॥ इति ।अथास्यव्याख्या । अथेतिहासपुराणेषुविष्णुभ

क्तिवाक्यान्यवेदरूपाणीतिविवक्षून्नमीमांसकैकदेशिनःकांश्चिन्नास्तिकाभासान्निराकर्तुंप्रवर्त्तते । तथाहि नन्वितिहासपुराणयोर्नवेदत्वमष्टा
दशपुराणानिकृत्वाभारतंचक्रेव्यासइतिस्कांदादौतयोःकृतकत्वाभिधानादितिचेत्तत्राह । कृत्वासत्यवतीसुतश्चक्रइत्यत्रतानिप्रकटय्यैतत्प्र
कटयांचकारेत्येवार्थः । अन्यथाएवंवाअस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषद
इत्यादिबृहदारण्यकश्रुतेर्मुख्यार्थबाधःस्यात् । किंचयद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानीतिब्रह्मयज्ञेविनियोगाच्च तयोर्वेदत्वं । आख्यानैश्चाप्यु
पाख्यानैर्गाथाभिर्द्विजसत्तमाः ॥ पुराणसंहिताश्चक्रेपुराणार्थविशारदः ॥ यच्छिष्टंतुयजुर्वेदइतिशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ इतिवायवीयाच्चापित
योर्वेदत्वंपूरणात्पुराणमितिवेदपूरकत्वान्निरुक्तिः । नहिन्यूनस्यस्वर्णकंकणस्यत्रपुणापूर्तिर्युज्यतइत्यभिप्रेत्यैवस्कांदे । योवेदचतुरोवेदान्सां
गोपनिषदोद्विजः ॥ पुराणंनैवजानातिनचसस्याद्विवेदवित् ॥ इत्युक्तं । ननुवेदस्यचैतद्भागस्तर्ह्यनादौतस्मिन्मार्कंडेयादिसंज्ञाकथंतत्रा
हमार्कंडेयेनोच्चारितामितिविवक्षयातद्व्युत्पत्तिःकाठकादिसंज्ञावन्मन्तव्या । यथाकठेनोच्चारितंकाठकमितिसंज्ञातथामार्कंडेयादिसंज्ञेतिभा
वः । एवमवेदत्वशंकायामितिहासपुराणयोर्निराकृतायांश्रीभागवतविद्वेषिणःशंकंते । ऋगादेःपुराणांतरस्यवेदत्वमस्तुकिंतुशुकपरीक्षित्सं
वादतयाभुविसंप्रतियत्प्रचरतितदिदंभागवतंवेदरूपंनभवेद्यदिदमष्टादशभ्योतिरिक्तंप्रतीयते । एतदुपपादयतिअष्टादशोत्तरमितिअष्टादश
पुराणानीत्यादिनामात्स्यादिवाक्येनाष्टादशपुराणप्राकव्यानंतरंभारतप्राकव्यमुक्तंतदनुभागवतंचक्रेमुनिरिति । तथैवश्रीव्यासनारदसंवादे
प्रथमस्कंधेप्रवक्ष्यत्येव । तेननैतदष्टादशांतर्भूतमतोनवेदरूपंयदष्टादशांतर्भूतंतद्वेदरूपमितिभावः । परिहरति । मैवमिति । अष्टादशांत
र्गतस्यभागवतस्ययेलक्षणसंख्येमात्स्यादौकथ्येतेताभ्यामेतच्छुकभाषितमेवतदंतर्गतंनान्यादित्यर्थः । तत्रमात्स्ये । यत्राधिकृत्यगायत्रीं
वर्ण्यतेधर्मविस्तरः ॥ वृत्रासुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते ॥ सारस्वतस्यकल्पस्यमध्येयेस्युर्नरामराः ॥ तद्वृत्तांतोद्भवंलोकंतद्भागवतमुच्य
ते ॥ अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्तितम् ॥ लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ॥ प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमांगतिम् ॥
इति । स्कांदेचग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कन्धसंमितः ॥ हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा ॥ गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः ॥

॥ ४० ॥

इति । शुकभाषितत्वंचास्योक्तंपाद्मे ॥ अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु ॥ पठस्वस्वमुखेनापियदीच्छसिभवक्षयमितिगौतमेन ॥ वा
राहेच परीक्षितःशापकथनप्रसंगेतत्त्वमुक्तं तत्राजग्मुर्महाभागामुनयःसंशितव्रताः ॥ शुकश्चव्यासतनयोमहाभागवतोमुनिः ॥ संहि
तांश्रावयामासराज्ञेभागवतींशुभामित्यादिकंश्रीवराहदेवेनोक्तं । ब्रह्मांडेपिशुकवागमृताब्धींदुःपरीक्षित्स्वांतगंतमः ॥ निरस्यन्नुद्द्युते
विप्रश्रीमद्भागवताख्यया ॥ इतिश्रीशेषदेवेनच लक्षणेनह्यसाधारणवचनेनवस्तुपरिचीयतेनतुव्युत्पत्तिमात्रेण । यथासास्नादिमत्त्वेन
लक्षणेनगौःपरिचीयते । अन्यथाभगवताप्रोक्तंभगवद्देवताकंयत्किंचिच्छास्त्रंभागवतंस्यात् । यद्वाभगवत्याइदंभागवतं । यःप्राहभग
गवान्विष्णुस्तदाहभगवान्शिवः ॥ तथाहभगवान्ब्रह्माभगवान्पाणिनिस्तथा ॥ इत्यादिषुवाक्येषुविष्ण्वादिषुभगवच्छब्दप्रयोगाद्भगवतो
विष्णोःशिवस्यब्रह्मणोवापाणिनेश्चेदंभागवतंतेनविष्णुपुराणशिवपुराणब्रह्मपुराणादीनामष्टाध्याय्याश्चभागवतत्वंस्यात्। यद्वाचकारभगवा
न्व्यासइत्युक्तेःपुराणमात्रस्यभागवतत्वंस्यात्॥किंचस्त्रीलिंगव्युत्पत्त्यासप्तशत्यादेश्चतत्स्यात्। गच्छतीतिव्युत्पत्त्यामहिषोष्ट्रादेश्चगौःस्या
त्। अतःश्रीधरस्वामिनापीत्थमुक्तमतएवभागवतंनामान्यदितिनशंकनीयमिति । अतएवकोर्थःलक्षणोक्तेभागवतंनामान्यद्विष्णुपुराणा
दिव्युत्पत्त्यानभवेदितितदर्थः तस्माल्लक्षणेनैववस्तुपरिचेयं । यत्तुमात्स्याद्युक्तलक्षणंवीक्ष्यकेनचित्कृतमेतद्व्यासकृतंतत्त्वन्यदितिपामरा
णांशंकांतरंतत्परिहरिष्यामः । नन्वष्टादशोत्तरंभारतंप्रकटितंभारतोत्तरंतुश्रीनारदोपदेशतोभागवतमितिब्रुवतात्वयाभागवतद्वयमभिमतं।
तेनचपुराणान्यूनविंशतिरुक्तानि । किञ्चभारतोत्तरस्यलक्षणसंख्येमात्स्याद्युक्तेप्रतीतेभारतात्पूर्वस्य । तेकेऽतःस्ववक्तृत्वंप्रज्ञांधप्रेष्टंप्रका
शितमितिचेत्तत्राह । ब्रह्मश्रीपतीति इदंभगवतापूर्वंब्रह्मणेनाभिपंकजे। स्थितायभवभीतायकारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ इतिद्वादशवाक्या
द्भागवतंब्रह्मनारदसंवादरूपंसंक्षेपेणकृत्वापश्चान्नारदोपदेशादनुक्रम्यविस्तारितंचेत्यर्थः। तथाचत्वदुक्तंवियत्पुष्पायमाणंसर्वमभूदतोमूर्द्धा
नंगृहीत्वारुदिहीति । भारतोपक्रमेप्येवमस्तिप्रथमंचतुर्विंशतिसहस्रंभारतंकृतमाख्यानैर्विनाततस्तैःसाहितंपंचाशत्सहस्ररूपंतदनंतरंतता
प्याधिकमितिअन्यांसंगतिमाह। पौर्वापर्येणभासनस्यकालस्याविवक्षानास्ति । सतादृशःकालश्चेदत्रेतिहासपुराणनिरूपणेवक्तुमिष्यते ।

तर्ह्यनयोःसंप्रतिभुविप्रचरतोर्मार्कंडेयाग्नेययोरष्टादशभ्योबहिर्भावःस्यात् । अयमर्थः । भारतात्पूर्वेंष्वष्टादशसुयद्भागवतेततोन्यदिदंशुकभा
षितंयद्भारतादुत्तरमितिचेत्तवशंकातर्हिमार्कंडेयादावप्येवंसाम्युदेति । तथाहि मार्कंडेयारंभे ।भगवन्भारताख्यानंव्यासेनोक्तंमहात्मना॥पूर्ण
मस्त्यमलैःशब्दैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ॥ इत्यादि । तदिदंभारताख्यानंबह्वर्थंबहुविस्तरम् ॥ तत्त्वतोज्ञातुकामोहंभगवंस्त्वामुपाश्रितः ॥
इतिचप्रोच्यते । जैमिनिनाकृतैश्चतुर्भिःप्रश्नैःपुराणकथावतारितासाचभारतोत्तरभावित्वंविनानसंमतेतिमार्कंडेयस्याष्टादशभ्योबहिर्भा
वः । एवमाग्नेयारंभे सूतत्वंपूजितोस्माभिःसारात्सारंवदस्वनः ॥ इतिशौनकेनपृष्टःसूतः । सारात्सारंहिभगवान्विष्णुरव्ययईश्वरः ॥
इत्यादिकमुक्त्वाऽवताऱ्यंचपुराणंतद्विद्यासारंब्रुवन्प्रसंगाद्ग्रंथांतर्गीतासारंप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञाय दैवीह्येषागुणमयीममभायेत्यादीनिकानि
चित्पद्यान्यवोचत । अर्थमात्रोक्तौयथावृत्तानिनब्रूयादित्याग्नेयस्यापितेभ्यःसः । तस्मात्कालविवक्षात्रनास्तीतिकालपौर्वापर्यकथनंतुह्य
सुरादिमोहार्थमेव । अन्यथाव्यासोनारायणःस्वयमित्युक्तेःसर्वज्ञस्यनारायणावतारस्यव्यासस्याप्युन्मत्तप्रलपिततास्यात् । ततश्चभाग
वतादीनांत्रयाणामष्टादशांतर्भावः सिद्धः । इत्थंचेतिहासपुराणानिसर्वाण्यनादिसिद्धान्येवव्यासात्तेषांप्राकट्यमित्युक्तंनविस्मर्तव्यम् । प्रण
म्यचशिवंदेवींशर्वभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामियथोक्तमृषिभिःपुरा ॥ इतिवाक्यात्तुयेदेवीपुराणंद्वेषसंकुलाः ॥ ऊचुर्भागवतंतेहिस्वमौ
ढ्यंप्रवितन्वते ॥ मात्स्यादौयद्भागवतंप्रोक्तंतच्छुकभाषितम्॥ नतद्देवीपुराणंस्याल्लक्षणादिविपर्ययात्॥तत्रभागवतत्वेनसर्वस्यैवविशेषण
म् ॥ तथेतिव्यवधानाच्चपुराणंनविशिष्यते ॥ यदिदंकालिकाख्यंचमूलंभागवतंस्मृतम् ॥ इत्युक्तःकालिकाभिख्यंयद्भागवतमूचिरे ॥ तच्च
प्रमादाद्विद्वेषाच्चेतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ एतस्योपपुराणत्वान्मात्स्योक्तत्वंविमूढता॥ त्रयोदशत्वाद्यसिद्धेर्लैङ्गादीनांसमूढता ॥ अथास्यव्या
ख्या।एवंशुकपरीक्षित्संवादरूपंभागवतमष्टादशपुराणांतर्गतंमहापुराणमित्यापाद्यतत्रशाक्तैककृतानिशंकांतराणिनिराकर्तुंप्रवर्ततेतथाहि।
ननुप्रणम्यचेत्यादिकेदेवीपुराणस्याद्यपद्येभागवतपदप्रयोगाद्भगवत्याइदंभागवतमितियोगाच्चदेवीपुराणमेवभागवतमस्तु । यल्लक्षणादिकं
मात्स्येप्रोक्तंनचेदंभुविशुकप्रोक्तत्वेनप्रचरदितिचेत्तत्राह । प्रणम्यचेत्यादिप्रकटार्थंतेषांमौढ्यंप्रपंचयति । मात्स्येस्कांदेचयस्यलक्षणंगायत्री

समारब्धत्वंकथितं।यस्यसंख्याष्टादशसाहस्रीवर्णितातद्विपाद्मादौशुकभाषितत्वेनोक्तंग्राह्यं।नतुदेवीपुराणं। तत्रम।त्स्याद्युक्तयोर्लक्षणसंख्य
योरभावात्तद्विपरीतयोश्चसत्त्वात्।तस्यहिविजयत्रैलोक्याभ्युदयशुंभनिशुंभमथनाख्यपादत्रयविशिष्टत्वंलक्षणंलक्षंचतस्यसंख्योक्तालक्षमा
त्रेणश्लोकानांविद्यादेवेनभाषितेत्यभ्युदयपादपूर्त्त्यध्यायस्यवाक्यात्।शुकपरीक्षित्संवादस्तुतत्रक्वापिनास्ति। किंचाध्यायसमाप्तौनिबंधेषु
तदुदाहृतौचदेवीपुराणनाम्नैवसमाप्तिरुदाहृतिश्चदृश्यतेनतुभागवतनाम्नेत्यतोदेवीपुराणंभागवतंवदंतःशुकभाषिततद्विद्वेषिणोविमूढाएव
विदिताः। एतेनहेमसिंहसमन्वितमितिसिंहवाहिनीत्वेनलिंगेनदेवीपुराणत्वशंकनलक्षणजीवनंचनिरस्तं।नखलुतत्रतच्चद्वाहनोपेतानितत्त
त्पुराणानिदेयान्युच्यंते।किंतुजलधेन्वाद्युपेतान्येवतस्मात्सिंहशब्देनसिंहासनंवाच्यंपुस्तकाधारत्वेनतस्यापेक्षितत्वात्भीमोभीमसेनइति
वदेकदेशेनापिपूर्णनामाभ्युपगमाच्च। यस्यचतुर्षुपादेषुहेम्नःसिंहाःसंतीत्येके।प्रणम्येत्यादिवाक्याद्देवीपुराणेभागवतत्वभ्रांतिंनिरस्यतस्यवा
क्यस्यपरमार्थंदर्शयति। तत्रेति।तत्रपद्येभागवतशब्दस्यसर्वविशेषणत्वात्तथाशब्देनव्यवधानाच्चपुराणंभागवतमितिनविशेषणीयमिति।
शर्वस्यभागवतत्वंतुभस्मोद्धूलितदेहस्तुजटामंडलमंडितः॥अहंध्यायामितंविष्णुंपरमात्मानमव्ययम्॥ विष्णोराराधनार्थमेव्रतचर्यापिताम
ह॥इतिगारुडेतद्वाक्यात्।नचभगवत्याइदंभागवतमितिवाच्यं।तथात्वेतद्विषयकस्यसर्वस्यतत्त्वापत्तेः। भगवत्प्रोक्तत्वभगवद्देवताकत्वैकतर
रूपावयवशक्त्यासमुदायशक्त्याचशुकभाषितंशास्त्रंवाच्यं बोधयन्नयंभागवतशब्दःपंकजादिवद्योगरूढोबोध्यः। ननुयदिदमित्यादिकात्पु
राणदानप्रसंगेकालीपुराणवाक्यात्कालीपुराणंभागवतमस्तु।यदष्टादशसुगण्यतेनत्वेतदित्याहसार्द्धश्लोकेन यदिदमिति।मात्स्येयद्भागवतं
लक्षणसंख्याभ्यांवर्णितंनतत्कालीपुराणं।तल्लक्षणसंख्ययोस्तत्राभावात्।पाद्मादौशुकभाषितत्वंचलक्षणंतत्कालिकापुराणेनास्त्येव। ततःप्र
मादाच्छ्रीमद्भागवतेविद्वेषाच्चतेतथावदंतीतिविमूढास्तइत्यर्थः। मात्स्येलक्षणसंख्याभ्यांपुराणानिलक्षयित्वातेषांदानमाहात्म्यानिचोक्ता
नि।अस्यकालीपुराणस्योपपुराणमध्येगणितत्वात्तन्मात्स्योक्तंभागवतमिदमेवेतिब्रुवंतोविमूढाभवंति। अपिचतत्रैवकालिकापुराणउपपुरा
णान्यष्टादशोक्तानि। शैवंयद्वायुनाप्रोक्तंवैरिंचंवैष्णवंतथा॥यदिदंकालिकाख्यंचमूलंभागवतंस्मृतं॥ सौरंचनारदीयंचमार्कंडेयंचवह्निजम्।भ

विष्यंब्रह्मवैवर्तंलिंगंचैवत्रयोदशम् ॥ वामनंकौर्ममात्स्येचसप्तदशंचगारुडम् ॥ स्कान्दमष्टादशंप्रोक्तंपुराणंचनसंशयः ॥ इति । यदिकालिकाख्यं
पुराणंभागवतमितिसंबध्यते । तर्हिलैंगादीनांत्रयादेशत्वाद्यनुपपत्तिरितिब्रूवंतस्तेसंमूढाइत्यर्थः । तस्माद्भागवताख्यमुपपुराणमिदमन्यदे
व । यत्सौरपुराणे । ततोभागवतंप्रोक्तंभागद्वयसमन्वितमितिकृतलक्षणं । ददातिसूर्यभक्ताययस्तुभागवतंद्विजाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वरोग
विवर्जितः । जीवेद्वर्षशतंसाग्रमंतेवैवस्वतंपदमिति । यस्यदानफलंचोक्तमितिकौर्मेप्रथमाध्याये । उपपुराणसंख्यैवमास्ति । आद्यंसनत्कु
माराख्यंनारसिंहंततःपरम् ॥ तृतीयंस्कांदमुद्दिष्टंकुमारेणतुभाषितम् ॥ चतुर्थंशिवधर्माख्यंसाक्षान्नंदीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं
नारदीयमतःपरम् ॥ कापिलंवामनंचैवतथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्मांडंवारुणंचाथकालिकाह्वयमेवच ॥ माहेश्वरंतथासांबंसौरंसर्वार्थसंचय
म् ॥ पराशरोक्तमपरंमारीचंभार्गवाह्वयमिति । तस्मादेतानिशैवादीनिपुष्करपुराणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरादिवदुपपुराणान्येव ॥ तेषू
क्तंभागवतमन्यदेवेतिसिद्धमिति । ननुश्रीधरस्वामिभिर्यदुक्तंभागवतंनामान्यदितिनशंकनीयं । तत्तूपपुराणापेक्षमिति । यदिचनहिबीज
मंतराशंकोद्भवतीतिमतंतत्राह । शंकापंकावलिप्तत्वादप्रामाण्यंयदीष्यते ॥ वेदादौचिरशंकास्तितस्यापिचतादिष्यताम् ॥ श्रौतकर्मप
रित्यागान्निबंधेष्वनुदाहृतेः ॥ अप्रमाणमिदंवेदविरुद्धंप्रतिभातिनः ॥ मैवंकर्मपरित्यागोवेदेनाप्यधिकारिणाम् ॥ दृश्यतेभारतेनापिकिंमूढ
नहिपश्यसि ॥ संवत्सरप्रदीपादिष्वार्षग्रंथेषुवित्तमैः ॥ वाक्यान्यस्यनिबंधेषुलिखितानिपुरातनैः ॥ टीकाश्चास्यकृताःसद्भिर्बहवोवेदविद्वरैः
॥ यस्मान्नवीक्षसेतत्त्वंदिवांधःपरिकीर्त्यसे ॥ अथास्यव्याख्या ॥ शंकापरिहारमाह । वेदादावितिसौगतैर्वेदस्य त्रयोवेदस्यकर्तारोमुनि
भंडनिशाचराः ॥ इत्यादिवाक्यैर्मुनिभंडादिकृतत्वमाशंक्यते । सांख्यैश्चमृदब्रवीदापोब्रुवन्नित्यादिदर्शनादनाप्तत्वं । तस्यशंकितं । तथा
वेदवाच्येश्वरस्यकालस्यचसांख्यैरभावःस्मर्य्यतेतैरेववेदविहितज्योतिष्टोमादेर्हिंसादोषेणाननुष्ठेयत्वंचोच्यते । जैमिनिनाकाठकादिसंज्ञा
दर्शनाद्वेदस्यपौरुषेयत्वंशंकितं । किंचाचारमाधवेस्मृतीनामप्रामाण्यंशंकितं । नचैतावतावेदादीनामप्रामाण्यादिकंस्यात्तदप्रामाण्यादेः
परिहृतत्वात् ॥ किंचाबाधिताखलुशंकाप्रामाण्यमपनयतिनतुबाधितापीति । ननुमार्कंडेयादौशंकाविरहात्तत्प्रमाणमेव । अत्रसंप्रचरिते

भागवतेशंकासत्त्वादप्रामाण्यंस्यादितिचेत् मैवं मार्कंडेयादौतत्कथाप्रधानतयाद्दुर्धियांतत्रबलवद्विद्वेषाभावान्नशंकोदयः। श्रीभागवते वि
ष्ण्वेकभक्तिप्रतिपादकेतदितरधर्मनिरासकेतेषांबलवद्विद्वेषात्तद्धेतुकाशंकास्यादेववाममार्गगानां ।तेचविष्णोर्नामनगृह्णीयान्नस्पृशेत्तुलसी
दलम्॥इत्यादिवाक्यैर्निखिलवेदप्रतिपाद्यंसर्वेश्वरंश्रीविष्णुमपिनिंदंति॥तदुत्कर्षप्रतिपादकेश्रीभागवतेकथंतेषांशंकानभवेदितिभावः।शंकामा
त्रेणाप्रामाण्यंचेत्तर्हिकल्पतरौकुठारस्त्वयानिक्षिप्यताम् । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाःअहरहःसंध्यामुपासीतयावज्जीवमग्निहो
त्रंजुहोतिवीरहासदेवानांयोग्निमुद्वासयेदित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवंकर्तव्यतोक्तायेषांत्यागेवीरघातःप्रत्यवायःश्रावितस्तेषांवर्णाश्रमकर्मणां
त्यागाभिधानाद्वेदविरुद्धत्वमस्य। तदुक्तंप्रथमे। त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि । यत्रक्वाभद्रमभूदमुष्यकिंकोवार्थ
आप्तोभजतांस्वधर्मतइति । एकादशेपि ॥ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान् ॥धर्मान्संत्यज्ययः सर्वान्माभजेतससत्तमइति।
एवमनेकत्रकर्मत्यागोत्रपठ्यते । किंचप्राचीननिबंधेष्वेतद्वचसामनुदाहरणाच्चवेदविरुद्धंभागवतंप्रमाणंनेतिपरिहारमाह मैवमिति । एतद्ध
स्मवैविद्वांसआहुर्ऋषयः कावषेयाःकिमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहे। एतद्धस्मवैपूर्वेविद्वांसोग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरेएवंवैतमात्मा
नंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायावित्तैषणायालोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यांचरंति । नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरि
त्याद्याःश्रुतयः पारिव्राज्याधिकारेसतिनित्यनैमित्तिककर्मणांत्यागंदर्शयंति । एवंभारतेमोक्षधर्मेपितापुत्रसंवादादिषुनिवृत्तिरुपदिष्टाप्रवृ
त्तिस्त्याजितेतिनिरूपितं । किंचसर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजइतिश्रीमुखोक्तेस्तथाशुद्धभक्त्यधिकारेकर्मत्याजयताभागवतेनाकि
मपराद्धमितियथाजातत्वादेवंतेभणितिरिति । यदुक्तंप्राचीननिबंधेष्वेतद्वचसामनुदाहृतेरनार्षमितितत्परिहरति ॥ संवत्सरेत्यादिना।प्र
कटार्थप्राचीनगौडकृतेसंवत्सरप्रदीपनाम्निस्मार्तनिबंधेगृहेभागवताभावेस्कांदवचनैर्दोषंप्रदर्श्यकलिदोषापनुत्तयेकतिचिच्छ्रीभागवतपद्या
निलेख्यानीतिप्रतिज्ञायबहूनितद्वाक्यानितत्रलिखितानि ॥ श्रीमध्वमुनिनास्वभाष्येतद्वाक्यान्युदाहृतानि बोपदेवेनचैतत्कथयामुक्ताफ
लहरिलीलाख्यौनिबंधौपरमहंसप्रियाख्याटीकाचास्यकृता ॥ सच्चरितमीमांसाख्येस्मार्तग्रंथेविद्यानिध्याचार्येणदेवर्षिभूतात्पेत्यादीनितद्ध

चांस्युपात्तानि॥लक्ष्मीधरेणभगवन्नामकौमुद्यामनंतदेवेनमथुरातीर्थप्रकाशेवाचस्पतिनाभक्तिप्रकाशे मधुसूदनस्वामिना भक्तिरसायनेतद्वा
क्यानिन्यस्तानि।नृसिंहारण्येनहरिभक्तिचंद्रोदयेस्मृतिसंग्रहेस्मार्तग्रंथेचास्यबहूनिवाक्यानिप्रोक्तानि । विष्णुपुरीयतीशेनतद्वाक्यैरेवभक्ति
रत्नावलीव्यधायि।तथाभगवन्नाममाहात्म्येरघुनाथदण्डिनाबहूनितद्वाक्यानिक्षिप्तानि।तथाप्पयदीक्षितेनकर्णौपिधायनिरयादित्यादिकंत
द्वाक्यमलेखि।निर्णयसिंधौकमलाकरभट्टेनवामनजयंतीनिर्णयेश्रोणायांश्रवणद्वादश्यामित्यादिकंतद्वाक्यंप्रमाणितं।भट्टोजिदीक्षितेनचतु
र्विंशतिमतव्याख्यायांतर्पणोत्तरपूजानिर्णयेमूर्त्त्याभिमतयात्मनइति तद्वाक्यमलेखि ॥ सर्वतःप्राक्तनेनश्रीस्वायंभुवेनमनुनापिस्वस्मृतौ
नदद्यादामिषंश्राद्धेइत्यादिकं स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच॥इत्यादिकंलिखितं । तथाश्राद्धमयूखेपिनदद्यादामिषमितिप्रोक्तं ।
एवंदिनकरद्योतादिषुबहुग्रंथेष्वेतद्वाक्यानिसंति । श्रीशंकराचार्यादपिप्राक्तनेनानुभूतिस्वरूपाचार्येणमस्करिणासारस्वताख्यव्याकरण
ग्रंथकारकप्रकरणेछंदसिस्यादिःसर्वत्रेत्यत्रछांदसप्रयोगोदाहरणावसरेव्रजतीर्विरेजुरितिश्रीदशमस्कन्धपञ्चमाध्यायवाक्यमुदाहृतमिति।त
थाटीकाश्चास्यचित्सुखीविजयध्वजीविद्वत्कामधेनुसंबंधोक्तितत्त्वदीपिकाशुकहृदयासुदर्शनीमुनिभावप्रकाशिकाभावार्थदीपिकाद्याबह्व्यः
संति अर्वाचीनाःप्राचीनाश्च । एतैःसर्वविद्वद्वरैःशतसंख्याकैर्महद्भिरभ्यर्चितंश्रीभागवतमस्वीकुर्वन्नज्ञः कुंडजोसिविज्ञातः। माधवसर
स्वतीनामानंप्रतिभागवतमनार्षंब्रुवन्कश्चित्पंडितस्तेनयतिनाजारजोयमित्युक्तैःपंडितैःसगोलकएवनिश्चितइतिकाश्यांप्रसिद्धेः । एत
स्माद्वेदसारात्सर्वमान्याच्छ्रीभागवताद्भीतावामोपासकाराज्ञस्त्रस्ताश्चौराःपरस्वमिवविधवाःस्वगर्भमिवनिजधर्मंगोपायंतोविद्वेषादेवंकल्प
यंति । मात्स्यस्कांदपाद्मादिभ्योभागवतस्यलक्षणादीनिज्ञात्वाबोपदेवोऽतिसूक्ष्मबुद्धिःसंप्रचरदिदंभागवतंव्यासनाम्नानिबबंध । व्यास
कृतंत्वन्यदेवएतस्यव्यासकृतत्वेदृढबन्धःपदलालित्यंचनस्यात् । नहिपाद्मादिषुव्यासकृतेषुभागवतवद्गाढबंधादिकमस्ति । तस्मान्नवी
नमेतदितितान्निराकर्त्तुंतद्भाषणंतावदाह । मास्यादौलक्षणादीनिविलोक्यामितबुद्धिमान् । बोपदेवश्चकारेदंव्यासनाम्नाद्विजर्षभः ।
एतच्चदृढबंधत्वात्पदलालित्यतस्तथा । येनुमिन्वंतितेमूढानिश्चितंवाममार्गिणः ॥ समहान्दृढबंधस्तुछांदोग्यादिषुदृश्यते ॥ वैष्णवे

पदलालित्यंदृढबंधश्चवर्तते ॥ अस्तिसुंदरकांडेपिपदलालित्यशालिता ॥ कथमेषांनवीनत्वंदुर्बुद्धेत्वंनभाषसे ॥ बोपदेवकृतेत्वत्रबोपदेवा
त्पुरातनैः ॥ कथंटीकाःकृताःसंस्युर्हनुमच्चित्सुखादिभिः ॥ यान्याशंकार्प्यतेपापैःसाप्येतेनैवनश्यति ॥ अथास्यव्याख्या। द्वावाद्यौप्रक
टार्थौदृढबंधादिसत्त्वेनवीनत्वंयत्तद्व्यभिचारयतिद्वाभ्यां । छांदोग्यादिष्वित्यादिपदादैतरेयादिग्राह्यं । वैष्णवेश्रीविष्णुपुराणेप्रायेणे
तिबोध्यमग्रेपि । एवंश्रीगीतासुचोभयंदृष्टंस्फुटार्थमन्यत् । तथाचछांदोग्यादिवत्स्वतःसिद्धंभागवतेपिदृढबन्धादिकमितिनैतावताल्व
च्छंकावकाशइतिभावः । किञ्चान्यनाम्नाग्रंथोधनलोभादिनासाक्षान्मैत्र्यावादृष्टः । यथाधनलोभाद्बोपदेवेनहिमाद्रेर्नामयथाप्रीत्याविद्या
रण्यैर्वेदभाष्येमाधवनाम । अत्रचव्यासनामलिखनेग्रंथकर्त्तुः किंकारणंनधनादिलाभोनप्रीत्यतिशयः । किञ्चग्रंथकरणंयशोर्थंलाभाद्यर्थंवा ।
काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये ॥ इत्यभियुक्तोक्तेर्बोपदेवस्यव्यासनामलिखनेनकिमपिसंभवति । किञ्चग्रंथकर्त्तुर्नाम्निसत्य
पिर्यादिवः संदेहस्तर्हिपतंजलिप्रणीतत्वेमहाभाष्येतर्कादौगौतकृतत्वेशारीरकादौशंकराचार्यप्रणीतत्वेचसंदेहोदुर्वारःस्यात्। किंचस्ववाक्या
न्यार्षाण्युक्त्वालोकान्वंचयन्बोपदेवोमृषावादीस्वमात्तत्वात्पातयन्महापापीस्यादितिनेदृक्कृतादृशस्यकर्मेति । किंचयद्येतद्बोपदेवेनव्यरची
त्युच्यते। तर्हितस्मात्पूर्वंजातैर्हनुमदादिभिस्तस्मिन्कृताष्टीकाःकथंस्युः। हनुमान्श्रीरामपार्षदश्चित्सुखःआचार्यश्च। किञ्चश्रीशंकराचार्यो
पिभागवतमात्रवर्णितेमृद्भक्षणवस्त्रहरणेगोविंदाष्टकेव्याख्यातवानेवतत् । श्रीमध्वमुनिरपितद्वाक्यानिस्वभाष्येउदाजहार। श्रीमध्वश्रीशं
करौहिसमकालीनौप्रसिद्धौ। शंकराचार्यसमयादुत्तरंवत्सरशतद्वयेव्यतीतेबोपदेवोभूदितिरामाश्रमादिभिर्लिखितं। यदितेहनुमदादयस्तस्य
व्याख्यानादिचक्रुस्तदाबोपदेवस्यजन्मापिनाभूदिततस्यकृतत्वंकथयन्भ्रांतधीरेव । एवमन्यापिवाममार्गगैःकृताशंकानिरस्तास्यादि
ति। तथाहि। मात्स्याद्युक्तलक्षणादिवीक्ष्येदंकृतंबोपदेवेनेतरपुराणवैलक्षण्यात्। व्यासकृतपुराणांतरश्लोकानुपूर्वासादृश्यंभागवतश्लोकेषुन
दृश्यते। अत्राह सकलधर्मशास्त्रेतिहासपुराणानंतरंप्रेम्णाव्युत्पत्तिदशायांकृतत्वादत्रवैलक्षण्यं। यथाशंकराचार्यकृतषोडशभाष्येषुमध्येशा
रीरकभाष्येइतरभाष्यवैलक्षण्यंदृश्यते । तत्किंशंकराचार्यकृतंनभवति। किंतुकर्मस्वनादरात्तत्रप्रीत्यभावान्नसौष्ठवं । ननुभागवतंनामान्यादि

तिनशंकनीयमितिश्रीधरशंकनान्निश्चीयते ।प्रागपिश्रीभागवतेशंकास्तीतिचेदुच्यते। वैशेषिकमीमांसकादिभिर्वेदाप्रामाण्यंसाधितं।तात्किं
प्राग्वेदाप्रामाण्यशंकास्थितेतिनस्वीक्रियतेयथा। तथात्रापिस्वीकार्यं । किंचास्तिकानांवेदाप्रामाण्यशंकायद्यपिनास्तितथापिनास्तिका
नांसास्त्येवेतिचेत्समः समाधिः । किंचमन्वादिशास्त्रेचौर्यहिंसादिनिषेधेप्राक्तदनुष्ठानंकिंस्थितमितिनशंक्यते यथातथात्रापीति । अथ
विधिनाचौर्याद्यनुष्ठानाभावेपिसंगप्राप्तंतदासीदितिचेन्नह्यत्रापिद्वेषतस्तदाशंकनंस्थितमितिसमंसमाधानं।वस्तुतस्तुश्रीधरस्वामिनांनाय
माशयः प्राक्शंकास्थितेति । किंत्वन्य एव। तथाहि सर्गादीनिदशलक्षणानियत्रोक्तानितद्भागवतंश्रीमद्भागवतंनाम । सर्गादिदशलक्षणमि
तिद्वादशेवक्ष्यमाणत्वादिति । द्वितीयद्वादशस्कंधयोर्भागवतत्वमस्तुदशानामपिलक्षणानांसंक्षेपेणोक्तत्वात्तृतीयादीनामपितदस्तुसर्गाद्ये
कैकलक्षणवत्त्वात्। प्रथमस्यतुनकथमपिभागवतत्वमेकस्यापिलक्षणस्यानुक्तेः।अतःप्रथमस्कंधोनभागवतमितियदिकाश्चिच्छंकेततत्स्वामि
भिर्निराक्रियते। किंचांबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृण्वित्युक्तेरपिप्रथमस्यशुकानुक्तत्वात्तन्नसंजाघटीतीतिचेन्न । अष्टादशसहस्रत्वद्वादश
स्कंधसंमितत्वगायत्रीप्रारब्धत्वादीनांप्रथमेनविनाऽसम्भवात्। उपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणेनप्रथमस्यापिभागवतत्वमस्त्येव।यथाऽशो
च्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्यभगवद्गीतात्वेपिततःप्राक्तनग्रंथस्योपोद्घाततयागीतात्वंतथाप्रथमस्यापितत्त्वमिति।यद्वाप्रथमेपिसंक्षेपतोऽव
तारकथादिरूपलक्षणवत्त्वमस्त्येव । तेनात्रशंकैवनावतरति । नन्वस्यनिंदनेशाक्तादीनांकोहठइतिचेदत्राह। नवेत्तियोयस्यगुणप्रकर्षंसतं
सदानिंदतिनात्रचित्रम् ॥ वनेकिरातीकरिकुम्भजातांमुक्तांपरित्यज्यबिभर्तिगुंजामितिन्यायेनतेषांनिंदनेकोतिभारःपाखंडित्वात् । पाल
नाच्चत्रयीधर्मःपाशब्देनेहकथ्यते ॥ तंखंडयंतियेमूढाःपाखंडास्तेप्रकीर्तिताः ॥ इतिपाखंडलक्षणवत्त्वंतेषामस्त्येव । किंचपुनर्बोपदेव
कृतत्वंनिराकरोति । इदानींतनाःकवयःस्वल्पमपिभाषाकवित्वंकृत्वातत्रस्वनामक्षिपंतिबोपदेवोष्टादशसाहस्रींकृत्वालोभादिविनैवव्यास
नामनिक्षिप्तवान्सकथंनभ्रांतःस्यात्प्रयोजनमनुद्दिश्यमन्दोपिनप्रवर्ततेइतिन्यायात् । किंचयावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते ॥ ता
वद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते ॥ इतिवचनात्स्वर्गप्राप्त्यर्थंव्यासनामनिक्षेपेणबोपदेवेनभागवतंकृतमितिकिंनस्यादितिचेन्न । कीर्ति

प्रचारोहितदुक्तश्लोकात्स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेनावगम्यते । कीर्तिश्चव्यासनामनिक्षेपाद्व्यासस्यैवनतुग्रंथकर्तुः । यद्यप्यस्यानार्षत्वंनहिसंभवति
कथंचिदपि । तथापित्वंब्रूहिअयंग्रंथोवेदविरुद्धार्थस्यप्रतिपादकोऽविरुद्धस्यवा । आद्येस्यार्षत्वेप्यप्रामाण्यमेवबृहस्पतिप्रणीतचार्वाकशा
स्त्रवत् । अंत्येऽनार्षत्वेपिवेदमूलकत्वेनस्मृतिवदस्यप्रामाण्यमव्याहतमेव । स्मृतीनांप्रामाण्यमपिवेदमूलकत्वेनैवनत्वृषिप्रणीतत्वेन । अ
न्यथाकणादप्रणीतशास्त्रस्यापिप्रामाण्यंस्यात् । तस्याप्रामाण्यंतुपराशरपुराणेबहुधाप्रपंचितमिति । ननुस्मृतीनामृषिप्रणीतत्वेसतिवेदा
विरुद्धार्थत्वेनप्रामाण्यमितिचेन्न । लाघवेनवेदाविरुद्धार्थकत्वेनतत्प्रामाण्यस्योचितत्वादित्यलमतिप्रसंगेन । अनयारीत्यास्मिन्सूरयोपि
आपाततःशास्त्रज्ञाअपिमुह्यंति । नतुयथार्थतःशास्त्रज्ञाइतिभावः । अथप्रकृतमनुसरामः । पुनराह । किंभूतंभागवतंस्वेननिजेनान्यत्रासं
स्थितेनधाम्नातेजसानिरस्तंदूरीकृतंधुंधुकार्यादीनांकुहकंप्रेतत्वादिलक्षणंयेनतत्तथा । यद्वानिरस्तानाममराणामपिकुहकंविस्मापकं । अहो
भागवतमहत्त्वंसर्वतोधिकमित्यर्थः । तदुक्तंपाद्मे । राज्ञोमोक्षंतथावीक्ष्यपुराधातातिविस्मितः॥सत्यलोकेतुलांबध्वातोलयत्साधनान्यजः॥
लघून्यन्यानिजातानिगौरवेणइदंमहत् ॥ तदाऋषिगणाःसर्वेविस्मयंपरमंययुः॥मेनिरेभगवद्रूपंशास्त्रंभागवतंक्षितौ ॥ पठनाच्छ्रवणात्सद्योवै
कुण्ठफलदायकम् ॥ इति । यद्वानिरस्तात्यक्ताकुर्भूमिर्यैस्तेनिरस्तकवःपितरस्तेषांभुवःस्पर्शाभाववत्त्वात् । कर्मणापितृलोकइतिश्रुत्युक्तापि
तृलोकस्यभूमेरुपरित्वात्पितरोनिरस्तभुवएव । तेषांहंहर्षंकरोतीतिनिरस्तकुहकं । येर्चयंतिगृहेनित्यंशास्त्रंभागवतंकलौ ॥ आस्फोटयं
तिवल्गंतितेषांप्रीताःपितामहाः ॥ यावद्दिनानिविप्रर्षेशास्त्रंभागवतंगृहे ॥ तावत्पिबंतिपितरःक्षीरंसर्पिर्मधूदकमितिस्कांदात् । हंहर्षेहरणे
ऽद्भुतइतिसौभरिः । हकमित्यत्रहपूर्वात्करोतेःकर्मणिडः । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तसत्यरूपब्रह्मस्वरूपं । त्रैकालाबाध्यं ।
श्रीमद्भागवतस्याथश्रीमद्भगवतस्तथा ॥ स्वरूपमेकमेवास्तिसच्चिदानंदलक्षणमितिस्कांदात् । हरेर्वाङ्मयमूर्तित्वाद्वा । स्वकीयंयद्भवेत्ते
जस्तद्वैभागवतेदधात् ॥ तिरोधायप्रविष्टोयंश्रीमद्भागवतार्णवम् । तेनेयंवाङ्मयीमूर्त्तिःप्रत्यक्षावर्त्ततेहरेः । सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पा
पनाशिनीतिपाद्मे । तत्रैव श्रीमद्भागवतंशास्त्रंभगवद्रूपमुच्यते । पादादिजानुपर्यंतंप्रथमस्कन्धईरितः ॥ तदूर्ध्वंकटिपर्यंतंद्वितीयस्कन्धउ

च्यते । तृतीयोनाभिरित्युक्तश्चतुर्थंउदरंमतम् ॥ पंचमोहृदयंप्रोक्तंषष्ठःकण्ठंसबाहुकम् ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तंसप्तमोमुखमुच्यते ॥ अष्टमश्चक्षु
षीविष्णोःकपोलौभृकुटिःपरः ॥ दशमोब्रह्मरंध्रंचमनएकादशंस्मृतम् ॥ आत्मातुद्वादशस्कंधःश्रीकृष्णस्यप्रकीर्तितः ॥ इति । यद्वासत्यं
वेदरूपंवेदस्यापित्रैकालिकाबाध्यत्वं । शिवाद्याऋषिपर्यंताःस्मर्त्तारोस्यनकर्तृकाः ॥ इतिस्मृतेः । वाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतेश्च । अना
दिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ॥ आदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयः ॥ इतिस्मृतेश्च । श्रुतौविरूपपदंसंबुद्ध्यर्थकंज्ञेयं । ऋचःसामा
निजज्ञिरइहश्रुतौजज्ञिरेइतिपदमाविरर्थकंनतूत्पत्तिपरमिति । शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेयोनिपदंप्रमाणपरंशास्त्रंयोनिःप्रमाणंयत्रेत्यर्थः । यो
निःस्यात्कारणेतोयेप्रमाणेस्मरमंदिरइतिविश्वहैमौ । यद्वाइदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितामितिवक्ष्यमाणत्वाद्ब्रह्मसंमितंवेदतुल्यं । तेनवेदा
क्षराणियावंतिपठितानिद्विजोत्तमैः ॥ तावंतिहरिनामानिकीर्त्तितानिनसंशयः ॥ इतिशौनकस्मृतेः । प्रत्यक्षरंहरिनामोच्चारणफलदमि
तिध्वनितम् । किंचात्रगायत्र्यर्थस्यवर्णनादपिगायत्र्याश्चगायत्रीवाइदंसर्वमित्यादिश्रुतेस्सर्ववेदरूपत्वादस्यत्रैवर्णिकानामेवाधिकारःपा
ठे । श्रवणेतु श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ इतिसंहितोक्तेःशूद्रस्यापीति । नन्विदंवेदरूपंचेत्तर्हिकथंशौनकाद्यैस्त्रैवर्णिकाद्रोमहर्ष
णात्सूतादेतच्छ्रुतंनहीनतःपरमभ्याददीतेतिश्रुतेर्हीनजातेःपरोपदेशोनिषिद्धत्वात् । सूतस्यतुब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातःसहिसूतउदाहृतइति
स्मृतेर्विलोमजातत्वाद्धीनत्वंस्फुटमेव । तत्कथंस्मार्त्तैस्तच्छ्रुतमितिचेन्न । रोमहर्षणोग्रश्रवसोर्नजातिसूतत्वं । तदुक्तंवायुपुराणे । वैन्य
स्यतुपृथोर्यज्ञेवर्त्तमानेमहात्मनः ॥ सुत्यायामभवत्सूतःप्रथमंवर्णवैकृतम् ॥ ऐंद्रेणहविषातत्रहविःपृक्तंबृहस्पतेः ॥ जुहावेंद्रायदैवेनततःसूतो
व्यजायत ॥ शिष्यहव्येनसंपृक्तमभिभूतंगुरोर्हविः ॥ अधरोत्तरचारेणजज्ञेतद्वर्णवैकृतामिति । अग्निकुण्डसमुद्भूतसूतनिर्मलमानसेतिपुरा
णांतराच्चरोमहर्षणोब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातःसूतइत्युक्तलक्षणःसूतोन । किंत्वग्निजः । ब्रह्मासनार्हतातुब्राह्मणसंकल्पादेवधृष्टद्युम्नस्यक्षत्रिय
त्ववत् । यच्चनीचादप्युत्तमांविद्यामाददीताविचारयन्नित्युक्तंतद्वृत्त्युपयोगिविद्यापरमापत्परंवाबोध्यं । किंचसूतवधाद्बलदेवेनब्रह्महत्याव

१ ब्राह्मणता ।

तमपिकृतंतस्याविप्रत्वेतन्नसम्पद्यते। यद्येतद्ब्रह्महत्यायाःपावनंलोकपावन॥ चरिष्यतिभवाँल्लोकसंग्रहोनान्यचोदितः॥ इतिश्रीदिशमवे
क्ष्यमाणत्वात्तस्यविप्रत्वंनिश्चीयते॥ अग्निर्वैब्राह्मणइतिश्रुतेस्तस्याग्निकुण्डोद्भूतत्वाद्वाब्राह्मणत्वम्। तत्रसूतशब्दप्रयोगस्तुसूताःपौरा
णिकामताइतिस्मृतेःपौराणिकाःप्राचीनवृत्तवक्तारइत्यर्थः। कथाप्रवक्तृसाम्येनबोध्यं। जातिसूतेषुपौराणिकपदप्रयोगस्तुप्राचीनराज्ञामु
त्साहौदार्यादिवर्णनादेव। यच्चमन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसादिति वक्ष्यतितस्यायमाशयः। यद्यपिजातिसूतस्यैवछांदसानाधि
कारोनतुतव। तथापिसूतशब्दप्रयोगात्त्वय्युपचर्यतेऽतएवश्रीमहाभारतव्याख्यातृभिःश्रीनीलकण्ठाचार्यैरुग्रस्यनृसिंहतापनीयोपनिष
त्प्रतिपाद्यस्यश्रवःश्रवणंयस्येत्युग्रश्रवाइतिसूतनामार्थःकृतःकिंचकस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्तेप्रतिलोमजइतियत्कथनंतदपिसूतशब्दा
प्रयोगादेव। किंबहुनापुराणानांप्रवक्तृत्वेवरयेद्ब्राह्मणंगुरुमितिव्याकोपापत्तेः। सूतोब्राह्मणसंकल्पादुत्पत्तिसमयेब्राह्मणएवजातइत्यलंप्रक्र
तानुपयुक्तेन। गायत्र्यर्थमाहसवितृपदंजगत्प्रसवकारणपरंतदर्थोजन्माद्यस्ययतइत्यनेनपालनादिक्रीडार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैवजन्मादीत्या
दिपदेनपालनादिग्रहात्। वरेण्यपदार्थःपरपदेनपरत्वोपादकानिसत्यादिपदानि। भर्गपदार्थोधामपदेनधीमहीतिपदंस्वरूपेणैव। तेनब्रह्म
हृदेत्यादिनासमष्टिहिरण्यगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तेःसर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकतात्वर्थसिद्धेतिभावः। ननुग्रंथोष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइतिल
क्षणोक्तेरष्टादशसहस्रगणनात्वित्थंकार्या। तथाहिदीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप्छन्दःसमूहेग्रंथेद्वात्रिंशदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेनगणनायांपञ्चोनद्वि
शत्युत्तरषोडशसहस्रसंख्या १६१९६ सम्पद्यते उवाचमंत्राःसप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्याकाः १२७० अर्द्धश्लोकाःशतद्वयसंख्या २००
इतिश्रीमद्भागवतेऽमुकस्कन्धेप्रथमादिरध्यायइतिवाक्यानामपिव्यासप्रोक्तत्वाद्ग्रन्थसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३३९पंचत्रिंशदुत्तरत्रिंशती
संकलनयाऽष्टादशसहस्रंसंख्या १८००० संपत्तिरिति। यद्वाचंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागेनापीयमेवसंख्यासंभाव्यते। तथाहि अनुष्टुप्
श्लोकगद्यार्यारूपमंत्राएकादशसहस्राणिद्विसप्तत्युत्तरेद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्पञ्चाशदधिकसप्तविंशति २७५६ संख्या
कानामर्द्धकानिमंत्राद्वादशाधिकसार्द्धपंचसहस्राणि ५५१२ अनुष्टबर्द्धकानिएकादशाधिकाद्विशती २११ उवाचमंत्राणांसप्तत्याधिकद्वादश

शतसंख्यानांमध्येपञ्चषष्ट्युत्तरद्विशतानामनुवादरूपाणांपुरोवादशेषतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राःपंचोत्तरसहस्रं १००५ संक
लनयाष्टादशसहस्राणि १८०००आपाततएवंसंख्या। तेनतत्तदध्यायेषुतत्तन्मन्त्रगणनयासंख्योनाधिक्यसंकलनमूह्यम्। यत्तुशारीरकेभा
गवतमतनिरसनंतद्धयग्रीवपंचरात्रेगणितभागवताख्यतंत्रस्यैवेतितत्रैवस्पष्टम्। किंचसर्गादीनिदशलक्षणान्यप्येतेनसूचितानि। जन्माद्य
स्ययतइत्यनेनसर्गविसर्गस्थानानितृतीयचतुर्थपंचमस्कन्धव्युत्पाद्यानिसूचितानि। तेनेब्रह्महृदायआदिकवयइत्यनेनभक्तानुग्रहलक्षणंपो
षणंषष्टस्कन्धव्युत्पाद्यं। मुह्यंतियत्सूरयइत्यनेनकर्मवासनारूपागतिःसप्तमस्कन्धव्युत्पाद्यामन्वंतरेशानुकथेऽष्टमनवमस्कन्धप्रमेयेस्थान
मध्येएवांतर्भूते। तेजोवारिमृदांविनिमयइत्यनेननिरोधोदशमस्कंधार्थोदर्शितः। धाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकमित्यनेनमुक्तिरेकादशस्कंधा
र्थोदर्शिता। सत्यंपरमित्यनेनद्वादशस्कंधार्थोदर्शितः। धीमहीत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारीप्रथमस्कन्धार्थोदर्शितस्तेनैवस्वध्या
नोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपोद्वितीयस्कंधार्थकथनात्कृत्स्नभागवतार्थसूचनमनेनश्लोकेनक्रियते। अतोस्यैकस्यापिपाठोबहुपाठाभावेका
र्यएवसबलोद्यमैर्बहुपाठोऽलसैश्चतुःश्लोकीपाठोत्यंतालसैःस्वजन्मसाफल्यावाप्तयेऽयमेकएवान्वहंपठितव्यइतिध्येयम्। अतएवोक्तंस्कां
देश्लोकंवाश्लोकमर्द्धंवानित्यंभागवतोद्भवम् ॥ यःपठेद्वैनरोभक्त्यासगोदानफलंलभेदित्यादिबहुशउक्तं । केचित्त्वष्टादशसहस्ररूपतया
वर्णनेश्रीगोपालाष्टादशाक्षरमन्त्रव्याख्यानरूपमेतदितिवर्णयन्ति । तच्चगोपालतापन्युपनिषदादौद्रष्टव्यमिति । प्रसंगादस्यवक्तृश्रोतृ
श्रवणस्वरूपमाह । वक्तारंवैष्णवंविप्रंविशुद्धोभयवंशजम् ॥ सोर्ध्वपुंड्रंसुशीलंचकुर्यात्कृष्णजनप्रियमितिसंहितायां । स्कांदेतुभगवन्म
तिरनपेक्षःसुहृदोदीनजनेषुसानुकंपः ॥ बहुधाबोधनचतुरोविप्रोवक्तास्मृतोविज्ञैरिति । श्रोतारोथनिरूप्यंतेश्रीमद्विष्णुकथाश्रयाः ॥
प्रवराअवराश्चेतिश्रोतारोद्विविधामताः ॥ प्रवराश्चातकोहंसःशुकोमीनादयस्तथा ॥ अवरावृकभूरुंडवृषोष्ट्राद्याःप्रकीर्त्तिताः ॥ अखिलो
पेक्षयायस्तुकृष्णशास्त्रश्रुतौव्रती ॥ सचातकोयथांभोदमुक्तेपाथसिचातकः ॥ हंसःस्यात्सारमादत्तेयःश्रोताविविधाच्छ्रुतात् ॥ दुग्धेनै
क्यंगतात्तोयाद्यथाहंसोऽमलंपयः ॥ शुकःसुष्टुमितंवक्तिव्यासंश्रोतॄंश्चतोषयन् ॥ सुपाठितःशुकोयद्वच्छिक्षकंपार्श्वगानपि ॥ शब्दं

नानिमिषोजातुकरोत्यास्वादयन्रसम् ॥ श्रोतास्निग्धोभवेन्मीनोमीनःक्षीरनिधौयथा ॥ यस्तुदन्रसकाङ्क्षोतॄन्विरौत्यज्ञोवृकोहिसः ॥
वेणुस्वनरसात्यक्तान्वृकोरण्येसगान्यथा ॥ भूरुण्डः शिक्षयेदन्यान्श्रुत्वानस्वयमाचरेत् ॥ यथाहिमवतःशृंगेभूरुंडाख्योविहंगमः ॥ सर्वं
श्रुतमुपादत्तेसारासारांधधीर्वृषः ॥ स्वादुद्राक्षांखलिंचापिनिर्विशेषंयथावृषः ॥ सउष्ट्रोमधुरंमुंचन्विपरीतेरमेतयः ॥ यथानिंबंचरन्नुष्ट्रो
हित्वाम्रमपितद्युतम् ॥ अन्येपिबहवोभेदाज्ञेयाभृंगखरादयः ॥ विज्ञेयास्तत्तदाचारैस्तत्तत्प्रकृतिसंभवैः ॥ यःस्थित्वाभिमुखंप्रणम्यवि
धिवत्त्यक्तान्यवादोहरेर्लीलांश्रोतुमभीप्सतेऽतिनिपुणोनम्रोविनीतांजलिः॥ शिष्योविश्वसितोनुचिंतितपरःप्रश्नेनुरक्तःशुचिर्नित्यंकृष्णजन
प्रियोनिगदितः श्रोतासवैवक्तृभिः ॥ किंच।अवैष्णवमुखाच्छास्त्रंनश्रोतव्यंकदाचन ॥ शुकशास्त्रंविशेषेणनश्रोतव्यमवैष्णवात् ॥ वैष्णवो
त्रद्विजोज्ञेयोयोविष्णोर्मुखमुच्यते ॥ ब्राह्मणोस्यमुखमितिश्रुतेर्ब्राह्मणएवसः ॥ गृहीतविष्णुदीक्षाकोभेदबुद्धिविवर्जितः ॥ कुटुंबीशांतचित्त
श्चविप्रोवक्ताभवेत्सदा॥यावद्विप्रमुखेशास्त्रंशास्त्रत्वंतावदेवहि ॥ विप्रेतरगतंशास्त्रमशास्त्रत्वंप्रपद्यते ॥ यथापतिरतासाध्वीह्यन्यथास्वैरिणी
स्मृता॥ अत्रविप्रपदंक्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणंतयोरपिद्विजातित्वेनशास्त्राधिकारित्वात्परंतुश्रावणेविप्रस्येवाधिकारोपिवक्तारंवैष्णवंविप्र
मितिपूर्वमुक्तत्वात् । कौसीदंभिषजंभृत्यंगणकंदेवलंतथा ॥ अब्राह्मणाधीतविद्यंनिंदकंसर्वथात्यजेत् । वक्तारंब्राह्मणमपिनिर्जरायुधधारिणमि
तिसर्वसंहितायांस्कांदादौबहुधाप्रपंचितमतउपरम्यते॥अथभागवतपदार्थमाह॥भाशब्दःकीर्तिवचनोगशब्दोज्ञानवाचकः । सर्वेष्टवचनोव
श्चतोविस्तारस्यवाचकः ॥ कीर्तेर्ज्ञानस्यसर्वेष्टस्यचविस्तारणादिदम् ॥ अस्यभागवतंनामश्रीव्यासेनेतिकीर्तितम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च
वक्तिवर्णचतुष्टयी । तेप्राप्यन्तेयतोनेनतस्माद्भागवतंस्मृतम् ॥ श्रवणमाह । कृष्णार्थिनोगुणस्यात्रप्रेमैवविधिरुच्यते ॥ आसमाप्तिंसका
मैस्तुकर्त्तव्यःस्यादयंविधिः ॥ स्नातोनित्यक्रियांकृत्वाप्राश्यपादोदकंहरेः ॥ पुस्तकंचगुरून्विप्रान्पूजयित्वोपचारतः॥ब्रूयाद्वाशृणुयाद्वापि
श्रीमद्भागवतंमुदा ॥ पयसावाहविष्येणमौनभोजनमाचरेत् ॥ ब्रह्मचर्यमधः सुप्तिः क्रोधलोभादिवर्जनम् ॥ कथांतेकीर्तनंनित्यंसमाप्तौजा
गरंचरेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदक्षिणाभिश्चतोषयेत् ॥ गुरवेवस्त्रभूषादिदत्वागांचसमर्पयेत् ॥ एवंकृतेविधानेतुलभतेवांछितंफलम् ॥

दारागारसुताराज्यंधनानितुयदीप्सितम् ॥ परंतुशोभतेनात्रसकामत्वंविडंबनमिति॥ किंच।सुमुहूर्तेकथारम्भःकार्यःश्रद्धासमन्वितैः ॥ एत
स्यश्रवणंप्रोक्तंचतुर्द्धामुनिसत्तमैः ॥ सात्विकंराजसंचैवतामसंनिर्गुणंतथा ॥ चतुर्विधंतुविज्ञेयंश्रीभागवतसेवनम् ॥ सप्ताहंराजसंप्रोक्तंताम
संसालसंतुयत् ॥ सात्विकंत्वेकविंशाहंतथैवाष्टादशाहकम् ॥ तथापंचदशाहंचानियतंनिर्गुणंमतम् ॥ राजसेत्वर्थसंकोचस्तामसेस्मृतिविभ्र
मः ॥ सात्विकंसुखबोधायनिर्गुणंसर्वतोवरमितिस्कांदेकौशिकसंहितायांचबहुशोनिरूपितमिति ॥ प्रसंगादस्यदानमाह । शक्तोस्यदानंकुर्वी
तमहादानविधानतः ॥ सहस्रहेमनिष्केणतदर्द्धार्द्धेनवापुनः ॥ चतुर्विंशतिनिष्कैर्वाथवाद्वादशभिःपलैः ॥ यद्वापलत्रयेणापिकृत्वासिंहास
नंवरम् ॥ तन्मध्येस्थापयेच्छास्त्रंरौप्यपट्टिकमध्यगम् ॥ क्षौमांबरसमाच्छन्नमर्चितंचन्दनादिभिः॥संपूज्यात्रिप्रंविधिवद्वेदवेदांगपारगम् ॥
तद्व्याख्यानरतंशांतंविष्णुभक्तिपरायणम् ॥ स्थालीपाकविधानेनहोमंकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ दद्याद्भागवतंतस्मैपूजितायकुटुंबिने ॥ गोदान
फलमाप्नोतिश्रोताप्रत्यक्षरंनरः ॥ अध्यायेनाश्वमेधस्यस्कन्धेनानंतयागजम् ॥ समग्रश्रवणेनैवजीवन्मुक्तोभवेन्नरः ॥ श्रवणेयत्फलंप्रोक्तं
दानेतद्द्विगुणंभवेत् ॥ लिखित्वालेखयित्वावादद्याद्भागवतंनरः ॥ प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांकार्तिक्यादिषुवापुनः ॥ दाताफलमवाप्नोतिसर्व
पौराणदानजम् ॥ गृहीतालभतेमोक्षंपाठादिनिरतोयदि ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिदाताभागवतस्यच ॥ पुस्तकंवृत्तिहेतुत्वाद्देयंविप्रायमा
नवैः ॥ विप्रस्यवृत्तिकरणात्कोटिगोदानजंफलम् ॥ किंच । ब्रह्मवर्चस्वितावाप्त्यैगायत्रीजप्यतेतथा ॥ तथेदमपिजप्तव्यंतद्रूपत्वाद्द्विजोत्त
मैः । किंच।नयस्यतिष्ठतेशास्त्रंगृहेभागवतंमुने ॥ सकथंवैष्णवोज्ञेयइत्थंप्राहस्वयंशिवः ॥ संध्यावन्दनवन्नित्यंश्रोतव्यंवैष्णवैर्नरैः ॥ संध्या
हीनोयथाविप्रोह्यनर्हःसर्वकर्मसु ॥ वैष्णवोपितथानर्हःश्रीमद्भागवतंविना॥श्रीकृष्णचंद्रोभगवान्यथाभागवतश्रवात्॥ प्रीयतेनतथान्यैश्चवि
विधैरपिपूजनैरितितंत्रांतरोक्तेः । अन्यच्चोक्तम् । विष्णोःपूजासमाप्तिर्हिश्रीमद्भागवतस्यवै ॥ श्रावणादन्यथापूजासांगानैवकदाचन॥ पू
जानामपरार्धांश्चक्षमतेसर्वथाहरिः ॥ श्रीमद्भागवतश्रावाद्धिप्रवर्यमुखोद्गतात् ॥ अतोनित्यंभगवदग्रेश्रीमद्भागवतंवदेत् ॥ किंच । विधिहीना
पिसांगास्याद्धरेःपूजाकृतामुने॥शुकशास्त्रप्रभावेनकलौब्राह्मणसत्तम॥ विधिनापिकृताव्यंगाविनाभागवतश्रुतिम् ॥ बहुनाकिमिहोक्तेनपूजा

सांगत्वसिद्धये ॥ श्रीकृष्णेनोद्धवायोक्तमेतद्वृत्तंद्विजोत्तम ॥ मत्कथाःश्रावयञ्छृण्वन्मुहूर्त्तंक्षणिकोभवेत् ॥ किंच वक्तारंपूजयेन्नित्यंसर्वभोगै
र्द्विजोत्तमम् ॥ नचानर्प्यस्वयंभोज्यंवस्त्रान्नाभरणादिकम् ॥ श्रोतृभिःसर्वथाविप्रभोक्तारःप्रत्यवायिनः ॥ पेयंपूयंमलंभक्ष्यंभूषास्थिकात्ति
चांबरम् ॥ तस्यानर्प्यैहयोवक्रेपुराणादेर्निजांतिके ॥ सदाभुंक्तेनरोविप्रवक्ताविष्णुर्यतःस्वयम् ॥ मुख्योगुरुर्बोधयिताधर्माणांसर्वतोह्ययम् ॥
वक्तरिप्रीणितेसर्वंफलमाप्नोतिनान्यथेतिसर्वसंहितास्कांदादौस्थितमत्रबहुवक्तव्यमस्तितदलंप्रपंचेन ॥ इतिश्रीमद्भागवतपक्षः ॥ ४१ ॥
अथव्यासस्तदुपर्यपिबादरायणःसंभवादितिसूत्रेयथास्वयमेवस्वमतंप्रमाणयन्नुवाचतथात्रापिबोध्यं। सर्वकालीनता। विहितस्त्वनुयुगंसहिस
त्यवत्यामित्युक्तेर्वात्मानंभगवदवतारंमन्वानआत्मानमेवध्यायति । वयंतंव्यासंसदाह्रदाधीमहि । सत्यज्ञानमितिसंज्ञानंतद्ददातीतिसदाई
श्वरःअहंज्ञानप्रदोगुरुरितिभगवदुक्तेःसदाशब्दस्सोमपावतांकिंवंतः। सदिह्रत्सदाह्रत्तयासदाह्रदाईश्वरदृष्टचाह्रच्छब्दोद्दशावित्युक्तमधस्तात्
व्यवहिताश्छन्दसीत्युक्तेर्व्यवहितस्यापिह्रच्छब्दस्यसमासः। वेदरूपत्वादस्य तंकंयत्रत्रयाणांश्रुतिस्मृतीतिहासानांसर्गोऽमृषा सर्गोत्रप्राक
ट्ये। इतिहासपुराणानांव्यासःप्राकट्यकृन्मतइतिसिद्धांतदर्पणे। कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा। यतोव्यासस्यान्वयात्सेवनादितर
तइतरवत्प्रतीयमानोपिसूतःअर्थेषुसर्वार्थेष्वभिज्ञोजातः । यश्चाद्यस्यवेदस्यजन्माविर्भावंचकारेतिशेषः। चतुर्विधरूपेणाविश्चकार । व्यदधा
द्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधमितिवक्ष्यमाणत्वात् । यश्चव्यासःस्वराट्विष्णुरेव । व्यासोनारायणःस्वयमित्युक्तेः । कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिना
रायणंप्रभुम् । इतिपुराणांतरोक्तेश्च ॥ यआदिसनातनंब्रह्मतद्रूपंभागवतंकवयेविवेकवतेशुकायात्मजायतेनेवितस्तार । ससंहितांभागवतीं
कृत्वानुक्रम्यचात्मजम् ॥ शुकमध्यापयामासानिवृत्तिनिरतंमुनिः । इतिवक्ष्यति ॥ यत्रभागवतेसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति । तत्तात्पर्यान
नुगमादितिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तमपास्तंलोकानांकुहकमज्ञानंयेनतं । पुनःपरंनिजोपदेशेनसर्वपालकं । परःस्यात्सर्वपा
लकइत्यभिधानात् । पुनःसत्यंचिरंजीविषुगणितत्वाद्भगवदवतारत्वाद्वा ॥ इतिव्यासपक्षः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥
॥ अथ शुकपक्षः ॥ ॥ वयंतंशुकंधीमहि । ननुस्वपुत्रस्यशुकस्यध्यानंकथंव्यासःकृतवानित्यतआह ॥ किंभूतंपरंब्रह्मरूपंब्रह्मवित्त्वा

त्। ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः । ज्ञानीत्वात्मैवमेतमितिस्मृतेश्च अतएववसुदेवाद्यैर्ब्रह्मरूपत्वादेवश्रीकृष्णादीनांपुत्रतामाप्तानामपिस्तु
तिःकृतेतिज्ञेयम् । पुनःसत्यंसर्वदावर्तमानंमहायोगित्वात् । योगिनोहियोगबलेनसदातिष्ठंति । तदुक्तं योगिनांसर्वदास्थितिरितियोग
सिद्धांते । सतुमहायोगीतस्यसर्वदास्थितौशंकैवनोदेति । महायोगित्वंतुतस्यसांनिध्यात्तमहायोगिन्निितिपरीक्षिदुक्तेः । तस्यपुत्रोमहायो
गीसमदृङ्निर्विकल्पकः । इतिसूतोक्तेश्चज्ञायते ॥ पुनःकिंभूतंस्वेनधाम्नानिजेनप्रकाशेनस्वात्मानंदप्रकाशेननिरस्तंकुहकंजन्ममरणल
क्षणंयस्यतं । नसपुनरावर्ततइतिश्रुतेः । नजायतेम्रियतेवाकदाचिदितिस्मृतेश्च॥ज्ञानिनोजनिमृतीनस्तः । एतद्विशेषणंसत्यत्वेहेतुरेव ।
यःशुकःस्वराट्स्वयमेवराजतेप्रकाशतेइतिस्वराट् ॥ नत्वन्येन्यबोध्यतेकिंत्वज्ञैरप्ययंज्ञानीतिज्ञायतेकिंपुनर्विज्ञैरिति । अतएवस्नांतीभि
र्देवीभिस्तंनिरस्ताज्ञानंज्ञात्वैववस्त्राणिनपरिधत्तानीतितदग्रेस्फुटीभविष्यति ॥ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिदधुर्नसुत
स्यचित्रम् ॥ तद्वीक्ष्यपृच्छतिसुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिधानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः । इति॥ यश्चार्थेषुनिवृत्तिमार्गेष्वभिज्ञोज्ञाताकुंठमे
धस्त्वात् । प्रशांतमासीनमकुंठमेधसमित्युक्तेः।अत्रार्थशब्दोनिवृत्त्यर्थकः । यद्वाऽर्थेषुधर्मादिष्वभितोनियोजयंति । लोकानिति तथावनी
यस्त्वात् । धर्मार्थकाममोक्षांश्चमांयाचध्वंददाम्यहम् ॥ इतियःप्रवदेद्दातासवनीयानितिस्मृतइतिलक्षणात् ॥ तंकंयत्रत्रयाणांगुणानां
सर्गोदेहादिर्मृषातस्यात्मनिष्ठत्वात् । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयःकार्यमृषेति । ननुतस्यात्मनिष्ठत्वेदेहादिस्थितिःकथंतत्रवक्ष्यति ।
देहोपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः । इ
ति ॥ यश्चकवयेविदुषेपरीक्षिन्नृपायादिसनातनं ब्रह्मश्रीमद्भागवतंतेनेहृदास्नेहेन ॥ हृत्स्नेहेचसुहृद्दंधुमनोदृष्टिहरिष्वपि ॥ इत्यभिधानचिं
तामणेः सचकोंकणदेशेपरीक्षितेशापंश्रुत्वास्नेहात्तत्रागत्यतमुपदिदेशेतियोगवासिष्ठे ॥ यत्रसूरयोमुह्यन्ति यश्चशुकइतरतःप्रशांतमतिःकिं
भूतायजन्मादीनिजन्मस्थितिलयान्यस्यंतेक्षिप्यंतेतिरस्क्रियंतेऽनेनेतिजन्माद्यस्यज्ञानंतस्मैयततइतिजन्माद्यस्ययः । अत्रडप्रत्यय
स्ततश्चतुर्थ्यर्थेतसौकृतेजन्माद्यस्ययतइतिस्यात् । शुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताइतितदुक्तेरेवज्ञायतेतस्यज्ञानयत्नः । शुद्धंतुज्ञानमेवनहि

ज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः ॥ इतिशुकदेवपक्षः ॥ ४३ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ अथर्षभदेवपक्षः ॥ ॥ वयंतमृषभरूपंपरंपरमेशंसदासत्यंहृदाधीमहि ॥ परोरिपरमेशयोरितिहलायुधः तंकंयत्रर्षभेत्रयाणांक्रोधलोभमोहा
नांसर्गोमृषा । तस्यपारमहंस्याश्रमधर्मनिष्ठत्वेनज्ञानिवरत्वात् । लोभादयोयेबुधलिंगभावाइतिकृष्णंप्रतिजिष्णूक्तेरज्ञानिन्येवसंतीतिभावः ।
कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । किंचयतोयस्याद्यस्यादिराजस्यमनोरन्वयाद्वंशाज्जन्म । तथाहिमनोःप्रियव्रतस्तस्याग्नीध्रस्त
तोनाभिर्नाभेर्ऋषभइत्यग्रेवक्ष्यति । एतत्तेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ इतिमैत्रेयोक्तेर्मनोरादिराजत्वं यश्चेतरतोवस्तुतोविरक्तोप्यर्थेषु
प्रजापालनादिष्वभिज्ञोऽभिमतोनियोजकःलोकसंग्रहार्थत्वात् । वक्ष्यतिच । अथहभगवानृषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रंमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकु
लवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षयमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामात्मजानामात्मसमानांशतंजनयामास ॥ इति । किंच
भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतधर्ममाचरणेनो
पशिक्षयन्नतद्विदांशमउपशान्तोमैत्रःकारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंन्ययमयत् । यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनु
वर्ततेलोकइति । यःस्वराट्स्वस्मिन्राजयतिरागयुक्तान्करोतिलोकानितिस्वराट् । राजृरागेपिधातूनांनेकार्थत्वात् । तद्वक्ष्यतिभगवत
र्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथश्चनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्य्यनुसवनंविजृंभि
तस्नेहातिशयमंतरेण ॥ इति यश्चकवयेइतिछंदोरूपत्वादस्यबहुत्वेएकत्वात्कविभ्योविद्वद्भ्योनिजात्मजेभ्यआदिसनातनंब्रह्मज्ञानं । ना
यंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतविड्भुजांये ॥ तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनन्तं ॥ इत्यादिसप्तविंशतिश्लोकै
स्तेने । यस्मिन्नज्ञानेसूरयोपिमुह्यंति । पुनःकिंभूतंस्वेननिजेनपरमानंदरूपेणधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकालोकविस्मापकाःसिद्धयों
तर्द्धानपरकायप्रवेशाद्यायेनतं । योगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्द्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्य
नन्दत् । इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ॥ इत्यृषभपक्षः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ अथपृथुपक्षः ॥ ॥ वयंतंपृथुंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोनिश्चयोमृषासमः । समानोत्तममध्यमा
धमाःसुखेदुःखेचेतिभगवदुपदेशात्तत्रतथात्वमस्त्येव । यथोक्तग्राहित्वात् । कथंयथातेजआदिकार्यंमृषा । यतोयोजन्मनामवताराणामाद्य
स्यसर्वावतारादिभवस्यसनत्कुमारस्यान्वयात्सेवनादादिसनातनंब्रह्ममोक्षोपयोगिज्ञानमायेज्ञातवान्अयगतौअत्रप्रथमार्थेतासिः । सए
वप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः ॥ इत्युक्तेस्सनत्कुमारस्याद्यत्वमस्ति । जनिजन्मसमुद्भवाः ॥ भवावतारौप्रसवइतिकोशात् । यस्मि
न्ब्रह्मणिसूरयोमुह्यंति । किंभूतंब्रह्मइतरतइतरेष्वर्थेषुधर्मादिषुसत्यं त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ॥ तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यन्तिक
तयेष्यते ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ यश्चाभितःप्रजानांधर्मेनियोजनादभिज्ञः । तच्च सभ्याःशृणुतभद्रंवस्साधवोयइहागताः ॥ इत्यारभ्य
बहुभिःश्लोकैस्तच्चरितेस्फुटीभविष्यति । ज्ञानियोगेऽत्रज्ञेयः । यश्चस्वराट्चक्रवर्त्ती सएवमांहंतुमुदायुधःस्वराडितिपृथिव्युक्तेः । यःक
वयेकविभ्यस्तोतृभ्यःसूतादिभ्यःपरम्परमेशमेवस्तुत्यत्वेनतेनेप्रकाशितवान् । कवयइत्येकत्वंसामान्याभिप्रायेण । तच्चभोसूतहेमागधसौ
म्यबन्दिन्नित्युक्त्वासत्युत्तमश्लोकगुणानवादेजुगुप्सितंनस्तवयन्तिसभ्याइत्युक्त्वाचकर्मभिःकथमात्मानंगापयिष्यामबालवत्॥ इत्यंतेनस्फु
टयिष्यंतिकिंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तादूरीकृताःकोर्भूमेर्हकाआच्छादकाःपर्वतायेनतं योलीलयाद्रीन्स्वशरासनकोव्याभिंदन्समांगा
मकरोदितिवक्ष्यमाणत्वात् । कुंहतीतिकुहाअत्राच्छादनार्थाद्धेतेर्डस्ततःस्वार्थेकः ॥ इतिपृथुपक्षः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥
॥ अथध्रुवपक्षः॥ ॥ वयंतंध्रुवंधीमहिसदाहृदामनसा । तंकंयत्रत्रयाणांसुरुच्युत्तमोत्तानपदांसर्गोरज्यादानरूपोमृषा । यथातेजआ
दिकार्यंमृषा । तच्चतच्चरितेस्फुटंभविष्यति । तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोदाहृतानि । यतःयस्यान्वयादाद्यस्यादिराजस्यपृथोर्ज
न्मासीत् । अयंतुप्रथमोराज्ञांपुमान्प्रथयिताशयःपृथुर्नामेत्युक्तेः । सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंश्रुत्वादिराजस्ययशोविजृंभितम् ॥ किं
चेत्यादिराजेननुतःसविश्वदृगित्यादिवाक्यात्पृथोरादिराजत्वं । योध्रुवइतरतोनैष्ठिकान्नारदादर्थेषुभगवत्प्राप्तिलक्षणेष्वभिज्ञोज्ञातायश्चस्वे
निजेपदेराजतइतिस्वराट्स्वमात्मानंराजयतिसर्वोत्कृष्टत्वेनेतिवा । यआदिकवयेआदिकविंप्राप्तुंब्रह्मतपस्तेनेकिंभूतंपरमुत्कृष्टंयत्तपसासर्वे

निरुच्छ्वासःसंतोहरिमापुःतदेवाहयद्येनतपसादेवाःसूरयोपिमुह्यंति। तद्वक्ष्यतिनैवंविदामोभगवत्प्राणरोधंचराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः॥ विधे
हितन्नोवृजिनाद्विमोक्षप्राप्तावयंत्वांशरणंशरण्यम् ॥ इति । तपसःपरत्वंतुमाभैष्टबालंतपसोदुरत्ययादितिदेवाश्वासनहरिवाक्यान्निश्चीय
ते। किंभूतंसत्यंध्रुवत्वादेवध्रुगतिस्थैर्ययोरितिधातोर्ध्रुवइति। ध्रुवोयोगेहरौकालेध्रुवःस्यात्सर्वदास्थिरइतिकोशात्। पुनः किंभूतंस्वेनधाम्नाते
जसानिरस्ताःकुहकामायिनोयक्षायेनतं । एतदप्यग्रेस्फुटंचतुर्थस्कंधे इति ध्रुवपक्षः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥
॥ अथनरनारायणपक्षः॥ ॥ वयंतंनरनारायणरूपंपरंपरमेशंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गःकार्यंमृषा। का
मंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्याक्रोधंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम्॥ सोयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ॥ इतिवक्ष्यमा
णत्वात् । एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिबोधकमितिन्यायेनलोभोपितत्रनास्तीतिध्येयं । यद्वात्रयाणांमदनमारुतदेववधूनांसर्गस्तन्मोहन
निश्चयोयत्रमृषा। तेतत्रमुधायत्नाबभूवुः । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयःपरिणामोमृषा । यश्चार्थेष्वाद्यस्यचतुर्वर्गेष्वाद्यस्यधर्मस्य
सकाशाज्जन्मान्वयात् । धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । किंभूतस्याद्यस्यईन्का
मांस्तरत्यनेनेनेतीतरःसर्वधर्मादवाप्यतइतिवाक्यात् । तस्यतथाषष्ठचर्थेतसिः । यतःस्वराट्इंद्रःइतरतइतरेकामादयश्चतत्रसुरितिशेषः।
माभैष्टभोमदनमारुतदेववध्वः । शक्रस्तत्रासविस्मितइत्येकादशेतच्चरितेश्रवणात् । इत्थमितरतइतिनाद्यस्यविशेषणम् । यश्चाभिज्ञःयः
सर्वज्ञःसर्वविदितिश्रुतेः। यद्वास्वराट्स्वतन्त्रःअन्येदेहादयस्तत्परतंत्राः । तदुक्तंमार्कंडेयेनद्वादशे । किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोसुःसंस्पं
दतेनमनुवाङ्मनइंद्रियाणि । स्पंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयोश्चस्वस्याप्यथापिभजतामसिभावबंधुः ॥ इति । यःकवयेनारदायआदिसना
तनंब्रह्मवेदस्तुतिरूपंतेने। तच्च ॥एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियइत्यारभ्य तस्मैह्यवोचद्भगवानृषीणांशृण्वतामिदम्॥योब्रह्मवादःपू
र्वेषांजनलोकनिवासिनामित्याद्युक्त्वाच॥धारयंश्चरगांकामंकामानांभंजनंनृणाम् ॥ इत्यंतेनतेने । यस्मिन्वेदस्तुतिरूपेब्रह्मणिसूरयोपिमु
ह्यंति यद्दर्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोजपरायतंते ॥ इतिद्वादशेमार्कंडेयोक्तेब्रह्मादीनामपिनिगममोहश्चेत्काकथान्येषांसूरी

णामिति । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तास्तिरस्कृताःकुहकाइंद्रप्रेषिताःकामाद्यायेन । यद्वानिरस्ताःस्वसेविनांसुरकृतांतरायरूपाःकु
हकायेनतंतद्वक्ष्यत्येकादशे । त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंतरायाःस्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्वभागान्ध
त्तेपदंत्वमविताचदिविघ्नमूर्ध्नि ॥ इति । पुनःकिंभूतंसत्यंसर्वदैकरसत्वेनाविद्यमानम् । तद्वक्ष्याति । कर्त्तास्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदे
हगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृश्यस्यगुणैर्नदूष्यतेतस्मैनमोसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ इतिनारदःपंचमे ॥ इतिनरनारायणपक्षः ॥ ४७ ॥
अथहंसावतारपक्षः ॥ वयंतंहंसावतारंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांजाग्रदादीनांसर्गोमृषानवस्तुतः । तदुक्तंतेनैव असत्त्वादात्मनोन्ये
षांभावानांतत्कृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा ॥ किंच एवंविमृश्यगुणतोमनसस्त्र्यवस्थामन्माययामयिकृताइत्यादि ।
कथंतेजोवारिमृदांविनिमयोऽन्यथात्वंमृषा । यश्चाद्यस्यब्रह्मणइतरतश्चेतरेषांसनकादीनांहेतोर्जन्मान्वयात् । तद्वक्ष्यत्येकादशेसएव एवं
पृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः । समामचिंतयद्देवःप्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहंहंसरूपेणस
काशमगमंतदा ॥ दृष्ट्वामांतउपाव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वाप्रपच्छुःकोभवानिति ॥ इति यतश्चस्वराड्ब्रह्माऽर्थेषुज्ञा
तव्यार्थेष्वभिज्ञोजातःइतरतइतरेसनकादयश्चार्थेष्वभिज्ञाजाताः वचनव्यत्यासेनान्वयोत्र। चक्राक्षन्यायेनेतरतइत्यनेकत्रसंबध्यते । इतिमे
छिन्नसंदेहामुनयःसनकादयःइत्युक्तेः । यश्चादिकवयेब्रह्मणेइतरतइतरेभ्यःसनकादिभ्यश्चब्रह्मज्ञानंतेने । द्वितीये तुभ्यंचनारदभृशंभगवा
न्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ॥ ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसेवइतिब्रह्मोक्तेः । इत्यहंमुनिभिःपृष्ट
स्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमेइत्यारभ्यमयैतदुक्तंवोविप्राइत्यंतग्रंथेनैकादशेतदुक्तेश्च यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूर
योब्रह्मसनकाद्याश्चमुह्यंति तदुक्तमेव गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो ॥ इत्यादिना। किंभूतंतंस्वेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तंकुहकंब्रह्मा
दीनामज्ञानंयेनतं । पुनः किंभूतंपरंसत्यमात्यंतिकंसत्यंसत्यादीनामधिष्ठानत्वात् । अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः । परायणं
द्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यचेत्यादितदुक्तेः ॥ इतिहंसावतारपक्षः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ यमुनाप्रवाहपक्षः ॥ ॥ वयंतंयमुनाप्रवाहंधीमहिसदाह्वदा । तंकंयत्रत्रयाणांसर्वतीर्थस्नानसर्वदानसर्वदेवयजनानांसर्गोमृषासत्यः । स्नातंवैसर्वतीर्थेषुतेनेष्टंसार्वदैवतम् ॥ दत्तानिसर्वदानानियःकालिंदींनिषेवते ॥ इतिव्रजमाहात्म्ये ॥ कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोया थार्थ्यममृषा । यतःयत्रप्रवाहेस्वराट्श्रीकृष्णःआद्यस्यनिजपितुर्नंदस्यजन्माविर्भावमन्वयात् आप कदाचित्तत्रमग्नंनंदंतत्रैवश्रीकृष्णःप्रा पेति । किंभूतःस्वराट्अर्थेषुकर्तव्येष्वभिज्ञःयःयमुनाप्रवाहःकवयेविदुषेऽक्रूरायइतरतइतरेभ्योनंदादिगोपेभ्यःआदिसनातनंब्रह्मसगुणंनि र्गुणंच ब्रह्मरूपंतेनेध्यानेप्रकाशितवान् । दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरम् ॥ सत्यंज्ञानमनंतंचब्रह्मज्योतिःसनातनम् ॥ यदि पश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः ॥ इत्यादिश्रीदशमोक्तेः । भूयस्तत्रापिसोद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरे ॥ इत्यारभ्ययावच्चत्वारिंशाध्या यसमाप्तितद्वृत्तोक्तेश्च।ननुकृष्णएवाक्रूरगोपेभ्योब्रह्मतेनेनतुयमुनाप्रवाहइतिचेदाह। कृष्णवामांगसंभूतायमुनाकृष्णरूपिणी । इतिसंहितोक्ते र्यमुनाकृष्णयोरभेदएव। नजलंयमुनावारिसाक्षाद्ब्रह्मैवतज्जलमित्यादिपुराणादपि तथायत्रब्रह्मणियमुनाप्रवाहेवासूरयोपिमुह्यंतिप्रवाहेमोह स्तुतत्रजलबुद्धिरेव । किंभूतंप्रवाहंस्वेनधाम्नाश्रयेणकृष्णेननिरस्तोनिष्कासितःकुहकःकपटरूपःकालियोयेनतंतथा। पुनःकिंसत्यंसत्यलो कंपातीतिसत्यंपोब्रह्म । खप्रत्ययोत्रपातेः । सत्यंपोरौतिअत्र नौमीड्यतेभ्रवपुषेतडिदंबरायेत्यादिप्रकारेणस्तुतिरूपंशब्दंकरोतीतिसत्यंप रस्तंतथा । ततोनुज्ञाप्यभगवान्स्वभुवंप्रागवस्थितान् ॥ वत्सान्पुलिनमानिन्येइत्युक्तेर्यमुनातटब्रह्मणस्तुतिःकृता॥इतियमुनाप्रवाहपक्षः ॥

॥ अथपुष्करतीर्थपक्षः ॥ ॥ वयंतंपुष्करतीर्थंसदाह्वदाधीमहि तंकंयत्रत्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्रपुष्कराणांतन्नामकसरसांसर्गोमृषाकथंयथा तेजआदीनामविनिमयःस्वभावावस्थितिरमृषा । यतोयस्यपुष्करस्यान्वयात्सेवनात्स्वराट्ज्ञानी।अर्थेष्वभिज्ञश्चभवति । किंभूतस्ययतः जन्मशब्देनोपलक्षणभूतेनस्थितिभंगावपिग्राह्यौ । जन्माद्यतेनाश्यतेऽनेनेतिजन्माद्यः । अत्तेर्नाशेघ्यण् । तस्यजन्माद्यस्य । पुनःकिं भूतस्ययःकामास्तीर्यंतेऽनेनेतीतरस्तस्येतरतः । षष्ठचर्थेतसिरुभयत्र । एतद्विशेषणद्वयंस्वाराज्यार्थाभिज्ञत्वदानेहेतुभूतमिति । सर्वे पांचैवतीर्थानांगुरुंपुष्करतीर्थकम् ॥ सेवतेयोनरोनित्यंसज्ञानीचार्थभाग्भवेत् ॥ कार्तिकेतुविशेषेणतत्रापिभीष्मपंचके ॥ दर्शनात्स्पर्श

नात्पानात्स्मरणात्सर्वपापनुत् ॥ पुष्करःसर्वतीर्थेषुब्राह्मणोजातितोगुरुः ॥ इतितन्माहात्म्ये । यःपुष्करआदिकवयेब्रह्मणेपिब्रह्मज्ञानंतेने
ब्रह्मणापितत्रयज्ञरूपंतपस्तप्तंतेनैवसर्वज्ञानमाप्नोतिपुराणांतरेप्रसिद्धेः यस्मिन्पुष्करेसूरयोपिशास्त्रज्ञाअपिनास्तिकप्रभृतयोमुह्यंति । जल
सामान्यभ्रांत्यातंनसेवंतइतिभावः ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नाजगतिप्रसिद्धेनतेजसानिरस्ताः कुहकानास्तिकायेनतं । यद्वास्वसेविनांनिरस्तं
कुहकंपापंयेनतंसत्यंब्रह्मरुद्रादीनांसत्यानांतपोभूमित्वात् । ब्रह्मणाशंभुनेंद्रेणविष्णुनाप्रभविष्णुना । अन्यैः सुरैर्मुनिगणैर्नारदाद्यैश्चसर्वतः ।
तपःकृतंपुष्करेषुततःसत्योनसंशयः ॥ पुनः परंसर्वोत्तमं । पुष्करान्नपरंतीर्थंविद्यतेभुविभारत ॥ सर्वतीर्थव्रजश्चात्रवसत्येवनसंशयः ॥ इत्या
दिबहुधाप्रपंचितंवाराहादिपुराणेष्वेतन्माहात्म्यम् ॥ इतिपुष्करतीर्थपक्षः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥
अथप्रयागराजपक्षः ॥ वयंतंप्रयागराजंतीर्थंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांगंगायमुनासरस्वतीप्रवाहानांसर्गोऽमृषासत्यः । तेजोवारि
मृदांसत्यरूपंयथाऽमृषा । यतोयस्यप्रयागस्याद्यस्यब्रह्मणःसकाशाज्जन्मप्राकट्यमासीत् । पापौघभूमिभारस्यदाहार्थंवैप्रजापतिः ॥ प्रयाग
राजंविदधेप्रजानांचहितेस्थितः ॥ किंचसितासितातुयाधारासरस्वत्याविगर्भिता ॥ सामार्गंब्रह्मलोकस्यसृष्टिकर्तासमर्जताम् इतिपाद्मोक्तेः
द्वयोर्नद्योस्तिसृणांवायोगःप्रोक्तःप्रयागकइतिस्कांदेतल्लक्षणमपीयतेच । पुनः यतोयस्यान्वयात्सेवनात्स्वराडिंद्रोऽर्थेषुनिधिष्वभिज्ञोभो
क्ताजातः । धनकामःपुराशक्रःस्नातोत्रैवद्विजोत्तम ॥ धनदस्यनिधीन्सर्वान्संजहारस्वमायया ॥ इतिपाद्मे ॥ यःप्रयागआदिकवयेब्रह्मणेइतरत
इतरेभ्योपिब्रह्मअनेकपदार्थान्तेने । ब्रह्मसर्वपदार्थेपीतिकोशादत्रब्रह्मशब्दोऽनेकपदार्थपरः । इष्ट्वात्रैवमहायज्ञैःसृष्टिकामःप्रजापतिः ॥ अवाप
सृष्टिसामर्थ्यंततःसृष्टिंचकारसः ॥ अत्रनारायणः स्नातः पत्नीकामःसितासिते ॥ तदैवलब्धवांल्लक्ष्मींभार्याममृतमंथने । उषित्वात्रैवषण्मासा
न्स्नात्वावेण्यांयथेच्छया ॥ त्रिपुरंघातयासबाणेनैकेनशूलधृक् ॥ अस्मिन्क्षेत्रेपुराविप्रक्षेत्रेशस्यापरोक्षताम् ॥ योगस्यफलभूमिंतुलेभि
रेसनकादयइत्यादिपाद्मोत्तरखंडेप्रोक्तत्वात् यस्मिन्प्रयागेसूरयोनास्तिकामुह्यंति । सूरीश्रीधनपंडितावितिहैमाद्रौ । किंभूतंस्वेनधाम्नास्व
तेजसानिरस्तंस्वसेविनांचित्रपिशाचप्रेतपंचकन्यादीनांकुहकंपिशाचत्वादिकारणीभूतंपापंयेनतं । पुनः सत्यंसर्वदास्थितं । आविर्भावति

रोभावैक्षेत्रस्यास्यनसंशयः॥कल्पेकल्पेप्रजायेतेसत्यंतेनद्विजोत्तमइतिपाद्मात् । परंसर्वोत्कृष्टंस्वर्गमोक्षहेतुत्वात् । तथाचश्रुतिः। सितासि
तेसरितेयत्रसंगतेतत्राप्लुतासोदिवमुत्पतंति ॥ येवैतन्वाविसृजंतिधीरास्तेवैजनासोअमृतत्वंभजंते ॥ इति । स्मृतिरपि वातांबुपर्णाशनदे
हशोषणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसंचितैः ॥ योगैश्चसंयांतिनरानतांगतिंस्नानात्प्रयागस्यहियांतियांगतिमिति।माघेविशेषतःसेव्यःप्रयाग
स्स्वाहितेप्सुभिः ॥ इतिप्रयागपक्षः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकुरुक्षेत्रपक्षः । वयंतत्कुरुक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांजलस्थलांतरिक्षमृत्यूनांसर्गः मृषाएकफलत्वात् ॥ भागीरथ्यांजले
मुक्तिर्वाराणस्यांजलेस्थले ॥ कुरुक्षेत्रेत्रिधामुक्तिरंतरिक्षेजलेस्थले॥इतितन्माहात्म्योक्तेः।यतोयस्यान्वयात्सेवनादर्थेषुधर्मार्थकाममोक्षेष्वा
द्यस्यधर्मस्यजन्मभवाति । तस्यधर्मक्षेत्रत्वात् । तस्यधर्मक्षेत्रत्वंतु धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेइतिभारतोक्तेः यद्यपिधर्मक्षेत्राणिबहूनिपुष्करप्रयागा
दीनिसंतितथाप्यस्यैव । तीर्थेष्वन्येषुयद्धर्मंसहस्रगुणितंहितत् ॥ कुरुक्षेत्रेकृतस्यैवधर्मस्यवृद्धिरादरात् ॥ त्रयोदशदिनंयावत्त्रयोदशगुणा
भवेत्॥सहस्रगुणितावृद्धिः पुण्याहेपुण्यकर्मणाम्॥सहस्रदिनपर्यंतंभूपतेस्यान्नसंशयः॥सूर्योपरागेऽनंतास्यात्कुरुक्षेत्रेनसंशयः॥इतितन्माहा
त्म्योक्तेः।प्राधान्येनधर्मक्षेत्रत्वमिति । किंचयतः यत्रस्वराट्ब्रह्माजातइतिशेषः ॥ तच्चपृथूदकेब्रह्मयोनिनाम्नातीर्थंप्रसिद्धं । किंभूतोऽभिज्ञः
सर्गनिर्माणेकुशलः । यःकुरुक्षेत्रदेशआदिकवयेवसिष्ठायइतरतइतरेभ्यःकपिलमार्कंडेयादिभ्योब्रह्मतपस्तेने । तेषांतपःस्थलानिकुरुक्षेत्रे
प्रसिद्धानि ।यस्मिन्कुरुक्षेत्रेसूरयःदेशसामान्यभ्रांत्यामुह्यांति।कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयः । किंभूतंमृषास्वेनधाम्नारजसानिरस्तंकुहकंदु
र्गतिरूपंदुष्कृतानांयेनतत्तथा । तेजोधामगृहंधामरजोवाधामकीर्तितमित्यभिधानचिंतामणेरजोपिधामार्थकं । पांसवोपिकुरुक्षेत्राद्वायुना
समुदीरिताः । अपिदुष्कृतकर्माणंनयंतिपरमांगतिम् । इतिभारतात् । किंभूतंसत्यंसत्यरूपवेदविहितं । कुरुक्षेत्रंदेवयजनमितिशतपथ
श्रुतेः । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मसदनत्वात् । तथाचश्रुतिः । बृहस्पतिरुवाचयाज्ञवल्क्यंयदनुकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वभूतानांब्रह्मसदनमि
तिजाबालश्रुतिः ॥ इतिकुरुक्षेत्रपक्षः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथमायाक्षेत्रपक्षः । वयंतन्मायाक्षेत्रंहृदाधीमहि । तत्किंयत्रकनखलहरिद्वारकुब्जाम्रकक्षेत्राणांसर्गोऽमृषा । कथंयथाऽविनिमयोऽमृषा
मायाक्षेत्रंसमाख्यातंहरिद्वारेसुपुण्यजे ॥ इति।ब्रह्मणःस्थानतोयावद्योजनानिदशद्वयम् । इतिस्कांदे॥इदंक्षेत्रंमहापुण्यंयावद्वैयज्ञभूमिका॥
यत्रमायानिमित्तंहिजातंसर्वंप्रजापते।तस्मादिदंमहाक्षेत्रंमायासंज्ञंभविष्यति॥इतिच।यत्रतेजोवारिमृदामाद्यस्यतेजसस्सर्वदेवतेजोरूपस्य
माया ईहस्यजन्ममायापरपर्यायदुर्गायादेहोयथातेजोरूपंतथाप्रपंचितंमार्कंडेये । ततोतिकोपपूर्णस्यचक्रिणोवदनात्ततः ॥ निश्चक्राममम
हत्तेजोब्रह्मणःशंकरस्यच।इत्यारभ्यान्येषांचैवदेवानांसंभवस्तेजसांशिवाइत्यंतग्रंथेन । यस्यान्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्कृतकृत्योभवेत् । द
र्शनादस्यतीर्थस्यकृतकृत्योभवेन्नरइतिस्कांदे।इतरतइतरोपितथार्थेष्वभिज्ञः सर्वार्थदत्वादस्यसर्वार्थदमिदंक्षेत्रमितिस्कांदे।इतरेषांशंबूकप्र
भृतिशूद्रादीनामपितथात्वंप्रपंचितंचैतन्माहात्म्ये । योदेशोमायाक्षेत्ररूपः कवयेविवेकिनेविदुरायादिसनातनंब्रह्मतेने । यद्यपिद्वारिद्युन
द्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधमित्यादिनामैत्रेयसंगतिंविदुरस्योक्त्वामैत्रेयस्तस्मैश्रीभागवतरूपंब्रह्मतेनेसोहंनृणांक्षुल्लसुखाय
दुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य।प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणमित्यादिनातथातत्रक्षेत्रेस्थितत्वात्त्तेनैवदत्तं। यथाविद्यादत्ताकाशिकयाधनंदत्तंपुरेणमे
इतिकाश्यामधीतोविद्यांकाशीदत्तांमन्यते तथात्रापिमायाक्षेत्रेप्राप्तंज्ञानंतेनैवदत्तमितिबोध्यं । यद्यस्मिन्क्षेत्रेसूरयोविद्वांसोपिपूर्वदु
ष्कृतवशान्मुह्यंति श्रद्धांनकुर्वंति । किंभूतंक्षेत्रं स्वेनधाम्नाप्रतापेननिरस्तंकुहकमस्माच्चित्तादीनांचौर्यादिलक्षणंयेनतंएतद्वृत्तमेतन्मा
हात्म्येप्रपंचितमिति।पुनःकिंभूतंसदासत्यंनकदाचिदप्यसत्फलदं। पुनःपरंसर्वोत्कृष्टमनेकेशलिंगतीर्थशिलादिभिरधिष्ठितत्वान्महाफलदामि
तिईशलिंगानिश्रीभरतलक्ष्मणमूर्त्त्यादीनि। यद्वादक्षेश्वरराजराजेश्वरतिलभांडेश्वरबिल्वकेश्वरनीलेश्वरभूतेश्वरादीनितीर्थानिविष्णुती
र्थकुशावर्तादीनिशिलानारायणीशिलाद्याअत्रसंति ॥ इतिमायाक्षेत्रपक्षः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥ ॥
अथायोध्याक्षेत्रपक्षः ॥ वयंतदयोध्याक्षेत्रंधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांभक्तिज्ञानवैराग्याणांसर्गःस्थितिरमृषा । यद्वातिसृणांकौशल्याकै
कयीसुमित्राणांसर्गोऽमृषा । तथातेजोवारिमृदामविनिमयस्तात्त्विकंरूपममृषा । यतोयत्राद्यस्यश्रीरामस्यजन्माभूत् इतरतइतरेषांभर

तलक्ष्मणशत्रुघ्नानांचजन्माभूत् । चपुनः यतोन्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्स्वर्गीभवति। यदिस्वर्गोबहुमतस्तवराजन्नहिवर्तते । मयिवासंकुरु
ष्वेत्ययोध्यामाहात्म्येकुशंप्रत्ययोध्योक्तेः । अभिज्ञश्चभवत्यर्थेषुधर्मादिषु । धर्माअर्थाश्चकामाश्चमोक्षोप्यथवरानने । अयोध्यावासतः सं
तीतिरुद्रयामले। यत्क्षेत्रंकवयेऽतिविदुषेश्रीयमराजायहृदाप्रीत्याब्रह्मवरंतेने ब्रह्मशब्दोत्रवरे। वरंब्रह्मबृहद्ब्रह्मब्रह्मतीर्थंतपस्तथेतिकोशात् ।
वरं ब्रूहिमहाबुद्धे प्रीताहतेनसंशयः ॥ यदर्थमागतोसित्वंतन्ममाग्रेप्रकथ्यताम् ॥ इतियमस्तुतिप्रीतायोध्यायाःयमंप्रत्युक्तेः । यद्वाब्रह्मको
थंस्तीर्थंतेने । यमस्थलेतिविख्यातंस्थानंतेसरयूतटे ॥ ऊर्जेमासिसितेपक्षेद्वितीयायांतुयेयम ॥ स्नास्यंतितत्रतीर्थेवैतेषांतवभयंनहि ॥
इतितन्माहात्म्येतदुक्तेः । यस्मिन्क्षेत्रेयेसूरयस्तेऽमुह्यंतिमोहंनप्राप्नुवंति । हृदाऽयेइतिपदत्रयंछित्त्वाअमानोनाःप्रतिषेधेइत्यव्ययेष्वका
रोव्ययंनार्थेबोध्यं। किंभूतंक्षेत्रंस्वेनधाम्नाप्रतापेनसदानिरस्ताःकुहकालुंपकशंकुलुंठकजंतुहधर्महप्रभृतयस्तैलकाराद्यायेनतत्तथा । एत
द्वृत्तमयोध्यामाहात्म्येऽतिविस्तृतं। पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यनामकं। विष्णोराद्यापुरीसत्यातस्यामाहात्म्यमीदृशमितिचित्रगुप्तंप्रतियमोक्तेः॥
वैकुण्ठमध्येयत्प्रोक्तमयोध्यानगरंशुभमित्यादिनावैकुण्ठस्थानादिहसत्यायोध्यानगरमेवमन्वर्थंब्रह्मणा विष्णुंप्रार्थ्यभुव्यानीतमितिप्रसिद्धंत
न्माहात्म्ये। पुनःपरंसर्वोत्कृष्टं। तदुक्तमयोध्यामाहात्म्ये । विष्णोःपादमवंतिकांगुणवतींमध्येचकांचींपुरींनाभिंद्वारवतींपठंतिहृदयंमाया
पुरींयोगिनः ॥ ग्रीवामूलमुदाहरंतिमथुरांवाराणसींनासिकामेतद्ब्रह्मपदंवदंतिमुनयोयोध्यापुरींमस्तकम् ॥ इतिमस्तकस्थानीयायोध्या
याःसर्वोत्कृष्टतायांनसंशयोऽस्तीतिभावः । अथायोध्यापदार्थमाह । अकारोवासुदेवोस्तियकारस्तुप्रजापतिः ॥ उकारोरुद्ररूपस्तुते
ध्यायंतियतस्तुताम् ॥ ततोयोध्यासमाख्यातामुनिभिरर्थवेदिभिः ॥ सर्वोपपातकैर्युक्तैर्ब्रह्महत्यादिपातकैः ॥ नयोध्यासर्वतोयस्मात्ता
मयोध्यांततोविदुः ॥ विष्णोराद्यापुरीचेयंक्षितिंनस्पृशतिप्रिये ॥ विष्णोःसुदर्शनेचक्रेस्थितापुण्यांकुरासदा ॥ यत्रसाक्षात्स्वयंदेवोविष्णु
र्वसतिसर्वदा ॥ सहस्रधारामारभ्ययोजनंपूर्वतोदिशि। पश्चिमेचतथादेवियोजनंसंमतोवधिः॥ दक्षिणोत्तरभागेतुसरयूतमसावधि ॥ एतत्क्षे
त्रस्यसंस्थानंहरेरंतर्गृहंस्मृतम् ॥ मत्स्याकृतिरियंभद्रेपुरीविष्णोरुदीरिता ॥ पश्चिमेतस्यमूर्द्धातुगोप्रताराश्रितःप्रिये ॥ पूर्वतःपुच्छभागो

हिदक्षिणोत्तरमध्यगः॥एतत्क्षेत्रस्यसंस्थानंमयासुंदरिवर्णितम्।इति॥सृष्टयादौब्रह्मणस्तपसातोषितविष्णुनेत्राज्जलंपपाततच्चब्रह्मणाकमंड
लौधृतंतज्जलन्यासार्थंपुनर्मनसामानसंसरोरचयित्वातज्जलंतत्रसंस्थाप्यसृष्टिंचकारततस्वनगरशोभार्थंनद्यर्थंइक्ष्वाकुप्रेषितवसिष्ठेनमानसा
तज्जलंनदीरूपेणाविर्भूतंसरयूसंज्ञमयोध्यायामानीतमितिसाकेतमाहात्म्येस्थितम् ॥ इत्ययोध्यापक्षः ॥ ९४ ॥
॥ अथकाशीक्षेत्रपक्षः ॥ ॥ वयंतत्काशीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि। तत्किंयत्रतिसृणांगंगावाराणसीमनकर्णिकानामापगानांसर्गोऽमृषातासां
तत्रसत्त्वात्।यद्वात्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोमृषासर्वेषामेकगतिभाक्त्वात्।येवाद्विजाग्र्याःश्वपचाश्चनिंद्यायेचक्रवर्त्तिष्वपिधर्मरूपाः॥
येवादरिद्राःपरमार्थभाजःसमानरूपांगतिमाप्नुवंति ॥ इतिकाशींप्रस्तुत्योक्तंब्रह्मवैवर्त्ते । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । यतोय
स्यान्वयात्सेवनाद्यइतरतइतरोपिजंतुःसोप्यर्थेषुमहावाक्यार्थेष्वभिज्ञःसन्ज्ञानीभूत्वास्वराट्ब्रह्मैवभवति । अविमुक्तंवैदेवानांदेवयजनंसर्वे
षांभूतानांब्रह्मसदनमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनामृतोभूत्वामोक्षीभवतीतिजाबालश्रुतेः। सर्वान्जंतून्मोचयेदंत
कालेविश्वेशोत्रश्रोत्रमंत्रोपदेशात् । इतिस्मृतेश्च। आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयत्किंचिज्जीवसंज्ञितम् ॥ चतुर्षुभूतग्रामेषुकाश्यांतन्मुक्तिमाप्स्यति।
इतिकाशीखंडाच्च ॥ किंभूतस्ययतःजन्माद्यतेनाश्यतेऽनेनेतिजन्माद्यंतस्यजन्माद्यस्य। पुनःपुनर्जन्मनिवर्त्तकस्य। यःकाश्यांमृतिमाप्नो
तिनपुनर्जायतेसना।इतिकाशीमाहात्म्ये॥यत्क्षेत्रंकंसुखंवीयतेनश्यतेऽत्रेतिकवयस्तस्मिन्कवयेमरणावसरे शतवृश्चिकदंशस्यपीडायादृक्
प्रजायते ॥ देहात्प्राणवियोगेतुतादृक्पीडानसंशयइत्युक्तेः। कोपपदाद्वीयतेऽधिकरणेरप्रत्ययः। आदिसनातनंब्रह्मतेने।शिवद्वारातारकंप्रका
शितवदित्यर्थः॥ तदुक्तंकाशीखंडे। ब्रह्मज्ञानेनमुच्यंतेनान्यथाजंतवःक्वचित्॥ ब्रह्मज्ञानंतदेवाहंकाशीसंस्थितिभागिनाम्।दिशामितारकंप्रां
तेमुच्यंतेतेतुतत्क्षणात् । इति ॥ तारकंकिमितिचेत्प्रणवमेवतदवेहि । तदुक्तंकाशीखण्डे। नवर्ण्यतेकैःकिलकाशिकेयंजंतोःस्थितस्यात्रयतो
तकाले॥पचेलिमैःप्राक्तनपुण्यभारैरोंकारमोंकारयन्तींदुमौलिः। इति॥ प्रणवंतारकंब्रूतेकाश्यांदेवोमहेश्वरः।इत्यन्यत्रापि॥क्वचित्तुशिवशिवे
त्युपदेशाम्यहंतदेतिद्विरावृत्ताशिवशब्दस्तारकतयोक्तः । पाद्मेतुश्रीरामरामरामेतिएतत्तारकमुच्यते । इतिश्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तोरामश

ब्दस्तारकतयोक्तः ॥ पेयंपेयंश्रवणपुटकैरामनामाभिधेयंध्येयंध्येयंमनसिसततंतारकब्रह्मरूपम् ॥ जल्पंजल्पंप्रकृतिविकृतौप्राणिनांक
र्णमूलेवीथ्यांवीथ्यामटतिजटिलेःकोपिकाशीनिवासीत्यन्यत्रापिरामनामैवतारकशब्देनोच्यते ॥ तथाचप्रणवाधिकारिणांसर्वेषांप्रणवोप
देशएवतदनधिकारिणांशैवानांशिवमंत्रोपदेशः ॥ वैष्णवानांतुराममंत्रोपदेशःशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिश्रुतेः शिवइतिशब्दस्यरमंते
योगिनोस्मिन्निितिनिर्वचनेनरामशब्दस्यापिचाद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वान्नताभ्यांमोक्षफलकतद्बोधानुपपत्तिशंकापीत्यपिकेचित्।
अस्मिन्मतेक्षुद्रजंतूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव ॥ तेषांफलोन्मुखेनकेनचिद्दुष्टेनकर्मणाक्षुद्रजन्मोपपत्तिरनादिभवसंचितासंख्यपुण्यैः
काश्यांमरणेमुक्तिरितिध्येयं ॥ ननुप्रणवेनकथंब्रह्मात्म्यैक्यबोधइतिचेच्छृणु।अकारोकारमकारवाच्यान्विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्व
रान्ज्ञात्वाप्रथमंविश्वंवैश्वानरत्वेनाहमेववैश्वानरोस्मीतिविभाव्यततस्तैजसंसूत्रात्मत्वेनाहमेवसूत्रात्मास्मीतिविभाव्यपश्चात्प्राज्ञमीश्वर
त्वेनाहमेवेश्वरोस्मीतिविभाव्यानंतरंसमष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यंपरंब्रह्माहमस्मीतिसर्वात्मत्वेनविभाव्यपश्चान्मन
स्येकाग्रतामापन्नेस्थूलसूक्ष्मादिसर्वंजगत्सोपानावरोहणन्यायोक्तक्रमेणानिर्विशेषेब्रह्मणिविलाप्यैकाग्रेणमनसास्वस्यब्रह्मत्वंसाक्षात्करोती
ति।यद्वातद्योहंसोसौयोसौसोहमित्यत्रसशब्देनपरमात्मोच्यतेअहंशब्देनप्रत्यगात्मावगम्यते ततश्चसमानाधिकरणयोःसोहमित्यनयोःपर
मात्माहमित्यर्थस्तथाप्रणवस्यापिसोहमित्यस्यैवप्रणवत्वेननिपातनात्।तथाहिसोहमित्यस्यपृषोदरादित्वेनानिपातनात्सकारहकारलोपेकृ
तेपरिशिष्टयोरेमित्यनयोरेङःपदांतादतीतिपूर्वरूपैकादेशात्मकंसंधिंकृत्वोच्चारणेओमितिशब्दोनिष्पन्नः । तदुक्तंसकारंचहकारंचलोपयि
त्वाप्रयोजयेत् ॥ संधिंचपूर्वरूपाख्यंततोसौप्रणवोभवेत् । इति ॥ एवंचोमित्यस्यपरमात्माहमित्यर्थोनिष्पन्नइति । यत्रयस्मिन्मरणावस
रेसूरयोपिमुह्यंतितत्कालीनमहद्दुःखेनविस्मृतज्ञानाभवंति । अतएवोक्तमपिपांडवगीतायां।कृष्णत्वदीयपदपंकजपंजरांतेह्यद्यैवमेविशतुमा
नसराजहंसः ॥ प्राणप्रयाणसमयेकफवातपित्तैःकण्ठावरोधनविधौस्मरणंकुतस्ते । इति ॥ किंभूतंक्षेत्रंस्वेननिजेनधाम्नानिरस्तानांदेवा
नामपिकुहकंविस्मापकं। यद्वास्वसेविनांनिरस्तंकुहकंपापलक्षणंयेनतत्तथा ।कालाद्भयंनास्तियत्रयत्रपापभयंनहि ॥ जन्मांतरसहस्रेषुकृ

तंनश्यतिदर्शनात् । इतिकाशीरहस्योक्तेः ॥ पुनःकिंभूतंसत्यंप्रलयेपिसत्त्वाद्ब्रह्मरूपत्वाद्वा । कदाचिद्वाराहकल्पेपृथिवींमग्नांवीक्ष्यजलादू
र्ध्वंछत्राकारंज्योतिश्ववीक्ष्यर्षिभिर्जनस्तपोलोकादिवासिभिरर्थितोविष्णुराह। वाराहंरूपमास्थायपृथिवीमुद्धराम्यहम्॥ प्रतीक्षंतुकियत्का
लंयावद्दैत्यसमागमः॥दैत्यंहत्वानिमग्नांगामानयिष्येजलोपरि ॥ ततःप्रवर्त्ततांधर्मोवर्णाश्रमनिबंधनः ॥ छत्राकारंपरंज्योतिर्दृश्यतेगगनेच
यत् ॥ तत्परंपरमंज्योतिःकाशीतिप्रथितंश्रुतौ ॥ रत्नंसुवर्णेखचितंयथाभवेत्तथापृथिव्यांखचिताहिकाशिका ॥ नकाशिकाभूमिमयीकदा
चित्ततोनमज्जेन्मसतत्क्षितिर्यतः । जडेषुसर्वेष्वपिमज्जमानेष्वियंचिदानंदमयीनमज्जते ॥ स्वयंनिमग्नःकथमुद्धरेत्परांल्लोकेपिवेदेपिविचार्य
मेतत् ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तोत्तरभागोक्तेः । पुनःकिंभूतंपरंसर्वतीर्थशुद्धिजनकत्वात्। तदुक्तंकाशीरहस्ये।तीर्थानियानिलोकेस्मिन्जंतूनाममहान्य
हो ॥ तानिसर्वाणिशुद्ध्यर्थंकाशीमायांतिनित्यशः ॥ यस्तुकाश्यांवसेज्जंतुःसर्वव्यापारकृन्नरः ॥ तस्यापियागतिःप्रोक्तासानयज्ञैर्नचान्य
तः ॥ स्मरंतियेनराःकाशींयत्रकुत्रापिसंस्थिताः ॥ तेप्यघौघविनिर्मुक्ताभवंतिज्ञानभागिनः । इतिकाशीरहस्ये ॥ काशीपदार्थमाह । का
शोब्रह्मेतिविख्यातंतद्विवर्त्तोजगद्भ्रमः ॥ अविवर्तंतदेवाहुःकाशीतिब्रह्मवादिनः । इत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिकाशीपक्षः ॥ ९९ ॥ ॥
॥ अथद्वारिकाक्षेत्रपक्षः॥ ॥ वयंतत्द्वारिकाक्षेत्रंधीमाहि। तत्किंयत्रत्रिसर्गःत्रयाणांरैवतगोपीचंदनगोमतीचक्रशिलानांसर्गोऽमृषासत्यः ।
यथायथावत्किंभूतःसर्गःतेजोवारिमृदांविनिमयःप्रशस्तरूपःतत्रतेजोविनिमयोगोमतीचक्रशिलारूपःवारिविनिमयोगोमतीरूपः मृदोवि
निमयोगोपीचंदनरैवतरूपः । विनिमयोत्रप्रशस्तवाची । विगतोनिमयोदौर्वर्ण्यंयस्मात्सतथा । दौर्वर्ण्येनिमयोग्रहेइतिनिरुक्तिकारः । रैव
तस्तुगौतमात्मजोमेधावीनामापूर्वमपांतरतमावमानाच्छ्रीशैलपुत्रतांप्राप्तोनारदोपदेशतोरेवतनृपेणद्वारिकायामानीतस्तेनतन्नाम्नैवख्या
तस्तदुक्तंद्वारकाखंडे । सोभूद्रैवतनाम्नापिराजन्रैवतकाचलः ॥ हरिभक्तःशैलमुख्योद्वारकायांविराजते ॥ तस्यदर्शनमात्रेणब्रह्महत्याप्रमु
च्यते ॥ इति । गोपीचंदनाविर्भावमनुपदमेववक्ष्यते । गोमतीभगवन्नेत्रजलोद्भूतानदी । तदुक्तंएकदारैवतंभक्तंप्रेमानंदसमाकुलम् ॥ प्रेक्ष्य
स्वंदर्शनंदत्वाहरिरश्रुमुखोभवत् ॥ तन्नेत्रबिंदुसम्भूतागोमतीसामहानदी ॥ तस्यादर्शनमात्रेणमुच्यतेब्रह्महत्यया ॥ इति ॥ तत्रैवचक्रशि

लाःसंति।तदुक्तं । गोमत्यांचक्रतीर्थेतुपाषाणनिचयाश्रये ॥ तेसर्वेचक्रतांयाताःपूजनीयाःप्रयत्नतः ॥ इतिचक्रतीर्थादिमाहात्म्यादिद्वारका
खण्डेश्रीनारदेनबहुलाश्वायोक्तंबहु।यतोयत्रादेरपत्यमाद्यस्तस्याद्यस्यश्रीप्रद्युम्नादेर्जन्माविर्भावोभूत्।एतच्चाग्रेश्रीदशमेस्फुटीभविष्यति।
किंचयतोयस्यक्षेत्रस्यान्वयात्संबंधादितरतःपश्वादिरपिअर्थेषुधर्मादिष्वभिज्ञोर्थान्नरश्चस्वराट्‌विष्णुरूपोभवति । तदुक्तंनारदेन।आप्रभा
सात्तीर्थमयीमर्यादीकृत्ययज्ञकम् ॥ भूमिर्मोक्षप्रदाराजन्द्वारकायोजनैःशतम्॥ द्वारकांनगरींदृष्ट्वानरोनारायणोभवेत् ॥द्वारकायांमृतःकोपि
गर्दभोपिचतुर्भुजः ॥ पश्यन्शृण्वन्कथांतस्याद्वारकेतिवदन्क्वचित् ॥ नरःपुण्यमवाप्नोतिशतयज्ञाधिकंफलम् । इति ॥ यद्ब्रह्मयस्या
महत्त्वंकवयेविवेकिनेबहुलाश्वायहृदाप्रीत्याअस्यवासुदेवस्यायंप्रियआयोनारदः।अत्रण्यप्रत्ययेलोपाद्वृद्धिर्बलीयसीतिन्याद्वृद्धिरेवनलोपइ
तिध्येयम् । किंभूतंब्रह्मआदिसनातनंप्राक्तनैर्ब्रह्मादिभिर्वर्णितंयद्यस्मिन्ब्रह्मणिद्वारकाक्षेत्रमहत्त्वेसूरयोविद्वांसोप्यवैष्णवामुह्यंति । तन्नम
न्यंतइतिभावः । किंभूतंक्षेत्रंस्वेननिजेनधाम्नाश्रयेणश्रीसुदर्शनरूपेणसदानित्यंसत्यं । द्वारकाहिशर्यातिपुत्रायानर्त्तायपित्रानिष्कासिता
यनिजभक्तायवैकुण्ठात्समुत्पाद्यशतयोजनमितासुदर्शनचक्रेसंस्थाप्यदत्तासमुद्रेस्थापिताचसाचनित्याप्रलयेपितस्याअनाशात्।द्वारकाम
त्पुरीनित्यासदावैकुण्ठरूपिणी ॥ नश्यतिप्रलयेनैवद्युत्पन्नोजायतेनहि । इतिसर्वंद्वारकामाहात्म्येउक्तं । तत्रत्यवाक्यनिचयस्तुविस्तर
भियेहनोक्तः । पुनःनिरस्ताःकुहकाःशाल्वप्रभृतयोमायिनोयत्रतान्निरस्तकुहकम् । एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्याति । पुनः परंसर्वोत्कृष्टं। तदु
क्तं यथातिथीनांहरिवासरंचयथाहिशेषःफणिनांफणींद्रः ॥ यथागरुत्मान्दिविपक्षिणंचयथेतिहासेषुचभारतश्च ॥ यथाहिदेवेषुचदेवदेवः
श्रीवासुदेवोयदुदेवदेवः ॥ तथापुरीक्षेत्रसमस्तमध्येद्वारावतीपुण्यवतीप्रशस्ता ॥ यत्रैवसाक्षात्पुरुषःपरेश्वरोधृत्वाचतुर्व्यूहमलंविराज
ते ॥ शृणोतिनातत्रकलौजलध्वनिंकृष्णोक्तमित्थंसततंदिनेदिने ॥ भवेदवियोयदिवासवियोयोब्राह्मणोवैसतुमामकीतनुः ॥ इतिद्वा
रिकाक्षेत्रपक्षः ॥ ९६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥अथगोपीचंदनपक्षंप्रसंगादाह । वयंतद्गोपीचंदनंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांपापहानिपुण्योत्पत्तिभागवतत्वाप्तिलक्षणानांसर्गोऽ

मृषा। गोपीचंदनसंसर्गात्पापहानिर्भवेन्नृणाम् ॥ तथाभागवतत्वाप्तिर्महापुण्यौघसंभवः॥इत्यादिद्वारकामाहात्म्येज्ञेयं ॥ कथंयथातेजोवारि
मृदामविनिमयोऽमृषासत्यः। यतोयस्यान्वयात्सम्बंधात्जन्मनआद्यंकारणंजन्माद्यंतस्याभिज्ञोज्ञाताभवेत्। पूर्वजन्मकृतकर्मज्ञानीस्या
दित्यर्थः। एतच्चपाद्मीयश्रीमद्भागवतप्रतिस्कंधमाहात्म्येषुसप्तममाहात्म्येस्फुटं। तथाहि कश्चित्सौवीरेशःप्रतीपाख्योनृपोवेश्योक्त्यास्व
भार्याद्वयंहत्वाराज्यपदेवेश्ययासहासतत्रातीवलोकैर्गर्हितोनृपोवेश्ययासहदेशांतरंगत्वामृतोमार्जारत्वमापवेश्यागृहेसाचकिरातीबभूवकदा
चित्पुण्ययोगतस्तस्यागोपीचंदनसंसर्गोजातस्तेनपूर्वकृतकर्मस्मृतिर्जातातदनुसाकाशींप्राप्यमार्जारेणसहमोक्षमापेति। चपुनःयतोयस्या
न्वयादितरतइतरोपिस्वराट् मोक्षभाक्स्यात्। इतरःपापकर्त्तरीतिकोशात्महापाप्यपिस्वराट्। ब्रह्मघ्नोवाकृतघ्नोवागोघ्नश्चगुरुतल्पगः ॥
गोपीचंदनसंसर्गान्मुक्तिभागीभवेन्नरः। इतिस्मृतेः॥ गोपिकानामसंरक्षणीलोकस्यनरकान्मृत्योर्भयाच्चसंरक्षणीचंदनंतुष्टिकरणंचकिंतुष्टिक
रणंब्रह्मानंदमृत्तिकायस्याधारणमात्रेणब्रह्मलोकेमहीयते इति।गोप्योनामविष्णुपत्न्यस्तासांचंदनमाल्हादनंकश्चाल्हादएषब्रह्मानंदरूपकः
विष्णुपत्न्योगोप्योनामजगत्सृष्टिस्थित्यंतकारिण्यःप्रकृतिमहदहमाद्याःकश्चविष्णुःपरब्रह्मैवाविष्णुःकश्चाल्हादोगोपिचंदनंसंसक्तमानुषाणां
पापसंहारोयच्छुद्धांतःकरणानांब्रह्मज्ञानप्राप्तिश्चगोपीत्यग्रेउच्यतांचन्दनन्तुततःपश्चात्गोपीत्यक्षरद्वयंचंदनंतुत्र्यक्षरंतस्मादक्षरपंचकंएवं
विद्वान्गोपीचंदनंधारयेदक्षयम्पदमाप्नोतिपश्चत्वंनसपश्यतिततोऽमृतत्वमश्नुतेततोऽमृतत्वमश्नुतइत्यादिश्रुतयआथर्वणे ॥ किञ्चयतो
यस्यब्रह्मकोर्थःमहत्त्वंस्वराट्सर्वैश्वरोविष्णुरादिकवयेनारदायतेनेप्रतस्तार।देहलीदीपकन्यायेनस्वराट्पदस्योभयत्रान्वयः ॥ ब्रह्मपदम्भाव
प्रधानम्। यद्वायत्तत्पदमनुत्तमभितिसहस्रनामसुयच्छब्दोपिभगवत्परोदृश्यतेऽतःहृदायइत्यत्रोक्तयच्छब्दवाच्योविष्णुरादिकवयेइत्यने
नसम्बध्यते। ततोन्यायाश्रयोपिनकार्यः। तदाहश्रुतिः। नमस्कृत्यभगवंतंनारदःसर्वेश्वरंवासुदेवंपप्रच्छश्रीभगवन्नूर्द्ध्वपुंड्रकाविधिंद्रव्य
मंत्रस्थानादिसहितंमेब्रूहीतितंहोवाचभगवान्वासुदेवोवैकुंठस्थानोद्भवंममप्रीतिकरंमद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितंविष्णुचंदनंवैकुण्ठस्थानादाहृत्य
द्वारकायांमयाप्रतिष्ठितंचन्दनंकुंकुमादिसहितंविष्णुचन्दनम्ममांगेप्रतिदिनमालिप्तंगोपीभिःप्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातंमदंगलेपनेनपु

ण्यंचक्रतीर्थांतःस्थितश्चक्रसमायुक्तंपीतवर्णंमुक्तिसाधनंभवतीत्याद्या । यस्मिन्गोपीचन्दनेसूरयोप्यापाततःशास्त्रज्ञाअपिमृत्सामान्यबु
द्ध्यामुह्यंतिजन्मांतरीयकृतपापवशेनश्रुतिस्मृतिस्तुत्यमपिनिंदन्तीतिभावः।किंभूतंस्वेनधाम्नास्थित्यानिरस्ताःकुहकायमभटायेन।तथा।
गोपीचन्दनलिप्तांगंनरंदृष्ट्वायमानुगाः । दूरादेवपलायंतेनात्रकार्याविचारणा । इतिपाद्मे ॥ पुनःसत्यंविष्णुरूपत्वात्तदुक्तं।गोपीचंदनखंडं
तुचक्राकारंसुलक्षणम् ॥ विष्णुरूपमिदंसत्यंपावनंपीतवर्णकम् । इति । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टतापादकं।तदुक्तंश्रुतौ।गोपीचंदनलिप्तांगंपुरुषंयउ
पासते । एवंब्रह्मादयोदेवाःसंमुखास्तानुपासते । इति ॥ गरुडेपिनारदेनोक्तं । योमृत्तिकांद्वारवतीसमुद्भवांकरेसमादायललाटपट्टे ॥ करो
तिनित्यंत्वथचोर्ध्वपुंड्रंक्रियाफलंकोटिगुणंसदाभवेत् ॥ क्रियाविहीनंयदिमंत्रहीनंश्रद्धाविहीनंयदिकालवर्जितम् ॥ कृत्वाललाटेयदिगोपिचं
दनंप्राप्नोतितत्कर्मफलंसदाक्षयम् ॥ गोपीचंदनसंभवंसुरुचिरंपुंड्रंललाटेद्विजोनित्यंधारयतेयदिप्रतिदिनंरात्रौदिवासर्वदा ॥ यत्पुण्यं
कुरुजांगलेरविग्रहेमाघप्रयागेतथातत्प्राप्नोतिखगेंद्रविष्णुसदनेसंतिष्ठतेदेववत् ॥ यस्मिन्गृहेतिष्ठतिगोपिचंदनंभक्त्याललाटेमनुजोबिभ
र्तिच ॥ तस्मिन्गृहेतिष्ठतिसर्वदाहरिःश्रियान्वितःकंसनिहाविहंगम ॥ योधारयेद्विष्णुपुरीसमुद्भवंसदापवित्रंकलिकल्मषापहम् ॥ नित्यंल
लाटेहरिमंत्रसंयुतंयमंनपश्येद्यदिपापसंवृतः ॥ यस्यांतकालेखगगोपिचंदनंबाह्वोर्ललाटेहृदिमस्तकेच ॥ प्रयातिलोकेकमलालयाप्रभो
र्विमानयानोयदिब्रह्महास्यात् ॥ ग्रहानपीडंतिनरक्षसांगणायक्षाःपिशाचोरगभूतदानवाः ॥ ललाटपट्टेखगगोपिचंदनंसंतिष्ठतेयस्यहरेः
प्रसादम् । इति ॥ अंबरीषमहाघस्यक्षयार्थंकुरुवीक्षणम् ॥ ललाटेयैःकृतंनित्यंगोपीचंदनपुंड्रकम् ॥ इतिगौतमोक्तिः ॥ पाद्मे । धारये
द्विष्णुनिर्माल्यंधूपशेषंविलेपनम् ॥ वैष्णवंकारयेत्पुंड्रंगोपीचंदनसंभवम् । इतिशिवोक्तेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुसौम्यंललाटेयस्यदृश्यते । सचांडालो
पिशुद्धात्मापूज्यएवनसंशयः ॥ इतिवाक्येनश्रीगोपीचंदनधारणस्यावश्यकत्वंविहितंनतुचांडालस्यतद्धारणंविधीयते ।सदाचारःशुभाक
ल्पोमिताहारोजितेंद्रियः ॥ गोपिचंदनलिप्तांगः साक्षाद्ब्रह्ममयोभवेत् । गोपीचंदनलिप्तांगकृतंव्रतजपादिकम् ॥ न्यूनंसंपूर्णतांयातितद्दानं
बहुपुण्यदम् ॥ इतिवैष्णवादौ। अथास्यधारणमाथर्वणोपनिषदि । अथगोपीचंदनंनमस्कृत्योद्धृत्य गोपीचंदनपापघ्नविष्णुदेहसमुद्भव ॥ चक्रां

कितनमस्तुभ्यंधारणान्मुक्तिदोभवेतिप्रार्थना । इमंमेगंगेइतिजलमादायविष्णोर्नुकमितिमर्दयेत् । अतोदेवाअवंतुनइत्येताभिर्ऋग्भिर्वि
ष्णुगायत्र्याचत्रिवारमभिमंत्र्यशंखचक्रगदापाणेद्वारकानिलयाच्युत ॥ गोविंदपुंडरीकाक्षरक्षमांशरणागतमितिमांध्यात्वागृहस्थोल ाटा
दिद्वादशस्थलेष्वनामिक्यांगुल्याविष्णुगायत्र्याकेशवादिद्वादशनामभिर्वाधारयेत् । ललाटेकेशवंध्यायेन्नारायणमथोदरे ॥ वक्षःस्थलेमा
धवंतुगोविंदंकंठकूपके । विष्णुंचदक्षिणेकुक्षौबाहौचमधुसूदनम् ॥ त्रिविक्रमंकंधरेतुवामनंवामपार्श्वके ॥ श्रीधरंवामबाहौतुहृषीकेशंतु
कंधरे ॥ पृष्ठेतुपद्मनाभंचकट्यांदामोदरंन्यसेत् । इतिभक्तिरसामृते ॥ यतिस्तर्जन्याशिरोललाटहृदयेषुप्रणवेनधारयेत् । ब्रह्मादयस्त्रयोमूर्तीं
स्तिस्रोव्याहृतयस्त्रीणिछंदांसित्रयोवेदास्त्रयःस्वरास्त्रयोग्नयोज्योतिष्मंतास्तिस्रोवस्थास्त्रयआत्मनस्त्रयऊर्ध्वाअकारोकारमकाराएतेसर्वेप्र
णवमयोर्ध्वपुंड्रत्रयात्मकास्तदोमित्येकंसमभवत्। परमहंसोललाटेप्रणवेनैकमूर्द्ध्वपुंड्रंवाधारयेत्तत्रदीपप्रकाशंस्वात्मानंब्रह्मैवाहमस्मीतिभावय
न्योगीमत्सायुज्यमाप्नोति । अथान्योहृदयस्योर्ध्वपुंड्रमध्येहृदयकमलमध्येवास्वमात्मानंभावयेदिततद्धारणं॥इतिगोपीचंदनपक्षः॥९७॥
॥ अथोर्द्ध्वपुंड्रपक्षः ॥ ॥ वयंसदाहृदातदूर्ध्वपुंड्रंधीमहि तत्किंयत्त्रत्रयाणांभगवत्प्रियत्वशुभत्वरक्षात्वानांसर्गोऽमृषासत्यः। तदुक्तंहरिणापा
द्मे।मत्प्रियार्थंशुभार्थंवारक्षार्थंचतुरानन ॥ मत्पूजाहोमकालेचसायंप्रातःसमाहितः ॥ मद्भक्तोधारयेन्नित्यमूर्द्ध्वपुंड्रंभयापहम् । इति ॥ यतो
यस्यान्वयादितरतइतरजातिजोपिस्वराट्मल्लोकगःस्यात् । ऊर्ध्वपुंड्रंधरोमर्त्योम्रियतेयदिकुत्रचित् ॥ श्वपाकोपिविमानस्थोममलोकेमही
यते ॥ किंच यतोयस्यान्वयादर्थेषुधर्मादिष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मभवति तद्दतेनेत्यर्थः । यज्ञोदानंतपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् ॥ व्य
र्थंभवतितत्सर्वमूर्द्ध्वपुंड्रंविनाकृतमितिहेमाद्रिः । ऊर्द्ध्वपुंड्रंशिखाबन्धमुपवीतंविनाकृतम् ॥ अपवित्रकृतंकर्मतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् । इतियमस्मृ
तेः॥ऊर्द्ध्वपुंड्रस्वरूपमप्याथर्वणेउक्तं। पुंड्रंहरिपदाकृतीतिईशानलिंगवदितिभगवत्पूज्यपादाः। संहितायांतुनासाद्धात्केशपर्यंतंसछिद्रंसोर्द्ध्वपुं
ड्रकमित्युक्तंतदेवप्राक्तनमन्यानितुकल्पितान्येवेतिप्रतिभाति।तत्रोर्ध्वपुंड्रंकुर्वीतवंशपत्राकृतिंनरइतिशैवेपि।यत्त्वाश्वलायनेनोक्तंप्राक्पिंड
दानाद्गंधाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहमितितच्चुगंधादिनैर्निषेधोनजलादिना । श्रौतंस्मार्तंचकुर्वीतकृत्वातोयोर्ध्वपुंड्रकम्॥ यामैकमात्रतःपश्चाद

न्यत्कुर्याद्यथोचितमितिकौशिकोक्तेः । भृगुरपिअभावेतूदकेनैवपुंड्रीदैवतमर्चयेदिति । देवानांपितरोदेवाइतिस्मृतेःपितॄणामपिदैवतत्वम
स्त्येव । भृगुणापुंड्रीत्युक्तंतेनत्रिपुंड्रीकुर्यादितिनज्ञेयं । ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याद्वैत्रिपुंड्रकम् ॥ निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाविप्रंत्रिपुंड्रक
मितिबृहत्पाराशरोक्तेः । केचित्तुविप्रमेवत्रिपुंड्रधारिणंभोजनार्थमागतंवर्ज्यमाहुरिति । किंचयतोऽभिज्ञः स्यात् । नित्योर्ध्वपुंड्रधारीतुज्ञान
वान्जायतेध्रुवमित्युक्तेः । यइतिपदंलिंगव्यत्यासेनयोज्यं । यदूर्ध्वपुंड्रआदिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने । ऊर्ध्वपुंड्रधरन्ब्रह्मप्राप्तवान्नारदोमु
निरितिविष्णुधर्मे । यस्मिन्नूर्ध्वपुंड्रेसूरयोविद्वांसोपिशैवशाक्तादयोमुह्यंति । तिर्यक्त्रिपुंड्रमुत्त्वैकंपुरुषार्थैकभाजनम् ॥ पुंड्रांतरंभ्रमाद्वा
पिवैदिकोनैवधारयेदिति । पुंड्रांतरंकदाचिद्वाप्यश्रौतंधारयेद्द्विजः ॥ वैदिकोयदिमोहेनपतत्येवनसंशयइत्यादिकल्पितवाक्यैर्निन्दांकुर्व
तिनत्वेतदश्रौतंश्रुतिविहितत्वात् । तथाचश्रुतिः । धृतोर्ध्वपुंड्रःपरमेशितारंनारायणंसांख्ययोगाभिगम्यम् ॥ ज्ञात्वाविमुच्येतनरः सम
स्तैः संसारपाशैरिहचसमस्तैरितिमहोपनिषदि । कठशाखायांचधृतोर्ध्वपुंड्रः श्रितचक्रधारीविष्णुंपरध्यायतियोमहात्मा ॥ स्वरेणमंत्रेण
सदाहृदिस्थितंपरात्परंयोमहतोमहांतमिति । हरेःपादाकृतिमात्मनोहितायमध्येछिद्रमूर्ध्वपुंड्रंयोधारयतिपरस्यपुंसःप्रियोभवतिसपुण्यवा
न्समुक्तिमान्भवतीत्याथर्वणे । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तःकुहकःसर्वपापलक्षणोयेनतत्तथाऊर्ध्वपुंड्रधृतेः सर्वपापहानिःप्रजायते
इतिब्रह्मांडे । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेः प्रापकं । यावज्जीवमिदंपुण्यमूर्ध्वपुंड्रंदधातियः । जन्मन्यनंतरेमुक्तिंसद्यःप्राप्नोतिदुर्लभामिति । पुनःपरं
देववंद्यत्वापादकं । ऊर्ध्वपुंड्रधरोमर्त्यस्त्रिदशैरपिवंद्यते । इत्यूर्ध्वपुंड्रपक्षः ॥ ९८ ॥

॥ अथकांचीक्षेत्रपक्षमाह । प्रसंगागतगोपीचन्दनोर्ध्वपुंड्रपक्षौनिरूप्येति । वयंतत्कांचीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांपातको
पपातकमहापातकानांसर्गःस्थितिर्मृषा । कांच्यांपुर्य्यांनिवसतांनश्यंतित्रिविधान्यपि ॥ पातकानिनसंदेहःशिवविष्णववलोकनादितित
न्माहात्म्ये । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा यतोयस्मिन्क्षेत्रेस्वराट्विष्णुःआद्यस्यवेदस्यअर्थेषुसर्वपदवाच्येष्वभिज्ञाशिवश्चजन्मा
विर्भावमन्वयात् । इतरतःइतरेपिदेवाःजन्माविर्भावमन्वयुः । स्वराड्विष्णुर्महादेवःसर्वेशोयज्ञपूरुषइतिकोशांतरात्स्वराड्विष्णुः । शब्दजा

तमशेषंतुधत्तेशर्वस्यवल्लभा ॥ अर्थजातमशेषंहिधत्तेमुग्धेंदुशेखरः । इतिमल्लिनोथोक्तेरर्थेष्वभिज्ञःशिवएवेतिभावः । शिवोविष्णुश्वसततं
पुर्यांकांच्यांवितिष्ठतः ॥ अन्येऽखिलादेवगणास्तत्रसंतिनसंशयः । इतितन्माहात्म्योक्तेः ॥ यःस्वराट्आदिकवयेब्रह्मणेब्रह्मतेनेयःशिव
आदिकवयेनारदायादिसनातनंब्रह्मतेने । नारदायप्रवोचंतंवृष्ण्यांब्रह्मसनातनमितिवक्ष्यमाणत्वात् । यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपिमुह्यं
ति । किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणशिवेनविष्णुनावानिरस्ताःकुहकाःपापसमूहायेनतत्तथा । तत्क्षेत्रस्याधिपौदेवौदर्शनात्पापहौनृणाम् ॥ वि
ष्णुपिनाकिनावीशौकावेरीतटसंस्थितावित्यपितन्माहात्म्ये । पुनःकिंभूतंसत्यंमोक्षंपिपर्त्तिपालयतिपूरयतिददातिस्वसेविनामितिसत्यं
परं । पिपर्त्तेःखप्रत्ययः । शिवकांचीविष्णुकांचीमोक्षदात्रीस्वसेविनामितिच ॥ इतिकांचीक्षेत्रपक्षः ॥ ९९ ॥ ॥छ॥
॥ अथावंतिकापक्षः ॥ ॥ वयंतदवंतिकाक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्त्रयाणांशिप्रागंधवतीमहाकालेश्वराणांसर्गःस्थितिरमृषा । शि
सर्वाघहागंगातथागंधवतीसरित् ॥ महाकालेश्वरोदेवोवन्तिकायांसदास्थिताः ॥ दर्शनस्पर्शनस्नानैर्नृणांभवविमोचकाः ॥ इतिविशाला
माहात्म्योक्तेः । कथं यथातेजोवारिमृदामविनिमयःस्वरूपावस्थानममृषेति । किंचयतःसकाशादाद्यस्यवेदस्यजन्मसस्वराट्कृष्णःइतरो
बलोपियत्रान्वयात्जगाम । किंकर्त्तुंआदिकवयेआदिकविंवेदमध्येतुं । तुमोप्रयुक्तस्योतिचतुर्थी । आदौसृष्ट्यादौकौतिपरभक्तिरूपंशब्दं
करोति जयजयजह्यजामित्यादिलक्षणमित्यादिकविर्वेदस्तस्मै । किंभूतःस्वराट्इतरश्चअर्थेषुसर्वपदार्थेष्वभिज्ञःउभावेवार्थाभिज्ञौलोकसंग्र
हार्थमवंतिकांगत्वासांदीपिनेर्गुरोस्सकाशात्पठेतुः । तद्वक्ष्यतिश्रीदशमे । प्रभवौसर्वविद्यानांसर्वज्ञौजगदीश्वरौ ॥ नान्यसिद्धामलंज्ञानंगू
हमानौनरेहितैः ॥ अथोगुरुकुलेवासमिच्छंताउपजग्मतुः ॥ काश्यांसांदीपिनिंनामह्यवंतीपुरवासिनम् ॥ अथोपसाद्यतौदांतौगुरुवृत्तिम
निंदिताम् ॥ ग्राहयंतावुपेतौस्मभक्त्यादेवमिवादृतौ ।इति ॥ यःसांदीपिनिःस्वराडितराभ्यांकृष्णबलदेवाभ्यांब्रह्मतेने । तयोर्द्विजवर
स्तुष्टश्शुद्धभावानुवृत्तिभिः।प्रोवाचवेदान्निखिलान्सांगोपनिषदोगुरुः ॥ सरहस्यंधनुर्वेदंधर्मान्न्यायपथांस्तथा ॥ तथाचान्वीक्षिकींविद्यांरा
जनीतिश्चषड्विधाम् ॥ यच्छब्देनसांदीपिनिबोधस्तुत्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वमितिभाष्यात् । यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोब्र

ह्यादयोपिमुह्यंति। किंभूतंक्षेत्रंस्वेनधाम्नाश्रयेणमहाकालेश्वरेणपरंसर्वोत्कृष्टंसर्वपापहरं। तदुक्तंस्कांदे। नभसितारकालिंगंपातालेहाटकेश्वरम्॥ मर्त्यलोकेमहाकालंदृष्ट्वापापैःप्रमुच्यते॥ इति।पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपमोक्षदत्वात् सप्तपुरीषुगणितत्वेन। तदुक्तं अयोध्यामथुरा मायाकाशीकांचीह्यवंतिका॥ द्वारावतीपुरीज्ञेयाः सप्तैतामोक्षदायिकाः॥इति॥ इत्यवंतिकापक्षः॥ ६०॥ ॥ ॥ ॥
॥अथपुरुषोत्तमक्षेत्रपक्षः॥ वयंतत्पुरुषोत्तमक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि। तत्किंयत्रत्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोमृषा।एकत्रभोजित्वात्। ब्रह्मक्षत्रविशांचैवशूद्राणामितरस्यच॥ भोजनालौनसंभेदःसर्वेविप्रस्वरूपिणः॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रेतुनीलाद्रौजागदीशके॥ इतितन्माहात्म्ये। कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा। यतोयास्मिन्क्षेत्रेआद्यस्यजगदीशसंज्ञकस्यविष्णोर्जन्मशालिग्रामरूपेणजन्माविर्भावोभूत्। इतरतइतरयोःसुभद्राबलदेवयोश्चजन्माभूत्। तथाचर्ग्वेदीयौत्क्रमणप्रकरणे। यत्रदेवोजगन्नाथोदक्षिणस्यमहोदधेः॥ बलभद्रः सुभद्राचतत्रमाममृतंकुधीत्युक्तमपि। तेनश्रौतामिदंक्षेत्रमेतत्पाद्मेस्पष्टम्॥ यदाइतरतःइतरोपिजनः यतोयत्राद्यस्यात्तुयोग्यस्यश्रीजगन्नाथनैवेद्यस्यान्वयादर्थेष्वभिज्ञश्चस्यात। जगन्नाथान्नशेषंतुभुक्त्वाज्ञानभिवेत्ध्रुवमित्यादिमाहात्म्ये। यत्क्षेत्रंस्वराट्स्वेशकृतप्रकाशमितिभावः। यस्मिन् क्षेत्रेयेसूरयोभगवत्प्रसादमाहात्म्याभिज्ञास्तेनमुह्यंति।इइतिआश्चर्ये। किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविंश्रीजगन्नाथंद्रष्टुं। किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणपरंपरत्वापादकम्। परत्वंब्राह्मणत्वम्। तदुक्तं जगन्नाथमुखंदृष्ट्वापद्मनाभंजनार्दनम्॥ कोटिजन्मसुविप्रःस्याद्धनाढ्योवेदपारगः॥ इतिजगन्नाथमाहात्म्ये। ब्राह्मणानांपरत्वमाह। ब्राह्मण्यंदुर्लभंलोकेसुकृतैर्विविधैरपि॥ नयज्ञदानैर्नतपोभिरुग्रैर्नपुण्यसंघैरपरैरपीष्टैः॥ अस्मादृशोभूपतयोर्थवंतोनतेलभंतेऽवनिदैवतत्वम्॥ इति। किंच निगमोधर्मशास्त्रंचयदाधारेप्रवर्त्तते॥ विप्रास्तेवैष्णवीमूर्तिः पावनीपरमामता॥ सर्वंशुभंजगतिधर्मतरावलम्ब्यंतस्यप्रमानिगमतो नृपधर्मशास्त्रात्॥ नूनंतयोरपिगतिर्भुविभूमिदेवास्तैरर्चितैरिहजगत्पतिरर्चितः स्यात्॥ नयज्ञयोगैर्नतपोभिरन्यैर्नयोगयुक्त्यानसमर्चनेन॥ तथाविभुस्तुष्यतिदेवदेवोयथामहीदैवततोषणेन॥ इतिपातालखंडेंबरीषोक्तिः। किंचनारदेनापिसत्यभामादत्तोविष्णुर्यदामेजन्मतदाब्राह्मणस्यैवनान्यस्येतिकृष्णंप्रार्थ्य

ततस्तदंगीकारयित्वैवमुक्तोतोपिज्ञायतेब्राह्मणमहत्त्वमितिहरिवंशेस्पष्टम् । पुनः सत्यंसत्यमूर्त्तेर्विष्णोरधिकरणत्वात् ॥ पुनः ब्रह्मबृहत्।
जगन्नाथपुरादन्यत्क्षेत्रंभूमौबृहन्नहि ॥ यत्रगत्वान्नमास्वाद्यवैकुंठस्याप्रियोभवेदिति । किंचक्षेत्रंमहानसंसर्वपूतंवंद्यंसदामरैः ॥ यत्रग
त्वेतरोमर्त्योविप्ररूपोभवेद्ध्रुवम ॥ स्पृश्यास्पृश्यविचारस्तुतत्रकार्योनवैक्वचित् ॥ इत्यलम् ॥ विशेषस्तुतन्माहात्म्येद्रष्टव्यः ॥ इ
तिपुरुषोत्तमक्षेत्रपक्षः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥
अथप्रसंगागतंभगवन्नैवेद्यपक्षमाह॥त्र्यंतद्भगवन्नैवेद्यंसदाहृदाधीमहि । तत्किं यत्रत्रयाणांपितृदेवमनुष्याणांसर्गस्तदशनानिश्चयोऽमृषा॥त
थाचश्रुतिः। एकएवाग्रेनारायणआसीन्नब्रह्मानेमेद्यावापृथिव्यौसर्वेदेवाः सर्वेपितरःसर्वेमनुष्याविष्णुनाशितमश्नंतिविष्णुनाघ्रातंजिघ्रंतिवि
ष्णुनापीतंपिबंतितस्माद्विद्वांसोविष्णूपहृतंभक्षयेयुरिति। कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । यतोयस्यान्वयात्पुमान्अर्थेषुवांछि
तेष्वभिज्ञोभवतितांल्लँभतेइत्यर्थः । तदुक्तं तुलसीदलल्रग्नंहिप्रसादान्नंहरेर्नरः ॥ योभक्षयतिराजेंद्रलभतेचिंतितांहिसः ॥ इतिब्रह्मांडे । य
न्नैवेद्यमितरतइतरदेवनैवेद्येभ्यःस्वराड्बहुफलं। तदुक्तं भुक्त्वान्यदेवनैवेद्यंनरश्चांद्रायणंचरेत्॥ भुक्त्वाकेशवनैवेद्यंकोटियज्ञफलंलभेदितिपा
द्मे । किंच विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरम् ॥ पितृभ्यश्चापितद्देयंतदानन्त्यायकल्पते ॥ इतिस्कांदे । भक्ष्यंभोज्यंचयत्किंचिद
निवेद्याग्रभोक्तरि ॥ नदेयंपितृदेवेभ्यःप्रायश्चित्तीयतोभवेत् ॥ सर्गादौकल्पितोदेवैरग्रभुग्भगवान्हरिः॥यज्ञभागभुजोदेवास्ततस्तेनैवकल्पि
ताः॥तेनानिवेदितंविष्णोर्नगृह्णन्तिदिवौकसः॥व्यतिक्रमभयात्सर्वस्वामिनोजगदीशितुः॥स्वादयेयुश्चपितरोभृत्याइन्द्रादयःसुराः॥अतस्त
द्भुक्तशेषंतुहरेर्ब्रह्मादिसद्गुरोरितिविष्णुरहस्ये॥नारदीयेतुपितृशेषंतुयोदद्याद्धरये परमात्मने॥रेतोधाःपितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिनः॥ इति
किंभूतस्ययतआद्यस्यात्तुंविधेयस्य। तदुक्तं पादोदकंपिबेन्नित्यंनैवेद्यंभक्षयेद्यतः ॥ शेषंचमस्तकेधार्यमितिवेदानुशासनमितिगारुडे ॥पत्रं
पुष्पंफलंतोयंचान्नपानाद्यमौषधम् ॥ अनिवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम् ॥ अनिवेद्यतुभुंजानःप्रायश्चित्तीभवेन्नरः ॥ तस्मात्सर्वंनि
वेद्यैवविष्णोर्भुंजीतनान्यथेतिपाद्मे । यस्मिन्नैवेद्येयेसूरयस्तेनमुह्यंति । इइतिवितर्के । अन्येतुशाक्तादयोमुह्यंत्येवतत्राभक्ष्यबुद्धिंकुर्वंति॥वि

ष्णोर्नामनगृह्णीयान्नस्पृशेत्तुलसीदलं॥तन्नैवेद्यंनचाश्नीयान्नचपादोदकंपिबेदित्यादिवाक्यानिवदंतीतिभावः॥महाप्रसादेगोविंदेनामब्रह्मणि
वैष्णवे॥स्वल्पपुण्यवतांराजन्विश्वासोनैवजायतइतिविष्णुधर्मोक्तेश्च॥किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंप्राप्तुं । योनैवेद्यंहरेर्भुंक्तेसविष्णुंलभतेपर
मितिविष्णुधर्मे । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तः कुहकोभक्ष्याभक्ष्यविचारोयास्मिन् । ब्रह्मांडपुराणेउक्तमपि । नैवेद्यंजगदीशस्यह्यन्न
पानादिकंचयत् ॥ भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तुनास्तितद्भक्षणेद्विजाः ॥ कौर्म्येपि । कुक्कुरस्यमुखाद्भ्रष्टंमदन्नंयदिलभ्यते । भाग्यतःकुत्रचिद्भक्ष्य
मिंद्रादीनांतुदुर्लभमिति । पुनःकिंभूतंनैवेद्यंब्रह्मब्रह्मवत् । तदुक्तंब्रह्मवन्निर्विकारंहियथाविष्णुस्तथैवतत् ॥ विचारंयेप्रकुर्वंतितेनश्यंतिनरा
धमाः । इतिवाराहे । नैवेद्यंप्रकृत्योक्तंब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिगीतोपनिषदि । पुनः किंभूतंसत्यंसद्रूपंविष्णुरूपत्वात्तदुक्तमेव । पुनःपरंसर्वव्रता
दिभ्यउत्कृष्टफलदं।षड्भिर्मासोपवासैस्तुयत्फलंपरिकीर्तितम् ॥ विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनतत्फलंभुंजतांकलौ ॥ किंचनैवेद्यमन्नंतुलसीविमिश्रं
विशेषतःपादजलेनसिक्तम् ॥ योश्नातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्राप्नोतियज्ञायुतकोटिपुण्यमितिस्कांदे॥ मुकुंदाशनशेषंतुयोभुंक्तेहिदिनेदिने ॥
सिक्थेसिक्थेभवेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकम् ॥ इत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिभगवन्नैवेद्यपक्षः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥
अथविष्णुचरणामृतपक्षमाह ॥ वयंतद्धरिपादोदकंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्त्रयाणांभूतभाविवर्तमानपापानांसर्गोमृषा । भूतंभाव्यं
वर्तमानंपापंनश्यातितत्क्षणात्॥ हरेःपादामृतंपीत्वासत्यंसत्यंनसंशय इतिभक्तिचंद्रोदये । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयः यतोयस्यान्व
यात्सेवनादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्म।विष्णोःपादोदकंपीत्वासर्वधर्मफलंलभेदितिस्कांदाद्युक्तेः। किंचयतइतरतः प्राकृतोपिजनः स्वराड्भव
ति। शालिग्रामशिलातोयंयःपिबेद्बिंदुनासमम्॥ मातुःस्तन्यंपुनर्नैवसभवेन्मुक्तिभाङ्नरइतिपाद्मे।स्कांदे स्नानपादोदकंविष्णोः पिबन्शिर
सिधारयन् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ किंच छिन्नस्तेनमहासेनगर्भवासोहिदारुणः ॥ पीतंयेनसकृद्भक्त्याश्रीकृष्णचर
णोदकमिति । योभिज्ञःविवेकीअर्थाच्छिवस्तच्चरणोदकंआदिकवयेकार्त्तिकेयायब्रह्मतद्रूपंतेनप्रकाशितवान् । गांगंपादोदकंविष्णोर्नार्मदंया
मुनंतथा ॥ तद्ब्रह्मरूपंसततंवारिनैवामृतंहितत् ॥ कार्तिकेयमहाभागतत्पानाद्यैर्भवेद्द्विसः॥इति।सर्वागमप्रणेताचवांछितार्थप्रदायकः॥इति।

प्रज्ञावर्द्धनस्तोत्रेकार्त्तिकेयस्यसर्वागमप्रणेतृत्वेनकवित्वंनिश्चितमेव॥यस्मिन्पादोदकेसूरयोविद्वांसोपिनास्तिकाभासामुह्यंति । किंभूतंस्वे
नधाम्नाप्रतापेननिरस्तःकुहकोऽपावित्र्यलक्षणोयेनतत्तथा । आशौचंनैवविद्येतसूतकेमृतकेपिवा॥येषांपादोदकंमूर्ध्निश्रीकृष्णस्यपतेद्यदि।
सुलभंकिंनसेवेतहरेःपादोदकंशुभम्। यस्यसंस्पर्शमात्रेणपूतोभवतिमानवः॥इतिब्रह्मांडे।पुनःसत्यंब्रह्मरूपत्वात्।पुनःपरमुत्कृष्टतरंसर्वपावने
भ्यः । तदुक्तं यानिकानिचतीर्थानिब्रह्मांडांतर्गतानिच ॥ विष्णुपादोदकस्यैवकलांनार्हंतिषोडशीमितिगरुडे।प्रसंगात्पादोदकस्वरूपमाह
चंदनंतुलसीविप्रःशंखोघंटांबुचक्रकम्॥ शिलाताम्रस्यपात्रंतुविष्णोःसूक्तंपदामृतामिति । पाद्मे । अथान्यदाह बल्यादिभ्योह्यदत्वाथकरणे
पिबतेयदि ॥ हरिपादोदकंनित्यंसुरांपिबतिसध्रुवमित्याचारार्के । बल्यादयस्तुबलिर्बिभीषणोभीष्मःप्रल्हादोनारदोर्जुनः॥षडेतेवैष्णवानि
त्यंगृह्णंतुचरणोदकमितिस्मृतिसंग्रहे।गरुडेपि विष्णुपादोदकंपीतंकोटिजन्माघनाशकम्॥पात्रांतरेणतद्ग्राह्यंकरेणसुरयासमम् ॥इति।विष्णोः
पादोदकंपीतंमहापातकनाशनम् ॥ महापातकदंतद्धिभूमौबिंदुनिपातनादितिस्कांदे । तद्ग्रहणमन्त्रश्च अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविना
शनम् ॥ विष्णुपादोदकंपीत्वाशिरसाधारयाम्यहमिति। विष्णुपादोदकंमूढोह्यपीत्वायस्तुमस्तके ॥ प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महासनिगद्यते ॥
इति। पाद्मेपि येपिबंतिनरानित्यंशालिग्रामशिलाजलम्॥पञ्चगव्यसहस्रैस्तुप्राशितैःकिंप्रयोजनामिति॥अयमेवपरोधर्मस्त्विदमेवपरंतपः॥
इदमेवपरंतीर्थंविष्णुपादांबुसंपिबेदिति।स्कांदेतुस्पष्टमेवपरत्वंप्रतिपादितं॥इतिविष्णुपादोदकपक्षः ॥ ६३ ॥ ॥छ॥
॥ अथतुलसीतरुपक्षमाह ॥ वयंतंतुलसीतरुंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रयस्मिन्रोपितेत्रयाणांकायिकवाचिकमानसिकपापानामध्यात्मादि
तापत्रयाणांवासर्गउत्पत्तिर्नृणां । तदुक्तं आरोपितेतरौतापंपापश्चत्रिविधंतथा॥तुलस्यानाशमायातितदुत्पत्तिःपुनर्नहीतितुलसीमाहात्म्ये।
रोपणात्पालनात्सेकात्स्पर्शनाद्दर्शनान्नृणां॥तुलसीदहतेपापंवाङ्मनःकायसंचित ॥ इतिपाद्मेपि।यद्वायत्रत्रयाणांपत्रपुष्पकाष्ठादीनांसर्गो
मृषैव । ब्रह्मरूपत्वादस्य।तुलसीतरुरूपेणसाक्षाद्ब्रह्मैववर्तते।प्रतीतिः पत्रपुष्पादेर्माययैवनचान्यथेतिस्कांदपाद्मयोः॥गौतमीतंत्रेपितस्याब्र
ह्मरूपत्वमुक्तं। यज्ञोपवीतवद्धार्यातुलसीमालिकासदा॥नाशौचंधारणेतस्यायतःसाब्रह्मरूपिणीति । यद्वात्रयाणांवेदानांदेवानामग्नीनांवावि

ृणांसन्ध्यानांसर्गोयत्रामृषासत्यःसर्गः।स्थितिस्तदुक्तंपाद्मे।त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्तिस्रःसन्ध्यास्त्रयोग्नयः ॥ तुलसीवृक्षमासाद्यसदातिष्ठंतिस
रमेति। कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोअविनिमये।वायतोयस्यास्तुलस्याआद्यस्यश्रीहरेरर्चनायजन्माविर्भावःअर्चनायेतिशेषः।विष्णो
राराधनार्थायवृन्देजातासिशोभने॥ इतिवृन्दांप्रतिगोपिकोक्तेः। चपुनःयोवृन्दातरुरितरतइतरवृक्षेभ्यःस्वराट्प्रशस्ततरोबहुबलप्रदत्वात्।
तदुक्तंपाद्मे।आम्रारोपसहस्रेणपिप्पलानांशतेनच ॥ यत्फलंहितदेकेनतुलसीविटपेनत्विति । यद्वाइतरपुष्पेभ्यःस्वराड्बहुफलं। मणिकांच
नपुष्पाणितथामुक्तामयानिच ॥ तुलसीपत्रदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीमिति। वक्ष्यत्यपि। मन्दारकुन्दकुटजोत्पलचम्पकार्णपुन्नागनाग
बकुलांबुजपारिजाताः। गन्धेर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयन्तीति। किंच यतोयस्यान्वयाद्दर्शनादिसंबन्धात्पु
मानर्थेष्वनेकेष्वभिज्ञोभवाति। तदुक्तं यादृष्टानिखिलाघसंघशमनीस्पृष्टावपुःपावनीरोगाणामभिवंदितानिरसनीसिक्तांतकत्रासिनी ॥ प्र
त्यासन्नविधायिनीभगवतःकृष्णस्यसंरोपितान्यस्तातच्चरणेविमुक्तिफलदातस्यैतुलस्यैनमः ॥ इत्येकादशीमाहात्म्योक्तेः। यस्तुलसीतरु
रादिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने। प्राप्तोज्ञानंपरंवृंदासेवनान्नारदोमुनिरित्यादिपुराणात्।यद्यपिवृंदयादेवतारूपेणनारदायज्ञानंदत्तंतथापि
सैवदेवतातरुरूपाबभूवेतिनदोषः। यस्मिन्वृंदातरौसूरयोपियथाकथंचिद्वाममार्गगानस्पृशेत्तुलसीदलमित्यादिमोहंप्राप्नुवंति। किंभूतंस्वे
नतेजसायद्वाधाम्नाश्रयेणहरिणानिरस्ताःकुहकायमकिंकरायेनतं। तदुक्तं।तुलसीकाननंवैश्यगृहेयस्यावतिष्ठते॥तद्गृहंतीर्थभूतंहिनोयांति
यमकिंकराः ॥ इतिदेवदूतविकुंडलसंवादोक्तेः। पुनःसत्यंसत्यरूपविष्णुरूपत्वात्। अमृतिजन्मवत्त्वात्। अविर्भावतिरोभावौतुलस्यास्तो
नसंशयः। इतितन्माहात्म्योक्तेः। पुनःपरंसर्वसुगंधिद्रव्येभ्यउत्कृष्टम्। कर्पूरंरोचनंदिव्यंपाटीरंमलयोद्भवम् ॥ मृगनाभिसमुद्भूतंयदन्यद्गं
धवद्वसु ॥ नतथातैर्हरिर्विप्रमोदतेवृन्दयायथेति । किञ्चतावद्गर्जंतिपुष्पाणिमालत्यादीनिभूसुर। यावन्नप्राप्यतेपुण्यातुलसीविष्णुवल्लभे
तिस्कांदोक्तेश्च। अथप्रसंगादन्यदपितन्महत्त्वमाह। तुलसीदललग्नेनचंदनेनजनार्दनम् ॥ विलेपयतियोनित्यंलभतेचिंतितंफलमितिग
रुडे। तत्रैवतच्चंदनमहत्त्वंनारदेनोक्तम्। योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ युगानिवसतेस्वर्गेह्यनंतानिनरोत्तमः ॥ महाविष्णोः

कलौभक्त्यादत्वातुलसिचंदनम् ॥ योर्चयेन्मालतीपुष्पैर्नभूयःस्तनपोभवेत् ॥ सर्वेषामेवदेवानांतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा ॥ मृत्युकालेतुसंप्राप्तेतुलसीतरुचंदनम् ॥ लिप्यतेयस्यदेहेसह[1]रिर्भूत्वाहरिंव्रजेत् ॥ तावन्मलयजंविष्णोर्भातिकृष्णागुरुर्नृप ॥ यावन्नदृश्यतेपुण्यंतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ तावत्कस्तूरिकामोदंकर्पूरस्यसुगंधता ॥ यावन्नदीयतेविष्णोस्तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ कलौयच्छंतियेविष्णोस्तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ धुंधुमारनवैमर्त्याःपुनरायांतितेभुवम् ॥ योहिभागवतोभूत्वाकलौतुलसिचंदनम् ॥ नार्पयतिसदाविष्णोर्नसभागवतोनरः ॥ हरेर्मलयजंश्रेष्ठंतदभावेमरदारुजमिति । प्रल्हादसंहितायांतु तुलसीकाष्ठमाहात्म्यंकथयामिबलेशृणु ॥ यच्छ्रुत्वामुच्यतेपापात्कृताज्जन्मशतैरपि ॥ पत्रंपुष्पंफलंमूलंशाखाकाष्ठादिकंचयत् ॥ तुलसीसंभवंसर्वंपावनंमृत्तिकादिकम् ॥ शरीरंदह्यतेयेषांतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ नतेषांपुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात्कथंचन ॥ ग्रस्तोयदिमहापापैरगम्यागमनादिकैः ॥ मृतःशुध्यतिदाहेनतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ दत्वातुतुलसीकाष्ठंसर्वांगेषुमृतस्यच ॥ पश्चाद्यःकुरुतेदाहंसोपिपापात्प्रमुच्यते ॥ तीर्थंयदिनसंप्राप्तंकीर्तनंस्मरणंहरेः ॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्यनतस्यपुनरागतिः ॥ यद्येकंतुलसीकाष्ठंमध्येकाष्ठशतस्यच ॥ दाहकालेभवेन्मुक्तिःपापकोटियुतस्यच ॥ गंगांभसाभिषेकेणयांतितोयानिपुण्यताम् ॥ तुलसीकाष्ठमिश्राणियांतिदारूणिपुण्यताम् ॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्यपुनर्जन्मनविद्यते ॥ कृष्णरूपवपुर्भूत्वाकल्पानिवसतेदिवि ॥ तुलसीकाष्ठसंमिश्रामृतस्यज्वलतेचिता ॥ दह्यंतेतस्यपापानिकल्पकोटिकृतानिच ॥ दह्यमानंनरंदृष्ट्वातुलसीकाष्ठवह्निना ॥ विमानस्थाःसुरगणाःक्षिपंतिकुसुमांजलीन् ॥ नृत्यंत्यप्सरसःप्रीतागीतंकुर्वंतिगायकाः ॥ कुरुतेवीक्षणंविष्णुःसंतुष्टःशम्भुनासह ॥ गृहीत्वातंकरेसौरिःस्वपुरेतस्यचाग्रतः ॥ मार्जतेतस्यपापानिपश्यतांत्रिदिवौकसाम् ॥ महोत्सवंकारयित्वाजयशब्दपुरस्सरम् ॥ ज्वलतेतत्रदैत्येंद्रतुलसीकाष्ठसंभवम् ॥ अग्न्यागारेश्मशानेचदह्यतेपातकंनृणाम् ॥ होमंकुर्वंतियेविप्रास्तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ शतक्रतुसमंपुण्यंगोशतंलभतेफलम् ॥ नैवेद्यंपचतेयस्तुतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ मेरुतुल्यंभवेद्दत्तंतदन्नंकेशवस्याहि ॥ तुलसीपावकेयोवैदीपकंकुरुतेहरेः ॥

१–तत्सदृशस्तत्पार्षदोभूत्वेत्यर्थः ।

दीपलक्षसहस्राणांपुण्यंभवतिदैत्यराट् ॥ नतेनसदृशोलोकेवैष्णवोभुविदृश्यते ॥ तुलसीदारुजातेनचंदनेनकलौनरः ॥ विलिप्यभक्तितो
विष्णुंरमतेसन्निधौहरेः ॥ तुलसीचंदनाद्यागःकुरुतेविष्णुपूजनम् ॥ पूजाशतंदिनैकेनलभतेशतवार्षिकम् ॥ विलेपनार्थंकृष्णस्यतुलसीका
ष्ठचंदनम् ॥ मंदिरेतिष्ठतेयावत्तावत्पुण्यफलंशृणु ॥ तिलप्रस्थाष्टकंदत्त्वायत्पुण्यंचोत्तरायणे ॥ तत्पुण्यंजायतेपुंसांप्रसादाच्चक्रपाणिनः॥
योददातिपितॄणांचतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ पितॄणांजायतेतृप्तिःश्राद्धकालेशताधिका ॥ नारदीयेपि । यथाविष्णोःसदाभीष्टंनैवेद्यंशालिसं
भवम् ॥ शुकेनोक्तंपुराणंचतथातुलसिचंदनम् ॥ पाद्मे । तावद्वर्षसहस्राणियावद्बीजदलानिच ॥ वसंतिवैष्णवेलोकेतुलसींरोपयंतिये ॥ तु
लसीगन्धमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः प्रयांतिगरुडारूढास्तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ दर्शनंनर्मदायास्तुगङ्गास्नानंविशांवर ॥ तुलसीदल
संस्पर्शःसममेतत्त्रयंस्मृतम् ॥ पक्षेपक्षेतुसंप्राप्तेतुलसीवनपूजनम् ॥ ब्रह्मादयोपिकुर्वंतिद्वादश्यांवैश्यसत्तम ॥ यन्मूलेसर्वतिर्थानियन्मध्ये
सर्वदेवताः ॥ यदग्रेचतुरोवेदास्तुलसितेनमोनमः ॥ पुष्करादीनितीर्थानिगंगाद्याःसरितस्तथा ॥ वासुदेवादयोदेवावसंतितुलसीदले ॥ श्र
वणंकीर्तनंध्यानंस्मरणंजलसेचनम् ॥ प्राशनंवीक्षणंपूजाष्टधातुलसिसेवनम् ॥ तुलसींप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् ॥ तस्याहंप्रति
गृह्णामिनपूजांशतवार्षिकीम् ॥ गरुडे । कृतंयेनमहाभागतुलसीवनरोपणम् ॥ मुक्तिस्तेनभवेद्दत्ताप्राणिनांविनतासुत ॥ स्कांदेतु । तुलसी
वनजाछायायत्रयत्रभवेद्द्विज ॥ तत्रश्राद्धंप्रदातव्यंगयाश्राद्धफलाधिकम् ॥ नददातिगयांगत्वापिण्डंपुत्रोयदामुने ॥ तुलसीकाननेश्राद्धं
कृत्वासंतारयेत्पितॄन् ॥ पितृपिंडार्चनंश्राद्धंयत्कृतंतुलसीदलैः ॥ तृप्यंतिपितरोत्यर्थंयावच्चंद्रार्कमेदिनी ॥ तुलसीकाननेजंतोर्यदिमृत्युर्भवे
त्क्वचित् ॥ सन्निधौपद्मनाभस्यसयात्यत्रनसंशयः ॥ रोपितातुलसीयावत्कुरुतेमूलविस्तरम् ॥ तावद्युगसहस्राणितनोतिसुकृतंमुने ॥
स्कांदे । तुलसींविनायाक्रियतेनपूजास्नानंनयत्तत्तुलसींविनाकृतम् ॥ भुक्तंनतद्यत्तुलसीविवर्जितंपीतंनतद्यत्तुलसीविवर्जितम् ॥ यःकृत्वातु
लसीपत्रंशिरसाविष्णुतत्परः ॥ करोतिधर्मकार्याणिफलमाप्नोतिचाक्षयम् ॥ तुलसींयेप्रयच्छंतिपुराणाद्यर्चनायच ॥ रोपयंतिशुचौ
देशेतेषांलोकोक्षयःस्मृतः ॥ रोपितांतुलसींदृष्ट्वानरेणभुविभूमिप ॥ विवर्णवदनोभूत्वातत्पापंमार्जयेद्यमः ॥ तुलसीतिचयोब्रूयात्त्रिकाल

वंदयेद्यदि ॥ नित्यंसगोसहस्रस्यफलमाप्नोतिमानवः ॥ नित्यंसमर्चयेद्विष्णुंतुलस्यायस्तुभक्तितः ॥ महापापानिनश्यंतिकिंपुनश्चो
पपातकम् ॥ गृहंनरःसदायस्तुतुलसीदलविप्रुषैः ॥ त्रिसंध्यंप्रोक्षयेद्भक्त्यामहापापात्प्रमुच्यते । घटैर्यत्रघटीभिश्चसिक्तंतुलसिकावनम् ॥
जलधाराप्रवाहेणप्रीणितंभुवनत्रयम् ॥ त्यक्त्वापिमालतीपुष्पंपुष्पंचापिसरोरुहम् ॥ गृह्णातितुलसींशुद्धामपिपर्युषितांहरिः ॥ व्या
सः । पक्वंहितुलसीपत्रंशुष्कंपर्युषितंचयत् ॥ आनीयतत्प्रयत्नेनपूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ किंच । तुलसीकाष्ठजंयस्तु चंदनंधारयेन्नरः ॥
तद्देहंनस्पृशेत्पापंक्रियमाणमपीहयत् ॥ स्कांदेतुतन्मालाधारणमुक्तम् । नजह्यात्तुलसीमालांधात्रीमालांविशेषतः ॥ महापातकसं
हर्त्रींधर्मकामार्थदायिनीम् ॥ विष्णुधर्मेंपिविष्णुः । तुलसीकाष्ठजांमालांकंठस्थांवहतेतुयः ॥ अप्यशौचोप्यनाचारोमामेवैतिनसंशयः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतांयोमालांवहतेनरः ॥ प्रायश्चित्तंनतस्यास्तिनाशौचंतस्यविग्रहे ॥ स्कान्दे । यस्यकण्ठोविरहितस्तुलसीकाष्ठमाल
या ॥ तंविलोक्याथवास्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् ॥ निवेद्यकेशवेमालांतुलसीकाष्ठसम्भवाम् ॥ वहतेयोनरोभक्त्यातस्यनैवास्तिपातक
म् ॥ शयनेभोजनेस्नानेमलमूत्रविसर्जने । नत्यजेत्तुलसीमालांकंठलग्नांकदाचन ॥ जपेद्यःपुरुषोनित्यंतुलसीकाष्ठमालया ॥ मन्त्रान्निगम
जान्ब्रह्मन्सचानंतफलंलभेत् ॥ तुलसीकाननंयत्रयत्रपद्माकराःशुभाः ॥ वैष्णवायत्रतिष्ठंतितत्रसंनिहितोहरिः ॥ तुलसीदलगंधेनमालतीकु
सुमेनच ॥ कपिलाक्षीरदानेनसद्यस्तुष्यतिकेशवः ॥ गुह्यानियानिपापानिह्यनाख्येयानिमानवैः ॥ नाशयेत्तुलसीतानिधृतामाधवमू
र्द्धनि ॥ उपोष्यद्वादशींशुद्धांपारणेतुलसीदलम् ॥ प्राशयेच्चाथविप्रेंद्रअश्वमेधाष्टकंलभेत् ॥ हंतिपातकिनांपापंपुण्यवृद्धिंतथाश्रियम् ॥ क
रोतिपूजितादेवीतुलसीहरिवासरे ॥ द्वादश्यांयेकरिष्यंतितुलसीवनपूजनम् ॥ गृहारामेवनेवापिशृणुतेषांतुयत्फलम् ॥ प्रयागेतपसिस्ना
नेकाश्यांप्राणविमोक्षणे ॥ यत्फलंविहितंदेवैस्तुलसीपूजनेनतत् ॥ चतुरोवार्षिकान्मासांस्तुलस्यानियमेनाहि ॥ पूजयेद्यदिवैकुंठंगोसह
स्रफलंलभेत् ॥ जगद्धातरिगोविंदेप्रसुप्तेवर्णिनाक्ते ॥ नमंतितुलसींनित्यांचांद्रायणशतंफलम् ॥ मासेप्रौष्ठपदेचैवद्वादश्यांबुधवासरे ॥ के
शवायतनेयस्तुकारयेत्तुलसीवनम् लभतेचाक्षयंस्थानंपितृभिःसहवैष्णवम् ॥ देवालयेषुसर्वेषुपुण्यक्षेत्रेषुयोनरः ॥ वापयेत्तुलसींपुण्यांतुष्टच

र्थंचक्रपाणिनः । गारुडेनारदः । तुलसीकाननेयस्तुमुहूर्तमपिविश्रमेत् । जन्मकोटिकृतात्पापान्मुच्यतेनात्रसंशयः ॥ प्रदक्षिणंयः
कुरुतेपठन्नामसहस्रकम् ॥ तुलसीकाननेनित्यंयज्ञायुतफलंलभेत् ॥ अशकुनमरिष्टंचयोनरः पथिपश्यति ॥ मनसाचिंत्यतुलसींपुनर्गच्छे
ततत्पथम् ॥ यदिनप्राप्यतेस्वृक्षंशुभलग्नमथापिवा॥बलंचंद्रस्यगमनेप्रस्थानेतुलसींस्मरेत् ॥ यःस्मृत्वाततुलसींयानिकार्यंप्रतिनरोत्तमः
तस्यकार्यस्यसंसिद्धिर्जायतेनात्रसंशयः॥हरेर्मूर्त्त्यवशेषंचतुलसीकाष्ठचंदनम् स्वदेहेधारयेधस्तुतीर्थकोटिफलंलभेत् ॥ तीर्थाधिकंयज्ञशता
च्चपावनंजलंसदाकेशवदृष्टिसंस्थितम् ॥ छिनत्तिपापंतुलसीविमिश्रितंविशेषतश्चक्रशिलातलच्युतम् ॥ मुखेतुतुलसीपत्रंदृष्ट्वाशिरसिकर्ण
योः ॥ कुरुतेभास्करिस्तस्यदुष्कृतस्यापिमार्जनम् ॥ पुनःकृष्णोगरुडम् । त्रिकालंविनतापुत्रप्राशयेत्तुलसींतुयः ॥ विशिष्यतेकायशु
द्धिश्चांद्रायणव्रतंविना ॥ किंच चांद्रायणसहस्रस्यपाराकाणांशतस्यच ॥ तुल्यंफलमवाप्नोतितुलसीपत्रभक्षणात् ॥ श्रीकृष्णमूर्ध्निविन्य
स्तातुलसीपत्रमंजरी ॥ सुवर्णपुष्पकोटीनांफलंयच्छेतचाधिकम् ॥ पूजितंतुमहेशानंतुलसीदलमालया ॥ यःसंपश्यतिभूपालसगोकोटि
फलंलभेत्॥ होमकालेतुसंप्राप्तेपूजयेज्जातवेदसम् ॥ ददातिवांछितान्कामांस्तुलसीदलपूजितः ॥ मृत्युकालेतुसंप्राप्तेभक्षयेत्तुलसीदलम्॥नि
र्वाणंयातिपक्षींद्रपापकोटियुतोपिसन् ॥ कृष्णपादाब्जसंलग्नामहोरात्रोषितांशुभाम् ॥ तुलसींधारयेद्यस्तुतस्यपुण्यमनंतकम् ॥ इत्युक्त्वा
भगवान्विष्णुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ योनरःपठतेनित्यंमाहात्म्यंतुलसीभवम् ॥ गृहेतिष्ठतिराजेंद्रतस्यश्रीः सर्वतोमुखी ॥ एकादश्यांजाग
रणेयःपठेत्तुलसीस्तवम् ॥ द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकंसहा ॥ प्रसंगात्तदर्चनमाह । कृष्णप्रियेप्रियावासेनित्यंश्रीधरसंस्तुते ॥ भक्त्या
दत्तंमया देविअर्घंगृह्णनमोस्तुते ॥ पूजामंत्रः । निर्मितात्वंपुराविप्रैरर्चितात्वंपुरासुरैः ॥ तुलसिहरमेपापंपूजांगृह्णनमोस्तुते । अथप्रार्थना ।
श्रियंदेहियशोदेहिदेहिसौख्यंतथाजयम् ॥ बलंपुष्टिंतथातुष्टिंतुलसित्वंप्रयच्छमे ॥ अथतदवचयमंत्रः । तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंकेश
वप्रिया ॥ केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोमने ॥ गरुडे । मोक्षैकहेतोर्धरणीप्रसूतेर्विष्णोः समस्तस्यगुरोःप्रियासि ॥ आराधनार्थंसुदलैः
सुपुष्पैर्लुनामिपत्रंतुलसिप्रसीद ॥ अवचयेनिषेधमाह ॥ भृगुभौमार्कवारेषुद्वादश्यांनिशिपर्वणि ॥ तुलसींयेविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः

इति ॥ वक्तव्यंचात्रबह्वस्तीन्यलंप्रपंचेन ॥ इतितुलसीपक्षः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथशालिग्रामपक्षः ॥ ॥ वयंतंशालग्रामंतद्रुपंविष्णुंहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गःस्थितिरमृषा । तदुक्तंस्कांदे ।
शालग्रामशिलायांतुत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ मयासहमहासेनलीनंतिष्ठतिसर्वदा ॥ कथं यथातेजोबारिमृदामविनिमयोऽमृषा । किञ्चयतो
पियस्यान्वयात्सेवनादितरतःप्राकृतोपिस्वराड्विष्णुर्भवति । तदुक्तंस्कांदे । कामासक्तोपियोनित्यंभक्तिभावविवर्जितः ॥ शालग्राम
शिलांपुत्रसंपूज्यैवाच्युतोभवेदिति । किञ्च यतोयस्यशालिग्रामस्यब्रह्ममहत्त्वंयोर्थैष्वभिज्ञःशिवःसोप्यादिकवयेकार्तिकेयायतेने । त
च्चमहत्त्वमनुपदमेववक्ष्यामः । किंच यतोयत्राद्यस्यसर्वादिकारणस्यविष्णोःसदाजन्माविर्भावः ॥ शालग्रामशिलाचक्रंद्वारिकायांसमु
द्भवम् ॥ कलिकालेपिभोपार्थनजहातिजनार्दनः । इतिजैमिनीयेनारदोक्तेः ॥ श्रीकृष्णस्यसदाविप्राःशालिग्रामेष्ववस्थितिः ॥ आविर्भा
वोहरेस्तत्रसेवनाज्जायतेभृशमितिपुराणांतराच्च । शालिग्रामार्चनेनैवह्यावाहनविसर्जने ॥ शालग्रामेतुभगवानाविर्भूतः सदाहरिः ॥ न
तथान्यत्रसूर्यादौवैकुंठेपिचसर्वगइतिस्कांदोक्तेश्च ॥ यस्मिन्शालिग्रामेसूरयोपिमुह्यंतिपाषाणसामान्यदृष्ट्यानास्तिकादयोमोहंप्राप्नुवंति
चैतन्यरूपत्वाद्धरेर्नपाषाणेहरिरस्तिजडत्वादित्यादितर्कयंतीभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रतापेनार्चकानांनिरस्ताः कुहकाःपापसमूहाये
नसतथातम् । नश्यंत्याशुपापपुंजाः शालग्रामशिलार्चनादित्यादिपुराणात् । पुनःसत्यंसत्यस्वरूपहरेरधिष्ठानत्वात् ॥ तदुक्तंपाद्मे ।
शालिग्रामशिलाचक्रंवज्रकीटविनिर्मितम् ॥ अधिष्ठानंहितद्विष्णोःसर्वपापप्रणाशनमिति । भगवद्रूपत्वाद्वासत्यम् । द्वेरूपेदेवदेवस्य
चरंचाचरमेवच ॥ चरंसंन्यासिनंप्राहुरचरंचक्रचिह्नितमितिजैमिनीयोक्तेः । पुनःपरंसर्वाधिष्ठानेभ्यउत्कृष्टम् । पूजास्थानानिसर्वाणिसू
र्यादीनितथानहि ॥ प्रियाणिममराजेंद्रशालग्रामाभिधंयथेत्यादिपुराणात् । प्रसंगात्तन्महत्त्वाद्याह । यःपूजयेद्धरिंचक्रेशालग्रामसमुद्भवे ॥
राजसूयसहस्रेणतेनेष्टंप्रतिवासरम् ॥ महत्काष्ठस्थितोवह्निर्मथनेनप्रकाशते ॥ यथातथाहरिर्व्यापीशालग्रामेप्रकाशते ॥ अग्निहोत्रंहुतं
तेनदत्तापृथ्वीससागरा ॥ येनार्चितोहरिश्चक्रेशालग्रामसमुद्भवे ॥ शिलाद्वादशभोवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः ॥ विधिवत्पूजितायेनतस्य

पुण्यंवदामिते ॥ कोटिद्वादशभिर्लिंगैःपूजितैःस्वर्णपंकजैः ॥ यत्स्याद्द्वादशकल्पेषुदिनेनैकेनतद्भवेत् ॥ यःपुनःपूजयेद्भक्त्याशालग्राम
शिलाशतम् ॥ उषित्वासहरेर्लोकेचक्रवर्तीच्छयाभवेत् ॥ कामैःक्रोधैर्मदैर्लोभैर्व्याप्तोयोहिनराधमः ॥ सोपियातिहरेर्लोकंशालग्राम
शिलार्चनात् ॥ यःपूजयतिगोविंदंशालग्रामेसदानरः ॥ आभूतसंप्लवंयावन्नदिवःप्रच्युतोभवेत् ॥ विनायज्ञैर्विनातीर्थैर्विनादानैर्विनाम
तिम् ॥ मुक्तिंयातिनरोवैश्यशालग्रामशिलार्चनात् ॥ नरकंगर्भवासंचतिर्यक्त्वंकृमियोनिताम् ॥ नयातिवैश्यपापोपिशालग्रामेच्युता
र्चकः ॥ दीक्षाविधानमंत्रज्ञश्चक्रेयोबलिमाहरेत् ॥ सयातिवैष्णवंलोकेसत्यंसत्यंमयोदितम् ॥ नैवेद्यैर्विविधैःपुष्पैर्धूपैर्दीपैर्विलेपनैः ॥ गीत
वादित्रस्तोत्राद्यैःशालग्रामशिलार्चनम् ॥ कुरुतेमानवोयस्तुकलौभक्तिपरायणः ॥ कल्पकोटिसहस्राणिरमतेहरिसंनिधौ ॥ लिंगैस्तुको
टिभिर्दृष्टैर्यत्फलंपूजितैःस्तुतैः ॥ शालिग्रामशिलायास्तुएकेनापीहतत्फलम् ॥ सकृदभ्यर्चितेलिंगेशालग्रामसमुद्भवे ॥ मुक्तिंप्रयांतिमनुजा
नूनंसांख्येनवर्जिताः ॥ शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः ॥ तत्रदेवासुरायक्षाभुवनानिचतुर्दश ॥ शालग्रामशिलाग्रेतुयःश्राद्धंकुरुते
नरः ॥ पितरस्तस्यतुष्यंतितृप्ताःकल्पशतंदिवि ॥ शालग्रामशिलायत्रतत्तीर्थंयोजनत्रयम् ॥ तत्रदानंतपोहोमःसर्वंकोटिगुणंभवेत् ॥ शा
लग्रामसमीपेतुक्रोशमात्रंसमंततः ॥ कीटकोपिमृतोयातिवैकुण्ठभवनंखलु ॥ शालग्रामशिलांयस्तुगलेबध्वाविपद्यते ॥ सकीकटेष्वपिमृ
तोयातिवैकुण्ठमन्दिरम् ॥ शालग्रामशिलाचक्रंयोदद्याद्दानमुत्तमम् ॥ भूचक्रंतेनदत्तंस्यात्सशैलवनकाननम् । इतिपाद्मे ॥ यःकथांकुरुते
विष्णोःशालग्रामशिलाग्रतः ॥ वेदशास्त्रपुराणानांफलंप्राप्यहरिंव्रजेत् ॥ सकृत्करोतिमनुजःशालग्रामशिलार्चनम् ॥ पापानितस्यनश्यं
तितमःसूर्योदयेयथा ॥ कामासक्तोथवाक्रुद्धःशालग्रामशिलार्चनम् ॥ भक्त्यावायदिवाभक्त्याकृत्वामुक्तिमवाप्नुयात् ॥ शालग्रामोद्भवंदेवंशै
लंचक्रादिमंडितम् ॥ यत्रक्कनीयतेपुत्रतत्क्षेत्रंयोजनत्रयम् ॥ वाराणस्यास्तदधिकंजायतेनात्रसंशयः ॥ मद्भक्तिबलदर्पिष्ठामत्प्रभुंननमंति
ये ॥ वासुदेवंनतेज्ञेयामद्भक्ताःपापिनोहिते ॥ पद्मकोटिसहस्रैस्तुपूजितेन्यत्रयत्फलम् ॥ तत्फलंकोटिगुणितंशालिग्रामशिलार्चनम् ॥ शा
लिग्रामशिलायांतुयःकरोतिममार्चनम् ॥ तेनार्चितःकार्तिकेययुगानामेकविंशतिः ॥ किमर्चितैर्लिंगशतैर्विष्णुभक्तिविवर्जितैः ॥ शालग्रा

मशिलाबिंबंनार्चितंयदिपुत्रक ॥ अनर्हंममनैवेद्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् ॥ शालग्रामशिलालग्नंसर्वंयातिपवित्रताम्॥ भक्तैर्मनुजैस्तस्मात्प्री
त्यर्थंममपुत्रक ॥ कर्तव्यंसततंनूनंशालग्रामशिलार्चनम् ॥ शालिग्रामेनमस्कारःशाठ्येनापीहयैःकृतः ॥ मांनत्वाकिंकरिष्यंतिमद्भक्तास्ते
नराभुवि ॥ शालग्रामशिलायत्रतत्राहंविष्णुनासह॥ परंमूर्खानजानंतिकलौमायाविमोहिताः॥ पुण्यबाह्यास्तुतेज्ञेयायेद्विषंतिजनार्दनम्॥
पूजांतेषांनगृह्णामियेनभक्त्यामहीधरे ॥ धन्यास्तेपुरुषालोकेशालग्रामशिलांकलौ ॥ येर्चयन्तिमहात्मानःषडाननतवाधिकाः ॥ शालग्राम
शिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते ॥ महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांतथाबुधः ॥ स्निग्धाकृष्णापांडुराचपीतानीलातथैवच॥रक्तासूक्ष्माचवक्राचम
हास्थूलाचलांछिता ॥ कपिलाकर्बुरालग्नारूक्षाछिद्राकुलाचया ॥ रेखाकुलास्थिरास्थूलाबहुचक्रैकचक्रिका ॥ बृहन्मुखीबृहच्चक्रालग्नचक्रा
थवापुनः ॥ वृद्धचक्राथवायास्याद्भग्नचक्रात्वधोमुखी ॥ भग्नासुरक्तासापूज्याभीषणाभग्नचक्रिका ॥ पूजयेद्यःप्रमादेनदुःखमेवलभेत्सदा ॥
स्निग्धासिद्धिकरीज्ञेयाकृष्णाकीर्तिंददातिच ॥ पांडुरापापदहनीपीतापुत्रफलप्रदा॥ नीलासंदिशतेलक्ष्मींरक्तारोगप्रदायिका ॥ रूक्षोद्वे
गकरानित्यंवक्रादारिद्र्यदामता ॥ स्थूलानिहंतिचैवायुर्निष्फलास्यादलांछिता । इति ॥ कामार्चनेफलंचैतन्निष्कामस्याखिलाःशुभाः ॥
खण्डितंस्फुटितंभग्नंपार्श्वभिन्नंविभेदितम् ॥ शालग्रामसमुद्भूतंशैलंदोषावहंनहि ॥ वाराहेतु । गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंशालग्रामद्वयंतथा ॥ द्वेचक्रे
द्वारिकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा ॥ शक्तित्रयंतथानार्च्यंगणेशत्रयमेवच ॥ द्वौशंखौनार्चयेच्चैवभग्नांचप्रतिमांतथा ॥ नार्चयेच्चतथामत्स्य
कूर्मादिदशकंतथा ॥ एतेषांपूजनान्नित्यमुद्वेगंप्राप्नुयाद्गृही॥ शालग्रामाःसमाःपूज्याःसमेषुद्वितयंनहि ॥ विषमानैवपूज्यास्तुविषमेष्वेकपूज
नम् ॥ पाद्मेतु । शालग्रामाःसमाःपूज्याविषमानकदाचन ॥ समेषुनद्वयंपूज्यंविषमेषुत्रयंनहीत्युक्तं । शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्र
का ॥ दद्याद्भक्ताययोदेविशालग्रामशिलांनरः ॥ सुवर्णसहितांदिव्यांपृथ्वीदानफलंलभेत् ॥ यःपुनःपूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम् ॥
तत्फलंनैवशक्तोहंवक्तुंवर्षशतैरपि ॥ शालग्रामशिलांयोपिच्छूद्रोवानस्पृशेत्क्वचित् ॥ दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितः ॥ म्लेच्छदे
शेशुचौवापिचक्रांकोयत्रतिष्ठति ॥ योजनानितथात्रीणिममक्षेत्रंवसुंधरे ॥ क्रयक्रीतामध्यमास्यादधमायाचितामता ॥ पारंपर्यागताश्रे

ष्ठागुरुदत्ताचतत्समा ॥ चतस्रोयत्रदृश्यंतेरेखाःपार्श्वेसमीपगाः ॥ द्वेचक्रेमध्यदेशेतुसाशिलास्याच्चतुर्मुखी ॥ तत्राप्यामलकीतुल्यासूक्ष्माचैवतुयाभवेत् ॥ तस्यामेवसदाब्रह्मन्श्रियासहवसाम्यहम् ॥ यथायथाशिलासूक्ष्मातथातस्यामहत्फलम् ॥ तस्मात्तांपूजयेन्नित्यंधर्मकामार्थसिद्धये ॥ जैमिनीयेतु शालिग्रामशिलास्पर्शंयेकुर्वंतिदिनेदिने ॥ तैर्दत्तंचाक्षयंभूरिपितृविप्रदिवोकसाम् ॥ शालग्रामसमीपेतुयःश्राद्धंकुरुतेनरः ॥ नित्यंनैमित्तिकंचापिगयाश्राद्धसमंभवेत् ॥ शालग्रामसमीपेतुभक्त्यापुस्तकवाचनम् ॥ करोतिहृष्टमनसासपुनातिबहून्जनान् ॥ शालग्रामशिलायस्यनित्यंतिष्ठतिवेश्मनि ॥ तत्रसर्वाणितीर्थानिसंतिनित्यंसुरामखाः ॥ नारायणसमोबंधुर्नतिथिर्द्वादशीसमा ॥ विष्णुपादोदकैस्तुल्यंनतीर्थंभुवनत्रये ॥ पाद्मे शालिग्रामशिलायांयोमौल्यमुद्घाटयेन्नरः ॥ विक्रेताचानुमंताचयःपरीक्षांतुकारयेत् ॥ सर्वेतेनरकंयांतियावदाभूतसंप्लवम् ॥ अतःसंवर्जयेद्वैश्यस्तस्यास्तुक्रयविक्रयमिति । शालिग्रामशिलाविप्रपूजनीयाद्विजातिभिः ॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शोवज्रपातसमोहरेः ॥ शालग्रामशिलास्पर्शाच्छूद्रश्चांडालतांव्रजेदित्यादिपुराणे । अथशालिग्रामाविर्भावमाह । सर्वेषांचैवलोकानांहितायतपतोहरेः ॥ गण्डस्थलादंबुधाराह्याविर्भूतातयाथसः ॥ प्रार्थितःसुंदरागत्वात्वंमेपुत्रोभवेतिवै ॥ एतदर्थंतपस्तप्तंतयावैजलधारया ॥ ततःप्रसन्नोभगवानाहतांतेसुतोऽनघे ॥ भवामिचशालग्रामपाषाणप्रतिरूपतः ॥ गंडस्थलोद्भवत्वाच्चत्वंजातागण्डकीनदी ॥ शालग्रामोगिरिस्तत्रतच्च्युतायेत्वथोपलाः ॥ सर्वेतेविष्णुरूपाहिवज्रकीटविनिर्मिताः ॥ ग्राहायोत्सृष्टचक्रेणलांछिताश्चक्रिणोभवन् ॥ शालोपलक्षितोग्रामःशालिनैवोपलक्षितः ॥ यत्रकुंडसमीपेस्तिशालग्रामस्तदुद्भवः ॥ इतिवाराहे । अत्रबहुवक्तव्यमस्तीत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिशालग्रामपक्षः ॥ ६८ ॥ अथबदरिकाक्षेत्रपक्षः ॥ ॥ वयंतद्बदरीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रतिसृणांभागीरथ्यलकनंदामंदाकिनीनांसर्गोऽमृषा । कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । भागीरथ्यलकनंदातथामंदाकिनीसरित् ॥ विलसंतिसदादेवदेशेकेदारसंज्ञके ॥ केदारक्षेत्रमेवाहुर्बदरीक्षेत्रमुज्ज्वलम् ॥ योनातत्रसमागच्छेत्सनभूयोभिजायते ॥ इतितन्माहात्म्ये । यद्वात्रिभ्यःकायिकादिपापेभ्यःसर्गोनिर्मोक्षोयत्रामृषा । कायस्थंमानसंगीर्जंपापंनश्यतिसर्वथा ॥ यद्दर्शनात्प्रणश्येत्तांबदरींकोनचाश्रयेत् ॥ इत्यपितत्रैव । किञ्च यतोयस्यान्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्वि

ष्णुरभिन्नःशिवश्चस्यात्।ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरादितिस्मृतेःशिवएवाभिन्नः। किञ्चयत्राद्यस्यविष्णोरितरतइतरस्यमन्मथारेःशिवस्यचसदा
जन्माविर्भावोस्ति। यत्रसाक्षान्महादेवोवसत्तेचमहामते ॥ श्रीविष्णुश्चमहाभागनरनारायणस्तथा ॥ सदान्यैर्दैवतैःसार्द्धमितिकेदारखंडो
क्तेः। योदेशआदिकवयेनारदादिरूपायब्रह्मज्ञानंतेने। केनस्वेनधाम्नाश्रयेणविष्णुना। एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ॥ सनातन
मृषिंद्रष्टुंययौनारायणाश्रममित्यादिनाग्रेस्फुटीभविष्यति। अन्यत्रापिबहुशएतदुक्तम् । यस्मिन्क्षेत्रेज्ञानेवासूरयोपिनास्तिकाद्यामुह्यंति
तन्महत्त्वंनाद्रियंते। किंभूतंक्षेत्रंनिरस्तंस्वसोविनांकुहकंसर्वपापयेनतत्तथा। इदमेवमहास्थानंपुराप्राहसदाशिवः ॥ यस्यदर्शनमात्रेणसर्व
पापैःप्रमुच्यते ॥ इतिनारदंप्रतिस्कन्दोक्तेः। पुनःअर्थेषुधर्मादिषुसत्यंमोक्षप्रदत्वान्मोक्षरूपं। तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यंतिकतयेष्यते ॥
त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात्। इदंक्षेत्रंतुयत्प्रोक्तंकेदाराख्यंसुपुण्यदम् ॥ तच्छ्रुत्वापितरोयांतिशिवसायुज्य
तांमुने ॥ इमंदेशंसकृद्दृष्ट्वाकृतकृत्योभवेन्नरः॥ इतिकेदारखंडे।पुनःपरंसर्वेभ्यःक्षेत्रेभ्यःपरमुत्कृष्टं। तदुक्तं यथासर्वेषुदेवेषुश्रीशिवःपरिकीर्ति
तः॥ तथासर्वेषुदेशेषुहिमवद्देशकःस्मृतः॥ यथासर्वेषुवेदेषुसामवेदःप्रकीर्तितः॥ तथायंसर्वदेशेषुदेशराजोविधीयते॥ यथारण्येषुसर्वेषुनैमिषा
रण्यसंज्ञितः॥ यथासर्वशिलानांहिशालग्रामशिलावरा॥ यथानदीषुसर्वासुजाह्नवीसमुदीरिता॥ यथासर्वेषुभक्तेषुभक्तराजोहिनारदः॥ त
थायंसर्वक्षेत्रेषुक्षेत्रःकेदारसंज्ञितः॥ नन्दापर्वतमारभ्ययावत्काष्ठागिरिर्भवेत्॥ तावत्केदारकंक्षेत्रंशिवेनपरिभाषितम्॥ किंचादौकेदारंगत्वा
पश्चाद्बदरींगच्छेत्। तदुक्तम्। अकृत्वादर्शनंवैश्यकेदारस्याघनाशिनः॥ योगच्छेद्बदरींतस्ययात्रानिष्फलतांव्रजेत् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्ने
नपूर्वंकेदारदर्शनम् ॥ कार्यंपुण्येप्सुनाश्रेष्ठिन्नभेदःशिवकृष्णयोरितिकेदारखण्डेऽरुन्धतीवसिष्ठसंवादेचन्द्रगुप्तंप्रतिधर्मदत्तः ॥ इतिके
दाराभिन्नबदरीपक्षः॥ ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथसेतुपक्षः ॥ ॥ वयंतंसेतुंहृदाधीमहि। तंकंयत्रत्रयाणामुच्चत्वदैर्घ्यायामानांसर्गोऽमृषासत्यःकथंयथाऽविनिमयः। दशयोजनविस्ती
र्णंशतयोजनमायतम्॥ बबंधसागरेसेतुंपर्वतोच्चंनलोहरिः॥ इतिरामायणे। यतोयत्राद्यस्यसर्वादिकारणस्यशिवस्यजन्माविर्भावोस्ति।

यस्याद्यस्यान्वयात्स्थापनार्चनादिरूपात्सेवनात्स्वराडसाधारणःप्रतापेणश्रीरामचंद्रोर्थेष्वाहवकरणीयार्थेष्वभिज्ञश्चआदिचतत्कंजलमा
दिकंतेनवेतिव्याप्नोतिभुवंपरितइत्यादिकवयःसमुद्रस्तस्मिंस्तथा।इहवेतेर्व्याप्त्यर्थादप्रत्ययऔण।दिकः। यंसेतुंतेनेवितस्तार।यस्मिन्सेतौ
सूरयोप्यहोकथंकृतोयमगाधसागरेवानरैरितिमुह्यंति ।केनतेनेतेजोवारिमृदांधाम्नाऽधिकरणेनपर्वतेन।इहैकत्वंसामान्याभिप्रायंपर्वतैरित्य
र्थः। इहतेजःशब्दोधातुपरःपर्वतेषुधातवोजलानिपाषाणरूपाअन्यामृदश्चसंत्येवातस्तदधिकरणतातत्रनविरुद्धेतिभावः । पुनःकैरित
रतःईन्कामांस्तरंत्यर्थिनोयैस्तेइतरावृक्षास्तैरत्रतृतीयार्थेतसिः।तरंतिरोपकाःकामान्यैस्तेत्रतरवोमताइत्यभियुक्तोक्तेः।बबंधसेतुंशतयो
जनायतंसुविस्तरंपर्वतपादपैर्दृढमितिब्रह्मांडोक्तेः।पुनःकेनब्रह्महृदा । ब्रह्मस्यात्कालदैवयोरितिकोशाद्ब्रह्मणोदैवस्यहृदानुकूल्येन। हृ
दानुकूल्येस्तेनेचस्वांतेज्ञानेचदर्शनेइतिधरणिधरः।अतएवश्रीरामेणसेतुबंधावसरेलक्ष्मणंप्रत्युक्तं।पश्यलक्ष्मणकालस्यप्रातिकूल्यानुकूल्य
ताम् ॥ वनवासेपिताहेतुस्समुद्रतरणेशिला ॥ इतिदैवानुकूल्यत्वकथनंमानुष्यनाट्याभिप्रायकंबोध्यमन्यथानीश्वरत्वप्रसक्तेरितिभावः।
किंभूतंसेतुंस्वस्येनःस्वामीरामेश्वरःससीदतितिष्ठत्यत्रेतिस्वेनसत्तेन। क्विबत्राधिकरणे । निरस्तंस्वसेविनांकुहकंब्रह्महत्यादिरूपंमहापात
कंयेनतंतथा। तदुक्तंब्रह्मांडे सेतुमारभमाणस्तुतत्ररामेश्वरंशिवम् ॥ संस्थाप्यपूजयित्वाहरामोलोकहितायच ॥ प्रणमेत्सेतुबंधंयोदृष्ट्वारामे
श्वरंहरम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेमदनुग्रहात् ॥ संकल्पनियतोभूत्वागत्वावाराणसींनरः॥ आनीयगंगासलिलंरामेशमभिपूज्यच ॥ स
मुद्रेक्षिप्ततद्भारोब्रह्मप्राप्नोत्यसंशयः ॥ इति। बलरामेणापितीर्थयात्रावसरेतत्रगतमितिवक्ष्याति। समुद्रसेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ त
त्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः ॥ इतिदशमे। पुनःसत्यंसत्यरूपहराधिष्ठानत्वात्। पुनःपरंपापहरणेप्रकृष्टम्। महापातकनाशार्थंनसे
तोर्विद्यतेपरम् ॥ सेतुंदृष्ट्वाथस्पृष्ट्वाचमुच्यतेपंचपातकात् ॥ इतिपुराणांतरात् ॥ इतिसेतुपक्षः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥
॥ अथप्रसंगात्समुद्रपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंसमुद्रंसदाहृदाधीमहि। तंकंयत्रत्रयाणांगांभीर्याच्छत्वदुर्लंघ्यत्वादीनांसर्गोऽमृषा । कथंयथाते
जोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । यतःसमुद्रात् स्वराडिंद्रःआद्यस्यात्तुंयोग्यस्यामृतस्यइतरतइतरेषामैरावतकौस्तुभोच्चैश्श्रवोलक्ष्म्यादी

नाश्वजन्मान्वयात् । यःसमुद्रोऽर्थेषुकर्त्तव्यार्थेष्वभिज्ञोनिपुणः । तन्नैपुण्यंयुद्धकांडेहनुमतोलंकागमनावसरेतेनमैनाकंप्रतिहनुमद्विश्रामा
र्थंप्रकटितंतत्तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि । यःसमुद्रःआदिकवयेश्रीरामायश्रीराममुद्दिश्यब्रह्मस्तुतिंतेने । तच्चनवमस्कंधेस्फुटं ।
यद्दोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रांतनक्रमकरोभयगीर्णघोषः ॥ सिंधुःशिरस्यर्हणंपरिगृह्यरूपीपादारविंदमुपगम्यबभाषएतत् ॥ नत्वांवयं
जडधियोनुविदामभूमन्नित्यादिनावाल्मीकीये । ततोमध्यात्समुद्रस्यसागरःस्वयमुत्थितः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंराघवंशरपाणिनम् ॥ पृ
थिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चराघव ॥ स्वभावेसौम्यतिष्ठंतिशाश्वतंमार्गमाश्रिताः ॥ तत्स्वभावोममाप्येषयदगाधोहमप्लवः ॥ इत्यादि
ना । ब्रह्मांडेपि एतस्मिन्नंतरेसाक्षात्सागरोदिव्यरूपधृक् ॥ दिव्याभरणसम्पन्नःस्वभासाभासयन्दिशः ॥ स्वांतःस्थदिव्यरत्नानिकरा
भ्यांपरिगृह्यसः ॥ पादयोःपुरतःक्षिप्त्वारामस्योपायनंबहु ॥ दण्डवत्प्रणिपत्याहरामंरक्तांतलोचनम् ॥ त्राहित्राहिजगन्नाथेत्यादिदश
श्लोकैःस्फुटतरामिति। यस्मिन्समुद्रेसूरयोपिमुह्यंतिकथमयमगाधोरत्नाकरश्चकथंनप्रसर्पतिपरितइत्या।दिमोहंप्राप्नुवंति । यद्वायस्मिन्रामे
सूरयो।नास्तिकाद्याःपण्डिताअपिमनुष्योयंराजायंनत्वीश्वरोयंसुग्रीवाद्याश्रयणादित्य।दिरूपंमोहंप्राप्नुवंति। मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणं
रक्षोवधायैवनकेवलंविभोरित्यादिनातस्येश्वरत्वमग्रेस्फुटयिष्यत्येव । किंभूतंस्वेनस्वरूपेणधाम्नाश्रयेणनिरस्ताःस्वस्मिन्प्राक्षिप्ताःकुहकाः
पञ्चजनजलंधरप्रभृतयोयेनतं । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेर्विभूतित्वात्सरसामास्मिसागरइतिगीतोक्तेः । पुनःपरमनुपमं सागरंसागरोपममिति
वाल्मीकीयात् ॥ इतिसमुद्रपक्षः ॥ ६८ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
अथकाश्मीरमंडलपक्षः॥वयंतत्काश्मीरमंडलंधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांहिमशिल्पप्रशस्तोर्णानांसर्गोऽमृषा । कथंयथातेजआदीनामवि
निमयोऽमृषा।यत्राद्यस्यादिवराहस्यजन्माभूत् । यतोयस्यमंडलस्यान्वयात्सेवनात्इताराततिर्यस्यसइतरतोमृतः स्वराड्विष्णुरूपोभवति।
मृताविष्णुपुरंयांतिक्षेत्रेवाराहसंज्ञके॥ इतिवाराहे। चपुनरर्थेष्वभिज्ञोभवतितत्रसरस्वतीवासात् । वाग्देवीवसतेकाश्यांकिञ्चित्कालंवसुंधरे॥
काश्मीरमंडलंवाणीसर्वकालंनमुंचति ॥ प्रज्ञांवर्द्धयतीतिष्ठेद्वाराहक्षेत्रसेविनाम्॥ इत्यपितत्रैव । किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविंविष्णुंप्राप्तुं ।

तुमोप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । किंभूतायब्रह्महृदायब्रह्मवेदोहृदियस्यसब्रह्महृदस्तस्मै । समासांतोत्राप्रत्ययः । वेदप्रवर्त्तकाय । किंभूतंस्वेन
धाम्नाश्रयेणसदानिरस्तः कुहकःपापसमूहस्स्वसोविनांयेनतत्तथा । काश्मीरमंडलावासात्सर्वपापक्षयोनृणामित्यपितत्रैव । पुनःसत्यंभग
वत्क्षेत्रत्वात् । सदातिष्ठामिकाश्मीरमंडलेहंवसुंधरे । इत्युक्तेः । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टफलदं । तदुक्तं । तीर्थानिनिवसंतीहसप्तकोटिश्चसप्ततिः ॥
वाराहक्षेत्रेकाश्मीरेतथासर्वाश्चदेवताः ॥ मृतास्तत्रपुरेयांतिमनुजाश्चक्रधारिणः॥ तत्रश्राद्धेनतृप्तिःस्यात्पितॄणांबहुवार्षिकी ॥ आनंदाश्रु
समुद्भूतावितस्ताश्रीहरेःसरित् ॥ तत्रस्नानात्सर्वतीर्थस्नानस्यफलमाप्नुयात् ॥ बहुनाकिमिहोक्तेननकाश्मीरात्परंभुवि ॥ इतिवाराहे ।
काश्मीरमंडलेदेविआदिवाराहसंभवइतिशिवेनाप्युक्तम् ॥ इतिकाश्मीरपक्षः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथभारतखंडपक्षः ॥ वयंतद्भारतखंडंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणामुत्तमाधममध्यमानांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः। कथंयथेतिदृष्टांतः
पूर्ववत् । उत्तमाधममध्यानांसृष्टिर्भारतसंज्ञके ॥ वर्षेखिलासोत्तमास्याद्धरिसंश्रयणादिह॥इतिकौशिकसंहितायाम् । यद्वायत्रहरिकथाभा
गवतसंगयज्ञेशोत्सवानांसर्गोऽमृषा । वैकुंठस्यकथासंगोजनानांश्रीहरेरिह॥श्रीविष्णोरुत्सवावर्षेनान्यस्मिन्भारतंविना ॥ इतिब्रह्मसंहिता
यांचोक्तेः।यद्वात्रिसृणांदिव्यमानुषनारकगतीनांसर्गोऽमृषा । वक्ष्यतितथा । अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिःशुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वा
रब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयन्तइति । यत्रचाद्यस्यश्रीविष्णोरितरतइतरेषांश्री
रुद्रप्रभृतिदेवानाञ्चजन्माविर्भावोस्ति । तदुक्तंआविर्भावंलभंतेस्मभारतेत्वजनाभके । सर्वेदेवाश्चरुद्राद्याः सशक्तयउशत्तम ॥ श्री
विष्णुश्चतथानेकैः स्वरूपैरिहजायते ॥ वेदावनायदुष्टानांसंहाराययुगेयुगे । इत्यादिपुराणे । यतोयस्याजनाभस्यान्वयात्सेवनात्पुमान
र्थेष्वभिज्ञःधर्मार्थकाममोक्षेषुयथार्थज्ञानवान्भवति । चतुर्वर्गस्यसंप्राप्तिर्नान्यथाभारतंविना ॥ केवलंभोगभूमित्वादन्यवर्षाणिमानद ॥
सर्वाणिकाममुख्यानिकर्मभूमिश्चभारतमितिविष्णुपुराणादौ। यद्भारतंस्वराट्असाधारणप्रभावः।अन्येतुखण्डाभारतकृतपुण्यावशेषलभ्याः
नत्वयंतत्रत्यकर्मणालभ्यइतिभावः।किंकर्त्तुंआदिकवयेआदिकविंविष्णुंसेवितुं । तुमोप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । यद्यपिविष्णुसेवान्यत्रापिखंडेष्व

स्तितथापिभारतेसातिशीघ्रफलदा।तदुक्तं । सेवनंतुमहाविष्णोः सर्वत्रैवप्रवर्तते ॥ अजनाभेविशेषेणविष्णुराशुप्रसीदाति । इत्यजनाभमाहा
त्म्ये।यःखंडोनिजवासिनांब्रह्मापवर्गेतेने । तदग्रेवक्ष्यातियथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवतियोसौभगवतिसर्वभूतान्यनात्म्येनिरुक्तेनिलयने
परमात्मनिवासुदेवेऽनन्यानिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगइति । यस्मिन्नपवर्गे
सूरयोपिमुह्यांतिजन्मांतरीयदुष्कृतवशात्तन्नांद्रियंतइतिभावः। किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणानिरस्तोऽपाकृतःकुहकःपापाचरणमहत्त्वरू
पोयेनतत्तथा । अत्रपुण्यकर्मणएवमहत्त्वंनतुपापकर्मणोपीतिभावः । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेःप्रापकत्वात् । पुनःपरंसर्वभूमंडलोत्कृष्टं । तदुक्तं
वैष्णवे अत्रापिभारतंश्रेष्ठंजंबूद्वीपेमहामते॥यतोहिकर्मभूरेषाततोन्याभोगभूमयः॥अत्रजन्मसहस्राणांसहस्रैर्द्विजसत्तम ॥ कदाचिल्लभतेजंतु
र्मानुष्यंपुण्यसंचयात्॥गायंतिदेवाःकिलगीतकानिधन्यास्तुयेभारतभूमिभागे॥ स्वर्गापवर्गस्यचहेतुभूतेभवन्तिभूयःपुरुषाःसुरत्वात्॥ कर्मा
ण्यसंकल्पिततत्फलानिसंन्यस्यविष्णौपरमात्मभूते ॥ अवाप्यतांकर्ममहीमनंतेह्यस्मिल्लँयंयेत्वमलाःप्रयांति॥ जानीमनैतत्क्वयंविलीनाः
स्वर्गप्रदेकर्मणिदेहबंधम् ॥ प्राप्स्यामधन्याः खलुतेमनुष्यायेभारतेनेंद्रियविप्रहीनाः॥ इति । भारतोपि इहैवनरकव्याधिचिकित्सांनकरोति
यः ॥ गत्वानिरौषधंदेशंसरोगीकिंकरिष्यति ॥ इति।पंचमेपिवक्ष्यति तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभो
गस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति । किंचएतदेवहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः ॥ यै
र्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवोपयिकंस्पृहाहिनः ॥ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाद्युजयेनफल्गुना ॥ नयत्रनारायणपादपं
कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् ॥ कल्पायुषांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयोवरम् ॥ क्षणेनमर्त्येनकृतंमनस्विनः सं
न्यस्यसंयांत्यभयंपदंहरेः ॥ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः ॥ नयत्रयज्ञेशमखामहोत्सवाःसुरेशलोकोपिनवैससे
व्यताम् ॥ प्राप्तानृजातिंत्विहयेचजंतवोज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ॥ नवैयतेरन्नपुनर्भवायतेभूयोवनौकाइवयांतिबंधनम् ॥ यद्यत्र

१–सुकर्मनकुर्वंति

नः स्वर्गसुखावशेषितांस्विष्टस्यसूक्तस्यक्तस्यशोभनम् ॥ तेनाजनाभेस्मृतिमज्जन्मनः स्याद्वर्षेहरिर्यद्भजतांशंतनोति । इतित्यलंवाग्जाले
न ॥ इति भारतखंडपक्षः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथकालपक्षः ॥ वयंतंकालंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांभूतत्वभविष्यत्त्ववर्तमानत्वानांसर्गोमृषा । कालस्यैकत्वेपिस्वतोभूतत्वा
द्यभावेपिकालत्रयवर्तिनांराज्ञांभूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद्भूतादिव्यवहारः । तथाहिनलादिकालेपर्वतास्तस्थुरिदानींतनराज
कालेतिष्ठन्तिकल्किकालेस्थास्यंतीति । यद्वात्रयाणांशीतोष्णवर्षाणांसर्गोऽमृषासत्यः। उभयत्रदृष्टांतोयोज्यःपूर्ववत्।यतोयस्यान्वयात्संबं
धादाद्यस्यबीजस्येतरतइतरेणरूपेणांकुरपत्रपुष्पादिरूपेणजन्माविर्भावः । यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्येत्यादिनाग्रेवक्ष्यमाणत्वा
त्।यःकालःस्वराट्अन्यानधीनः अन्येतुतदधीनाः। तद्वक्ष्यतिमातरंश्रीकपिलःभूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयं ॥ योंतःप्रविश्यभूता
निभूतैरत्त्यखिलाश्रयः ॥ सविष्णवाख्योऽधियज्ञोसौकालःकलयतांप्रभुः ॥ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोसौ
प्रमत्तंजनमंतकृत् ॥ यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् ॥ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ॥ यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौष
धिभिःसह॥स्वेस्वेकालेभिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ॥ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः॥ अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जातियद्भयात् ॥
नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमादरः ॥ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ॥ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिस्तस्ययद्भयात्॥ वर्ततेनुयुगं
येषांवशएतच्चराचरम् ॥ सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकमिति । कालाधीनंजगत्सर्व
मितिभविष्येपि । यश्चपुनः अर्थेषुसंयोगवियोगवयःपरिणत्यादिकरणरूपेष्वभिज्ञः । तद्वक्ष्याति ससयुंनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिचेति
बाल्ययौवनमध्यादिरूपांपरिणतिंतनोः ॥ कालोनृणांकरोत्येषस्वयंतद्रहितःप्रभुरित्यन्यत्र । यःकालः कवयेशास्त्राभ्यासंकुर्वतेआदि
प्राक्तनंब्रह्मतेनेशास्त्राभ्यासवतेज्ञानतद्विहीनायचेतरत् ॥ तनुतेभगवान्कालस्तत्तद्दैवसहायवानित्युक्तेः । अतएवार्जुनंप्रस्तुत्यवक्ष्यत्यपि
गीतिंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्द्धनि ॥ कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्यगमद्विभुरिति। यस्मिन्कालेप्रातिकूलेसतिसूरयोपिमुह्यंतिकार्याकार्यविवेक

च्युताभवंति । तदुक्तं । रामोहेममृगंनवेत्तिनहुषोयानेयुनक्तिद्विजान् विप्रादेवसवत्सधेनुहरणेजातामतिश्चार्जुने ॥ द्यूतेभ्रातृचतुष्टयंचमहि
षींधर्मात्मजोदत्तवान्प्रायःसत्पुरुषोऽपिनाशसमयेबुद्ध्यापरित्यज्यते ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः। किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंकुहकमत्याश्चर्यंरच
नावत्त्वेनविस्मयजनकंजगद्येनतंतथा । कालेसर्वंप्रणश्यतीत्युक्तेः । पुनः सत्यंसर्वथाऽबाध्यं । कालोनयातोवयमेवयाताइतिहरिभर्तृणो
क्तेः ॥ कालात्मनोश्चनित्यत्वात्साधयिष्येतथात्मनइतिहिरण्यकशिपूक्तेरपिकालस्यनित्यत्वाच्चकालोनष्टोजातश्चेत्यप्रतीतेश्च । कालःक
लयतामहमितिभगवद्विभूतित्वाच्चकालस्यतेऽव्यक्तगतेरितिभगवद्रूपताभिधानाद्वा । पुनः किंभूतंपरंसर्वथादुर्लंघ्यं । बलेनसचिवैर्बुद्ध्यादु
र्गैर्मंत्रौषधादिभिः ॥ सामादिभिरुपायैश्चकालंनात्येतिवैजनः ॥ इत्यष्टमेवक्ष्यति । यद्वापरंसर्वबलिष्ठं । कालोबलीयान्बलिनांभगवानी
श्वरोऽव्ययः ॥ प्रजाःकालयतेसर्वाइतिमुचुकुंदंप्रतिदेवोक्तेः ॥ इतिकालपक्षः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥
अथमनःस्थैर्यपक्षः ॥ वयंतन्मनस्स्थैर्यंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांगुणानांकर्मणांवासर्गोमृषाऽसत्यः । कथंय
थातेजआदीनांविनिमयोमृषा । कामक्रोधादयःसर्वेऽमतिरक्षाण्यहंकृतिः ॥ गुणाविविधकर्माणिविलीयंतेमनःक्षयादितिशार्ङ्गधरोक्तेः । क्षयो
त्रस्वकारणेब्रह्मणिस्थितिरेवेत्यर्थः । यतोयस्यमनस्स्थैर्यस्यान्वयादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मभवति । धर्मस्योत्पादनेहेतुर्मनसः स्थितिरेव
हि ॥ असंयतेचमनसिनहिधर्मः प्रवर्तते ॥ इतिपुराणात् । सर्वधर्मसमुद्भावोमनसः क्षणनिग्रहादित्यन्यत्राप्युक्तेः । चपुनरितरतइतरे
षामभयादीनांजन्मभवति । तदुक्तंगौडपादाचार्यैः । मनसोनिग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनाम् ॥ दुःखक्षयःप्रबोधश्चाप्यक्षयाशांतिरेवच॥इति
॥ किंचयतोभिज्ञोब्रह्मज्ञोभवति । तक्रयोगाद्यथादुग्धकाठिन्यमुपगच्छति ॥ तथाजीवोमनःस्थैर्यात्परंब्रह्माधिगच्छतीतिशार्ङ्गधरव्रज्यो
क्तेः । यतःस्वराट्स्वतंत्रश्चस्यात्तद्वक्ष्यति। मनोवशेन्येह्यभवन्स्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयान्युंज्याद्वशे
तंसाहिदेवदेवः ॥ इत्येकादशे । मनोजितंयेनाजितंहिसर्वमितिशुकगीतोक्तेश्च । किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंश्रीविष्णुंप्राप्तुंमदाप्तिर्मनसिस्थि
रेइतिभगवदुक्तेः।योमनःस्थैर्यरूपोधर्मःब्रह्मवेदंतेने।स्थिरेवेदार्थविज्ञानंमनसिस्फुटमुद्भवेत्।अस्थिरताद्विनाशःस्यादितिवेदांतकदंबे। यस्मि

न्मनःस्थैर्येतन्निग्रहोपायेसूरयोपिमुह्यंति । तंत्रासक्ताःसंतःप्रायोनाद्रियंते । येचोपायाजीवन्मुक्तविवेकेउक्ताःश्रीविद्यारण्यस्वामिना । स
त्संगोवासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणं॥प्राणस्यंदनिरोधश्चेत्युपायामनसोजयइति । किंभूतंतत्स्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्ताःकुह
कामोक्षविघ्नारागादयोयेनतत्तथा । मोक्षविघ्नाविनश्यंतिरागद्वेषादयोखिलाः ॥ मनःस्थैर्येद्विजश्रेष्ठततःसिद्धिमवाप्स्यसीतिनारदेनोक्तं
शौनकंप्रतिस्वीयसंहितायां। पुनःसत्यमिंद्रियाणांमनश्चास्मीतिभगवद्विभूतित्वात्।पुनःपरंदुर्निग्रहत्वान्मनसोन्यनिग्रहापेक्षयोत्कृष्टम्।तदु
क्तंगीतासुचंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिवलवदृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥ इतिपार्थप्रश्नादसंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्र
हंचलमितितत्रैवभगवदुक्तेश्चेतिमनःस्थैर्यपक्षः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥
॥ अथहिरण्यगर्भपक्षः ॥ वयंताहिरण्यगर्भंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रतिसृणांगुणकृतब्रह्मादिसंज्ञानांसर्गोमृषाऽसत्यः । योविष्णुःसतुवैरु
द्रोयोरुद्रःसपितामहः॥ एकमूर्त्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाः॥ इतिहरिवंशात् । वक्ष्यत्यपिसप्तमे । आत्मनात्रिवृताचेदंसृजत्यवतिलुंप
ति । रजःसत्त्वतमोधाम्नेपरायमहतेनम॥इतिहिरण्यकशिपुः । यतःसकाशादाद्यस्यवेदस्यजन्म । अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभु
वा । आदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयः ॥ इतिस्मृतेः । वक्ष्यत्यापि तृतीये ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजादिति । किंचय
तोब्रह्मणइतरेषामुपवेदपुराणादीनामपिजन्म । आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्वंवेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैरितिवक्ष्यमा
णत्वात् । यश्चार्थेषुकर्त्तव्यसृष्टिविषयेष्वभिज्ञः । यश्चस्वराट्सर्वपातिः । हिरण्यगर्भःसमवर्त्ततात्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीदितिश्रुतेः । य
श्चकवयेनारदादिरूपायादिसनातनंब्रह्मश्रीभागवतंतेने । यश्चतेजोवारिमृदांविनिर्रचनांयथायथावदन्वयात्ज्ञातवान् । धातायथापूर्वमक
ल्पयदितिश्रुतेः । यश्चअंवासुदेवंयातिभूम्यादिभारानिवेदनार्थमित्ययः । ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्तयासह ॥ जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षी
रपयोनिधेः ॥ इत्यादिनाश्रीदशमेवक्ष्याते । किंचयास्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपितात्पर्यज्ञानंविनामुह्यंति । अहोऽयंपुत्रीगामीत्यादिवि

१ मनोविलासे । २ ब्रह्माणं ।

कल्प्यभ्रांताभवंतीतिभावः। सुरूपांसुतामपिलोकाअनुगमिष्यंत्यतःसुरूपासंगोऽनर्थहेतुरितिबोधनायानुजगामनतुकामार्त्तइतितथात्वेनमे
हृषीकाणिपतंत्यसत्पथइत्युक्तिविरोधःस्यादितितात्पर्य्यम् । किंभूतस्वेनधाम्नानिरस्तःकुहकोगुरुस्त्रीहारिचन्द्रोयेनतं । तन्नवमेविशदी
भविष्यति । वाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि । पुनःसत्यंसत्यलोकगम् । पुनःपरंसर्वप्रजापतिभ्यउत्कृष्टंप्रजापतीनांसपतिश्चकृपेकान्प्रजा
पतिरितिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ इतिहिरण्यगर्भपक्षः ॥ ७३ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥
॥ अथकार्त्तिकेयपक्षः ॥ ॥ वयंतंकार्त्तिकेयंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांक्रौंचतारकधीमांद्यानांसर्गस्तद्भेदननिश्चयोऽमृषासत्यः
कथंदृष्टांतःपूर्ववत् । धीमांद्यहारीक्रौंचघ्नस्तथातारकभेदनइतितस्तवोक्तेः । यतोयस्याद्यस्यशिवस्यसकाशाज्जन्म । स्वामीशंकरनन्दनइ
त्युक्तेः । किंचयतोयस्यान्वयात्सेवनादितरतइतरोपिअर्थेषुशास्त्रार्थेषुअभिज्ञःस्यात् । सेवनात्कार्त्तिकेयस्यमूकोवाचस्पतिर्भवेदितिस्कांदो
क्तेः । यःकार्त्तिकेयःस्वराट्देवसेनानीत्वात् । स्वःस्वर्गेआसमन्तादटतीतिस्वराट् । क्विबत्रकर्त्तरि । यआदिकवयेनारदायब्रह्मवेदरूपंस्कांदा
र्थंतेने । तच्चस्कांदेस्फुटं । देवषण्मुखदेवेशपार्वतीसुतनायकेत्यादिनानारदेनपृष्टःस्कन्दोधन्योसित्वंमहाप्राज्ञधन्यानांप्रवरोमुनिरितितंसं
श्लाघ्य सर्वस्यजगतोबीजंजन्मादिपरिवर्जितम् ॥ ब्रह्मांडाःकोटयोयस्यरोम्णांचविवरेषुवै ॥ मत्प्रवातप्रेरिताश्चविशंतिप्रविशंतिच ॥ दिक्का
लापरिणामानंजगदीशंजगन्मयम् ॥ अनादिमध्यनिधनंनमस्कृत्यब्रवीमिते ॥ इति । यस्मिन्ब्रह्मणिकार्त्तिकेयेवासूरयोपिमुह्यंतिकार्त्तिकेय
स्यबहुधोत्पत्तिंश्रुत्वामुह्यंति । वेदेतात्पर्यानभिज्ञत्वान्मुह्यंतीतिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तःकुहकोऽतिमायावीमहिषोवादैत्य
निवहोवातारकोयेनतं । निरस्तस्तारकोयेनक्रौंचेरंध्रंविनिर्मितम् । मयूरोवाहनंयस्यसमेस्कंदःप्रसीदत्वितितत्स्तवोक्तेः । पुनःसत्यंब्रह्म
त्वात् । ब्रह्मैवस्कन्दरूपेणपार्वतीनन्दनोभवदित्यादिस्कांदोक्तेः। सेनानीनामहंस्कंदइतिगीतोपनिषदाचार्येणवासुदेवेनस्वांतेवासिनमर्जुनं
प्रतिनिजविभूतित्वोक्तेश्च । पुनःपरंऐहिकामुष्मिकफलदंष्परःसत्येपरोदूरेभोगमोक्षप्रदेपरइत्याभिधानादर्शोक्तेः । अतएवभोगमोक्षप्रदःप्रभु
रितिप्रज्ञावर्द्धनस्तोत्रेप्युक्तमितितत्स्तोत्रमपिप्रज्ञानवर्द्धकत्वादत्राह । योगीश्वरोमहासेनःकार्त्तिकेयोग्निनंदनः ॥ स्कंदःकुमारःसेनानीःस्वा

मीशंकरसंभवः ॥ १ ॥ गांगेयस्ताम्रचूडीचब्रह्मचारीशिखिध्वजः॥ तारकारिरुमापुत्रःक्रौंचारिश्चषडाननः ॥ २ ॥ शब्दब्रह्मसमुद्रश्चसि
द्धःसारस्वतोगुहः ॥ सनत्कुमारोभगवान्भोगमोक्षप्रदःप्रभुः ॥ ३ ॥ शरजन्मागणाधीशपूर्वजोमुक्तिमार्गकृत ॥ सर्वागमप्रणेताचवांछिता
र्थप्रदायकः ॥ ४ ॥ अष्टाविंशतिनामानिमदीयानीतियःपठेत्॥ प्रत्यूषेश्रद्धयायुक्तोमूकोवाचस्पतिर्भवेत् ॥ ५ ॥ महामंत्रमयानाश्चमम
नामान्प्रकीर्त्तनात् ॥ महाप्रज्ञामवाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ॥ ६ ॥ पुष्यर्क्षात्पुष्यपर्यंतमश्वत्थाग्रेचयोन्वहम् ॥ दशावृत्त्यापठेत्स्तोत्रं
सप्तविंशतिभिर्दिनैः ॥ पुरश्चरणफलंप्राप्यमहाप्रज्ञांलभेद्ध्रुवम् ॥ इतिप्रज्ञावर्द्धनंस्तोत्रम् ॥ इतिकार्त्तिकेयपक्षः ॥ ७४ ॥ ॥

॥ अथजननीजनकपक्षः ॥ ॥ वयंतं[1]जननीजनकंसदाहृदाधीमहि । तंकं[2]येत्रत्रयाणांत्वङ्मांसरुधिराणांसर्गःयद्वामेदोमज्जास्थ्नांचसर्गो
ऽमृषासत्यः । मातृतस्त्रीणिजायन्तेतथात्रीणितुपितृतः ॥ मातुस्त्वङ्मांसरुधिराःपितुर्मज्जास्थिमेदसः ॥ इत्यादिपुराणात् । यद्वात्रया
णांपालनलालनप्रीणनानांसर्गोऽमृषासत्यःदृष्टांतःपूर्ववत् । यतोजन्मजनिरभूत्। कस्यार्थेषुधर्मादिषुआद्यस्यकारणस्यदेहस्येतियावत्।
नहिदेहंविनाधर्मादयउत्पद्यंतइतिभावः। तद्वक्ष्यतिश्रीकृष्णः सर्वार्थसम्भवोदेहोजनितःपोषितोयतः ॥ नतयोर्यातिनिर्वेशंपित्रोर्मर्त्यःश
तायुषा ॥ इतिदशमे। योजननीजनकःस्वराट्स्वंस्वकीयंपुत्रंराजयतीतिस्वराट्पुत्रस्यपालनादिनाप्रकाशकः। योभिभयंजनयतिसंपादय
तीतिभिज्ञः। भिर्भयेपिप्रकीर्त्तितइतिसौभर्युक्तेः। भ्युपपदाज्जनेःकः।श्ववराहादिर्नभिज्ञोयेनसोभिज्ञःपुत्रभयनिवर्त्तकः।यद्वापुत्रपालनादि
प्रकारज्ञः। कुतोऽन्वयात्परंपरातः। यथाहंमत्पित्रादिनापालितस्तथायमपिमयापाल्यइत्येवंज्ञानादित्यर्थः। किंकर्त्तुंआदिकविंश्रीहरिं
प्राप्तुंमातृपितृसेविनांदर्शनार्थंस्वयमेवहरिरायाति । एतच्चबहुधापुराणेषुप्रसिद्धं।दक्षिणदेशेपितृसेविदर्शनार्थमागतोविष्णुरद्यापिप्रसिद्धइ[3]
ष्टिकेश्वरनाम्नेति । जैमिनीयेतुचंद्रहासेनसाक्षाद्देवलक्ष्मीनारायणरूपौताउक्तौ । पितृभक्तिंविनाकिञ्चिल्लभ्यतेभुविनोनरैः ॥ लक्ष्मीना
रायणावेतौपितरौचिंतयाम्यहमिति । यश्चब्रह्मतेनेतत्प्राप्तिसाधनंदेहंतेने । पालनादिनाप्रसादेनबलविस्तृतिंचक्रे । पुत्रोयदत्तदेहेनज्ञा

१ जनन्यासहितोजनकस्तम् । २ जनन्यांजनकेवा । ३ विठ्ठल ।

नंलब्ध्वाधिगच्छाति ॥ परंब्रह्मनसंदेहःपितरौतौसदाभजेदित्याभित्युक्तोक्तेः । यस्मिन्जननीजनकेसूरयोपिमनुष्यबुद्ध्यामुह्यंति । नहितौ
मनुष्यौपितरौसर्वदेवताइतिस्मृतेः । किंभूतंस्वेनधाम्नाग्रहेणतत्समर्पणेननिरस्तोऽपास्तःकुहकःपुत्रक्लेशोयेनतं । पुनःसत्यंसेवयासत्यस्व
रूपहरिप्रापकं । विष्णोःस्थानमवाप्नोतिपितृसेवापरोनरइतिपुराणात् । पुनःइतरतइतरेभ्योदानयज्ञादिभ्यःपरंसर्वोत्कृष्टमैहिकामुष्मिक
फलदं । तदुक्तंरामचन्द्रेणश्रीवाल्मीकीये नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथाबलकराःसीतेयथासेवापितुर्मता ॥ सर्गोधनंवाधा
न्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ देवगांधर्वलोकांश्चब्रह्मलोकांस्तथापरान् ॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानो
मातापितृपरायणाः ॥इति। किञ्च तीर्थरूपत्वादपिपरं । तदुक्तंशैवे अपहायगृहेयोवैपितरौतीर्थकंव्रजेत् ॥ तस्यपापंतथाप्रोक्तंयत्तयोर्हननेभ
वेत् ॥ पुत्रस्यचस्त्रियाश्चैवतीर्थंगेहेसुशोभनम् ॥ पुत्रस्यापितरौतीर्थंस्त्रियाभर्त्ताउदाहृतः ॥ इति॥पित्रोश्चपूजनंकृत्वाप्रक्रांतिंप्रकरोतियः ॥
तस्यभूप्रक्रमोद्भूतंफलंभवतिनिश्चितमितिशैवेपि । भारतादावप्येतद्बहुशउक्तमतोलम् ॥ इतिजननीजनकपक्षः ॥ ७९ ॥ ॥
॥ अथप्रद्युम्नपक्षः ॥ ॥ वयंतंप्रद्युम्नंसदाहृदाधीमहि । तंकंयतोयस्याद्यस्यश्रीवासुदेवस्यसकाशाज्जन्माभूत् । सएवजातोवैदर्भ्यांकृ
ष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्रद्युम्नइतिविख्यातःसर्वतोनवमःपितुरितिदशमेवक्ष्यति । यतोयस्यान्वयात्संबन्धादितरतःइतरःप्राकृतःकुरूपोपिपु
मान्स्वराट्स्वेनैवराजतइतिनिरुक्तेःशोभनदीप्तिर्भवेत् । पुमानित्युपलक्षणस्त्रियाअपि । तदुक्तमभियुक्तैः शरीरेयस्यप्राकव्यात्कुरूपोपिसु
रूपवान् ॥ विरूपाजायतेकाम्यातस्मैकामायतेनमः ॥ इति । यश्चार्थेषुस्त्रीसंगतिकरणापायेषुअभिज्ञःबोधजनकः । यश्चप्रद्युम्नःकवयेक
विभ्योर्थाद्यदुपुंगवेभ्यःआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने । अत्रकवयइत्येकत्वमाविवक्षितंग्रहंसंमार्ष्टीतिवत् । एतद्वृत्तमुक्तंविश्वजित्खण्डेहिरण्याक्ष
सुतयुद्धप्रस्तावे तत्सैन्यंभीषणंदृष्ट्वाप्रद्युम्नोधन्विनांवरः ॥ बलीधैर्यकरःकार्ष्णिःप्राहेदंयदुपुंगवान् ॥ प्रद्युम्नउवाच ॥ इदंशरीरंभुविपाश्च
नौतिकंफेनोपमंकर्मगुणादिनिर्मितम् ॥ गतागतंकालवशंकदापिहिबुधानशोचंतियथार्भकक्षतमित्यारभ्यश्लोकत्रयोदशकैर्ज्ञानंतेनइति
भावः।यस्मिन्ज्ञानेसतित्रिसर्गोदेहादिर्मृषेतिप्रतीयतेज्ञानेत्रिसर्गोलीयेतशुक्तिकारजतादिवदित्युक्तेः । कथंयथातेजआदीनांव्यत्यासस्तत्ता

केबोधेमृषेति । किंश्चयस्मिंस्त्रिसर्गेसूरयोमुह्यंतिदेहादीह्लालयेन्नैवतदावेशात्प्रमाद्यतीतिशिष्टगीतोक्तेः । किंभूतंस्वेनधाम्नानिरस्ताःशंबरप्रभृतयःकुहकामायाविदैत्यायेनतं । पुनःसत्यंश्रीकृष्णात्मजत्वात् । यःपितासतुवैसुतइतिस्मृतेः । अंगादंगात्संभवतिहृदयादभिजायते ॥आत्मावैपुत्रनामासीत्यादिश्रुतेश्च । अतएवपरंदुर्द्धर्षकामावतारत्वात् । सर्वेषांबलिनांमध्येकामोहिपरमोबली इत्यलंप्रपञ्चेन ॥ इतिप्रद्युम्नपक्षः ॥ ७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥ ॥छ॥

॥ अथानिरुद्धपक्षः ॥ ॥ वयंतमनिरुद्धंपरंचतुर्व्यूहांतर्गतत्वात्परमेशंसदाहृदाधीमहि । तंकंयतोयस्याद्यस्यश्रीकृष्णस्यान्वयात्पुत्रात्प्रद्युम्नाज्जन्माभूत् । यःस्वराट्स्वरेषुशब्देष्वटतिकारणत्वेनव्याप्नोतीतिव्युत्पत्तेः । शब्दकारणत्वंचतृतीये । अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयस्सात्वतांकामदुघोनिरुद्धः । यमामनंतिस्महशब्दयोनिंमनोमयंसत्वतुरीयतत्वमिति ॥ चित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकरणभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्यधिष्ठातारःमनसश्चशब्दयोनित्वंप्रसिद्धम् । मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितितथान्योंतरआत्मामनोमयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरःऋग्दक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेः । तथाचशिक्षायांआत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया ॥ मनःकायाग्निमाहत्यसंप्रेरयतिमारुतम् ॥ मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि । यश्चार्थेषुसर्वार्थेषुअभिज्ञः अभितोज्ञापयतिसर्वानात्मानमित्यभिज्ञःआत्मानंज्ञापयन्सर्वानखिलार्थेषुकामजइत्यादिपुराणात् । यद्वाभिंभयंजानातीतिभिज्ञोनाभिज्ञोऽभिज्ञः । अतएववक्ष्यति । सतंप्रविष्टंवृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्यमाधवः ॥ उद्यम्यमौर्वंपरिघंव्यवस्थितोयथांतकोदंडधरोजिघांसयेतिदशमे । यद्वाऽभ्यानिर्भययाचित्रलेखयाज्ञायतेइत्यभिज्ञः । चित्रलेखातमाज्ञायपौत्रंकृष्णस्ययोगिनीतिवक्ष्यमाणत्वात् । योनिरुद्धआदिकव्येभीष्मायब्रह्मकोर्थोब्रह्मास्त्रंतेनेयुयोज । नामैकदेशेनसर्वनाम्नोग्रहणमितिन्यायाद्ब्रह्मपदंब्रह्मास्त्रपरंबोध्यम् । इतरतइतरोऽर्थादनिरुद्धेतरोभीष्मोपियस्मैब्रह्मास्त्रंतेने । तदुक्तंविश्वजित्खंडे भीष्मोन्यंधनुरादायसज्यंकृत्वातदात्मवान् ॥ सर्वेषांपश्यतांतत्रब्रह्मास्त्रंसंदधेमृधे ॥ ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचंडंवीक्ष्यमाधवः ॥ स्वबलस्यापिरक्षार्थंब्रह्मास्त्रंसंदधेस्वयम् ॥ द्वादशादित्यसंकाशंयुयुधातेपरस्प

रम् ॥ त्रील्लोँकान्दहतींद्धेयेऽनिरुद्धस्तेजहारहेत्यादिनानारदेनबहुलाश्वंप्रति । यस्मिन्ब्रह्मास्त्रेसूरयोऽर्जुनप्रभृतयोपिमुह्यंतिकिमिदंकुतो
वेतिनजानंति । अतएवोक्तम् । किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहमित्यादिनोक्तमर्जुनेन । यत्रानिरुद्धेत्रिसर्गेदेहित्वेनप्रतीतिर्मृषा ।
कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसा ॥ दोःसहस्रंत्वयादत्तंपरंभारायमेभवत् ॥ त्रिलोक्यांप्रतियोद्धारंनलभे
त्वदृतेसममितितदुक्तेर्निर्गतोऽस्तःक्षेपकोयस्यसनिरस्तोबाणासुरस्तस्यापिकुहकोऽहोयंमय्यागतेपिनिर्भयइतिविस्मयजनकस्तम् ॥ य
द्वानिरस्तःकुहकस्सहस्रबाहुत्वेनविस्मयजनकोबाणोयेनतं । पुनःसत्यंयोगिध्येयं । तद्वक्ष्यति । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंसंराध्यंयोगिभिः
शनैः । शारदेंदीवरश्याममृषीकाणामधीश्वरम् ॥ इत्यनिरुद्धपक्षः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथार्जुनपक्षः ॥ ॥ वयंतमर्जुनंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांबलवीर्यधैर्याणांसर्गोरचनाऽमृषा ॥ कथंयथातेजोवारिमृदामवि
निमयइति । यतोयस्यार्जुनस्याद्यस्यादेः कश्यपस्यापत्यमाद्यइंद्रस्तस्यान्वयात्संबंधादर्थात्कुंत्यांजन्माभूत् ॥ यश्चस्वराट्स्वर्स्वर्ग
माटतिदेवशत्रुवधार्थमितिस्वराट् । तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ॥ इतिषष्ठेवक्ष्य
ति । यद्वास्वरान्भैरवमालकौशादिरागस्वरानटतिजानातीतिस्वराट् । स्वरकुशलतयारागकर्त्तार्जुनोभूदितिपाद्मीयसप्ताहमाहात्म्यष
ष्ठाध्यायोक्तेः । यश्चार्थेष्वभिज्ञः अर्थाःसत्यायमुद्दिश्यत्यक्तास्तद्भेदनशीलाश्चतइषवोबाणाअर्थेषवस्तानभितोजानातीत्यर्थेष्वभिज्ञः
अमोघबाणविद्याकुशलइत्यर्थः । यश्चइतेसर्वत्रगतेकृष्णेरतिःप्रीतिर्यस्यसइतरतः । समासांतोत्रडः । अमोघबाणोबीभत्सुःश्रीकृष्णेत्वनुरा
गवानितिभारतादौ । यश्चकवयेविवेकवतेसात्यकयेआदिप्राक्तनंब्रह्मधनुर्वेदंतेने । यस्मिन्सूरयोपिमुह्यंतिअन्यशास्त्रेकृताभ्यासाअपि
बाणसन्धानादिषुव्याकुलाभवंति । किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणश्रीकृष्णेननिरस्तंकुहकमज्ञानंयस्यतंकुहकाजयद्रथप्रभृतयोवा । सत्यं नापांडव
मिदंजगदितिभारतोक्तेः । पांडवानांसदाविद्यमानत्वेनसत्यं । पुनःपरंपराविभूतित्वात्तदुक्तं पांडवानांधनंजयइतिगीतायां । यद्वापरन्दैन्यप
लायनरहितत्वादुत्कृष्टं । तदुक्तमभियुक्तैःआयूरक्षातिमर्माणिह्यायुरन्नंप्रयच्छति ॥ अर्जुनस्यप्रतिज्ञेद्वेनदैन्यंनपलायनमिति । यद्वासत्यं पिप

त्तिंपालयतीतिसत्यंपरस्तंसत्यप्रतिज्ञंतद्भारतेस्फुटं। यद्वा सत्यःसत्यपराक्रमइतिसहस्रनामोक्तेःसत्येनश्रीकृष्णेनपूर्यतेपाल्यतइतिसत्यंपर
स्तं। महाभारतेस्फुटमेतज्जैमिनीयेपिहंसध्वजोपाख्यानेच। औणादिकः खःकर्मणि॥ इत्यर्जुनपक्षः॥ ७८॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथोद्धवपक्षः ॥ वयंतमुद्धवंसदाहृदाधीमहि। तंकंयउद्धवोजन्मनांजीवानामाद्यस्यहरेरन्वयात्सेवनात्स्वराड्ज्ञानीजातः॥ तद्वक्ष्यत्ये
कादशेसएव। विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवसंनिधानादित्यादिना। यश्चार्थइष्यतेप्राप्यतेऽनेनेत्यर्थेषुनीतिशास्त्रंतत्राभिज्ञः
यद्वान्वीक्षिकीदंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरोक्तेरर्थेषुदण्डनीतिप्रतिपादकशास्त्रार्थेष्वभिज्ञः। तत्रार्थशास्त्रेतिसृणांप्रभावोत्सा
हदण्डशक्तीनांसर्गोऽमृषा। यद्वाक्षयःस्थानश्चवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवेदिनामित्यमरोक्तेस्त्रयाणांक्षयादीनांसर्गःइतरतइतरेषांसंध्यादीनांष
ण्णांभेदाद्युपायचतुष्टयस्यसर्गोऽमृषा। जन्मप्राकट्यम्। संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयः॥ षड्गुणाइत्यमरः। भेदोदण्डःसामदान
मित्युपायचतुष्टयमितिच। किंश्चकोषदण्डबलंप्रभुशक्तिः बलमुत्साहशक्तिःमन्त्रशक्तिः पंचांगमंत्रोमंत्रशक्तिःअष्टवर्गस्यापचयःक्षयःउपचयो
वृद्धिःअपचयोपचयाभावःस्थानंकृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबन्धनम्॥ खन्याकरखलादानंशून्यानांचनिवेशनमित्यष्टवर्गइति। यतो
यस्मैउद्धवायतेजोवारिमृदांविनिमयोदेहादिर्यत्रमृषासकृष्णआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने॥ अत्रयतइतिचतुर्थ्यर्थेतसिः। कस्यसुखस्यवयोवि
स्तारार्थंयस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोपिमुह्यंति॥ किंभूतंस्वेनधाम्नाविद्याप्रतापेननिरस्तोव्यापादितःकुहकोऽनीतिवर्त्तिनामन्वयोयेनतं। अन्या
येषुप्रवृत्तायेतेश्रुत्वोद्धवभाषितम्॥ सुन्यायवर्तिनोजाताः किंवक्ष्येतस्यकौशलमित्युक्तं तपस्यवर्यैः। पुनःसत्यंसदाव्रजवल्ल्यादिषुस्थितत्वा
त्तदुक्तंस्कांदे कालिन्द्याकृष्णपत्नीभ्यः। साधनभूमिर्बदरींव्रजताकृष्णेनमंत्रिणेप्रोक्ता॥ तत्रास्तेसतुसाक्षात्तद्वयुनंग्राहयँल्लोकान्॥ फलभूमिर्व्र
जभूमिर्दत्तातस्मैपुरैवसरहस्या॥ फलमिहानिरोहितंसदातादिहैवसउद्धवो ऽक्ष्यः॥ गोवर्द्धनगिरिनिकटेसखीस्थलेपद्व्रजःकामः॥ तत्रत्यांकुरवल्ली
रूपेणास्तेसउद्धवोनूनमित्युक्त्वा। ततःपश्यत्सुसर्वेषुतृणगुल्मलताचयात् आजगामोद्धवःस्रग्वीश्यामःपीतांबरावृतः॥ गुंजमामालाधरोगाय
न्बल्लवीवल्लभंमुहुः॥ इत्यादिनोद्धवस्थितिरुक्तासदाव्रजे। पुनःपरंसर्वोत्कृष्टम्। नोद्धवोण्वपिमन्न्यूनइतिश्रीकृष्णोक्तेः॥ इतिउद्धवपक्षः॥ ७९॥

अथहनुमत्पक्षः ॥ वयंतंहनुमन्तंसदाहृदाधीमहि । तंकंयोहनुमानाद्यस्यश्रुतिविहिताद्युत्पत्तेराकाशस्यान्वयात्पुत्ररूपाद्वायोर्जन्मआये
प्राप । यतोयस्मैकवयेविदुषेस्वराट्श्रीरामआदिसनातनंब्रह्मरामहृदयरूपंतेने । तदुक्तंब्रह्मांडे । ततोरामःस्वयंप्राहहनूमंतमुपस्थितम् ॥
शृणुतत्वंप्रवक्ष्यामिह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ आकाशस्ययथाभेदास्त्रिविधोदृश्यतेमहानित्यारभ्येदंरहस्यमित्यंतैर्नवभिः । योहनुमानितरतः
इंकामंतरतिजयतीतीतरःसएवेतरतःजितेंद्रियः । अत्रप्रथमार्थेतासिः । अर्थेषुशब्दार्थेष्वभिज्ञः । शब्दशास्त्रमशेषेणश्रुतंनूनमनेकधा ॥
अनेनभाषितंकृत्स्नंनकिंचिदपशब्दितमितिब्रह्मांडे तस्यशब्दकौशल्योक्तेः । अर्थकौशल्यस्यशब्दकौशल्यनांतरीयकतयार्थेष्वभिज्ञइत्यु
क्तं । यद्वाकार्याकार्येष्वभिज्ञः । श्रीरामदूतत्वात् । दूतःसर्वार्थकुशलःक्रियतेराजसत्तमैरितिनीतिशास्त्रात् ॥ मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेंद्रि
यंबुद्धिमतांवरिष्ठम् ॥ वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशिरसानमामीतिसर्वत्रपदेषुमानंबोध्यम् । यस्मिन्हनूमतिसूरयोपींद्रादयस्तत्प्र
भावानभिज्ञाःसंतःप्राकृतंवानरंमत्वावज्रप्रक्षेपादिरूपंमोहंप्राप्नुवंति । यत्रहनूमतित्रयाणांवीर्यधैर्यकौशलत्वानांसर्गोऽमृषा । वीर्यधैर्यकौश
लत्वंयथावीरेहनूमति ॥ नतथान्यत्रदृश्यंतेतेनायंप्रबलोभितः ॥ इतिजांबवदुक्तेः । दृष्टांतःपूर्ववत् । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुह
काअक्षप्रभृतयोराक्षसायेनतं ॥ पुनःसत्यंसत्यरूपहरेर्विभूतित्वात् । किंपुरुषाणांहनूमानित्येकादशेश्रीमुखोक्तेः ॥ परमत्युत्कृष्टंरामसेवक
त्वाद्रामादप्युत्कृष्टतयाप्रकाशितबलंरामःसेतुनावारिधिमतरत्सचकूर्दनेनेत्युत्कर्षस्तदुक्तमभियुक्तैःप्रसिद्धमेतल्लोकेत्रस्वामिनःसेवकोधिकः॥
सेतुंकृत्वातरद्रामोवायुजोब्धिंचकूर्दनादिति । यद्वारामोद्विर्नाभिभाषतइतिप्राचेतसोक्तेःसत्यंपिपर्तिपालयतीतिसत्यंपरोरामः ॥ खोत्रप्रत्य
यःखित्त्वात्पूर्वपदस्यमुम् । सविद्यतेउपास्यत्वेनयस्यससत्यंपरस्तं । मत्वर्थीयोत्राच् । श्रीरामोपासनपरम् ॥ इतिहनुमत्पक्षः ॥ ८० ॥
॥ अथगरुडपक्षः ॥ वयंतंगरुडंसदाधीमहि ॥ तंकंयतोयस्याद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वंशाज्जन्मब्रह्मपुत्रोमरीचिर्मरीचेःकश्यपस्तस्माद्गरुड
इति॥ योगरुडःस्वर्स्वर्गमाटतिप्राप्नोत्यमृतानयनार्थंमातृदासीभावापनोदायेतिस्वराट् ।अत्रचेत्थंभारतीयाख्यानमनुसंधेयं।कद्रूर्विनताच
कश्यपस्यभार्येकश्यपाद्गर्भंस्वीकृत्यांडानिसुषुवातेकद्रूस्तुप्रथममेवांडानिविभिद्यात्मजान्लालयामास ।विनताचकश्यपेनोक्तातवद्वेअंडेभ

विष्यतस्तेचसहस्रवर्षादर्वाङ्नभेत्तव्येपुत्रौतेऽतीवप्रबलौभविष्यतः ।साचैवंश्रुत्वाजानंत्यपिकद्रूसुतान्सर्पान्वीक्ष्यैकमंडंपञ्चशतवर्षांतेबिभे
दतन्मध्यादनूरुरात्मजोजातःसन्मातरंयत्त्वयाऽपूर्णांगस्यममांडंविभिन्नमतस्त्वंदासीभविष्यसीतिशशाप । द्वितीयंत्वयांडंनभेत्तव्यमिति
चोवाच।ततोब्दसहस्रांतेद्वितीयांडेगरुडोबभूव । सचातीवबलवत्तरःएवंस्थितेकदाचित्कद्रूविनतयोःसूर्याश्वपुच्छाःकृष्णवर्णाहरिद्वर्णावेति
विवदमानयोर्विनतयोक्तंहरिद्वर्णाःकद्र्वाचोक्तंकृष्णवर्णाइतिविवादेकद्रूरुवाचयदिकृष्णवर्णाःसूर्याश्वपुच्छास्तर्हित्वंमेदासीभविष्यसिहरिद्व
र्णाश्चेत्तर्ह्यहंतेदासीभविष्यामीतिताभ्यामुक्तं ।तत्रगत्वाद्रष्टव्यास्तेततोगमनावसरेस्वात्मजान्नागान्प्रोवाचहेपुत्रायूयंरोमरूपाणिकृत्वाश्या
मीभूयसूर्याश्वपुच्छेषुलग्नाभविष्यथान्यथाहंविनतादासीभविष्यामीत्युवाचतेचतथैवचक्रुस्ततस्तेउड्डीयकृष्णवर्णानेवपुच्छान्ददृशातेतदा
विनताकद्रूदासीजाता ।कदाचिद्गरुडःस्वमातरंकद्रूदास्येप्रवृत्तांवीक्ष्यमातस्त्वंकथंदासीजातेतिपप्रच्छतयाचसर्ववृत्तंगरुडायोक्तंतच्छ्रुत्वाग
रुडोमातरंप्राहमातस्त्वंमेनांपृच्छकथंमेदासीत्वंनिवर्त्तिष्यतेसाचतथैवपप्रच्छतयोक्तंयदित्वदात्मजोगरुडःस्वर्गान्मदात्मजानाममृतत्वात्त
येमृतमानयेत्तदातेदास्यत्वंनंक्ष्यति । तयाचतथैवगरुडायोक्तंसचस्वर्गंगत्वेन्द्रादीन्निर्जित्यामृतकलशमानयामासइंद्रश्चगरुडंपप्रच्छकिमर्थ
ममृतंनेष्यसितेनोक्तंनागार्थंततइंद्रःप्रोवाचतेतुस्वभावतएवक्रूराअमृतंतेभ्योनदेयंततोगरुडउवाचमयातत्रनेतव्यमेवनतेभ्योदानेहठःकिंतु
मातृदास्यत्वापनुत्तयेएवहठोऽतस्त्वयाततःकथंचिदानेयमित्युक्त्वाकलशंगृहीत्वाकद्रूंप्रोवाचैतदमृतकलशमानीतंपश्याधुनामन्मातुर्दासी
त्वंगतंतयात्रिरुक्तंगतमिति । ततइंद्रोनागान्पानेप्रवृत्तान्ब्राह्मणोभूत्वाप्रोवाचनेदमस्नात्वापेयंतेचस्नानार्थंगताइंद्रःकलशमादायस्वर्गंयया
वितिभारते । यश्चार्थेषुकर्त्तव्याकर्तव्येष्वभिज्ञःछंदोमयत्वात् । छंदोमयत्वंतुतस्यछंदोमयेनगरुडेनसमुह्यमानइत्यष्टमे । गरुडोभगवान्स्तो
त्रस्तोमछंदोमयःप्रभुरितिषष्ठेच।आकीर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसामेतितृतीयेचवक्ष्यति । बृहद्रथंतरेपक्षावितिश्रुतेश्च । त्रि
वृद्वेदःसुपर्णाख्योयज्ञंवहतिपूरुषमितिद्वादशेपिवक्ष्यति । यतश्चेत्याकृष्यचतुर्थ्याविपरिणमय्ययोज्यं । ततश्चयतोयस्मैगरुडायहृद्ययंतंत
र्यामिरूपेणेतिहृदायोविष्णुरादिब्रह्मगरुडपुराणरूपंतेनप्रकाशितवान् । किंभूतायकवयेऽतिविदुषे । ननुवेदरूपः स्वयंकथंविष्णोःपुराण

मधीतवानितिचेच्छ्रीकृष्णादिवल्लोकसंग्रहार्थमेवेतिबोध्यम् ॥ किंचयस्मिन्गरुडेसूरयोपिनास्तिकाःकथंपक्षिणापृष्टंकथंचतस्मैप्रोक्तमितिन
संभवतीतिमोहमाप्नुवंति।यत्त्रयाणांसमुद्रोच्छोषणमेरून्मूलनवासुक्यादिदमनानांसगः स्थितिरमृषा । दृष्टांतःपूर्ववत् । गरुडेनटिट्टिभार्थं
कदाचित्समुद्रशोषणंपक्षवोतनमेरोरुन्मूलनमपिकदाचित्कृतंवासुक्यादिदमनंप्रसिद्धमेवतस्येति। किंभूतंस्वेनधाम्नानिरस्ताःकुहकाःसमुद्रो
पकंठगानिषादायेनतं । प्रादुर्भूतोगरुडःक्षुन्निवृत्त्यर्थंपितरमुवाचक्षुधामांबाधतेतांवारयतेनोक्तंसमुद्रेएकमत्स्योऽतिविस्तृतोस्तितंभक्षयस
तंगृहीत्वाभक्षितुकामोवालखिल्यवटस्कंधेनिषसादतद्भारेणवटस्कंधोबिभेदसचतंलंबमानर्षिसमूहंस्कंधेपञ्चांगृहीत्वाकस्मिंश्चित्पर्वतेगत्वा
तत्रसंस्थाप्यमत्स्यंचखादतेनाप्यनिवृत्तक्षुधःपुनरागत्यपितरमेक्षुधामत्स्याशनेननगतेतिप्रोवाचतदापित्रोक्तंसमुद्रोपकंठगान्निषादान्भ
क्षयब्राह्मणंस्वकण्ठतापेनविज्ञायत्यजेतिविस्तृतंभारते । पुनःसत्यंसुपर्णोहंपतत्रिणामितिभगवद्रूपत्वोक्तेः । पुनःपरंब्राह्मतेजसउद्भूतत्वात्स
र्वविषापहारिनामत्वाद्वा ॥ ब्राह्मतेजसउद्भूतत्वंतुभारतेसामिदाहरणावसरेइंद्रेणोपहासितैर्वालखिल्यैरिंद्रमदापनोदायप्रकाटितस्वकोपाग्निना
लोकत्रयंतापितंतत्रत्यैरर्थितःकश्यपस्तत्तेजोधृत्वाविनतागर्भेनिदधौतदेवगरुडोभूत्वेंद्रमदममृतानयनेपनुनोदेतिप्रसिद्धं । विषहारित्वंतुह
रिवंशे।गरुत्मान्विततैःपक्षैर्नखाग्रैःसलिलंमहीम् ॥ समासहस्रंसंपूर्णंचूलाग्रेणावलंबिना ॥ पर्णभारैश्चविकचैर्विस्तीर्णैर्वसुधातले ॥ रराजव
सुधाचैवपर्णैर्बहुविचित्रितैः ॥ येनवृत्तेनजीवेयुःसर्वभूतानिभारत ॥ इहलोकेमनुष्येंद्रदेवलोकेचभारत ॥ द्यौरिवाचितनक्षत्रामहीतलविस
र्पिभिरिति । अस्यार्थस्तुगुरुत्मान्सलिलंमहींचममजीवनभूतंद्वंद्वंपात्वितिशेषः ॥ पक्षभारैःकृत्स्नांपृथिवींद्याश्चव्याप्यास्थितामित्यर्थः ॥
मांपात्विइतिशेषः । विततैःपक्षैर्नखाग्रैरवलंबिनाचूलाग्रेणचकीदृशंमासंपूर्णंबाह्याभ्यंतरज्योतिर्भिःसूर्यवागादिभिःतत्प्रकाश्यंतद्व्याप्यस्थित
मित्यर्थः । एतदेवाहयःवसुब्रह्मधीयतेऽस्मिन्वसुधाशरीरंतस्यतलेगर्भेविकचैर्विकाशिभिर्विशीर्णैःसर्वतोविप्रकीर्णैःपर्णभारैःपक्षैरिवपक्षैरिंद्रि
यैस्तेषांभारैःकार्यसमूहैःरराजराजतेयोगिदृष्ट्येतिभावः॥यस्यचपर्णैस्तैरेवपक्षैर्बहुविचित्रितैर्विषयभेदात्वसुधाशरीरंचरराजयोंतःशरीरेसर्वा
त्मरूपेणराजतेशरीरश्चयेनराजतेसइत्यर्थः । मंत्रजपफलमाहयेनमंत्रेणवृत्तेनावर्तितेनसर्वभूतानिविषत्यागाज्जीवेयुःयेनचमंत्रेणमहीशरी

रंनिर्विषातलविसर्पिभिरिंद्रियाद्यैराचितनक्षत्राद्यौरविरराजेत्यनुषंगः ॥ अथात्रैवमंत्रोद्धारमाह ॥ ॥ पूर्वश्लोकेचब्रह्माविधाताब्रह्मप्रणवअ
हिंसकमक्षरममृतबीजंवंबीजामित्यर्थः। विततैःदीर्घैःपक्षैःस्वरैर्युक्तेनवंबीजेनेत्यर्थः । नखाग्रैःपंचांगैर्न्यासैः । सलिलंवंबीजंमहींलंबीजंसमास
हस्त्रंसमासहहस्त्रंहकारसकाररेफानांकूटंतेवर्णाःसंपूर्णचरमःस्वरश्शूलाशिखातस्याअग्रंवषट्पदंतेनअवलंबनशीलेनपल्लवेनचमंत्रः । मंत्रस्तु
ॐवंलंन्हःवषट्इतिषडक्षरात्मकः । ॐअस्याहिंसकमंत्रस्यब्रह्माऋषिर्गायत्रीछंदःगरुत्मान्देवतावंबीजंह्रःशक्तिःलंकीलकंविषनाशनोविनि
योगः । ॐवांगरुत्मान्हृदयायनमःअंगुष्ठयोः ॐवींगरुत्मान्शिरसेस्वाहातर्जन्योः ॐवूंगरुत्मान्शिखायैवषट्मध्यमयोः ॐवैंगरुत्मा
न्कवचायहुंअनामिकयोः ॐवौंगरुत्मान्नेत्रत्रयायवौषट्कनिष्ठिकयोःॐवः गरुत्मान्अस्त्रायफट्करतलकरपृष्ठयोरितिसवागरुडोपनिषच्च
विषहरणेमानम् ॥इतिगरुडपक्षः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथसुदर्शनपक्षः ॥ ॥ वयंतत्सुदर्शनंचक्रंसदाधीमहि । तत्किंयत्त्रयाणांलोकानांसर्गःपालननिश्चयोऽमृषा । यद्वात्रयाणांदै
त्यदानवरक्षसांसर्गोनाशनिश्चयोऽमृषा । दृष्टांतःपूर्ववत् । सुदर्शनायत्रैलोक्यपालकायनमोस्तुते ॥ नाशकायनमस्तुभ्यंदैत्यदान
वरक्षसामितिनारदीयवैष्णवयोः । त्रैलोक्यगोपायाविशुद्धवर्चसइत्यंबरीषोपिवक्ष्यति । यतोयस्याद्यस्यविष्णोरन्वयाद्देहादेवजन्माविं
र्भावोभूत् । इतरतइतरेषांकंबुपद्मगदांबरभूषादीनामपियतोजन्माभूत् । तमद्भुतंबालकमंबुजेक्षणमित्यत्रतत्साहित्येनावतारश्रवणाच्चै
तन्यमयत्वेनात्यंतभेदाभावात्तादात्म्यमेवपरिच्छदानांबोध्यं । एतदभिप्रायेणैवोक्तंनारायणवर्मस्तोत्रांते । यथैकात्म्यानुभावानां
विकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ॥ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदा
सर्वत्रसर्वगः ॥इति । ऐकात्म्यानुभावानामात्मारामाणांतदंगप्रत्यंगभेदयाथार्थ्येपिस्वयंविकल्परहितस्तैश्चैतन्यमयत्वेनाभिन्नएवानुभूत
इतितथैवस्वमाययास्वरूपशक्त्याभूषणाद्यभिधास्तद्वृत्तिरूपाःशक्तीश्चधत्तेताअपितैस्तथानुभूताइतितेनैवविद्वदनुभवरूपेणसत्यमानेन
यदितत्सत्यंपूर्वोक्तंतदातैरेवभूषणादिलक्षणैःसर्वैःस्वरूपैःस्वरूपांशैर्नःपात्वित्यर्थः । अनेनास्त्राण्यपितदंगान्येवसहजातत्वादतउक्तमन्व

यादेहादित्यर्थः । यत्सुदर्शनंस्वराट्स्वेनैवराजतेप्रधनइतिस्वराट् । तद्वक्ष्यत्यंबरीषः यदाविसृष्टस्त्वमनंजनेनवैबलंप्रविष्टोजितदैत्यदा
नवम् ॥ बाहूदरोर्वंघ्रिशिरोधराणिवृक्णन्नजस्रंप्रधनेविराजसे ॥ इति ॥ यद्वास्वान्निजात्राजयतिस्वसंबंधेनवैकुण्ठेनीत्वाप्रकाशयती
तिस्वराट् । अतएवोक्तंयेयेहताश्चक्रधरेणविष्णुनात्रैलोक्यनाथेनजनार्दनेन ॥ तेतेगताविष्णुपुरींनरेंद्राःक्रोधोपिदेवस्यवरेणतुल्यः॥इतिपां
डवगीतायां । चक्रधरेणेत्युक्तेश्चक्रहतानामेवाविष्णुपदाप्तिः। किंभूतंअर्थानिच्छंती।त्यर्थैषवोदैत्यास्तेष्वभिनिर्भयंयच्चक्रंज्ञःजानातिभक्तविरो
धिनमितिज्ञः । पुंस्त्वमार्षं । ननुकथंजडरूपंचक्रंजानातीतिचेन्नजडंतत्चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैरितिवक्ष्यमाणत्वेनचैतन्यरूपत्वमेवअ
न्यथामूर्त्तिधारणानुपपत्तेः । किंचसाक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानामितिभरताख्यानेनतस्याप्रमत्तो
क्तिर्विनाचिद्रूपत्वंनसंगच्छते।यआदिकवयेप्राचीनविदुषेदुर्वाससेब्रह्मनिजमहत्त्वंतेने।अत्रापिपुंस्त्वंपूर्ववत्।यस्मिंश्चक्रेसूरयोऽपिशस्त्रदृष्ट्या
मोहमनुभवंतिनतुतदन्यशस्त्रवद्धार्यंतस्यतुभगवदवयवत्वेनकूर्मावयवदाविर्भावतिरोभावावेवस्तोभगवच्छरीरेकचित्तुसुनाभंचास्मरद्विभुरि
त्युक्तिः । सातदाविर्भावपराऽतएवमोहिनीरूपेणराहुशिरःकृंतनेस्वभुजात्तदैवाविर्भाव्यतच्छिरश्चकर्तेतिसंभाव्यते । पुनःकिंभूतंस्वेनधाम्ना
निरस्ताःकुहकादूर्वासःप्रभृतिकृत्याद्यायेनतं । तत्सर्वमग्रेस्फुटमेव । पुनः सत्यंत्वंधर्मस्त्वमृतंसत्यमितिसत्यरूपतास्यांबरीषेणोक्ता पुनःपरं
सहस्रारत्वाच्युतप्रियत्वसर्वास्त्रघातित्वात्तदुक्तं अंबरीषेणसुदर्शननमस्तुभ्यंसहस्राराच्युतप्रिय॥ सर्वास्त्रघातिन्विप्रायस्वस्तिभूयादिडस्पत
इतिनवमे । यद्वात्वंतेजः पौरुषंपरमिहसाक्षादेवपरतोक्तेः ॥ इतिसुदर्शनपक्षः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथश्रीलक्ष्मीपक्षः ॥ ॥ वयंतल्लक्ष्मीरूपंतेजःसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांदैन्यदौर्भाग्यानुत्साहानांसर्गोलोकोत्सादननिश्चयो
मृषा । दैन्यानुत्साहदौर्भाग्यपीडानश्यतिनिश्चितम् ॥ श्रीलक्ष्मीस्मरणादेवसत्यंसत्यंनराधिपेतिपुराणात् । कथंयथातेजआदीनांविनिम
योमृषेति। यद्वायत्रत्रयाणांगुणानांसर्गःस्थितिरमृषेति । सर्वस्याद्यामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी॥इतिप्रथमरहस्योक्तेः । यतोमहालक्ष्म्या
स्सकाशादाद्यस्यविष्णोरितरतइतरेषांचजन्माविर्भावस्तस्याएवमूलप्रकृतित्वात् । महालक्ष्मीस्तयालोकेमूलप्रकृतिरेवसा ॥ ततएवसमुद्र

ताब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥क्वचित्कल्पेब्रह्मणस्तेक्वाचिन्मत्तःक्वचिद्धरेः।क्वचित्स्कंदात्क्वचित्सूर्यात्क्वाचिज्ज्तातागणेश्वरा।दित्यादिस्कांदेशिवेनोमांप्र
त्युक्तेः। विष्णुःशरीरग्रहणमहमीशानएवच॥कारितास्तेयतोतस्त्वांकस्स्तोतुंशक्तिमान्भवेदितिमार्कंडेयेपि। ततएवविष्णवाद्याविर्भावःप्र
तीयते। श्रीगीतास्वपि ममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनलक्ष्म्यपरपर्यायप्रकृतिरेवाविर्भावस्थानंवर्णितेति । इतरतइहषष्ठचर्थेतसिः। किंच
यस्याअन्वयात्संबंधात्स्वराडपिदरिद्रोप्यर्थेष्वभिज्ञोधनधान्यसमृद्धोभवेत्।तदुक्तंस्कांदे शूरःसएवसगुणीसबुधःसधन्योमान्यःसएवकुलशी
लकलाकलापैः॥ एकःशुचिःसहिपुमान्सकलेपिलोकेयत्रापतेत्तवशुभेकरुणाकटाक्षः॥ इत्यगस्तिना। दरिद्रोपिमहापूज्योजायतेयत्कृपाव
शात् ॥ तांलक्ष्मींकमलावासांवन्देब्रह्मादिभिस्स्तुतामितिलक्ष्मीस्तवोक्तेः । यल्लक्ष्मीरूपंतेजआदिकवयेविष्णवेतमनुकूलयितुंब्रह्मकोर्थं
स्स्तुतिंतेने । तद्वक्ष्यतिपञ्चमे नमोभगवतेहृषीकेशायसर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मनइत्यारभ्यमत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐं
द्रियेधियः॥ ऋतेभवत्पादपरायणान्नमांविंदंत्यहंत्वद्धृदयायतोजितः॥ सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वताम्॥ बि
भर्षिमालक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुरित्यंतैर्गद्यपद्यैरिति। यस्मिंस्तेजसिसतिकवयोपिदेवमनुजाद्याइन्द्रप्रभृतयोविद्वांसो
पिमुह्यंति । कोगृध्येत्पण्डितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि॥ययाहमासुरंभावंनीतोद्यविबुधेश्वर ॥ इतिषष्ठइंद्रोक्तेः । नह्यन्योजुषतोजोष्या
न्बुद्धिभ्रंशोरजोगुणः॥ श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्रस्त्रीद्यूतमासवः॥ इतिदशमेनारदोक्तेश्च । राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धोनश्रेयोविंदतेनृपः॥ त्व
न्मायामोहितोनित्यंमन्यतेसम्पदोचलाः॥ इत्यादिजरासंधाख्यानोक्तेः।हैहयोनहुषोवेनोरावणोनरकोपरे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताःस्थानाद्दे
वदैत्यनरेश्वराः॥ इत्यपितत्रैवोक्तेश्च । माराज्यश्रीरभूत्पुंसःश्रेयस्कामस्यमानद ॥ सुजनानुतवाबंधून्नपश्यतियर्यांधदृक्॥ इतिनंदंप्रति
वसुदेवोक्तेश्च । अतएवसुदाम्नाप्युक्तं अधनोयंधनंप्राप्यमाद्यन्नुच्चैर्नमांस्मरेत्॥ इतिकारुणिकोनूनंधनंमेभूरिनाददात् ॥ इति । किंभूतंस्वे
ननिजेनधाम्नानिरस्तंकुहकंनिजसेविनांदुःखंयेनतत्तथा। लक्ष्मींश्रियंचकमलांकमलालयांचपद्मांरमांनलिनयुग्मकरांचमांच॥ क्षीरोदजा
ममृतकुम्भकरेंदिरांचविष्णुप्रियामितिसदाजपतांक्वदुःखमितिस्कांदेऽगस्त्युक्तेः। पुनःसत्यंसत्यरूपस्यविष्णोरनपायिनीत्वात् । तदुक्तंप

राशरेण देवत्वेदेवदेहेयंमानुषत्वेचमानुषी ॥ विष्णोर्देहानुरूपांस्वांकरोत्येषात्मनस्तनुमिति। वैष्णवेपि नित्यैवसाजगन्माताविष्णोःश्रीरन पायिनी ॥ यथासर्वगतोविष्णुस्तथैवेयंद्विजोत्तमेति । किञ्चेयमेवरुक्मिण्यादिरूपेत्यपिज्ञेयं । एकधाबहुधाचैवशतधाचसहस्रधा ॥ अनं तधास्वसंकल्पादात्तकिंकरविग्रहा ॥ वाराणस्यांविशालाक्षीविमलापुरुषोत्तमे ॥ रुक्मिणीद्वारकायांतुराधावृन्दावनेवने ॥ इत्यपितत्रैव। वृन्दावनाधिपत्यंतुदत्तंतस्यैप्रतुष्यता ॥ कृष्णेनान्यत्रदेवीनांराधावृंदावनेवने ॥ इतिपाद्माच्चान्यत्रदेवीविशालाक्ष्यादिकेत्यर्थः । बृहद्गौ तमीयेराधायालक्ष्मीत्वंस्मर्यते । देवस्यमूर्तिलावण्यपीतवस्त्रादिभूषिताम् ॥ देवस्याभेदरूपेणतत्तद्धेमसमप्रभाम् ॥ रक्तवस्त्रपरीधानांर क्तालंकारभूषिताम् ॥ श्रीराधांवामभागेतुपूजयेद्भक्तितत्परः ॥ लक्ष्मीप्रणवमुच्चार्य्यराधिकायैनमोलिखेत् ॥ राधिकामनुराख्यातश्चतुर्द शकलावहः ॥ चतुर्मुखऋषिश्चास्यगायत्रीछंदईरितम् ॥ देवीकृष्णमयीप्रोक्ताराधिकापरदेवता ॥ सुरूपाद्विभुजाचित्रवसनाभरणान्वि ता ॥ सर्वलक्ष्मीमयीसर्वकांतिःसंमोहिनीपरेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन । पुनःपरंपरब्रह्मरूपत्वात्तच्चजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वमोचकत्वेनसंग च्छतएवास्याः । नमस्येसर्वभूतानांजननीमब्जसम्भवाम् ॥ त्वंसिद्धिस्त्वंसुधास्वाहास्वधात्वंलोकपावनी ॥ इत्यादिना । शरीरारोग्य मैश्वर्यमरिपक्षक्षयःसुखम् ॥ देवित्वद्दृष्टिदृष्टानांपुरुषाणांनदुर्लभम् ॥ इत्यंतेनवैष्णवेउक्तं । हरिवंशेपि आवासःसर्वभूतानांनिष्ठाचपरमा गतिः ॥ इतितस्याःसर्वाधिष्ठानत्वंमुक्तप्राप्यत्वंचोक्तं । तत्रैव त्वयाव्याप्तमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगममितिसर्वात्मताचोक्ता । भविष्येपि योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ तस्याहंनित्यदेहस्थासचनित्यंमयिस्थितः ॥ नपश्येत्सर्वभूतेषुनचसर्वंमयिस्थितम् ॥ सतुपर्वत दुर्गेषुमार्गमाणोविनश्यति ॥ इति । मात्स्येच सर्वगासर्वभूतेषुद्रष्टव्यापरमेश्वरी ॥ सर्वलोकेषुयत्किंचिद्विहितंनतयाविनेति । मार्कंडेयेतु त याविसृज्यतेविश्वंजगदेतच्चराचरम् ॥ सैषाप्रसन्नावरदानृणांभवतिमुक्तये ॥ संसारबंधहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी ॥ इति । वस्तुतोमहाल क्ष्म्याब्रह्मत्वेनस्त्रीत्वमपितत्रावास्तवमेव । तदुक्तंपुरुषोत्तमतीर्थैः पुंस्त्वंनास्तिशम्भुविविक्तकृष्णेकलययथाजलमधिभृगतृष्णे ॥ स्त्रीत्वंना स्तितथैवभवान्यांकमलायांचतथैवचवाण्यामितिविवेकानंदे । किंबहुना ॥ इतिश्रीलक्ष्मीपक्षः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥

॥ अथाष्टादशाक्षरश्रीगोपालमनुपक्षः ॥ वयंतमष्टादशाक्षरंमंत्रराजंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांषट्कार्णानांसर्गोऽमृषा । कथं
यथातेजोवारिमृदामाविनिमयोऽमृषा।अष्टादशार्णेषुषट्कत्रयाणांसंभवादमृषेतियोग्यमेव। पुनःयतोऽष्टादशाक्षरस्यअन्वयात्सेवनात्स्वराट्
ब्रह्माऽर्थेषुसृष्ट्युत्पादकतत्वादिष्वभिज्ञोभूत् । तदुक्तंश्रीगोपालतापिन्यां तदुहोवाचब्रह्मासवनंचरतोमेध्यातःस्तुतःपरार्धांतेसोवबुध्यतगो
पवेषोमेपुरुषः पुरस्तादाविर्बभूवततःप्रणतोमयानुकूलेनहृदामह्यमष्टादशार्णंस्वरूपंसृष्टयेदत्वांतर्हितः । पुनः सिसृक्षतामेप्रादुरभूतत्ते
ष्वक्षरेषुभविष्यंजगदुदयंप्रकाशयन्तदिहकादापोलात्पृथिवीईतोग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्संपातात्तदर्कइतिक्लींकारादसृजत्कृष्णादाकाशंखाद्वा
युरित्युत्तरात्सुरभिविद्याःप्रादुरकार्षंतदुत्तरात्स्त्रीपुमादिचेदंसकलमिति। हरतिसर्वमितिहृत्रुद्रोयतश्चाद्यस्यसर्वादिकारणस्यात्मनोजगदी
शस्यश्रीकृष्णस्यजन्माविर्भावंसाक्षात्कारमितियावत्आयेप्राप । एतस्यैवयजनेनचंद्रध्वजोगतमोहमात्मानंवेदेतितापनीयश्रुतेः । एत
स्यपंचपदस्ययजनेनजपेनचंद्रध्वजश्चंद्रमौलिः गतमोहंक्रियाविशेषणमितिश्रुतिपदार्थः । किंच्चयतोयस्येतरतइतरोपीदानींतनोप्याधि
कारीब्रह्मजपंतेने । करोत्यर्थेत्रतनिः। आदिकवयेश्रीकृष्णंप्राप्तुमितिचतुर्थीपूर्ववत् । ओंकारांतरालिकंमनुमावर्तयेत्संगरहितोभ्यानमत्त
स्मादेनंनित्यमभ्यसेदितितापनीयश्रुतिभ्याम् । प्रणवसंपुटितमष्टादशाक्षरंसंगरहितएकांतेशुचिर्भूत्वावर्तयेत्तेनाप्रत्यक्षमपिपरमात्मानम
भ्यानमत्साक्षात्करोतितस्मात्कृष्णप्राप्तिहेतुत्वादेनमष्टादशार्णंसदाजपेदितिश्रुतितात्पर्यम् । यस्मिन्नात्मनिमंत्रेचनास्तिकवामादिमार्गा
नुयायिनोमुह्यंतिसूरयोपिसंतः । किंभूतंस्वेनधाम्नानिजेनतेजसानिरस्तंकुहकंस्वसेविनांसंसारलक्षणंयेनतंतथा । योनानित्यंजपेन्मंत्रम
ष्टादशकवर्णकं ॥ अनायासेनसंसारंसतरेत्तस्यतेजसा॥इतितंत्रांतरात् । पुनःसत्यंसर्वदाबाध्यं । सत्यंश्रीकृष्णरूपत्वान्मंत्रमष्टादशार्णकम्॥
योमंत्रमार्गमाश्रित्यश्रीगुरोराधिगच्छाति ॥ अष्टादशपुराणार्थोमंत्रेस्मिन्वर्णसंख्यया ॥ तथाष्टादशस्मृत्यर्थोवेदसारोयमीरितः॥ पुराणस्म
तिवेदानांसोस्मात्फलमवाप्नुयात्॥व्यासोप्यस्यैवव्याख्यानंश्रीभागवतसंज्ञया॥प्रतिवर्णंसहस्रेणश्लोकानांसंचकारहेत्यूर्ध्वाम्नायादौ।पुनःप
रंश्रीकृष्णरूपं । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोजन्येजन्येपंचरूपोबभूव ॥ कृष्णस्तथैकोपिजगद्धितार्थंशब्देनासौपञ्चपदोविभातीतितापनीयश्रु

तेः । अष्टादशाक्षरोमन्त्रइतिगोपालसहस्रनामसूक्तेश्च । भवदाहकत्वादपिपरं । तदुक्तं प्रातर्भजामिमनुमेतदनंगबीजंकृष्णायगोंतमनुविंद पदंचङेन्तम् ॥ गोपीपद॰दनुपदंजनवल्लभायवह्नेर्वधूंमनुमिदंभवकाननाग्निरितिगौतमीसंमोहनागमयोरिति । अष्टादशाक्षरोमंत्रश्चतुर्वर्गफ लप्रदः ॥ सर्वेषामेवमंत्राणांमंत्रराजोयमीरितः ॥ इतिसंमोहनोक्तेर्वापरं ॥ इत्यष्टादशाक्षरश्रीगोपालमनुपक्षः ॥ ८४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथश्रीगीतापक्षः ॥ वयंतंश्रीगीतानिबंधंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांषट्कानांसर्गोरचनाऽमृषा । दृष्टांतस्तुपुरोवत् । श्रीकृष्णे नपुरागीताभारतेभीष्मपर्वणि ॥ षट्कत्रयेणसंसृष्टाध्यायानामर्जुनायच ॥ इत्यादिपुराणात् । यतोयस्यान्वयाच्छ्रवणरूपसेवनात्स्वराड र्जुनोऽर्थेष्वाद्यस्यार्थात्क्षत्रियधर्मस्यजन्मसाक्षात्कारमायेप्राप । अभिज्ञश्चजातः । नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादाज्जनार्दनइत्युक्तेः ॥ किंभूतःइतागतारतिर्युद्धप्रीतिस्स्वजनादिदर्शनाद्यस्यतादृशोपीतिभावः । तदुक्तंश्रीगीतायामेव । नकांक्षेविजयंकृष्णेत्यादिना ॥ चपुनर्यादिकवयेऽर्जुनायब्रह्मज्ञानंतेनेयत्रसूरयोपिमुह्यंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानुभावेननिरस्तोऽपास्तःस्वसेविनांकुहकःसंसारोये नतम् । तदुक्तंश्लोकंवाश्लोकमर्द्धंवापदंवाप्यक्षरंपठन् ॥ नरोभगवद्गीतायामुक्तिभागीनसंशयः ॥ इतिगीतामाहात्म्ये । पुनःकिंभूतंप रंसत्यम् । सत्योवेदस्ततोपिपरोयंनिबंधःवेदोनिःश्वासरूपोहिसुप्तस्यपरमात्मनः ॥ गीतातुजाग्रतोवाक्यमतः किंतत्समंभुवि ॥ गी तासुगीताकर्त्तव्याकिमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता ॥ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहरिः ॥ सर्व तीर्थमयीगंगेत्याद्युक्तेर्माहात्म्यंतुगीतायाःपरत्वबोधकंपाद्मेऽष्टादशाध्यायैरुक्तमतोविरम्यते ॥ इतिश्रीगीतापक्षः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ अथवेदपक्षः ॥ ॥ वयंतंवेदंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रवेदेत्रयाणामृग्यजुःसाम्नांसर्गोऽमृषा । दृष्टांतस्तूक्तप्रायएव । यतोयस्माद्वेदा त्स्वराट्ब्रह्माआद्यस्यप्राक्कल्पीयस्यइः कामस्तद्धेतुभूतंकर्मवातीर्य्यतेऽनेनेतीतरंज्ञानं । सर्वेकामाश्चकर्माणिज्ञानेसत्यंतमाययुरित्याभियु क्तोक्तेः । तस्येतरतः । षष्ठचर्थेतसिः । जन्मसाक्षात्कारमन्वयात् । अर्थेषुसृष्ट्युत्पत्त्युपयोगिष्वभिज्ञश्चाभूत् । वेदंलब्ध्वाहरंब्रह्माचक्रेसृष्टिं

१ स्वयंपद्मनाभस्येत्युक्तेःश्रीकृष्णस्यावतारित्वंज्ञायतेनत्ववतारमिति ।

यथोदिताम् ॥ वेदात्सर्वार्थमाज्ञायजातोविज्ञतरोविधिरित्यादिपुराणात् । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै । इतिश्रुते
र्धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेश्च । तमेवार्थंस्थूणानिखननन्यायेनाह । योवेदःआदिकवयेब्रह्मणेब्रह्मज्ञानंतेने । त्रैकालिकंज्ञानंब्रह्मणोवे
दाभ्यासादेवजातं तस्यैवतद्धेतुत्वात्तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । वेदएवसदाभ्यस्योवेदश्चक्षुः सनातनः ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचसर्ववेदात्प्रसि
ध्यतीति।यस्मिन्वेदेसूरयोपितात्पर्यानभिज्ञतयामुह्यंति । वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयइतिवक्ष्यमाणत्वात्। किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसा
निरस्तंस्वसेविनांकुहकंमहापातकादिरूपंयेनतं । वेदाभ्यासरतंशांतंमहायज्ञक्रियापरम् ॥ नस्पृशंतीहपापानिमहापातकजान्यपीतियाज्ञ
वल्क्योक्तेः । पुनःसत्यंकदापिनोनष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचःसामानिजज्ञिरइतिश्रुतिस्त्वाविर्भावपरा। शिवाद्याऋषिपर्यंताःस्मर्त्तारो
स्यनकर्तृकाइतिस्मृतेः। अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ॥ आदौवेदमयीदिव्येतिस्मृतेश्च वाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतेश्च । अस्य
महतोभूतस्यनिःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेर्निःश्वसितरूपत्वादपिकर्तृवर्जितएववेदः । नहिपुरुषेणनिश्श्वासःक्रियते
किंतुस्वतःसिद्धएवसभवति । एतेनयथाप्राणसंबंधशून्योदेहोऽकिंचित्करस्तथावेदंविहायेश्वरोपीतिसिद्धं । पुनःपरंपररूपत्वात् । तद्वक्ष्य
ति वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ॥ इति । इहापिस्वयंभूत्वोत्त्याकर्तृशून्यतोक्तातस्य । ब्राह्मण्यापादकत्वाद्वापरं । तथाच
यमः नशूद्रोवृषलोनामवेदोहिवृषउच्यते ॥ यस्यविप्रस्यतेनालंसवैवृषलउच्यते ॥ तस्माद्वृषलभीतेनब्राह्मणेनप्रयत्नतः ॥ एकदेशोप्यध्ये
तव्योयदिसर्वोनशक्यते ॥ इति। मनुरपि। वेदमेवसदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन्द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासोहिविप्रस्यतपःपरमिहोच्यते ॥ याज्ञ
वल्क्योपि । यज्ञानांतपसांचैवशुभानांचैवकर्मणाम् ॥ वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरः ॥ इति । किंश्चयोधीत्यविधिवद्विप्रोवेदार्थंन
विचारयेत् ॥ ससान्वयःशूद्रसमःपात्रतांनप्रपद्यते । इतिकौर्मोक्तेः । पाठमात्रवतांनित्यंद्विजातींश्चार्थवर्जितान् ॥ पशूनिवचतान्प्राज्ञो
वाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ॥ वेदस्याध्ययनंसर्वधर्मशास्त्रस्यवापियत् ॥ अजानतार्थंतत्सर्वंतुषाणांकंडनंयथा ॥ यथापशुर्भारवाहीनतस्यल
भतेफलम् ॥ द्विजस्तथार्थानभिज्ञोनवेदफलमश्नुते ॥ इतिव्यासस्मृतेश्चसार्थएववेदोध्येयइत्यलम् ॥ इतिवेदपक्षः ॥८६ ॥

॥ अथगायत्रीपक्षः ॥ ॥ वयंतंगायत्रीमंत्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रयस्थांगायत्र्यांत्रयाणांवेदानामृगादीनांसर्गोरचनाऽमृषा । तस्यावे
दमातृत्वात् । गायत्रीवेदजननीगायत्रीलोकदायिनीतिकूर्मोक्तेः । दृष्टांतःपूर्ववत् । यतोयस्याअन्वयात्संबंधात्स्वेनानन्यापेक्षत्वेनराज
तेइतिस्वराट्ब्राह्मणआद्यस्यवेदस्यजन्मलभतेइतिशेषः । गृहीतगायत्रीकस्यैवसर्वकर्मस्वधिकारात् । गायत्र्याग्रहणेनैवाद्विजत्वंजायतेद्वि
जाः ॥ गायत्रीग्रहणंकार्यमौपनायनरीतितः॥ततःकर्माधिकारीस्यादन्यथाशूद्रसंमतः॥ इतिस्मृतिरहस्योक्तेः। आषोडशाच्चद्वाविंशाच्चतुर्वि
शाच्चवत्सरात् ॥ ब्रह्मक्षत्रविशांकालऔपनायनिकःस्मृतः॥अतऊर्ध्वंपतंत्येतइतियाज्ञवल्क्येनतत्कालोपिविहितः।सचगौणएवमुख्यस्त्वा
श्वलायनेनोक्तः गर्भाष्टमेष्टमेवाब्देपंचमेसप्तमेपिवा॥ द्विजत्वंप्राप्नुयाद्विप्रोवर्षेत्वेकादशेनृपः ॥ मनुनापि ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यंविप्रस्यपश्च
मे ॥ राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे ॥ इति । गौणकालातिक्रमे । अग्रजाबाहुजावैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ॥ अकृतोपनयाः
सर्वेवृषलाएवतेस्मृताः ॥ इति । शुद्धिर्नैवगुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेष्टमेयदि ॥ तस्योपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवौ ॥ जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाश
त्रुभेगुरौ ॥ मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवावितिबहुवक्तव्यमत्रास्त्यतउपरम्यते । विशिखोव्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिनिर्ण
यसिन्ध्वाद्युक्तेरपि । दक्षेणापि संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदित्युक्तं । संध्यायामपिकृ
तोपनयनस्यैवाधिकारइतिप्रसिद्धेः । शूद्रोवानुपनीतोवापठेद्वाशृणुयाच्चयः ॥ वेदवाक्यंसकांक्षेतयब्धुंस्वांमातरंहठात् ॥ किंच यस्तात्प
र्यमविज्ञायव्याख्यांकुर्यान्निजेच्छया ॥ श्रुतेःसमात्रायभतितंदृष्ट्वास्नानमाचरेदितिसंहितोक्तेश्च । गायत्रींगृहीत्वैवविधिनाकर्माधिकारीना
न्यथेतिभावः। पाराशर्यांतु गायत्रींयोनजानातिज्ञात्वोपास्तेनयोद्विजः ॥ नामधारकमात्रोसौनविप्रःशूद्रएवसः ॥ इति । प्रकृतमनुसरा
मः । इतरतइतरावपिक्षत्रियवैश्यावप्याद्यस्यजन्मलभेतेइत्यर्थः ॥ योमन्त्रोऽर्थेष्वभिज्ञःसर्वार्थसम्पादकत्वात् । चतुर्वर्गप्रदादेवीगायत्रीभ
क्तवत्सलेतिब्राह्मणसर्वस्वात् ॥ यश्चमंत्रःकवयेविश्वामित्रायआदिब्राह्मचरुजातत्वात्तस्यतत्प्राक्सिद्धमेवब्रह्मब्राह्मणत्वंतेने । ब्रह्मेतिभावप्र
धानोनिर्देशः । गायत्र्यनुष्ठानादेवविश्वामित्रोवसिष्ठस्पर्द्धयाब्राह्मण्यमापेतिप्रसिद्धंपुराणांतरे । वक्ष्यत्यपि गाधेरभून्महातेजास्समिद्धइव

पावकः ॥ तपसाक्षात्रमुत्सृज्ययोलेभेब्रह्मवर्चसम् ॥ इति । तपसागायत्र्यनुष्ठानरूपेणतस्यैवब्राह्मण्यापादकत्वात् ॥ योगियाज्ञव
ल्क्येनोक्तमपि एषाहित्रिपदादेवीशब्दब्रह्ममयीशुभा ॥ तपसामहताद्दृष्टाविश्वामित्रेणधीमतेति । अज्ञात्वाचैवगायत्रींब्राह्मण्यादेवहीय
ते ॥ ज्ञात्वाचैवतुगायत्रींब्राह्मण्यंप्रतिपद्यते ॥ इतिच । गायत्र्याब्राह्मणमसृजदितिश्रुतेश्च । यस्मिन्ब्रह्मणिब्रह्मत्वेगायत्र्यांवानरसामा
न्यबुद्ध्याऽक्षरसामान्यमत्यावासूरयोनास्तिकप्रभृतयोमुह्यंति । ननुकिंब्राह्मणत्वंतत्राहब्रह्ममंत्राभिमंत्रितचर्वादिजन्यत्वब्राह्मणोयामि
तिब्राह्मणवाक्याप्यत्वस्वेच्छापुरःसरंब्रह्मवीर्यादन्यक्षेत्रोत्पत्तिमत्त्वब्रह्मवीर्याद्ब्राह्मण्यामुत्पत्तिमत्त्वान्यतमत्वंब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मण्यांब्र
ह्मवीर्यादुत्पत्तिमत्त्वस्यलक्षणत्वाभ्युपगमेऋष्यशृंगव्यासादीनांब्राह्मणत्वंनस्यात् । ऋष्यशृंगस्यमृग्यांविभांडकोद्भूतत्वात्व्यासस्यदाश
कन्यायांपराशरोद्भूतत्वाच्च । ब्रह्मवीर्योद्भूतत्वस्यलक्षणत्वेविश्वामित्रादेर्ब्राह्मणत्वंनस्यात् । धृतराष्ट्रादेस्तत्स्यादेव । विश्वामित्रादेर्गाध्यादि
नृपोद्भूतत्वात्धृतराष्ट्रादेर्व्यासोद्भूतत्वाच्च । अतएवंलक्षणंकृतंव्यासर्ष्यशृंगयोः स्वेच्छयान्यक्षेत्रोद्भूतत्वाद्ब्राह्मणत्वंधृतराष्ट्रादेश्चपरेच्छयान्य
क्षेत्रोद्भूतत्वान्नब्राह्मणत्वंविश्वामित्रादेर्ब्रह्ममंत्राभिमंत्रितचर्वादिजन्यत्वाद्ब्राह्मणत्वमपरेषांब्राह्मण्यांब्रह्मवीर्योद्भूतत्वाद्ब्राह्मणत्वंवीतहोत्रादी
नांभृग्वादिवचनाप्यंब्राह्मणत्वंवस्तुतस्तुब्रह्मक्षेत्रंब्रह्मवीर्यसंस्काराद्ब्रह्मसंभवाः ॥ ब्राह्मणाचरणाद्ब्रह्मविद्याभिर्ब्राह्मणोभवेदितिस्मृतेः पञ्च
लक्षणलक्षितस्यैवमुख्यंब्राह्मणत्वमितिध्येयंमनीषिभिरितिभावः । किञ्चतद्ब्राह्मण्यंयत्नात्पालयेदित्युक्तंभारतेशुकानुशासने । संपतन्मोहजा
लानिकदाचिन्नेहमानुषे ॥ ब्राह्मण्यंलभतेजंतुस्तत्पुत्रपरिपालय । ब्राह्मणस्यचदेहोयंनकर्मार्थोपजायते ॥ इहक्लेशायतपसेप्रेत्यत्वनुपमं
सुखम् ॥ ब्राह्मण्यंबहुभिरवाप्यतेतपोभिस्तल्लब्ध्वानरतपरेणहेलितव्यम् ॥ स्वाध्यायेतपसियमेचनित्ययुक्तःक्षेमार्थीकुशलपरःसदायत
स्वेति । ब्राह्मण्यनाशकानिवाममार्गप्रवृत्तितप्तमुद्राधृतियवनीसंगसुरापानादीनिबहूनिसांतितानिचकौशिकसंहितीयभागवतमाहात्म्येउक्ता
नि । तत्रवाममार्गतप्तमुद्राधारणेचशूद्रपरेएव । ब्राह्मणादीनांतत्रप्रवृत्तिस्तुजन्मांतरीयपापादेव । अश्रौतेचांकनेकामेप्रवृत्तिःपूर्वपापतइति
वासिष्ठलैंगोक्तेः । शापाद्गौतमादीनांपापाद्वामहतोनराः ॥ येगतावेदबाह्यत्वंयेचसंकीर्णयोनिजाः ॥ तेधिक्रियंतेतंत्रेषुस्त्रीशूद्राद्यायथाय

थम् ॥ अनुग्रहार्थमेतेषामागमानिर्मिताः पुराः ॥ तस्माद्वैवेदबाह्यानांरक्षणार्थंचपापिनाम् ॥ विमोहनायशास्त्राणिकरिष्यावोवृषध्वज ॥
एवंसंचोदितोरुद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणिकेशवोपिशिवेरितः ॥ इतिलिंगार्चनचंद्रिकोक्तेर्गौतमशापाद्वा । तदुक्तंवाराहेशि
वेन।पुरासर्वजनानांतुमोक्षमार्गेव्यवस्थितिम् ॥ दृष्ट्वास्वर्गादिवैफल्यंदेवैरुक्तःस्वयंहरिः ॥ भगवन्सृष्टिनाशंत्वंशमयानुग्रहेणनः ॥ तदाहं
विष्णुनाप्रोक्तोमोहशास्त्रमकल्पयम् ॥ वेदमार्गविरुद्धंयत्तद्रौद्रंमत्प्रवर्त्तितम् ॥ मदट्टहासपतितामह्यांतोयस्यविंदवः ॥ असंख्यातास्तुते
रौद्राभविष्यंतिकलौयुगे ॥ कल्पयिष्यंतिशास्त्राणिसुरामांसप्रियानराः ॥ मयापिकल्पिताविष्णोराज्ञयासंहितापुरा ॥ निःश्वासाख्या
वेदबाह्यावामाचारप्रवर्त्तिका ॥ तत्रमच्छासनरतामदाचाराश्चयेद्विजाः ॥ तेषांवासस्तुनरकेभविष्यतिनसंशयः ॥ शूद्रैस्तदधमैर्ग्राह्यआ
चारोवामसंज्ञितः ॥ नद्विजैस्सर्वथाग्राह्यइतिसत्यंवचोमम ॥ गौतमेनचयेशप्तास्तेद्विजावाममार्गगाः ॥ भविष्यंतिश्रुतिभ्रष्टाज्ञेयास्तेन
रकौकसः ॥ इति।तप्तमुद्राधृतिस्तुकुंडगोलविप्रपरेत्यपिकेचिद्वदंति । कुंडागोलास्तुयेविप्रास्तेषांकार्योह्ययंविधिः ॥ तप्तमुद्राधारणादि
र्नशुद्धानांकदाचन । तांत्रिकत्वाद्भ्रष्टविप्रैर्गृह्यतेपूर्वपापतः ॥ यदस्यवैदिकत्वोक्तिस्तन्निर्मूलाविचारतः ॥ नविप्रास्तांत्रिकाःशुद्धावैदिकास्ते
सदैवहि ॥ तांत्रिकेष्वधिकारस्तुभ्रष्टविप्रस्यजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । सूतसंहितायांतु विष्ण्वागमादितंत्रेषुदीक्षितानांविधीयते ॥ शंख
चक्रगदापूर्वैरंकनंनान्यदेहिनाम् ॥ दीक्षितानांतुतंत्रेषुनराणामंकनंद्विजाः ॥ उपकारकमेवोक्तंक्रमेणमुनिपुंगवाः ॥ श्रुतिपथगलितानांमानु
षाणांतुतंत्रंगुरुगुरुरखिलेशःसर्ववित्प्राहशंभुः ॥ श्रुतिपथनिरतानामस्तिनैवात्रकिंचित्हितकरमिहसर्वंपुष्कलंसत्यमुक्तम् ॥ श्रुतिपथगलि
तानांमानुषाणांतुतंत्रेहरिरपिमुनिमुख्याः प्राहधर्मंस्वकीये ॥ विधिरपिमनुजानामाहवर्णाश्रमांश्च श्रुतिपथगलितानामेवतंत्रेस्वकीये ॥ श्रुति
पथगमितानांतेनसंसेवनीयाः श्रुतिपथसममार्गोनैवसत्यंमयोक्तमिति । एतेनश्रौतमार्गएवविप्रैःसेव्योनतांत्रिकादिः । क्षत्रियवैश्याभ्यां
त्वन्योपीतिसूचितं।श्रौतार्चनंतु।विप्राणांविशेषेणभवेत्सदा॥श्रौतागमार्चनंक्षत्रेवैश्येकेवलमागममितिमंत्रराजानुष्टुब्विधाने।अत्रकेवलपदंवै
श्यस्यवैदिकत्वंनिरस्यती।तिचिंत्यं।तस्यापिवैदिकत्वंश्रुतिनिर्मितत्वाद्गायत्र्याब्राह्मणमसृजात्त्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यमितिश्रुतेः । किंभूतं

स्वेनधाम्नातेजसानिरस्तःकुहकोगायतांप्रेतत्वादिलक्षणोयेनतं । एतेनयेगायत्रींशप्तामाहुस्तेनिरस्ताः । नहिशप्तागायत्रीप्रेतत्वांनिव
र्त्तयितुंब्रह्मप्रापयितुंवासमर्थाभवेत् । यच्चशापमोचनादिदृश्यतेतत्सर्वमज्ञकल्पितमेवेतिध्येयं सुधिया । किञ्चप्रष्टव्याः । किंगायत्रीतिपद
स्यशापश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकतन्मंत्रस्यवाप्रतिवर्णंवैतन्मंत्राधिष्ठातुर्देवताविशेषस्यैवतज्जपफलस्येवेतिविचार्यमाणेशापोनोपलभ्यते । त
थाहि । नाद्यःतदश्रुतेः । गायत्रीतिपदंशप्तमितिकुत्रापिनश्रूयते । इत्थमेवद्वितीयपक्षोपिनिरसनीयः तृतीयेशापांगीकारेयत्रान्यमंत्रेष्वपि
तेवर्णाभवेयुस्तेपिगरसंसृष्टान्नैकदेशेपिसर्वमन्नंसविषमितिवच्छप्ताःस्युस्तेनसर्वेषांशापमोक्षाद्यन्वेषणीयंस्यादतस्तृतीयोपिनसर्वमंत्राणां
शापमोक्षानुपलब्धेः । चतुर्थेत्वेतन्मंत्राधिष्ठातृदैवंपरब्रह्मैवतस्यैवात्रप्रतिपादनान्नहिपरब्रह्मणःशापादिश्रूयतेकुत्रापि । पंचमोपिजपफल
स्यप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नसंबोभवीति । तथाचतएवशप्ताविज्ञेयायेगायत्रींशप्तांवदंति । येचास्यमुद्रान्यासादिकरणंवदंतिनतेवैदिकास्तेचवेद
भ्रष्टास्तांत्रिकाएव । न्यासादयःप्रायोवैदिकेषुनसंतीत्यलंप्रपंचेन ॥ इहादिपदाज्जननादिदशमंत्रसंस्काराअकडमादिविचारश्चग्राह्यः । पुनः
सत्यंपरब्रह्मरूपत्वात् । गायत्रीवाइदंसर्वमितिश्रुतेः । गायत्रीपरमंतत्वंगायत्रीपरमागतिः ॥ सर्वामरैरियंध्यातासर्वव्याप्तंतयाजगदिति
बृहत्पाराशरोक्तेश्च । पुनःपरं श्रेष्ठंद्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वात्प्रातरादिसवनत्रयव्यापित्वाच्च । त्रिष्टुब्जगतीभ्यांसोमाहरणार्थंगताभ्यांसोमो
नलब्धोऽक्षराणिचहारितानि जगत्यात्रीणित्रिष्टुभैकमितिचत्वारितैरक्षरैः सहसोमस्याहरणेनसर्वश्रेष्ठागायत्री । तथाहिचतुरक्षराणिहवा
अग्रेछंदांस्यासुस्ततोजगतीसोममच्छापतत्त्रीण्यक्षराणिहित्वाततस्त्रिष्टुप्सोममच्छापतत्सैकमक्षरंहित्वाजगामततोगायत्रीसोममच्छाप
तत्सातानिचाक्षराण्याहरंत्यागच्छत्सोमंचततोष्टाक्षरागायत्रीत्युपक्रम्यतदाहुर्गायत्राणिवैसर्वाणिसवनानिगायत्रीह्येवैदुपसृजमानैरितिश
तपथश्रुतेः । यद्वासर्वजप्येषूत्कृष्टतरम् । जप्यानामेवमंत्राणांगायत्रीपरमोजपः ॥ गायत्रीचतथावेदाब्रह्मणातोलितापुरा ॥ वेदेभ्यः
सषडङ्गेभ्योगायत्र्यतिगरीयसीति । जपस्त्वस्याःप्रणवोभूर्भुवस्स्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् ॥ अंत्योंकारसमायुक्तांमन्यंतेमुनयोपरे ॥ प्रण
वोंतेतथाचादावाहुरन्येजपक्रमम् ॥ तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ॥ आद्यंतरक्षितांकुर्यादितिपाराशरोब्रवीत् ॥ जपार्थंमा

लातु स्फटिकेंद्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ अक्षमालाप्रकर्तव्याप्रशस्ताचोत्तरोत्तरा ॥ तत्संस्कारोपि । गंगांभस्स्नपितामालासं स्कृतास्यान्नसंशयइतिब्रह्मवैवर्ते।जपसंख्यातु । लाक्षांकुशीदंसिंदूरंगोमयंचकरीषकम् ॥ विलोड्यगुटिकाःकृत्वाजपसंख्यांप्रकारयेत् । इति । नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वानपुष्पैर्नचधान्यकैः ॥ जपसंख्यांप्रकुर्वीतकृताचेन्निःफलाभवेदिति । किञ्चपर्वभिस्तुजपेद्देवींमालाकाम्यजपे स्मृता ॥ गायत्र्यावेदमूलत्वाद्वेदःपर्वसुगीयते ॥ इति। गायत्रीकल्पे तिस्रोंगुल्यस्त्रिपर्वाणोमध्यमाचैकपर्विका ॥ पर्वद्वयंमध्यमायामे रुत्वेनप्रकल्पयेत् ॥ अनामामध्यमारभ्यकनिष्ठादितएवच ॥ तर्जनीमूलपर्यंतंदशपर्वसुसंजपेत् ॥ अंगुल्यग्रेचयज्जप्तंयज्जप्तंमेरुलंघ ने ॥ पर्वसंधिषुयज्जप्तंतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् ॥ गणनादिविधिमुलंघ्ययोजपेत्तुजपंनरः ॥ गृह्णंतिराक्षसास्तेनगणयेत्सर्वदाबुधः ॥ इति। गायत्रीजपोविहितएव । निषेधस्तुमालासंख्याविषयएवेति । वृद्धमनुना वस्त्रेणाच्छाद्यतुकरंदक्षिणंयःसदाजपेत् ॥ तस्यस्यात्सफलं जप्यंतद्धीनमफलंविदुरितिप्रोक्तं । एतदेवगोमुखीयंत्रेबीजं । तन्मानमपिशिष्टैरुक्तं । हृदयान्नाभिपर्यंतंलम्बमानाजपस्थली ॥ शरचं द्रांगुलैर्दीर्घाकरावेशसमायता ॥ कर्तव्यागोमुखाकाराविद्वद्भिराविकादिनेति । ननुपूर्वंन्यासादितांत्रिकमुक्तंकथंतर्हिपराशरादिभिर्वै दानुयायिभिस्तल्लिखितम् । तदपिगायत्रीदीक्षावतामेव । दीक्षात्रतांत्रिकविधिकृतानतूपनयनविधिनावैदिकी । सातुप्रपंचसारेएकोन त्रिंशपटलेगायत्रीमंत्रविधौउक्ता । सब्रह्मविष्णुरुद्रैश्चसेश्वरैःससदाशिवैः ॥ ससर्वात्माह्वयैःकुर्यादंगन्यासंसमाहितः ॥ इत्यनेनन्यासानुक्त्वा एवंकृत्वातुसिद्ध्यर्थंगायत्रींदीक्षितोजपेदिति । व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रींदीक्षितोजपेदितिशारदायामपितथैव । तेनशुद्धंवैदिकानांतन्न। एषोंगन्यासएवमप्येकेनेच्छंतिसहिविधिर्वैदिकइत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तेः । वैदिकैस्तुछंदआद्येवमंत्रेषुवेदितव्यंनन्यासादि । तथा चछंदोगब्राह्मणं । योहवाऽविदितार्षेयछंदोदैवतब्राह्मणेनमंत्रेणयाजयतिवाध्यापयतिवास्थाणुंगच्छतिगर्तंवापद्यतेप्रमयितेपापीयान्भवति यातयामान्यस्यछंदांसिभवंतिअथयोमंत्रेमंत्रेवेदसर्वमाप्नोतिअयातयामान्यस्यछंदांसिभवंतितस्मान्मंत्रेमंत्रेविद्यादिति । तांत्रिक्यपिदी

१ उपनयनरहीप्राप्तगायत्रीकाना । २ न्यासकृतइतिव्याख्यातंभाष्यकृद्भिरिति ।

क्षाविष्णुमंत्रादीनांविहितादेवगुरोर्ग्राह्या नत्वविहितात्तदप्यत्रमंत्रप्रसंगादाह । अदीक्षितस्यवामोरुकृतंसर्वंनिरर्थकम् ॥ पशुयोनिमवाप्नो
तिदीक्षाविरहितोनरः॥द्विजानामनुपेतानांस्वकर्माध्ययनादिषु॥ यथाधिकारोनास्तीहस्याच्चोपनयनादनु ॥ तथात्रदीक्षितानांतुमंत्रतंत्रा
र्चनादिषु ॥ नाधिकारोस्त्यत कुर्यादात्मानंशिवसंस्तुतमित्याद्युक्तेर्दीक्षापिग्राह्यैव । साचगृहस्थेनगृहस्थादेवगुरोर्ग्राह्या । तदुक्तं । नगृहस्थै
र्गृहीतव्योह्यगृहस्थाद्गुरोर्मनुः ॥ विप्रादेवसदाग्राह्योगुरुर्नान्योनृणामिह ॥ तत्वज्ञोयंत्रमंत्राणांपुरश्चर्यारतःसदा ॥ तपस्वीसत्यवादीचगृ
हस्थोगुरुरुच्यते ॥ इत्यगस्त्यसंहितायां । पाद्मेपि महाभागवतश्रेष्ठोब्राह्मणोवैगुरुर्नृणाम् ॥ सर्वेषामेवलोकानामसौपूज्योयथाहरिः ॥ आ
चार्योवेदसंपन्नोविष्णुभक्तोविमत्सरः ॥ ब्राह्मणोवीतरागश्चक्रोधलोभविवर्जितः ॥ इति । वक्ष्यत्यपितृतीये । वर्णानामाश्रमाणांचमुख्योभू
द्ब्राह्मणोगुरुरिति । वाराहेपि गर्भाधानादिकाःकृत्वापश्चाद्दीक्षणमाचरेत् ॥ तदर्थंॐनमोभगवतेसर्वरूपिणेहुंफट्स्वाहा ॥ अनेनषोडशा
र्णेनदेवदेवस्यसन्निधौ ॥ गर्भाधानादिकाःसर्वाःक्रियाःसमवधारयेत् ॥ त्रिभिराहुतिभिर्वह्नौततोदीक्षणमारभेत् ॥ विप्राद्गृहस्थात्संग्राह्यादी
क्षानान्यनरात्प्रिये ॥ गृहस्थेनविशेषेणदेवताभावसिद्धये ॥ आचार्यत्वंत्वाद्यवर्णेमयासंस्थापितंपुरा ॥ इति । किंचहरिभक्तिप्राप्त्यर्थंश्री
मधुसूदनस्वामिनापिभक्तिरसायनग्रन्थेस्फुटमेवश्रुतिरुक्ता ब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंगुरुमुपासीतेति । तदर्थस्तुब्राह्मणंब्राह्मणत्वजातिविशिष्टंब्रह्म
वेदोस्त्यधीतत्वेनास्यास्मिन्वेतिब्रह्मीयद्वाब्रह्मपरमात्मास्त्युपास्यत्वेनास्येतिब्रह्मीअतिशयेनब्रह्मीब्रह्मिष्ठःइष्ठप्रत्ययेमतुबादिलोपोस्तीति
शाब्दिकाः । तथाचश्रोत्रियत्वंब्रह्मनिष्ठत्वंचब्राह्मणविशेषणमेवातोनेतरोगुरुर्विधेयः । अगुरुर्मनुजोऽस्पृश्योऽसम्भाष्योगुरुवर्जितः ॥ यत्किं
चित्कुरुतेपुण्यंतद्यातिबाष्कलेयकम् ॥ गुरुंविनानसंसारस्तीर्यतेबहुसाधनैः ॥ तस्माद्वेदविदंविप्रंज्येष्ठाश्रमगतंनरः ॥ गुरुंकुर्यात्प्रयत्नेन
पूजयित्वाविधानतः ॥ इति।ज्येष्ठाश्रमगतंगृहस्थमित्यर्थः । देवैश्चैवमनुष्यैश्चतिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥ गृहस्थःप्रत्यहंयस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो
गृहाश्रमीतिदत्तस्मृतेः । श्रुतिरपिश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्याह । श्रोत्रियत्वमपिब्राह्मणेएवपर्यवस्याति अन्योन्यंगुरवोविप्रानह्येषामपरोगुरुः॥
विप्रस्तुसर्ववर्णानामाश्रमाणांचवैगुरुः ॥ सेव्यएवहिसर्वेषांविप्रोराजर्षिसत्तम ॥ देवानांदानवानांचमनुष्याणांतुकाकथा ॥ आरोपयंतिये

विप्रेसेवकत्वंनराधमाः ॥ ज्ञेयास्तेसर्वथापापाअंतेनिरयवासिनः ॥ इतिभविष्यादावपि । विपक्षेदोषमाह । यतेर्दीक्षापितुर्दीक्षादी
क्षाचवनवासिनाम् ॥ विविक्ताश्रमिणांदीक्षानसाकल्याणदायिकेतिगणेशविमर्शिन्यां । ब्राह्मे ब्राह्मणःस्वेतरान्वर्णान्गुरून्मोहात्करोतियः॥
सयातिनरकंघोरंविपन्नोपिभवेद्ध्रुवम् ॥ स्कांदे ब्राह्मणोनीचवर्णेभ्योमंत्रग्रहणमाचरन् ॥नमंत्रफलमाप्नोतिश्वयोनिंचाधिगच्छति ॥ वाराहे
उत्तमायाधमोवर्णोमन्त्रंयस्तुप्रयच्छति ॥ सयातिपतितोभूत्वाश्वचांडालादियोनिषु ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवापिवैश्योवामोहमाश्रितः ॥ न
कुर्यान्नीचवर्णेभ्योमंत्रादानंकदाचन ॥ भविष्ये शृणुराजेंद्रवक्ष्यामिमंत्रग्रहणमुत्तमम् ॥ ब्राह्मणंश्रोत्रियंशुद्धंनारायणपरायणम् ॥ प्रणम्य
विधिवद्भक्त्यामंत्रंगृह्णीतसंयतः ॥ योमोहादन्यवर्णेभ्योमंत्रंगृह्णातिकर्हिचित् ॥ वेषांतरमितेभ्योपिनसकल्याणभाग्भवेत् ॥ अतःकार्योगु
रुर्विप्रोगृहस्थोगृहिभिःसदेति ॥ वर्णोत्कृष्टोनलभतेहीनवर्णस्याशिष्यताम् ॥ हीनवर्णोपिनगुरुरुच्चवर्णस्यजायते ॥ वर्णोत्कृष्टोहीनवर्णंगुरुं
मोहाद्यदाचरेत्॥प्रायश्चित्तंतदाकृत्वागुरुमन्यंसमाश्रयेत् ॥ अन्यथागुरुशिष्यौतौजायेतेनरकौकसौ ॥ अतोज्ञात्वैवकर्त्तव्योगुरुश्शिष्योपि
धीमतेतिविश्वामित्रीयसंहितायामित्यलंपल्लवितेन ॥ किंचोपनेतारोपिगार्ग्येणोक्ताः पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः ॥ उपना
येधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः ॥ इति । उक्ताधिकार्यभावेव्यासःवेदैकनिष्ठंधर्मज्ञंकुलीनंश्रोत्रियंशुचिम् ॥ स्वशाखीयमनालस्यंविप्रमा
चार्यमाश्रयेदिति । किंबहुना ॥ इतिगायत्रीपक्षः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥
॥ अथगवांकुलस्यपक्षमाह ॥ वयंतद्गवांकुलंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांदेवानांसर्गःस्थितिरमृषा ॥ शृंगमूलेस्थितोब्रह्माशृंगमध्येतु
केशवः ॥ शृंगाग्रेशंकरंविद्यात्त्रयोदेवाःप्रतिष्ठिताः ॥ इतिपराशरोक्तेरत्रावयवावयविनोरभेदोपचाराच्छृंगस्थागोस्थाएवतात्स्थात्ताच्छ
ब्द्यमितिन्यायाद्वा । दृष्टांतस्तूक्तवत् । यतोयस्यसकाशादाद्यस्यधर्माधर्मयोरुभयोराद्यस्यधर्मस्यजन्मयद्वार्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मधर्मो
हिवृषरूपधृगितिवक्ष्यमाणत्वात् । वृषस्यजन्मेत्यर्थः । धर्मोयंभूतलेसाक्षाद्ब्रह्मणाह्यवतारितः ॥ त्रैलोक्यधारणायालमन्नानांचप्रसूतये ॥
इतिपराशरोपिप्राह ॥ किंचयतोयस्यान्वयात्सेवनादितरतःइतराण्यवेदविहितानिपरस्त्रीसंगमद्यपानादीनितनोतिविस्तारयतीतीतरःस

एवेतरतःपापकर्मास्वराड्भवति । स्वर्शब्दोत्रगोलोकपरःस्वर्गोलोकेराजतइतिस्वराट् । गवांसेवनतोनित्यंमहापापरतोपियः ॥ सोपिगो
लोकमाप्नोतिकिमुपुण्यरतोनरः ॥ इतिगोमाहात्म्योक्तेः । यद्वागांसंस्मृत्यनमस्कृत्यकुर्यात्तांचप्रदक्षिणां ॥ प्रदक्षिणीकृतातेनसप्तद्वीपाव
सुंधरा ॥ तृणोदकादिसंयुक्तंयोददातिगवाह्निकं ॥ सोश्वमेधसमंपुण्यंलभतेनात्रसंशयः ॥ गवांकंडूयनंधूमंगोप्रदानसमंभवेदितिपराशरो
क्तेरश्वमेधादिफलंस्वर्गंप्राप्नोतीतिभावः । अभिज्ञोतिनिपुणोहिपराशरःकवयेसुव्रतसंज्ञर्षयेआदिदेवविहितंयतश्चयस्यब्रह्ममहत्त्वंतेने । त
थाहि पातकानिकुतस्तेषांयेषांगृहमलंकृतम् ॥ गोभिस्सबालवत्साभिःसदास्त्रीभिरिवस्वयम् ॥ ब्राह्मणानांगवांचैवकुलमेकंद्विधाकृतम् ॥
तिष्ठंतियत्रमंत्राश्चयत्रसंतिहवींषिच ॥ गोभिर्यज्ञाःप्रवर्त्तंतेगोभिर्वेदाःप्रवर्द्धिताः॥ गोभिर्वेदाःसमुद्गीर्णाःसषडंगपदक्रमाः॥ इत्यादिबह्वस्ति।
यस्मिन्गोकुलमहत्त्वेसूरयोनास्तिकामुह्यंति अर्थवादबुद्धिंकुर्वंति । यद्वायतोयस्यसकाशादाद्यस्यवेदस्यजन्माभूत् । इतरेषांतदंगानांचज
न्माभूत् । गोभिर्वेदाःसमुद्गीर्णाःसषडंगपदक्रमाइतिपराशरोक्तेः । यत्कुलंस्वेनैवराजतइतिस्वराट् । अन्येतुगोकृतसस्यादिनेतिभावः । यतो
ऽन्वयादर्थेषुबहुविधद्रव्येष्वभिज्ञःकोर्थस्तदनुभवितास्यात् । किंकर्तुमादिकविंश्रीकृष्णंप्राप्तुं । श्रीकृष्णःप्राप्यतेविप्रनित्यंगोकुलसेवयेत्या
त्यादिपुराणात् । यद्वायास्मिन्गोकुलेसूरयोयेतेनमुह्यंतिअन्येतुपामराःपशुसामान्याधियामुह्यंत्येवेति । किंभूतंस्वेनधाम्नानुभावेनानिरस्तं
निजसेविनांकुहकंदरिद्रलक्षणंवायेनतत्तथा । तीर्थरूपत्वाल्लक्ष्मीरूपत्वाद्वा । सर्वतीर्थमयागावइत्युक्तेर्यालक्ष्मीःसर्वदेवानांधेनुरूपेणसंस्थि
ताइतिमंत्राच्च । पृथिव्यांयानितीर्थानिआसमुद्रसरांसिच ॥ गवांशृंगोदकस्यापिकलांनार्हंतिषोडशीमितिस्मृतेः । स्पृष्टाश्चगावःशमयंति
पापंसंसेविताश्चोपनयंतिवित्तम् ॥ ताएवदृष्टास्त्रिदिवंनयंतिगोभिर्नतुल्यंधनमस्तिकिंचिदितिस्मृतेश्च । पुनःसत्यंसत्याधारत्वात् । गोषुस
त्यंप्रतिष्ठितमितिस्मृतेश्च । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंसर्वदेवादिरूपत्वात्तदुक्तंवाराहे सर्वदेवमयागावःसर्ववेदमयास्तथा ॥ अमृतंधारयंत्यश्चप्रचरंति
महीतले ॥ तीर्थानांपरमंतीर्थमतस्तीर्थंनविद्यते ॥ पवित्राणांपवित्रंचपुष्टीनांपुष्टिरेवच ॥ दध्नाचत्रिदशाःसर्वेक्षीरेणचमहेश्वरः ॥ घृतेनपावको
नित्यंपायसेनपितामहः ॥ सकृद्दत्तेनप्रीयंतेवर्षाणिचत्रयोदश ॥ पञ्चगव्येनपीतेनसर्वंपापंप्रणश्यतीतिशैवेपि । समुद्रांतांधरांचैवसुवर्णपरिपू

रिताम् ॥ ददातिपुरुषोयश्चगांचैवात्रददातियः ॥ तयोःसमफलंप्रोक्तंनात्रकार्याविचारणा ॥ यस्यादुग्धंनरःपीत्वागंगोदकफलंलभेत् ॥
गोमयेवसतेलक्ष्मीर्गोमूत्रंतीर्थवारिवदितिपरत्वमुक्तं । सर्वेदेवाःस्थितादेहेसर्वदेवमयाहिगौरितिपाराशर्य्यांच । किञ्चअविद्वान्ब्राह्मणोयस्तु
कुर्यात्तासांप्रतिग्रहम् ॥ ततःप्रभृतिमेध्यांतःपितरस्तस्यशेरते ॥ विद्वानपिगृहीत्वागांप्राजापत्यत्रयंचरेत् ॥ दानागतांचयोधेनुंमौल्येनप्रद
दातिवै ॥ पितरस्तस्यसततंतद्रोमसमसंख्यकम् ॥ कुम्भीपाकेप्रपच्यंतेमातृविक्रयएवसः ॥ साविक्रीताविभक्ताचदहत्यासप्तमंकुलम् ॥
मौल्योद्घाटनकर्त्तापिनरकंप्रतिप्रपद्यते ॥ इत्यपिवाराहे । गवांमाहात्म्यंतुवक्तुंनशक्यतेऽतोऽलम् ॥ इतिगोकुलपक्षः ॥ ८८ ॥
॥ अथरुद्राक्षपक्षः ॥ वयंतंरुद्राक्षंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामुत्तमाधममध्यमभावानांसर्गोऽमृषा । तदुक्तंधात्रीफलप्रमाणंयच्छ्रे
ष्ठमेतदुदाहृतम् ॥ बदरीफलमात्रंचमध्यमंप्रोच्यतेबुधैः ॥ अधमंचणकाकारंप्रक्रियैषामयोच्यते इतिजाबाले । दृष्टांतःपुरोवत् । यतोयस्य
रुद्राक्षस्याद्यस्यश्रीशंकरस्यसकाशात्जन्माभूत् । तदुक्तंबृहज्जाबाले । अथभुशुंडःकालाग्निरुद्रंपप्रच्छकथंरुद्राक्षोत्पत्तिस्तद्धारणेकिंफलमिति
सहोवाचभगवान्कालाग्निरुद्रस्त्रिपुरवधार्थायाहमामीलिताक्षोऽभवंतेभ्योजलबिंदवोभूमौपतितास्तेरुद्राक्षाजाताःसर्वानुग्रहार्थायतेषांनामो
च्चारणमात्रेणदशगोदानफलंदर्शनस्पर्शनाभ्यांद्विगुणंफलमतऊर्ध्वंवक्तुंनशक्नोमीति । यतोयस्यरुद्राक्षस्यान्वयात्संबंधादितरतइतरोपिशि
वभक्तिरहितोपिपुमान्स्वराट् श्रीशिवोभवति । रुद्राक्षान्कंठदेशेदशनपरिमितान्[३२]मस्तकेविंशतिं[४०]द्वेषट्[६]षट्[६]कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादश[१२]द्वा[१२]द
शैव ॥ बाह्वोरिन्दोःकलाभि[१६]र्नयनयुगकृतेएक[१]मेकंशिखायांवक्षस्यष्टाधिकं[१०८]यःकलयतिशतकंनीलकंठःस्वयंसः ॥ इतिबोपदेवोक्तेः । किंकर्तुमादि
कविंश्रीशंकरंप्राप्तुं । चतुर्थीपूर्ववत् । नाविष्णुस्स्यादिहक्ष्मेशोनाशिवोवैकविर्भवेदित्यभियुक्तोक्तेः । शिवांशाज्जातःकविश्चेत्तर्हिशिवस्यादिकवि
त्वंकैमुतिकन्यायसिद्धमेव । यस्मिन्रुद्राक्षेसूरयोविद्वांसोपि वैष्णवाभासामुह्यंति । रुद्राक्षंधारयेन्नैवतथाभस्मत्रिपुंड्रकम् ॥ धारणा
त्पुण्यहानिस्स्याद्द्विजातीनांनसंशयः ॥ इत्यादिकल्पितवाक्यैर्निन्दांकुर्वंतीतिभावः । शैवोथवैष्णवोवापिसौरःशाक्तस्तथैवच ॥ तथान्यदे
वभक्तस्तुकृत्वारुद्राक्षधारणम् ॥ तत्तद्देवकृपांप्राप्यतत्तद्देवपुरंव्रजेत् ॥ तुलस्याधारणंकृत्वासौरोगाणपतस्तथा ॥ शैवःशाक्तोवैष्णवो

वावैकुंठपुरमावसेदितिकौशिकसंहितायां सर्वदेवोपासकानांतुलसीरुद्राक्षोभयधारणस्यप्रतिपाद्यत्वेनवृथाकलहकारिणस्तत्तद्देवोपासकाभा
साएवेतिसिद्धांतितं तत्रैव । योरुद्राक्षोब्रह्ममोक्षंतेने। ०कृत्वारुद्राक्षधारणं॥यः शिवंपूजयेद्भक्त्यासमोक्षमधिगच्छति।ससर्वाण्येनांसितरातिरु
द्रोभूत्वाह्यमृतत्वमेतीतीतिश्रुतेः ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तोऽपास्तः कुहकः स्वसेविनांसर्वपापलक्षणोयेनतं।रुद्राक्षदर्शनेनापिनश्य
त्यघकुलंक्षणादितिशिवरहस्योक्तेः॥पुनः सत्यंकर्मसत्यत्वापादकं । अरुद्राक्षधरोभूत्वायत्किंचित्कर्मवैदिकम् ॥ कुर्याद्विप्रस्तुयोमोहान्नह्य
वाप्नोतितत्फलमितिस्कांदोक्तेः।पुनः परंसर्वदेवमंत्रजपेमुख्यंजपसाद्गुण्यकरं । तदुक्तंशिवपुराणे । रुद्राक्षमालयानित्यंमंत्रंजपतियोनरः॥ त
स्यनाम्नांशतेनैवसहस्रस्यफलंलभेत् । विष्णोरपिविशेषेणजपंकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ वस्तुतः सर्वदेवानांजप्येमुख्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति । अ
थान्यदप्याह । रुद्राक्षाणांफलंग्राह्यंदेविसर्षपमात्रकम् ॥ सर्षपादधिकाग्राह्याआर्द्रधात्रीफलावधि ॥ तदूर्द्ध्वंक्षत्रियैर्ग्राह्यावैश्यैर्ग्राह्यास्तदू
र्ध्वकम् । तदूर्ध्वंशांकरैर्ग्राह्याएवंरुद्राक्षलक्षणम् ॥ ब्राह्मणोबिभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजातुधारयेत्॥ पीतान्वैश्यस्तुबिभृयात्कृष्णान्शूद्र
स्तुधारयेत् ॥ स्वयमेवकृतद्वारंयत्तत्स्यादितिहोत्तमम् ॥ यत्तुपौरुषयत्नेनकृतंतन्मध्यमंभवेत् ॥ समान्स्निग्धान्दृढान्स्थूलान्कंटकैः सं
युतान्शुभान् ॥ वृत्तान्क्षौमस्यसूत्रेणधारयेत्सर्वदानरः ॥ निघर्षेहेमलेखाभायस्यरेखाप्रदृश्यते ॥ तदक्षमुत्तमंविद्यात्तद्धार्यंशिवपूजकैरिति
रहस्यार्णवे । जिघ्रन्नपितथाचाश्नन्प्रलपन्नपिसंततम् ॥ कुर्वन्नपितथागच्छन्विसृजन्नपिमानवः॥ रुद्राक्षधारणादेवसर्वैः पापैः प्रमुच्यतेइति
सर्वदाधारणंविधीयते । नाशुचिर्धारयेन्मालामितिनिषेधोजपमालादिविषयोबोध्योनतुकंठस्थविषयइति। क्रिमिदष्टंछिन्नभिन्नंकंटकैर्हीनमे
वच ॥ व्रणयुक्तमवृत्तंचतत्षड्रुद्राक्षाणिवर्जयेदितिस्कांदे । सहस्रंधारयेद्यस्तुरुद्राक्षान्वैप्रयत्नतः ॥ तंनमंतिसुराः सर्वेयथारुद्रस्तथैवसः ॥
इतिब्रह्मोत्तरे । ओंकारमाहात्म्येपि रुद्राक्षाणांसहस्रंतुममुक्षुर्धारयेत्सदा॥ तदभावेशतंवापिदशचैकमथापिवेतिशंकरसंहितायां । धर्तव्यमेव
सूत्रेणसौवर्णेनाथवाद्विजाः ॥ राजतेनचताम्रेणरुद्राक्षंतुगलादिषु ॥ यज्ञोपवीतेचैकंतुभस्मवत्सर्वदाद्विजाः ॥ रुद्रस्याक्षतयाविप्रारुद्राक्ष
मितिकीर्तितम् ॥ रुद्राक्षधारकेशंभुः परिपूर्णकटाक्षवान् ॥ ज्ञात्वायेशिवभूषणंपरतमंस्वर्गापवर्गप्रदंरुद्राक्षंविधिनामुनानिजतनौसम्य

क् सदाबिभ्रति ॥ तेषांदग्धनिर्जैनसामिहफलंजानातिकोनासुधीस्त्यक्त्वाशंकरमंबिकांगणपतिंनन्दींतथाषण्मुखमितिबृहज्जाबाले । धारण
मंत्राः सद्योजातेशिरसिवामदेवेनकर्णयोः ॥ अघोरेणगलेधार्यंहृदितत्पुरुषेणच ॥ ईशानाख्येनमंत्रेणकरयोर्धारयेत्सुधीः ॥ ब्रह्मचारिगृह
स्थानांवनस्थानांतथैवच॥रुद्राक्षधारणेमंत्राःप्रोक्तावैविश्वयोनिना॥प्रणवेनैवसंधार्यायातिभिः सर्वसिद्धये ॥ द्विजानांमंत्रतःप्रोक्तमन्येषांत
द्विवर्जितम् ॥ रुद्राक्षौएकमुखपञ्चमुखौधारणेऽतिश्रेष्ठौ । आरभ्यैकमुखन्तावद्यावद्वक्त्राणिषोडश ॥ एतेषांद्वावतिश्रेष्ठौज्ञेयौधारयतांनृ
णाम् ॥ येधारयंत्येकमुखंरुद्राक्षंनित्यमेवहि ॥ जीवन्मुक्तास्तुविज्ञेयानरास्तेनात्रसंशयः ॥ एकवक्त्रःशिवःसाक्षाद्ब्रह्महत्यांव्यपोहति ॥
येरुद्राक्षंपञ्चमुखंधारयंत्यनिशंनराः ॥ रुद्रलोकेचरुद्रेणसदातिष्ठंतिमोदिताः ॥ इतिकेदारखण्डे । मालाप्रकारोरुद्रयामले त्रिंशदक्षैःकृता
मालाधनदाजपकर्मणि ॥ सप्तविंशतिसंख्याकैरक्षैःपुष्टिप्रदाभवेत् ॥ पञ्चविंशतिसंख्याकैःकृतामुक्तिप्रदाभवेत् ॥ अक्षैस्तुपंचदशभिरभि
चारफलप्रदा ॥ अष्टोत्तरशतेनापिमालासर्वार्थसाधका ॥ रुद्राक्षमूलंतद्ब्रह्मातन्नालंविष्णुरुच्यते ॥ तन्मुखंरुद्रइत्याहुर्बिंदवःसर्वदेवताः ॥ इ
ति । अत्रापिबहुवक्तव्यादुपरम्यते ॥ इतिरुद्राक्षपक्षः ॥ ८९ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥
॥ अथपंचाक्षरपक्षः ॥ ॥ वयंतंपंचाक्षरमंत्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांपातकोपपातकमहापातकानांसर्गोमृषाऽसत्यःयथातेज
आदीनांविनिमयोमृषा । जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेविनाशंयांतिसर्वथा ॥ पातकानिमहापातकान्युपपातकानिचेतिशिवरहस्योक्तेः । नमःशिवायेति
सकृज्जापित्वापापंमहद्घोरमुपैतिनाशम् ॥ भूम्यंतरिक्षात्परिपूर्णकाष्ठंस्वल्पाग्निनादग्धमुपैतिनाशम् ॥ रसनेरचितोयमंजलिस्तेपरनिंदा
परुषैरलंवचोभिः ॥ नरकापहरंनमःशिवायेत्यमुमादिप्रणवंभजस्वमंत्रमितिनाममाहात्म्ये । यतोयस्यान्वयात्सेवनादाद्यस्यशंकरस्यज
न्माविर्भावोभवति । पंचाक्षरंतुजपतआविर्भूयान्महेश्वरः ॥ इतिशिवधर्मे । किंचेतरतइतरोपिशूद्रादिरपियतोमंत्रात्स्वराट्मुक्तिभाग्भवति ।
जाबालोपनिषदि यश्चांडालइतिवाचंवदेत्तेनसहनसंवदेतेतिकथनात् । शूद्रोवाप्यथवान्योवाकृत्वापंचाक्षरीजपम् ॥ मुक्तिभागीभवेत्सत्यंना
न्यथाहरिणोदितमितिशिवभक्तिचंद्रोदयादौ । किंचयतोर्थेष्वभिज्ञःस्यात् । पंचाक्षरजपान्नित्यंसर्वशास्त्रार्थविद्भवेत् ॥ शंकरस्याप्रियोभू

त्वाह्यंतेतत्पदमाप्नुयादितिस्कांदाद्युक्तेः । योमंत्रआदिकवयेब्रह्मणेनारदादिरूपायान्यस्मैवाब्रह्मज्ञानंतेने । तदुक्तं शिवषडक्षरजपाद्ब्रह्माप
सर्गचातुरीम् ॥ नारदाद्यास्तुऋषयोज्ञानमापुःसनातनमितिशिवधर्मे । यस्मिन्मंत्रेसूरयोवैष्णवाभासाअंत्यजानुयायिनोमुह्यंति[1]। शिवा
र्चाशूद्रजातीनांनद्विजानांकदाचनेत्यादिकल्पितवाक्यैर्निंदापराभवंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानिरस्तोऽपाकृतोनिजोपासकानांकुह
कोऽज्ञानलक्षणोयेनतं । एतच्चस्कंदशिवपुराणयोर्बहुधाख्यानैःप्रपंचितंतत्तत्रैवान्वेष्यं । यद्वाकुहकोयमशासनक्लेशोबोध्यस्तदुक्तं नाममा
हात्म्ये पञ्चाक्षरोक्तिंशंतरुद्रियोक्तिमितिपूर्वान्वयिपदद्वयम्[2] । मन्नामरुद्राक्षविभूतिधारिणोममाग्रतोयस्तुपुराणवक्ता ॥ सर्वेषुपापेष्वपितेषु
सत्सुप्रशास्त्यैयंनैवममाधिकारः[3] ॥ इतियमोक्तेः । पुनःसत्यंपूजासत्यतापादकं । तदुक्तंशिवरहस्ये कर्त्तव्यःशिवपूजांतेपञ्चाक्षरजपोद्विजै
रिति । स्कांदेपि नमस्कारोजपश्चैवसर्वाभीष्टप्रदाउभौ ॥ पूजांतेचसदाकार्यौभोगमोक्षार्थिभिर्नरैः ॥ द्विषट्सहस्रंजप्तव्यःशैवःपञ्चाक्षरस्त
दा ॥ सहस्रमप्रमादेनशतमष्टोत्तरंतथा ॥ रुद्राक्षमालयैवहिजप्तव्यस्तुषडक्षरः ॥ मोक्षप्रदोभवत्येवसत्यमेवोच्यतेमया ॥ जपेयावत्फलंप्रो
क्तंविद्रुमोत्तममालया ॥ ततःसहस्रगुणितंमुक्तामालिकयाफलम् ॥ ततःकोटिगुणंप्राप्यंशुद्धस्फटिकमालया ॥ ततोनंतगुणंप्रोक्तंशुद्धरुद्रा
क्षमालयेति । पुनःपरंसर्वमंत्रशिरोमणिं । तदुक्तंस्कांदे पंचाक्षरःपरोमंत्रःसर्वमंत्रशिरोमणिः ॥ स्त्रीभिरप्यन्वहंजप्यःसहस्रंविधिपूर्वकम् ॥
पंचाक्षरप्रभावस्तुनज्ञातोमादृशैर्जनैः ॥ किंतुवेदमहादेवस्तत्प्रभावंयथार्थतः ॥ जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेनश्यत्यघकुलंक्षणात् ॥ पंचाक्षरोमहामं
त्रःसशिवात्मकएवहि ॥ विद्यासुश्रुतिरुत्कृष्टारुद्रैकादशनीश्रुतौ ॥ तत्रपंचाक्षरीतस्यांशिवइत्यक्षरद्वयम् ॥ ब्रह्मोत्तरे । देवानांपरमोदेवो
यथावैत्रिपुरांतकः ॥ मंत्राणांपरमोमंत्रस्तथाचैवषडक्षरः ॥ नमस्कारेणजीवत्वंशिवेतिपरमात्मनि ॥ ऐक्यंगतमतोमंत्रःपरब्रह्ममयोह्यसौ ॥
किमत्रबहुभिर्मंत्रैःकिंतीर्थैःकिंतपोवरैः ॥ यस्योंनमःशिवायेतिमंत्रोहृदयगोचरे ॥ कैवल्यमार्गेदीपोयमविद्यासिंधुवाडवः ॥ महापातकदा
वाग्निःसोयंमंत्रःषडक्षरः ॥ पंचाक्षरःस्वतःसिद्धःसर्वदेवशिरोमणिः ॥ पूजांतेजपनीयोयंकेवलस्तुषडक्षरः ॥ वायवीयसंहितायां । पंचाक्षर

१ अंत्योंतभवोजोजकोरायन्नाम्निसोंत्यजस्तदनुयायिनःरामानुजानुयायिनः २ रुद्रः ३ यमः

स्तुशूद्राणांब्राह्मणानांषडक्षरः ॥ ब्राह्मणपदंद्विजातेरुपलक्षकम् । पंचाक्षरेणकर्त्तव्यंस्त्रीभिःशूद्रैर्ममार्चनम् ॥ षडक्षरेणकर्त्तव्यंब्रह्मक्षत्रविशै
स्तथा ॥ तथा आदौनमःप्रयोक्तव्यंब्रह्मक्षत्रविशैस्तथा ॥ शूद्रैरंतेप्रयोक्तव्यंतद्वत्स्त्रीणांतथैवच ॥ अयंनियमःपूजाजपयोर्नत्वातुरस्य । त
दुक्तं विश्वेश्वरसंहितायां नारीवाथनरोवाथब्राह्मणोवांत्यएववा ॥ नमोंतंवानमःपूर्वमातुरःसर्वदाजपेत् ॥ शिवरहस्येविशेषःशिवपञ्चाक्षरः
शुद्धोजपनीयोहिभाक्तितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रंतुतांत्रिकैर्न्यासपूर्वकम् ॥ वैदिकैर्न्यासरहितोजपनीयःप्रयत्नतः ॥ इति । अनेनैवाभिप्रायेणगा
यत्र्याःषडंगनन्यासमुक्त्वाएकेनेच्छंतिएषविधिरवैदिकइत्याश्वलायनेनोक्तम् । उपदेशोस्तुमावास्तुशिवमंत्रस्यपार्वति ॥ तथापिजपनी
योयंमंत्रश्चैवषडक्षरः ॥ इतिशिवरहस्योक्तेरतएवयथोक्तलक्षणसम्पन्नगुरोरभावात् । गुरोरभावेमन्त्राणांपुस्तकंगुरुमाचरेदितिपाद्मादौ । द
क्षिणामूर्त्यादिभ्योपिदीक्षाग्राह्येत्युक्तं । कलौतूपदेशस्यैवप्राशस्त्यमुक्तं । उपदेशःकलौयुगइतितंत्रसारोक्तेस्तत्स्वरूपमपितत्रैव चन्द्रसूर्यो
परागेचसिद्धक्षेत्रेसुरालये ॥ मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशःप्रकीर्त्तितःइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ इतिपंचाक्षरपक्षः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥
॥ अथशिवलिंगपक्षः ॥ ॥ वयंतच्छिवलिंगंसदाहृदायेधीमहि ।हृदेवायःस्थानंतस्मिन् ।तत्किंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गोऽमृषाकथंयथातेजो
वारिमृदामविनिमयइतिसृष्ट्यादौसमभूल्लिंगंतस्मिँल्लोकास्त्रयःस्थिताः ॥ ब्रह्मादिद्वारानिष्क्रांतालीयंतेंतेतत्रतेपुनरितिशिवलिंपुराणयोरुक्तेः
किञ्चयतोलिंगादाद्यस्यविष्णोरितरतइतरेषांब्रह्मादीनांसर्वेषाजन्मलिंगाद्विष्णुःसमुद्भूतोब्रह्माद्याइतरेखिलाः ॥ इत्यपितत्रैव । किञ्चयतो
ऽन्वयात्सेवनात्पुमानर्थेषुधर्मादिष्वभिज्ञोभूत्वास्वराट्जीवन्मुक्तःस्यात् लिंगार्चनेकृतेसर्वसिद्धीरुद्रास्यजायते । भुक्त्वाधर्मार्थकामांश्च
तत्फलानिचसर्वशः ॥ जीवन्मुक्तिफलंप्राप्यदेहांतेशिवमन्वयादितिलिंगादौ । यल्लिंगमादिकवयेविष्णवेन्यस्मैवाब्रह्मभुक्तिंमुक्तिंवातेने ।
तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते द्वितीयविभागे । उपमन्युर्हरिःश्वेतोनंदिबाणदशाननाः ॥ लिंगाराधनतोन्येपिभुक्तिंमुक्तिंसमागताः ॥ इतिब्रह्मस्याङ्भुक्ति
मोक्षयोरित्यपिकोशांतरात् । यस्मिँल्लिंगेसूरयोयथाकथंचिद्विद्वांसोपिवैष्णवत्वेनाभासमानानास्तिकामुह्यंति लिंगंनैवस्पृशेत्क्वचित् । शू
द्रैरर्च्यंरुद्रलिंगंद्विजोनैवार्चयेत्क्वचिदित्यादिनानिंदांकुर्वंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नातेजसानिरस्तोऽपास्तःकुहकोदुःखदोयमभृत्यादि

येंनतं । तदुक्तंपाद्मे । लिंगपूजापरंशैवंनिरीक्ष्ययमकिंकराः ॥ दूरादेवपलायंतेस्मरंतोयमशासनमिति । पुनःसत्यंसदैवविद्यमानत्वात् ।
भक्तानामनुकंपार्थंसदातिष्ठतिशंकरः । लिंगाकारेणसर्वत्रपृथिव्यांमुनिसत्तमेतिशैवस्कांदयोः । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंअवश्यपूर्तव्यात । तदु
क्तंशिवधर्मे गर्भधारणजःक्लेशस्तन्मातुः सफलः स्मृतः ॥ यद्गर्भान्निर्गतः पुत्रोलिंगार्चनरतोभवेत् ॥ लिंगस्यार्चनमेवैकंकलौसारतरंसुराः ॥
तदेवघोरसंसारमहासागरतारकम् ॥ संसारानलतप्तानांशिवलिंगार्चनामृतम् ॥ संसारतापपापंचसद्योदूरीकरोतिहि । इति । शिवेकिंबहुनो
क्तेननित्यंयोलिंगपूजकः ॥ सममातिंप्रियतमःसत्यंसत्यंनसंशयः ॥ कलौतुमानुषंजन्मभवत्यत्यंतदुर्लभम् ॥ तत्रचेन्मानुषंजन्मकर्तव्यंलिं
गपूजनम् ॥ मानुष्येष्वपिचेज्जन्मब्राह्मण्यांब्राह्मणोयदि । तदात्ववश्यंकर्तव्यंशिवलिंगस्यपूजनम् ॥ यत्फलंप्राप्यतेराजन्शिवलिंगस्य
पूजया ॥ तत्फलंनैवसंप्राप्यमश्वमेधार्बुदैरपीतिसनत्कुमारसंहितायाम् । लिंगपदार्थस्तुमहाकालोत्तरे । लीयंतेयत्रभूतानिनिर्गच्छंतिय
तः पुनः ॥ तेनलिंगंपरंव्योमनिष्कलःपरमःशिवः ॥ लिंग्यतेचिंत्यतेयेनभावेनभगवान्शिवः ॥ योगिभिस्तत्त्रिधालिंगंव्यक्ताव्यक्तोभयात्म
कम् ॥ व्यक्तंतत्सकलंज्ञेयमव्यक्तंनिष्कलंमतम् ॥ ज्ञानज्योतिर्मयंलिंगंव्यक्ताव्यक्तमिदंस्मृतम् ॥ तथाचरामेश्वरब्रह्मेश्वरव्यासे
श्वरबिल्वकेश्वरादीनितैस्तैर्महापुरुषैः प्रतिष्ठितान्यर्चितानितत्तन्नामपूर्वाणिदृश्यंतेतद्विषयाणिशतशउपाख्यानान्यपिश्रूयंते किंचना
र्मदंलिंगंतुसर्वोत्तमं । तदुक्तं । सर्वेषामेवलिंगानांनार्मदंमेसदाप्रियम् ॥ नातःपरतरंलिंगंपूजनेशस्यतेनृणामिति । ननुनर्मदायांकथंलिंगाविर्भाव
स्तत्राह रेवयाशिवोमेपुत्रोभवत्विितिनिश्चित्यमहत्तपःकृतंतत्तपसाप्रसन्नेनशिवेनोक्तंनाहंकस्यापिपुत्रोभवामिसर्वेश्वरत्वात्परंतुतवभक्त्या
पाषाणलिंगरूपेणतवगर्भगोभूत्वाहंतवपुत्रोभवामीत्युक्तमतस्तद्भवलिंगंशिवरूपमितिधरांप्रतिवाराहेवाराहेणोक्तम् । ततोलिंगाराधनमे
वप्रतिमापेक्ष्याश्रेयस्करं । तदुक्तंविश्वेश्वरसंहितायां लिंगंप्राधान्यतःपूज्यंतथावेरंचगौणकम् ॥ लिंगाभावेतुवेरंस्यात्पूजायांस्थापनेमम
इति । रसलिंगंब्राह्मणानांसर्वाभीष्टप्रदंभवेत् । बाणलिंगंक्षत्रियाणांमहाराज्यप्रदंमतम् ॥ स्वर्णलिंगंतुवैश्यानांमहाधनपतिप्रदम् ॥ शिला
लिंगंतुशूद्राणांमहाशुद्धिकरंशुभम् ॥ स्वीयाभावेन्यदीयंतुपूजायांननिषिध्यते ॥ स्त्रीणांतुपार्थिवंलिंगंसभर्तृणांविशेषतः ॥ विधवानांनिवृ

त्नानांरसलिंगंविशिष्यते । विधवानांप्रवृत्तानांस्फाटिकंपरिकीर्त्तितम् ॥ वायौ कलौतुपार्थिवंलिंगंक्षिप्रंसिद्धिकरंस्मृतम् ॥ कृतेमणिमयंलिंगं त्रेतायांहेमसंभवम् ॥ द्वापरेपारदंलिंगंपार्थिवंतुकलौयुगे ॥ सर्ववर्णाश्रमाणांहिकलौपार्थिवमेवहीति । एतद्विषयविशेषस्तुमत्कृतलिंगार्चनदीपिकायांद्रष्टव्यः बृहज्जाबालोपनिषद्यपि । अहरहः शिवलिंगमनभ्यर्च्यनाश्नीयात्फलमन्नमन्यद्वायद्यश्नीयाद्रेतोभक्षीभवेन्नापःपिबेत्पूयपो भवेत्प्रमादेनानभ्यर्च्यभुक्त्वाभोजयित्वाकेशान्वापयित्वागव्यान्यपिपंचसंगृह्योपोष्यजलेरुद्रस्थानेवाजपेत्त्रिवारंशतरुद्रीयमादित्यंपश्यन्नभिध्यायन्स्वकंकर्मततोरौद्रैरेवमंत्रैर्मार्जनंकुर्यात् । ततोभोजयित्वाब्राह्मणान्पूतोभवतिअन्यथापरेतोयातनामश्रुतइतिलिंगपूजनंसर्वथा कार्यम् ॥ इतिशिवलिंगपक्षः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अथविभूतिधारणपक्षः ॥ ॥ वयंतद्विभूतिधारणंसदाहृदाधीमहि । तत्क्रियत्त्रयाणामायुष्कामभूतिकाममोक्षकामानांसर्गोऽमृषासत्यः आयुष्कामोथवाराजन्भूतिकामोथवानरः ॥ नित्यंवैधारयेद्भस्ममोक्षकामीचवैद्विज । इतिभारतोक्तेः । यद्वात्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्राणांसर्गोयत्रामृषादृष्टांतस्तूक्तप्रायः । विष्णुधर्मेनारदः भस्मवैपरमंपुण्यंब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ येनदृष्टेनपापानिनाशमायांतिसर्वथेति । यतोविभूतेरन्वयात्सेवनादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्येतरतइतरेषामर्थादीनांजन्म । तदुक्तंधर्मार्थकाममोक्षाणामुत्पत्तिर्भस्मधारणादितिलैंगे । यतः पुमान्स्वराट्शिवोभवति । तदुक्तंसाक्षाच्छिवःसविज्ञेयोयोबिभर्त्तिसदाभसमितिस्कांदोक्तेः । अभिज्ञोजाबालिर्यद्यस्यब्रह्ममहत्त्वंतेने । किंकर्तुमादिकविंश्रीशंकरमाप्तुं । तदुक्तंजाबाले येभस्मधारणंत्यक्त्वाकर्मकुर्वंतिमानवाः ॥ तेषांनास्तिविनिर्मोक्षःसंसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ महापातकयुक्तानांपूर्वजन्मसुसर्वतः ॥ इति । शिवहरस्ये । संध्याशिवार्चनादीनिकर्माण्येतानिवस्तुतः ॥ वैदिकानिततस्तेषुकर्तव्यंभस्मधारणमिति । येअस्मिन्मुह्यंतितेसूरयोनविद्वांसःकिंतुमूर्खाएव । शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञाइतियावत् । जन्मांतरीयदुष्कृतवशात्तेविभूतिंनिन्दन्तीतिभावः । तदुक्तंमहापापवतांनॄणांवैदासिद्धेमहेश्वराः ॥ त्रिपुंड्रोद्धूलनादौचप्रद्वेषोहिप्रजायते ॥ इतिपराशरीये । विप्राणांदाक्षिणात्यानांप्रायोपहतचेतसाम् ॥ शिवेभस्मनिरुद्राक्षेकिंचिच्छ्रद्धानविद्यते । इत्यादित्यपुराणेपि । सूतसंहितायामपि श्रुतौचैवमहादेवेत्रिपुं

ड्भस्मगुंठने ॥ श्रद्धांनकुरुतेमर्त्यःपुण्यलेशविवर्जितः ॥ किंभूतंतत्स्वेननिजेनाधारणेनधाम्नाप्रभावेणानिरस्तःकुहकःपापलक्षणोयेन
तत्तथा। सर्वेषांचैवपापानांप्रायाश्चित्तमिदंस्मृतम्॥भस्मनोधारणंयच्चस्मरणंशंकरस्ययदितिब्रह्मोत्तराद्युक्तेः पुनः सत्यंशिवार्चनसत्यतापाद
कं। तद्विनातस्यनिरर्थकत्वात्। तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायां यथैवचांडालोच्छिष्टंश्राद्धार्थंनोपयुज्यते॥ पूतिपर्युषितंयच्चनिर्भस्मैवाशिवा
र्चनम् ॥ दायादहीनोनपुनर्मृतःपिंडमवास्यति॥ तथाभस्मविहीनोपिशिवार्चनफलंनरःइति। पुनःपरमत्युत्कृष्टमन्वर्थपञ्चनामवत्त्वात्तदुक्तं
तत्रैव॥ विभूतिर्भसितंभस्मक्षारंरक्षेतिभस्मनः ॥ भवंतिपंचनामानिपंचभिर्हेतुभिर्भृशम् ॥ ऐश्वर्यकारणाद्भूतिर्भस्मसर्वाघभक्षणात्॥ भास
नाद्भसितंप्रोक्तंक्षारणात्क्षारमापदाम् ॥ रक्षारक्षोगणेभ्यश्वरक्षणात्परिकीर्तितम् ॥ तत्पुनर्द्विविधंप्रोक्तंमुख्यंगौणंतथैवच ॥ मुख्यंप्रोक्तं
परंब्रह्मगौणमाग्नेयमुच्यते ॥ गौणंनानाविधंब्रह्मन्विद्धिवेदविदांवर॥ अग्निहोत्राग्निजंतद्वद्विरजाहोमजंमुने॥ औपासनसमुद्भूतंसमिदग्निस
मुद्भवम् ॥ पचनाग्निसमुद्भूतंदावानलसमुद्भवम् ॥ स्कांदे ब्रह्मक्षत्रियवैश्यैश्चह्यग्निहोत्रसमुद्भवम् ॥ शूद्राणांश्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भव
म् ॥ अन्येषांमानवानांतुस्मृतंदावानलोद्भवम् ॥ समिदग्निसमुद्भूतंधार्यंवैब्रह्मचारिभिः ॥ अग्निहोत्रसमुद्भूतंगृहस्थैर्वनवासिभिः ॥ श्रौता
ग्निरहितायेचतेषामौपासनोद्भवम् ॥ पुलस्त्यः अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःशुद्धंभस्माभिमंत्रितम् ॥ शिवमंत्रेणवाधार्यंमंत्रेणाष्टाक्षरेणवा ॥
गायत्र्यावापिदेवर्षेमंत्रेणप्रणवेनवा ॥ करोतिशिवमंत्रेणललाटेयस्त्रिपुंड्रकम् ॥ विष्णोःपदमवाप्नोतिनान्यथाश्रुतिनोदितम् ॥ सौरंपदम
वाप्नोतिगायत्र्यामुनिसत्तम ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणोरूपंप्रणवेननसंशयः ॥ लैंगेतुत्र्यायुषेणमंत्रेणत्रिपुंड्रंब्रह्मचारिणा॥ अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःप
ञ्चब्रह्ममयैस्तथा ॥ त्र्यंबकेनमंत्रेणतारेणचतथैवच ॥ पञ्चाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनान्वितेनच । त्रिपुंड्रंधारयेन्नित्यंगृहस्थश्चवनाश्रमी॥ प्रण
वेनैवसंधार्य्यंसंन्यासाश्रमवर्तिभिः ॥ नमोंतेनशिवेनैवधार्यंस्त्रीभिश्चपादजैः ॥ अन्येषामपिसर्वेषांविनामंत्रेणसुव्रत ॥ भस्मनोद्धारणंप्रो
क्तंनित्यंशैवागमेषुच॥ केदारखंडे। उद्धूलनंत्रिपुंड्रंचनित्यंधार्यंप्रयत्नत इत्युक्तेरुद्धूलनमाहजाबाले। आदरेणसमादायभस्मपात्रेनिधायच॥
प्रक्षाल्यपादौहस्तौचाद्भिराचम्यसमाहितः ॥ गृहीत्वाभस्मनोमुष्टिंसद्योजातादिभिर्गृही॥ प्राणायामत्रयंकृत्वाध्यात्वाचैवसदाशिवम् ॥ अ

भिरित्यादिभिर्मंत्रैस्त्रिवारमभिमंत्र्यतत् ॥ ईशानेनपंचधाभस्मविकिरेन्मूर्ध्नियत्नतः ॥ मुखेत्रिस्तत्पुरुषेणाथाघोरेणाष्टधाहृदि ॥ वामेनगुह्य
देशेतुत्रिदशस्थानभेदतः ॥ अष्टधासद्योमंत्रेणपादावुद्धूल्ययत्नतइतिस्मृतिसंग्रहे । धार्यंभस्मत्रिसंध्यंतुगृहिणाजलसंयुतम् ॥ सर्वकालंभवे
त्स्त्रीणांयतीनांजलवर्जितम् ॥ वनस्थयतिकन्यानांदीक्षाहीननृणांतथा ॥ मध्याह्नात्प्राक्जलैर्युक्तंपरतोजलवर्जितमिति । किंबहुनात्रवक्त
व्यंबह्वस्तितेनोपरम्यते । किंचशैवैरेवशिवार्चनसाफल्यायभस्मधार्यंतत्रापिदीक्षितैरितिसिद्धांतितं । नागोजीभट्टेनसप्तशतीव्याख्याने
होमांतेतुवैदिकैर्धार्यमेव । तदुक्तंप्रयोगपारिजाते । स्नात्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना ॥ देवानभ्यर्च्यगंधेनजलमध्येजलेनच ॥ ऊर्ध्व
पुंड्रंमृदाकुर्याद्भस्मनातुत्रिपुंड्रकम् ॥ चंदनेनोभयंकुर्यात्तोयेनाप्यूर्ध्वपुंड्रकमिति । वस्तुतस्तुशिवागमदीक्षितैरेवभस्मत्रिपुंड्रंधार्यमित्यलम्
इतिविभूतिधारणपक्षः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथबिल्ववृक्षपक्षः ॥ ॥ वयंतंश्रीवृक्षंसदाहृदाधीमहि श्रीवृक्षस्त्वादित्यत्पुराणउक्तः । गोमयादुत्थितःश्रीमान्बिल्ववृक्षःशिवप्रियः ॥
तत्रास्तेपद्महस्ताश्रीः श्रीवृक्षस्तेनचोच्यते ॥ तंकंयत्रसेविंतेशिवायार्पितेवेतिशेषःत्रयाणांधर्मार्थकामानांसर्गःइतरतइतरस्यमोक्षस्यसर्गो
मृषासत्यः । दृष्टांतःपूर्ववत् । धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थंश्रीवृक्षंसेवयेत्सदा ॥ मोक्षार्थ्यपिनरोधीमाँल्लक्ष्मीवृक्षंसदाश्रयेदितिशैवे । इहसमासांत
र्गतःसर्गशब्दइतरतइत्यनेनसंबध्यते । भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षितामित्यत्रयथाप्रमुखतइतिपदंसमासांतर्गतमपिमहीक्षितामित्यने
नसंबध्यतेतद्वदत्रापि । वक्ष्यत्यपितत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् ॥ अथवास्यपदांभोजमकरंदलिहांसतामिहयथाश्रयमितिपदं
समासेकृष्णपदसंबद्धमपिसतामितिपदेनसंबध्यतेतथेहापीतिविप्रकीर्णजटाछन्नंरौरवेणाजिनेनचेतिवद्वायतोयस्यबिल्वस्यान्वयात्संबंधा
त्स्वराड्दरिद्रोडुरुद्रुहव्याधोमृगसंगतोऽर्थेष्वाद्यस्यनधर्मोस्तिदयासमइत्युक्तेर्दयारूपधर्मस्यजन्मोत्पत्तिमाये । अयगतावतोलिट्आर्ष
त्वान्नाम् । यद्वाद्यस्यश्रीरामचंद्रस्यजन्मसंगतिमाये । एतच्चाशिवपुराणेशिवरात्रिमाहात्म्येविस्तृतमस्ति । वाक्यानितत्रत्यानिविस्तर
भियेहनोक्तानि । तेनशिवरात्रिदिनेनकिंचिदाहाराद्यातवतारात्रौबिल्वमारुह्यसरस्तटेमृगादिवधार्थंस्थितंतत्रसमागतमृगवधार्थंबाणसं

घानावसरेबिल्वपत्राणित्रुटित्वाशिवोपरिसजलानिपतितानितैश्चमृगमृग्यादिभिस्तस्मैधर्मोद्घाटनपूर्वकंशपथंकृत्वागतंपुनरागतांस्तान्
दृष्ट्वासदयायुतोभूत्ततआविर्भूयशिवस्तंतवगृहेरामआगमिष्यतितत्संगतस्तेमुक्तिर्भविष्यतीत्युक्त्वांतर्दधेइतितत्रत्यवाक्यकदंबतात्पर्यम् ।
अभिज्ञःसूतःयतोयस्यचब्रह्ममहत्त्वमादिवेदबोधितंकवयेशौनकायतेने । स्कंदलिंगशिवपुराणेषुतद्द्रष्टव्यं । यद्वाऽभिज्ञःश्रीशंकरएववाय
तोबिल्वस्यमहत्त्वमादिकवयेनारदायसौरपुराणेतेने । एकंबिल्वदलंरम्यंमद्भक्तेनार्पितंमयि ॥ अनंताघहरंनूनंसत्यमेवोच्यतेमया ॥दर्शना
द्बिल्ववृक्षस्यस्पर्शनाद्वंदनादपि ॥अहोरात्रकृतंपापंनश्यतेनात्रसंशयइति। यस्मिन्बिल्वेशंकरेवासूरयोपिशास्त्राभिज्ञाअपिवृथाहठान्मुह्यं
तिनिन्दांकुर्वंति।नाद्याद्बिल्वंतथास्थाणुमर्चयेन्नकदाचनेत्यादिकल्पितवाक्यैः। किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणश्रीलक्ष्मीकररूपेणनिरस्तं कुह
कंदारिद्र्यलक्षणंयेनतं । बिल्वोलक्ष्म्याःकरेभवदितिवामनपुराणात् । आदित्यवर्णेतपसोधिजातोवनस्पतिस्तववृक्षोथबिल्वः ॥ तस्य
फलानितपसानुदंतुमायांतरायाश्चबाह्याअलक्ष्मीरितिश्रुतेश्च । सत्यंहरार्चनसत्यत्वकरंतद्विनातस्यवृथात्वात् । तत्सत्यंपूजनंशंभोर्बि
ल्वपत्रैस्तुयत्कृतम् ॥ तद्वृथापूजनंविद्धिबिल्वहीनंतुयत्कृतमितिशैवे । पुनःपरंसर्वपत्रपुष्पादिभ्योहरस्यातिप्रियत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च ।
अमृतोद्भवंश्रीवृक्षंशंकरस्यसदाप्रियमितिमंत्रलिंगात् ॥ शिवरहस्ये शिवलिंगंबिल्वपत्रैःकोमलैरमलैरपि । योनरःपूजयेन्नित्यंसधन्यःपु
रुषर्षभः ॥ द्वित्राण्यतीवरम्याणिबिल्वपत्राणिसादरम्॥येनार्पितानिमेलिंगेतेनमुक्तिरवाप्यते ॥ अभिषिच्यविधानेनयोमांबिल्वदलैर्मु
दा ॥ पूजयिष्यतिपुण्यात्मासमोक्षमाधिगच्छति ॥ बिल्वपत्रैरखंडैस्तुसकृत्पूजयतेशिवम्॥सर्वपापविनिर्मुक्तोरुद्रलोकेमहीयते ॥ ब्रह्मांडे
नित्यमार्द्रैरनाविद्धैर्बिल्वपत्रैःसदाशिवम्॥ पूजयस्वमहादेवंतस्मान्माप्रमदोभवेति । पंचाक्षरेणमंत्रेणबिल्वपत्रैः शिवार्चनम् । करोतिश्र
द्धयायस्तुसगच्छेदैश्वरंपदम् ॥ शिवरहस्येतुशुष्कैःपर्युषितैःपत्रैरपिबिल्वस्यनारद ॥ पूजयेद्गिरिजानाथमलाभेयत्नतोनरः ॥ नारदीये
सर्वेभ्यश्चैवपत्रेभ्योबिल्वपत्रंविशिष्यते॥ दिनेदिनेतुदातव्यंशोधयित्वापुनःपुनः ॥ सप्तरात्रमतिक्रम्यनिर्माल्यत्वंप्रपद्यते॥पाद्मे चूर्णीकृता
न्यपिप्राज्ञोबिल्वपत्राणिवैदिकाः ॥ संपाद्यपूजयंत्वीशंनवालाभेविचक्षणाः ॥ स्कांदेतु अर्पितान्यपिबिल्वानिप्रक्षाल्यचपुनःपुनः॥शंकरा

यार्पणीयानिनानवानियदिक्कचित् ॥ खंडितंबिल्वपत्रंचयाद्दशंताद्दशंशिवे ॥ प्रत्यहंनियमेनेतिप्राहुर्जाबालवादिनः ॥ अच्छिद्रैश्चनवैः शुद्धैःसंवृतैः पुरतोन्वितैः ॥ वामपत्रेस्थितोब्रह्मापद्मनाभश्चदक्षिणे॥मध्यपत्रेस्थितोरुद्रः सांबःसंसारमोचकः ॥ पृष्ठभागेस्थितायक्षाह्यभक्तानांनिषेधकाः ॥ इंद्रादयोलोकपालावृंताग्रेपरिकीर्तिताः । इति । लिंगेतुअमारिक्तासुचाष्टम्यांसंक्रान्ताविंदुवासरे ॥बिल्वपत्रंनछिंद्याद्वैछिंद्याच्चेन्नरकंव्रजेदिति । बिल्वपत्रंसमाघ्रायपथिगच्छतियोनरः ॥ तस्यसहायोविश्वेशः सस्कन्दोमागणेश्वरः ॥ इतिसनत्कुमारसंहितायाम् । बिल्वकाष्ठसमुद्भूतंचंदनंयः समर्पयेत् ॥ शिवायदेवदेवायगाणपत्यपदंलभेदिति ॥ विष्णुरहस्येतु । सकृदभ्यर्च्यगोविन्दंबिल्वपत्रेणमानवः ॥ मुक्तिभागीनिरातंकःकृष्णस्यानुचरोभवेत् ॥ बिल्वमूलेस्थितोब्रह्माबिल्वमध्येहरःस्थितः ॥ बिल्वपत्रेस्थितोविष्णुः कंटकेषुगणेश्वरः ॥ त्वचायांदेवताः सर्वाःपुष्पेषुहरिवल्लभेति । स्कांदे । बकपुष्पंबिल्वपत्रंकुशपुष्पंकुशेशयम् ॥ वर्णपुष्पंकुसुंभंचतथाकुंकुमकेशरम् ॥ लवंगंदमुनंचैवनलकोशोद्भवंतथा ॥ सौवर्णराजतंपुष्पंनैवपर्युषितंभवेत् ॥ तथैवामर्दकीपत्रंतुलसीपत्रमेवच ॥नैवपर्युषितंभूयादपिवर्षांतरेगते ॥ वर्ज्यंपर्युषितंतोयंपत्राणिकुसुमानिच॥ तुलस्यगस्तिबिल्वानिगंगावारिनदुष्यति॥ तुलस्यांबिल्वपत्रेचजलजेषुचसर्वशः॥नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेतथेति। बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वामन्दारांभोजदर्भामुनितगरतिलब्रह्मकल्हारमल्ली॥ चंपाश्वारातिकुंभादमनमरुचकाबिल्वतोह्यानित्रिंशत्रिंशञ्येकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमाभूयएवम् । अस्यार्थः बिल्वः त्रिंशत् ३०अपामार्गः३०जाती ३ तुलसी १ शमी ६ शतावरी ११ केतकी ७ दूर्वा८मंदारः १ अंभोजं १ दर्भ १ अगस्तिः ३० तगर ३०तिल ३ पलाश १ कल्हार ६ मल्ली ११ चंपा ७ अश्वा८अरातिः८ कुंभ ११ दमनक २ मरुबक २ इतिक्रमेणयोज्यमत्रवक्तव्यमन्यदप्यस्ति मणिमुक्ताप्रवालैस्तुरत्नैरप्यर्चनंकृतम् ॥ नगृह्णातिविनादेवोबिल्वपत्रैर्वरानने ॥ इतिलिंगे । किंबहुना ॥ इतिबिल्ववृक्षपक्षः ॥ ९३ ॥

॥ अथस्वयंपाकपक्षः ॥ ॥ आचारःपरमोधर्मोनृणांश्रेयस्करोमहान् ॥ इहलोकेपराकीर्तिःपरत्रपरमंसुखमितिस्मृतेः । आचाराल्लभतेह्यायुराचारादीप्सितप्रजाः ॥ आचारादन्नमक्षय्यमाचारोहंत्यलक्षणमितिस्मृतेश्च । आचारहीनंनपुनंतिवेदायद्यप्यधीताःसहषड्भिरं

गैः ॥ छंदांस्येनंमृत्युकालेत्यजंतिनीडंशकुंताइवजातपक्षाः ॥ इतियाज्ञवल्क्याच्च । हरिभक्तिरतोपिस्याद्धरिध्यानरतोपिवा ॥ भ्रष्टोयः
स्वयमाचारात्पतितःसोभिधीयते ॥ इतिनारदीयाच्च । आचारात्प्राप्यतेश्रेष्ठचमाचारात्कर्मलभ्यते ॥ कर्मणाजायतेज्ञानंज्ञानान्मोक्ष
मवाप्यते ॥ यस्त्वाचारविहीनोहिविद्वान्वेदपरायणः ॥ सर्वधर्माद्बहिःकार्योयथाशूद्रस्तथैवसः ॥ इतिस्मृत्यंतराच्च । बृहत्पाराशरीयेपि
आचारहीननरदेहगताश्चवेदाःशोचंतिकिंतुकृतवंतइतिस्मचित्ते ॥ यन्नोभवद्वपुषिपुण्यशुभप्रहीणेस्थानंतदत्रभगवान्विधिरेवशोच्यः ॥ इ
ति । कर्तव्यंयत्नतःशौचंशौचमूलाद्विजाःस्मृताः ॥ शौचाचारविहीनानांसर्वाःस्युर्निःफलाःक्रियाः ॥ इतिच । आचारेषुचसर्वेषुस्वयंपाकः
परोमतः ॥ सर्वेषामेषधर्माणांकारणंविदुषांमते ॥ इतिस्मृतेर्वयंतंस्वयंपाकंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांशुद्धिर्मनःस्वास्थ्ययशसां
सर्गोमृषासत्यः । दृष्टांतस्तूक्तप्रायः । मनःस्वास्थ्यंयशःशुद्धिश्चैतज्जायेतसर्वथा ॥ स्वयंपाकप्रवृत्तानांनिजधर्मवतांनृणामित्याचारार्के ।
यतःस्वयंपाकस्यान्वयात्सेवनात्स्वराड्द्विजोत्तमः अर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यइतरतइतरेषामर्थकाममोक्षाणांजन्मप्राकट्यंलभतइतिविशेषःअभि
ज्ञश्चभवति । धर्मोर्थश्चतथाकामोज्ञानंमोक्षस्तथैवच ॥ स्वयंपाकंकृतवतःसंत्येतेब्राह्मणस्यहीतिस्मृतिप्रदीपादौ । यःस्वयंपाकःब्रह्मब्रा
ह्मणत्वंतेने । ब्रह्मेत्युपलक्षणं । तदुक्तं ब्राह्मंतेजस्तथामंत्राःआयुःशौचंतथासुखम् ॥ स्वयंपाकेनवर्द्धंतेनश्यंतिपरपाकतः ॥ इतिकौ
शिकसंहितायाम् । किंकर्तुमादिकवयेसनातनकविंहरिंप्राप्तुं । प्राप्तिःसुखेनजायेतस्वयंपाकार्पणाद्धरेरितिविष्णुरहस्ये । यस्मिन्स्वयं
पाकेसूरयोविशेषतःकृतशास्त्राभ्यासाअपिमुह्यंतितन्नकुर्वंतीत्यर्थः । किंचित्सांकर्य्यवशादितिरहस्यमत्र । तदुक्तं वीर्यशुद्धःप्रवर्त्तेतपाक
शुद्धौनचेतरः ॥ इतिनिर्णयसुधाकरोक्तेः । किंभूतंस्वयंपाकंस्वेनधाम्नानिरस्तंकुहकमप्रायत्यलक्षणंनिजसेविनायेनतं । स्वयंपाकाशि
नोविप्राविप्रस्यास्तिनपातकमितिसंहितोक्तेः । पुनःपरंसत्यमतीवपावित्र्यापादकं । यतस्ततःप्रतिग्राहीस्वपाकनिरतोद्विजः ॥ प्राय
श्चित्तमकुर्वाणस्तथापिपरमःशुचिरितिस्मृतिदीपकोक्तेः । स्वाध्यायहोमसंयुक्तःपरपाकविवर्जितः ॥ रत्नपूर्णामपिमहींप्रतिगृह्यनलिप्य
ते ॥ इतिगरुडोक्तेश्चयद्वासत्यरूपब्रह्मप्रापकत्वात्सत्यं । तच्चशांतिपर्वटीकायांनीलकंठेनश्रुत्योक्तंआहारशुद्धौसत्वशुद्धिःसत्वशुद्धौध्रुवास्मृ

तिःस्मृतिलम्भेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिश्रुतेराहारशुद्ध्यादिक्रमेणब्रह्मप्राप्तिरितिश्रुत्यर्थः । अथप्रसंगात्स्वयंपाकप्रकारमाह । परपाकरतो विप्रःस्वयंपाकीतुयोयतिः ॥ ताउभौनरकंयातोयावदाभूतसंह्लवम् ॥ अतोविप्रैःस्वयंपाकःपक्तव्योविधिपूर्वकम् ॥ एकांतेतिशुचौदेशेका र्योमहानसस्ततः । श्वशूद्रकाकपतितानपश्येयुर्यथाचतम् ॥ पाकंचपाचकंचैवमावृत्तिंतत्रकारयेत् ॥ म्लेच्छग्रामगृहेग्राह्यागोशालापा ककर्मणि ॥ यतस्ततोविधातव्यःपाकोविपादिसत्तमैः ॥ गोमयगौरमृत्साद्यैर्लेपनंमण्डलाकृतिम् ॥ कृत्वातत्रन्यसेत्सर्वपाकोपकरणंपु रः ॥ मर्यादांभस्ममृत्काष्ठतृणरेखांबुभिःस्फुटाम् ॥ द्वाःस्तंभाभ्यांचकुर्वीततत्रान्योनाविशेत्पुनः ॥ गत्वामहानसंविप्रःशुचिर्भूत्वासमाहि तः ॥ पाककर्मप्रकुर्वीतविमृश्यचशनैःशनैः ॥ पाककर्मप्रवृत्तोयोबहिरायातितद्गृहात् ॥ पुनस्तथैवप्रविशेत्सपाकोऽशुचितामियात् ॥ अ तःपादादिप्रक्षाल्यपाकशालांपुनर्विशेत् ॥ अंतस्थोनप्रगृह्णीतबहिष्ठाद्वस्तुकिंचन ॥ बहिष्ठोपिततोनैवगृह्णीयात्किंचिदेवहि ॥ पाकस्था नाद्बहिर्यातंशुचिपात्रमथोपुनः ॥ संशोध्यदूरतस्त्याज्यंपाकस्थानेद्विजातिभिः ॥ पाकावशिष्टमखिलंनगृह्णीतकदाचन ॥ पाकशालाग तंकाष्ठंत्ववशिष्टंनदुष्यति ॥ उच्छिष्टस्पर्शरहितंघृतंसन्ताप्यफाणयेत् ॥ गोधूमचूर्णंसंशोध्यतोलयित्वाददीतवै ॥ मरिचाद्यौषधीजातं वायुनाशोधितंशुचि ॥ उच्छिष्टस्पर्शराहितंलवणंनैवदुष्याति ॥ अथस्वयंपाकस्वरूपमाह । स्वयंहिपाकःपचनीयएवदारैःस्वाशिष्यैरथ वास्वपुत्रैः ॥ स्वगोत्रजैर्वास्वसमानजातैःकृतोहिपाकःस्वयमेवपाकः ॥ १ ॥ अस्यार्थः । पाकःस्वयमेवकार्यइतिमुख्यःपक्षःदारैरपिसमा नजातीयैरेवस्वशिष्यैरपितथाविधैःस्वपुत्रैरपितादृशैरेवनतुदासिजाद्यैरपि तदभावेस्वगोत्रजैस्तदभावेसमानजातीयैरपिकृतःपाकोग्राह्यो नत्वसमानजातिकृतमण्डकौदनादिरूपःपाकोविप्रैर्ग्राह्यस्तेन घृतपक्वंपयःपक्वंपक्वंकेवलवह्निना ॥ तदन्नंफलवद्ग्राह्यंनदोषोमनुरब्रवीदितिवृ द्धमनुनोक्तंतुशूद्रेतरद्विजातिकृतंपक्वंग्राह्यमेव । शूद्रस्यपितरःशूद्रादेवाश्चैवतदर्चिताः ॥ तेतत्पाकंनगृह्णंतिह्युत्कृष्टानांतुकाकथा ॥ तदु क्तं शूद्रहस्तकृतंपाकंनाश्नंतिपितृदेवताः ॥ यतस्तंश्रुतयःप्राहुःश्मशानंपादसंयुतम् ॥ श्मशानवद्वर्जनीयःशूद्रःपाकादिकर्माणि ॥ शूद्र

१ विस्तृतः ।

स्यापीहपितरस्तत्पाकंनैवगृह्णते ॥ आमंशूद्रस्यशूद्रान्नंपक्कमुच्छिष्टमुच्यते ॥ आमश्राद्धंसदाशूद्रैःकार्यंपाकेननक्वचिदितिपराशरोक्तेः ।
यत्तुगोरसंचैवसक्तुंचतैलंपिण्याकमेवच ॥ अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यदन्यत्पयसाकृतमितिसुमंतुनोक्तंतच्छूद्रकृतपरिवेषणमाह । नतुशूद्रकृत
पाकंशूद्रादितिपञ्चमीविधेःघृतपक्वमपिपाकानंतरंजलादिस्पर्शहीनमेवग्राह्यंनतुतत्स्पृष्टंमाषवटकादिरूपमपि संशुद्धंघृतपक्वंतद्यत्तोयंनस्पृ
शेत्पुनरितिसंहितोक्तेः । किंचविप्रजातिकृतःपाकःस्यादाद्यःसर्वजातिभिः ॥ अन्यजातिकृतःपाकोविप्रैर्नाद्यःकदाचनेतिस्मृतेः । आद्यो
भक्ष्यः । विप्रादीनामन्यपाकाशनेप्रायश्चित्तमप्युक्तंसंहितायां ॥ विप्रःकुर्यादहोरात्रव्रतंक्षत्रियपाकभुक् ॥गायत्र्यास्त्रिशतंजाप्यंवैश्यपाका
शनेकृते ॥ त्र्युपवासपरोभूत्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ शूद्रपाकाशनेविप्रोब्रह्मकूर्चेनशुध्यति ॥ प्रामादिकेनिष्कृतिश्चप्रोक्ताद्विग्नाविजान
तः ॥ क्षत्रियोवैश्यपाकाशीत्यहोरात्रव्रतंचरेत् ॥ शूद्रपाकेब्राह्मणवन्निष्कृतिसमुपाचरेत् ॥ वैश्यःशूद्रकृतंपाकमत्त्वाचांद्रव्रतंचरेत् ॥ लिं
गिपाकाशनेवृत्तेगंगांस्नात्वाद्विजःशुचिरिति । किंचस्वयंहिपाकःपचनीयएवेत्यादिश्लोकेवाशब्दान्मातृपुत्र्यादयोपिग्राह्याः । तदुक्तंमा
तापुत्रीस्वसापितृष्वसामातृष्वसातथा ॥ मातामहीस्नुषाविप्राःपत्न्यभावेस्त्रियोमताः ॥ पाककर्मणिविप्रेंद्रतथैवचपितामही ॥ यथोक्त
शौचसंयुक्तानार्योग्राह्यानचान्यथेतिस्मृतिसमुच्चये । गोविंदार्णवेतु आश्रम्यनाश्रमीवास्यादपत्नीकोपिपुत्रवान् ॥ स्नुषादुहितृपक्वान्नंद
द्यादद्याज्जुहोतिचेत्युक्तं । किंचयोविप्रपाकेदुष्टात्मामत्सरीदोषधारकः ॥ सचांडालैरपित्याज्योगृध्रमांससमःसदा ॥जलाग्न्यन्नसमायोगः
सिद्धान्नमिहचोच्यते ॥ इक्षुपाकोपिसंग्राह्योअसमानकृतोद्विजैः ॥ केचित्तुआत्मनापच्यतेयश्चपत्न्यावायश्चपच्यते॥पच्यतेपुत्रशिष्याभ्यां
स्वयंपाकःसउच्यते ॥ इत्याहुस्तत्रपूर्वश्लोकोक्तस्वगोत्रजादयश्चात्रशब्देनग्राह्याइति । पाचकोपिशुभाकारःसदाचारोद्विजोत्तमः॥स्वजा
तितोनहीनोवाभक्तिमानभिलाषुकः॥नव्रात्यलिंगिनग्नावधूताशुचिकृतंद्विजः॥नैकवासःकृतंपाकंगृह्णीयात्पित्र्यदैविके ॥ अत्रव्रात्यागायत्री
पतिताअनुपनीताइतियावत् । लिंगिनोत्रराजमुद्रांकितादेवमुद्रांकिताभिक्षवःपाखण्डानुगाश्च । तदुक्तंनिर्णयदीपके जटाभस्मदेव
मुद्राराजमुद्राधृतोनराः ॥ नास्तिकानुगतायेचतेन्येपिलिंगिनोमताः ॥ इति । नग्नोवस्त्रहीनाद्यन्यतमोनरोनारीवा । नग्नपदार्थस्तुजाबा

लिनोक्तः नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नःकौपीनकेवलः ॥ द्विकच्छोनुत्तरीयश्चह्यकच्छोऽवस्त्रएवच ॥ नग्नःकाषायवासाःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटस्त
था ॥ नग्नस्तुस्निग्धवस्त्रःस्यान्नग्नःस्यूतपटस्तथेति । अवधूतस्त्यक्तसर्वोभस्मादिधारीवाऽशुचिर्यथोक्तशौचहीनःएकवासाःकेवलधौतादि
रूपैकवस्त्रवान् । नस्वांगस्पृष्टवस्त्रेणपाकशोधनमाचरेत् ॥ पाकवस्त्रंपृथक्कार्यंमुधापाकोन्यथाभवेदिति । मुधापाकोदेवाद्यनर्हः । आयुरा
रोग्यमैश्वर्यंपाकशुद्धचासुसंततिः ॥ देवताःपितरश्चैवपाकशुद्धिमभीप्सवः ॥ गायत्र्याशोधयेत्पाकमभिमंत्र्यांबुनासुधीः ॥ वैश्वदेवंविधाया
दौदेवेभ्यस्ततआनयेत् ॥ प्रमादोद्भूतमाशौचमधोवातादिजंतथा ॥ गायत्रीप्रपुनात्येवपाचकस्यविशेषतः ॥ मुखंपिधायवस्त्रेणतद्वा
सोनपुनःस्पृशेत् ॥ स्पृष्टेपुनःकरौक्षाल्यशुद्धतोयेनसंविशेत् ॥ पाकशुद्धिर्महद्धर्मःपाकशुद्धिर्महत्तपः ॥ वीर्यशुद्धःप्रवर्त्तेतपाकशुद्धौद्विजोत्त
मः ॥ तैलपाकंदरिद्राणांनेतरेषांशुचिंविदुः ॥ शाकंप्रक्षाल्यगृह्णीयात्तथापत्रादिकंसुधीः ॥ यस्मिन्देशेयआचारःसोपिमान्यःश्रुतानुगः॥
यस्मिन्देशेचयेविप्रायेदेवायाचमृत्तिका ॥ यत्तोयंयच्चकाष्ठंवैतद्ग्राह्यंतच्चनान्यथा ॥ तडागोदकवद्ग्राह्योविप्रपाकोखिलैर्नरैः॥ अन्यपाकोनसं
ग्राह्यस्तत्तद्घटगतांबुवत् ॥ शुद्धमातापितृभ्यांयोजातोवीर्यशुचिर्भवेदिति । किंच देशग्रामयुगकुलजात्याचारंसमाचरेत् ॥ आम्नायानुगतं
विद्वान्नविरुद्धंकदाचनेतिस्मृतेः । किंचचुल्हद्यामधिष्ठितेपात्रेमण्डकौदनपाकयोः ॥ नमुखेनधमेदग्निंधमेच्चव्यजनादिना ॥ मुखेनधमना
त्पाकोऽशुचिःस्यात्सर्वकर्मसु ॥ मुखेनैवधमेदग्निंमुखादग्निरजायत ॥ इतिवाक्यंवैदिकाग्नौचरितार्थंनलौकिके । मण्डकौदनपात्रग्रहणमु
पलक्षणंपात्रांतराणां । व्यजनादिनेहादिनावस्त्रादिग्रहोनतुससुषिरवेणुदलादिग्रहःतस्यापिपरंपरयामुखधमनत्वेनातिगर्हितत्वमेव । वंशा
द्यंरंध्रसहितंधमनेत्वतिगर्हितम् ॥ सदोच्छिष्टंपाककार्यंदूरतोवर्जयेद्द्विजः ॥ इतिशिष्टपरिग्रहोक्तेः । विवाहेतीर्थयात्रायांदुर्भिक्षेदेशसंप्लवे॥
रोगेकारागृहेचैवमार्गेशौचंनचिंतयेत् ॥ वृंदावनमाहात्म्येपि नचोद्वाहेसमाचारोनशौचंनतपःक्रिया ॥ मण्डपाह्वयसूत्राधःसदाशुद्धिःश्रुते
र्वचः ॥ इति । किंच साजात्यपंक्तौभोक्तव्यंसर्वदाद्विजसत्तमैः ॥ योवैजात्यततौभुंक्तेसतत्साम्यमवाप्नुयात् ॥ परिवेषणकालेतुदूरतोन्नंप
रित्यजेत् ॥ स्पृष्टेन्नंसंपरित्यज्योच्छिष्टेस्नानंसमाचरेत् ॥ कन्यापाकंचाददीतसाजात्यानांनचान्यतः ॥ स्वोत्कृष्टजातेःपाकस्तुग्राह्याग्रा

ह्यानकन्यका ॥ उच्छिष्टेनघृतंदेयंघृतपात्रंविनाबुधैः॥पात्रेपात्रंनसंस्थाप्यभोक्तव्यंकार्हिचिद्द्विजैरिति। कार्पासंश्वेतमेवेहग्राह्यंवासोमहान
से ॥ रागयुक्तंत्वाविकादिकार्पासंनकदाचनेति। अत्रापिबहुवक्तव्यमस्तिग्रंथविस्तरभियोपरम्यते॥ इतिस्वयंपाकपक्षः ॥९४॥
॥ अथनवग्रहपक्षः ॥ ॥ वयंतंनवग्रहसमूहंसदाहृदाधीमहि। तंकंयत्रत्रयाणांशुभाशुभमध्यमफलानांसर्गोमृषा ॥ दृष्टांतस्तूक्तवत्।
तदुक्तं। शुभःशुभफलःप्रोक्तोऽशुभोऽशुभफलप्रदः ॥ मध्यमोमध्यफलदोविचार्यैवंफलंवदेत् ॥ शौक्लश्चंद्रोबुधोजीवशुक्रौस्वाभाविकाःशु
भाः ॥ एतेदुष्टयुतःपापःशुभःस्यान्नैवसंशयः ॥ शनिभौमौराहुकेतूग्रहाएतेऽशुभामताः ॥ कृष्णचंद्रस्तथासूर्योमध्यमौपरिकीर्तितौ ॥
बलिनोहिशुभाःसर्वेनिर्बलास्त्वशुभामताः ॥ बलाबलेनरहितामध्यमाःस्युर्ग्रहाध्रुवम् ॥ उदितःस्वगृहस्थश्चमित्रगेहेस्थितोपिवा ॥ मित्र
वर्गेणदृष्टश्चस्ववर्गेपिग्रहोवली ॥ शत्रुगेहेशत्रुदृष्टोऽरिवर्गेऽशुभसंयुतः ॥ नीचोस्तोनिर्बलःखेटोमध्यमस्तूपवर्जितः ॥ इतिगणकमंडने।
यद्वायत्रत्रयाणांशत्रुमित्रसमानांसर्गोऽमृषा।तदुक्तंशत्रूमंदासितौसमश्चशशिजोमित्राणिशेषारवेस्तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजश्चसुहृदौशेषाःसमाः
शीतगोः ॥ जीवेंदूष्णकराःकुजस्यसुहृदोज्ञोरिःसितार्कीसमौमित्रेसूर्यसितौबुधस्यहिमगुःशत्रुःसमाश्चापरे ॥ सूरेःसौम्यसितावरीरविसु
तोमध्योपरेत्वन्यथासौम्यार्कीसुहृदौसमौकुजगुरूशुक्रस्यशेषावरी ॥ शुक्रज्ञौसुहृदौसमःसुरगुरुःसौरस्यचान्येरयः। इतिजातके ॥ यतो
नवग्रहस्यान्वयात्समूहादाद्यस्यप्राग्जन्मनइतरतइतरयोर्जन्मनोरर्थेषुशुभाशुभकर्मसुअभिज्ञोभवति।इहजन्मेतिपदंलुप्तषष्ठीकंबोध्यं।यद्वा
ऽर्थवशाल्लिंगविभक्तिवचनानांविपरिणामइतिव्याड्यनुशासनात्परिणमय्यंषष्ठ्यंतमिति। समूहेप्यन्वयःस्मृतइतिधराणिः।एतदभिप्रायेणो
क्तंयदुपचितमन्यजन्मनिशुभाशुभंतस्यकर्मणःप्राप्तिं ॥ व्यञ्जयतिशास्त्रमेतत्तमसिद्रव्याणिदीपइवे ॥ इतिलघुजातके। सूर्याद्यैःखेचरैः
कर्मसूच्यतेपूर्वसंचितम् ॥ वर्तमानंतथाभावितन्वादिभावमागतैः ॥ शुभस्थानेषुतिष्ठंतिप्राचीनशुभकर्मणा ॥ ग्रहास्तएवपापेनकर्मणा
शुभसद्मगाः ॥ इतिगणकमंडने। योग्रहसमूहःस्वेननिजमहिम्नाराजतेनिजनिजमंडलइतिस्वराट्। यद्वास्वराट्सार्वभौमइवमुहुः पूज
नीयोन्यथाविनाशकरःस्यादिति। ग्रहागावोनरेंद्राश्चब्राह्मणाश्चविशेषतःपूजिताःप्रतिपूज्यंतेनिर्दहंत्यपमानिताः॥ इतिस्मृतेः। योग्रह

समूहः आदीयतेक्षीयतेऽनेनेत्यादिदुःखं।दीङ्क्षयेइतः करणेकिः।कंसुखंकंजलंमतमितिकोशात् कंसुखंआदिचकंचादिकेदुःखसुखेतेवीयतेप्रा
प्यतेऽत्रेत्यादिकवयोदशासमयस्तस्मिंस्तथा॥ वीगतावतःस्वराद्इत्यधिकरणेऽप्रत्ययः।ब्रह्मानिजमहत्त्वंदशानुरूपंतेनेनृणामिति।तन्वंति
खेटानिजवैभवंनृणांदशाप्रपाकेसुखदुःखरूपमितिजातकदर्पणे । यत्रग्रहसमूहेसूरयोलोकरंजनार्थमधीतशास्त्रानास्तिकाःशुष्कवेदांतिनश्च
मुह्यंति । किंकुर्वंतिग्रहानृणांनृभिर्दिष्टंहिभुज्यतइत्यादिवाक्यैः । संकरस्यचकर्त्तास्यांनकुर्यांकर्मचेदहमित्याद्युक्तेर्भगवतापिकृतरक्षंलोकसं
ग्रहंग्रहार्चनरूपंत्यजंतित्याजयंतिचेतिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंकुहकंदेवाद्यनुपायिनांदुःखंयेनतं । तदुक्तंश्रीपतिना देव
ब्राह्मणवंदनाद्गुरुवचःसम्पादनात्प्रत्यहंसाधूनामभिभाषणाच्छ्रुतिवचःश्रेयस्कथाकर्णनात् ॥ होमादध्वरदर्शनाच्छुचिमतोभावाज्जपाद्दान
तोनोकुर्वंतिकदाचिदेवपुरुषस्यैवंग्रहाःपीडनमिति । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपवेदसर्वांगप्रधानभूतज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । ननुज्यो
तिःशास्त्रस्यकथंप्राधान्यमितिचेच्छृणु । सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्कंधत्रयात्मकम् ॥ वेदस्यनिर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषं । विनैतद
खिलंश्रौतंस्मार्त्तंकर्मनसिध्यति ॥ तस्माज्जगद्धितायेदंब्रह्मणानिर्मितंपुरा ॥ अतएवद्विजैरेतदध्येतव्यंप्रयत्नतः ॥ अत्रैवकारस्यपाठक्र
मेणयोजनेप्रयोजनंविनैवज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्यकत्वंप्रतीयते । द्विजैरेवेतिव्याख्यानाद्द्विजन्मव्यतिरिक्तैःशूद्रैर्नाध्येयमितिचप्रती
यते । व्याख्यानद्वयमपियुक्तमेव । ननुकथंश्रौतस्मार्त्तकर्मोपयोगिज्योतिषमितिचेत् । उच्यते । अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीत वसंतेब्राह्मणो
ग्नीनादधीत दर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेत्यादिश्रुतयःसंति । तत्रवर्षादिज्ञानंवसंताद्यनुज्ञानंदर्शपौर्णमासयोर्ज्ञानंचज्योतिषंविनासर्वथाननिर्व
हतीत्यवश्यमध्येतव्यंज्योतिःशास्त्रं । तदुक्तंवेदांगज्योतिषे वेदाहियज्ञार्थमितिप्रवृत्ताःकालानुपूर्वाविहिताश्चयज्ञाः ॥ तस्मादिदंकालविधा
नशास्त्रंयोज्यौतिषंवेदसवेदयज्ञान् । यथाशिखामयूराणांनागानांमणयोयथा ॥ तद्वद्वेदांगशास्त्राणांज्योतिषंमूर्द्धनिस्थितं ॥ तच्चसुपरी
क्षितशिष्यायदेयं । तदुक्तंश्रुतौ । विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमास्मि । असूयकायानृजवेयितायनमाब्रूयावीर्यवतीतथा
स्यामिति । अन्यच्चनैतद्देयंदुर्विनीतायजातुज्ञानंगुप्तंतद्धिसम्यक्फलाय । अस्थानेवैस्थाप्यमानैववाचांदेवीकोपात्तंदहेन्नोचिराय ॥

विनयावनतायदीयमानाप्रभवेत्कल्पलतेवसत्फलाय। उपकृत्यनुचिंतकानिशास्त्राण्युपकारस्यफलंहिसाधुरोति॥ शूद्रस्यतुमहान्दोषः॥गर्गः
स्नेहाल्लोभाच्चमोहाच्चयोविप्रोज्ञानतोपिवा॥ शूद्राणामुपदेशंतुदद्यात्सनरकंव्रजेदिति।जोतिःशास्त्राध्ययनेफलमाहमांडव्यः एवंविधस्यश्रु
तिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्त्तुःखलदर्शनंवै ॥ निहंत्यशेषंकलुषंजनानांषडब्दजंधर्मसुखास्पदंस्यादिति। त्रिस्कंधपारंगमएवपूज्यःश्राद्धेसदाभूसु
रवृंदमध्ये ॥ नक्षत्रसूचीखलुपापरूपोहेयःसदासर्वसुधर्मकृत्ये ॥ इतिवसिष्ठः। नासांवत्सरिकेदेशेवस्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ चक्षुर्भूतोहियं
त्रैषपापंतत्रनविद्यते ॥ इतिवाराहः। ज्योतिश्चक्रेतुलोकस्यसर्वस्योक्तंशुभाशुभम् ॥ ज्योतिश्शास्त्रंतुयोवेदसयातिपरमांगतिमितिगर्गः
। दिव्यंचक्षुर्ग्रहर्क्षाणांदर्शितंज्ञानमुत्तमम् ॥ विज्ञायार्कादिलोकेषुस्थानंप्राप्नोतिशाश्वतमितिसूर्यसिद्धांते।नसांवत्सरपाठीचनरकेपरिपच्य
ते ॥ ब्रह्मलोकेप्रतिष्ठांचलभतेदैवचिंतकः ॥ इतिगर्गः। किंचदशादिनकृतपापंहंतिसिद्धांतवेत्त्रात्रिदिनजनितपापंतंत्रविद्दृष्टएव ॥ कर
णभगणवेत्ताहंत्यहोरात्रदोषंजनयतिघनमंहस्तत्रनक्षत्रसूची ॥ इतिजीर्णैरभ्यधायि। नक्षत्रसूचीवाराहसंहितायामुक्तः। अविदित्वैवयः
शास्त्रंदैवज्ञत्वंप्रपद्यते ॥ सपंक्तिदूषकःपापोज्ञेयोनक्षत्रसूचकः ॥ तिथ्युत्पत्तिंनजानंतिग्रहाणांनैवसाधनम् ॥ परवाक्येनवर्त्तंतेतेवैनक्षत्र
सूचकाः ॥ गृहेषुगत्वालोकानामपृष्टायेवदंतिहि ॥ तिथिनक्षत्रयोगादीस्तेवैनक्षत्रसूचकाः ॥ नक्षत्रजीविनंपापांभिषजंशुल्कजीविनम् ॥
तादृक्पौराणिकादींश्चवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ॥ नक्षत्रसूचकोदिष्टमुपवासंकरोतियः ॥ सव्रजत्यंधतामिस्रंसार्द्धमृक्षविडंबिनेति ॥ योवि
प्रोगणिताजीवीगणिताध्यापकश्चयः ॥ तयोस्त्वध्यापकःपूज्योद्वितीयःपंक्तिदूषकः॥ किंचप्रायश्चित्तंचिकित्सांचज्यौतिषंमंत्रनिर्णयम्॥
विनाशास्त्रेणयोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकमित्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन। पुनःकिंभूतंपरंउत्पत्त्यादिहेतुत्वादुत्कृष्टतरम्। तदुक्तंबृहत्पाराशर्यांग्रहा
धीनमिदंसर्वमुत्पत्तिप्रलयात्मकम् ॥ जगत्यभावभावौचतस्मात्पूज्यतमाग्रहाः ७ सानुकूलैर्ग्रहैर्यानिकुर्यात्कर्माणिमानवः ॥ सफलानिभवं
त्यस्यनिष्फलानिस्युरन्यथा ॥ इतिनवग्रहपक्षः ॥ ९९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ अथतिथिष्वेकादश्याएवमुख्यत्वेनतत्पक्षएवयोजनामाह ॥ वयंतमेकादशीतिथिंसदाहृदाधीमहि। तिथयोर्द्वयोरित्यमरात्तिथेःपुं

स्त्वम् । तंकंयत्रत्रयाणांकायिकवाचिकमानसानांपापानांसर्गोमृषा । वाचायच्चकृतंपापंयत्पापंमनसाकृतम् । देहेनयत्कृतंपापंतत्सर्वं
नश्यतिध्रुवम् । एकादश्युपवासेनश्रद्धयाविहितेनवै ॥ नतत्पापंहिलोकेषुयन्नहंतिहरेर्दिनमितिब्रह्मसंहितोक्तेः । त्रिविधपापमाह । पर
द्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिंतनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्चमानसंत्रिविधंस्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यंचापिसर्वशः ॥ असंबद्धप्रला
पश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधम् ॥ आदत्तानामुपादानंहिंसाचैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवाचकायिकंत्रिविधंस्मृतमितितिथिनिर्णये।कथंयथा
तेजोवारिमृदांविनिमयोऽन्यथाप्रतीतिर्मृषेति । किंचयतोयस्यैकादशीतिथेराद्यस्यविष्णोः सकाशाज्जन्म । पुरादैत्यस्यनाशार्थंमुरुनाम्नो
हरेस्तनोः ॥ तिथिरेकादशीजातासर्वशक्तिसमन्वितेतिपुराणात् । यःएकादशीतिथिःस्वान्निजसेविनोजनान्राजयतिवैकुंठेइतिस्वराट् ॥
एकादशीव्रतकरानागारिकृतकेतनाः ॥ यांतिविष्णोःप्रियंलोकंवैकुंठंयोगिदुर्लभमितितन्माहात्म्योक्तेः।यस्तिथिरादिकवयेविष्णवेब्रह्मानि
जमहत्त्वंतेने । तदुक्तंहरिभक्तिचंद्रोदयेएकादशीप्रस्तावे । एकादशीह्यहंविष्णोसर्वशत्रुनिकृंतिनी ॥ हीयमानंप्रसन्नंचत्वांदृष्ट्वाभोजनार्द
न ॥ त्रिलोकीभयदोदैत्योमयायंनिहतोमुरुः ॥ क्रुद्धायांमयिदेवेशानैकशोदैत्यदानवाः । विलयंयांतिदुष्टास्तेदेवानांचभयंकराः ॥ नि
हतंदानवंचैकंदृष्ट्वातेद्भुतमत्रकिमिति । यस्मिन्नेकादशीव्रतेसूरयआपाततोविद्वांसोपिमुह्यंति । भृगुमायामोहिताअविद्धव्रतंत्यक्त्वाविद्धमे
वतत्कुर्वंति।तदुक्तंहरिभक्तिचंद्रोदयेपद्मपुराणीयंविष्णुवाक्यं।शुक्रेणमोहिताविप्रादैत्यानांविजयायवै ॥ कुर्वंतिदशमीविद्धंवासरंममपद्मजेति
किंश्वम।र्कंडेयमुनेगच्छभूलोकंत्वंममाज्ञया ॥ दशमीवेधविषयेशुक्रमायांविनाशयेतिपुराणांतराच्च । किंभूतमेकादशीतिथिंस्वेनानिजेनधा
म्नानिरस्तःकुहकोऽतिदुष्टोमुरुदैत्योयद्वाकुहकःपापसमूहोयेनतम् । तच्चोक्तमेवात्रअभोज्यभोजनाज्जातमगम्यागमनाच्चयत् ॥ अ
याज्ययाजनाद्यच्चह्यभक्ष्याणांचभक्षणात् ॥ अस्पृश्यस्पर्शनाद्यच्चपरेषांनिंदयाचयत् ॥ आत्मनोवञ्चनाद्यच्चपरदारकृताच्चयत् ॥ विहि
ताकरणाद्यच्चपरविद्यापहारतः ॥ ज्ञानाज्ञानकृतंयच्चपातकंचोपपातकम् ॥ तत्सर्वंविलयंयातिह्येकादश्यामुपोषणादितिस्कांदाच्च । पु
नःसत्यंसत्यरूपविष्णोःशक्तित्वात् । शक्तिस्तेहंसदाविष्णोयतस्त्वत्तःसमुद्भवेतितद्वाक्यात् । सत्योधर्मोगुरुःसत्यःसत्योविष्णुस्तथाशिवः ॥

सत्योवेदस्तथागंगासत्यमेकादशीव्रतमितितत्रैवोक्तेः । पुनरितरतइतरतिथिषुपरमुत्कृष्टं । तदुक्तंहरिणा सर्वातिथिप्रधानात्वंभविष्यसिम
दाज्ञया ॥ सर्वपापक्षयकरीसर्वविघ्नविनाशिनी ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांदात्रीशत्रुनिषूदिनी ॥ सर्वसिद्धिकरीवित्तायुरारोग्यप्रदानृणामिति ।
अथप्रसंगागतमस्यानिर्णयमप्याहवाल्मीकीयमतेन । तत्रनित्यकाम्यत्वेनाद्विप्रकारंव्रतमस्याइति । गरुडेनित्यत्वं उपोष्यैकादशींनि
त्यंपक्षयोरुभयोरपि । अष्टवर्षाधिकोमर्त्योंह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ विधवायावनस्थस्ययतेश्चैकाद
शीद्वये ॥ उपवासोगृहस्थस्यशुक्लायामेवपुत्रिणः ॥ इति । विष्णुरहस्येपि द्वादशीनप्रमोक्तव्यायावदायुःसुबुद्धिभिरिति । अकरणेप्रत्यवा
यमाहसनत्कुमारः नकरोतिहियोमूढएकादश्यामुपोषणम् ॥ सनरोनरकंयातिरौरवंतमसावृतम् ॥ एकादश्यांमुनिश्रेष्ठयोभुंक्तेमूढचेतनः॥
प्रतिग्रासंसवैभुक्तेकिल्बिषंश्वादिविट्समम् ॥ नारदीये यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच ॥ अन्नमाश्रित्यतिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवास
रं ॥ स्कांदेतु वरंस्वमातृगमनंवरंगोमांसभक्षणम् ॥ वरंहत्यासुरापानंनैकादश्यांतुभोजनमितिनित्यत्वज्ञापकानिबहूनिवाक्यानि । अथ
काम्यत्वविधायकवाक्यानिविष्णुरहस्ये यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यंशुभांसम्पदमात्मनः ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ कात्यायनः
ऐश्वर्यंसंततिंस्वर्गंमुक्तिंवान्यद्यदिच्छति ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति । नह्येकस्यनित्यत्वंकाम्यत्वंचसंभवतीतिशंक्यं । क
र्तृभेदेनोभयस्यैवशक्यत्वात् । तथाचपूर्वामुपवसेत्कामीनिष्कामस्तूत्तरांसदेति । किंच इयमेकादशीसूतकादावपिनत्याज्या । तदाहविष्णुः
बहुकालिकसंकल्पोगृहीतश्चपुरायदि ॥ सूतकेमृतकेचैवव्रतंतन्नैवदुष्यति ॥ अनारब्धमपिकार्यंनित्यंविज्ञैरितिश्रुतम् ॥कौर्मेतुदानार्चनेवि
नाकुर्याद्व्रतमात्रमशौचके॥इति।भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भार्यायाश्चपतिर्व्रतमितिपैठीनसिः।स्कांदेतुपुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा॥एषाम
भावेवान्यश्चब्राह्मणंवानियोजयेत्॥ जपश्चतीर्थसेवाचतपोहोमादिकश्चयत्॥विप्रैःसंपादितंयस्यसंपन्नंतस्यतत्फलमिति । किञ्चआत्मपुत्रः
पुरोधाश्चभ्रातापत्नीसखापिता॥ यात्रायांधर्मकार्येषुजायंतेप्रतिहस्तकाः॥ एभिःकृतंमहादेविस्वयमेवकृतंभवेदिति। कन्यास्वीकरणादन्य
त्सर्वंविप्रेणकारयेदितिप्रयोगपारिजाते । किंबहुनासर्वथेयंनत्याज्या । तदुक्तंमार्कंडेयेन एकभक्तेननक्तेनतथावायाचितेनच ॥ उपवासे

नदानेननिर्द्वादशिकोभवेदिति । मध्याह्नांत्यदलेत्रिभागदिवसेस्यादेकभक्तंमुनेइति।स्कांदेएकभक्तलक्षणमुक्तं।किंत्वएकादशीयदायुक्तार
विभौमार्किसंक्रमैः ॥ तस्यास्तदाचोपवासंनकुर्यात्पुत्रवान्गृही ॥ इतिमाधवः।दशम्यैकादशीविद्धाद्वादशीचक्षयंगताः ॥ क्षीणासाद्वादशी
ज्ञेयानक्तंतुगृहिणःस्मृतमितिशातातपः।मुहूर्तोनंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः ॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहंमन्येगणाधिपः ॥ नक्तंनिशायांकुर्वी
तगृहस्थोविधिसंयुतः ॥ यतिश्चविधवाचैवकुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥ उदयस्थासदाग्राह्याहरिनक्तव्रतेतिथिरितिभविष्ये । हविष्यभोजनंस्नानं
सत्यमाहारलाघवं॥अग्निकार्यमधःशय्यांनक्तभोजीषडाचरेदिति।गरुडेतन्नियमाउक्ताः।उपवासनिषेधेतुभक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेत्॥नदुष्यत्यु
पवासः सउपवासफलंभवेत् ॥ भक्ष्यंतु । नक्तंहविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबुवाज्यम् ॥ यत्पंचगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तम
त्रोत्तरमुत्तरश्चेतिवायुपुराणे।उपवासासमर्थश्चविप्रमेकंतुभोजयेत् ॥ तावद्धनानिदद्याद्वायद्भुक्ताद्दिगुणंभवेत् ॥सहस्रसंमितांदेवींजपेद्वाप्राण
संयमात् ॥ कुर्याद्द्वादशसंख्याकाआहुतीस्तद्व्रतंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । हविष्यंतुसनत्कुमारसंहितायामुक्तं । हैमंतिकंसितास्विन्नंधान्यंमुद्गा
यवास्तिलाः ॥ कलायकंगुनीवारवास्तूकहिलमोचिकाः॥षष्टिकाकालशाकंचमूलकंकेमुकेतरत्॥कंदःसैन्धवसामुद्रेगव्येचदधिसर्पिषी ॥ प
योनुद्धृतसारंचपनसाम्रेहरीतकी॥पिप्पलीजीरकंचैवनागरंगंचतिंतिणी॥कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ॥ अतैलपक्वंमुनयोहविष्या
न्नंप्रचक्षते॥इतिभविष्ये । सितमस्विन्नमनूष्मपक्वंधान्यंतंडुलाः प्राच्येकेमुंजाइतिकेमुकस्यनामकलायःमठरीति । हेमाद्रौतुहविष्येषुयवा
युख्यास्तदनुव्रीहयःस्मृताः॥माषकोद्रवगौरादीन्सर्वाभावेविवर्जयेत्॥आग्नेयेतु।व्रीहिषाष्टिकमुद्गाश्चकालायाः सलिलंपयः।श्यामकाश्चैवनी
वारगोधूमाद्याव्रतेहिताः॥कूष्मांडालाबुवार्ताकपालक्यज्योत्स्निकास्त्यजेदित्युक्तं। अथान्यदाह इयमेकादशीशुद्धाविद्धाचेतिद्विविधासाच
द्वादशीन्यूनसमाधिक्यभेदैस्त्रेधा।एवंभेदद्वयसंख्यायोगेष्टादशभेदास्तेचयथा द्वादशीहानियुक्ताशुद्धहीना १ द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धहीना२
द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धहीना३द्वादशीहानियुक्ताशुद्धसमा ४ द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धसमा ५ द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धसमा ६ द्वादशीहानि
युक्ताशुद्धाधिका ७ द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धाधिका ८ द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धाधिका ९ द्वादशीहानियुक्ताविद्धहीना १० द्वादशीसाम्य

युक्ताविद्धहीना ११ द्वादश्याधिक्ययुक्ताविद्धहीना १२द्वादशीहानियुक्ताविद्धसमा १३द्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धसमा १४द्वादश्याधिक्ययुक्ता
विद्धसमा १५द्वादशीहानियुक्ताविद्धाधिका १६द्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धाधिका १७ द्वादश्याधिक्ययुक्ताविद्धाधिका १८ अत्रसमत्वंनामपरसू
र्योदयकालपर्यंतवर्तमानत्वं। परसूर्योदयकालान्न्यूनत्वेन्यूनत्वम्।आधिक्येत्वाधिक्यमिति। अत्रविश्वरूपः । शुद्धाविद्धातथात्रेधाभिन्नान्यू
नसमाधिकैः ॥ त्रेधैकैकापुनर्भिन्नाद्वादश्यूनसमाधिकैः ॥ आद्यासुषट्सुपूर्वैवव्यवस्थानंतरद्वये ॥ गृहमेधियतीनांतुनवम्यांस्यात्परेहनि ।
विद्धात्रयेतुपूर्वास्याद्व्यवस्थानंतरद्वये । अपरेहानिशेषाःस्युःसप्तमीतुव्यवस्थया॥अत्रव्यवस्थीयते। अष्टादशसुभेदेषुप्रथमादिषट्भेदेषुसर्वे
षामाश्रमिणांपूर्वत्रोपवासः।सप्तमाष्टमभेदयोरुत्तरांयातिः पूर्वांगृहीउपवसेत्।नवमभेदेसर्वेपरेहन्युपवसेयुः। दशैकादशद्वादशभेदेषुपूर्वैवसर्वेषा
माश्रमिणामुपवासार्हा । त्रयोदशचतुर्दशभेदयोः सकामैः पूर्वानिष्कामैरपरोपोष्या । षोडशभेदेपूर्वांगृहीअपरांमुमुक्षुरुपवसेत् । अंत्यभे
दद्वयेसर्वैरपरैवोपोष्येति । सप्ताष्टनवभेदेषुस्कंदपुराणवचनं । संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा । उत्तरांतुयतिःकुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ द
शादित्रिकेस्मृतिः एकादशीनलभ्येतसकलाद्वादशीभवेत् ॥ उपोष्यादशमीविद्धाऋषिरुद्दालकोब्रवीत् ॥ त्रयोदशचतुर्दशयोःस्मृतिःद
शमीमिश्रितापूर्वाद्वादशीयदिलुप्यते ॥ एकादश्यांतदाब्रह्मन्नुपवासः कथंभवेदितिप्रश्ने । शुद्धैवद्वादशीराजन्नुपोष्या[illegible]क्षकांक्षिभिः ॥ स
कामैर्गृहिभिःपूर्वाविद्धापीतिविनिश्चयः ॥ इतिषोडशेविष्णुरहस्ये । निष्कामस्तुगृहीकुर्यादुत्तरैकादशींतथा॥ सकाम[illegible]तुसदाकुर्यात्पूर्वां
बौधायनोब्रवीदिति । किंचात्राष्टादशभेदेषुदशमीविद्धाप्येकादशीकार्य्येतिप्रोक्तं। सातुप्रायश्चित्तविधानार्थेषुबहुशोनिषेधश्रवणाच्चवि
वेकिभिर्नकार्येतिप्रतीयते। नारदः । नोपोष्यादशमीविद्धासदैवैकादशीतिथिः ॥ तामुपोष्यनरोजह्यात्पुण्यंवर्षशतोद्भवम् ॥ दशम्यासंग
तायत्रतिथिरेकादशीभवेत् ॥ तस्यापत्यंविनष्टंस्यात्तस्मात्तांपरिवर्जयेत् ॥ दशमीशेषसंयुक्तागांधार्यासमुपोषिता ॥ तस्याःपुत्रशतंनष्टंत
स्मात्तांपरिवर्जयेदित्यादीनिबहूनिनिषेधकवाक्यानिसंति । प्रायश्चित्तमपिहेमाद्रिराह । अज्ञानाद्यदिवाज्ञानात्कुर्वन्नेकादशींनरः ॥ दश
मीशेषसंयुक्तांप्रायश्चित्तमिदंचरेत् ॥ कृच्छ्रपादंसवत्सांगांत्रिंशद्विप्रांश्चभोजयेत् । कुर्याद्द्यात्तिलद्रोणंसुवर्णंचतथाददेदिति। अथोपवासवै

गुण्यकर्मप्रायश्चित्तमाह । स्तेनहिंसकयोःसख्यंकृत्वास्तेन्यंचहिंसनम् ॥ प्रायश्चित्तंव्रतेकुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥ मिथ्यावादेदिवास्वापे
बहुशोंबुनिषेवणे ॥ अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतमष्टोत्तरंशुचिः ॥ श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनम् ॥ गायत्रीशतसंपूतमंबुप्राश्यविशु
ध्यतीतिनिर्णयसुधाकरे।उपवासस्वरूपंतुविष्णुधर्मोत्तरे । उपावृत्तस्तुपापेभ्योयस्तुवासोगुणैःसह॥ उपवासःसविज्ञेयःसर्वभोगविवर्जितः॥
गुणास्तु । तज्जाप्यजपनंध्यानंतत्कथाश्रवणादिकम् ॥ तदर्चनंचतन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥ उपवासकृतामेतेगुणाःप्रोक्तामनीषिभिः ।
किञ्च । उपवासः प्रणश्येतादिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ॥ अत्ययेचांबुपानेचनोपवासःप्रणश्यति ॥ तांबूलभक्षणाद्वापिवितथस्यचभाषणात् ॥
किञ्चद्वादशीविद्धायाःप्रशस्तत्वात्साकार्यैवेति । तदुक्तंविष्णुधर्मे।एकादश्यष्टमीचैवद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचह्युपोष्या
परसंयुतेति । कौर्मेपि दिनक्षयेतुसंप्राप्तेह्युपोष्याद्वादशीभवेत् ॥ दशमीशेषसंयुक्तानकर्तव्याकदाचन ॥ मार्कंडेयस्तु बहुवाक्यविरोधेनसंदे
होजायतेयदा ॥ द्वादशीतुतदाग्राह्यात्रयोदश्यांतुपारणमित्याह । पाद्मेतु भागिरथ्यात्रिस्पृशाऽऽसुरीसंज्ञकाप्रोक्ता। तल्लक्षणं।दशम्येकाद
शीभद्रामिश्रीभूतायदाभवेत् ॥ त्रिस्पृशासाभवेद्देवसाकर्तव्यानवाप्रभो ॥ माधव उवाच ॥ आसुरीत्रिस्पृशादेवियात्वयापरिकीर्तिता ॥ व
र्जनीयाप्रयत्नेनवृषहीनोयथापतिः ॥ इति । एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी ॥ त्रिस्पृशासातुविज्ञेयादशमीसंगतानहि ॥ अतए
वोक्तंब्राह्मे । द्वादश्येकादशीयत्रतत्रसन्निहितोहरिः ॥ पुण्यंक्रतुशतस्योक्तंत्रयोदश्यांतुपारणे ॥ भविष्येपि । एकादशीकलाह्येकाद्वाद
शीसकलंदिनम् ॥ त्रयोदशीद्युषःकालेवैष्णवंतद्दिनत्रयम् ॥ सर्वपापहरंप्रोक्तंतदुपोष्यमितिश्रुतिः ॥ नारदीयेपि दशम्यैकादशीविद्धा
परतोद्वादशीनचेत् ॥ द्वादशीतुतदोपोष्यात्रयोदश्यांतुपारणमिति । बहून्यत्रवाक्यानिसंति । अथवेधनिर्णयोहरिभक्तिचंद्रोदयान्नृसिं
हारण्यस्वामिकृताद्वैष्णवविषयः । स्कांदेरुद्रवाक्यम् । एकादशीयदापुत्रचतुर्वेधविवर्जिता ॥ कर्तव्यासाप्रयत्नेनचतुर्वर्गफलप्रदा ॥ स्प
र्शःस्याद्वैर्णनिगमैःसंगःपंचाशतामतः ॥ पञ्चपञ्चाशताशल्योवेधः षष्टचासतांमतः॥ स्पर्शस्यघटिकाःपञ्चपञ्चसंगस्यचैवहि॥ शल्यस्य
पञ्चवेधस्यपञ्चैवंहिचतुर्विधः ॥ सस्पर्शाकुलनाशायससंगाधर्मनाशिनी ॥ सशल्याचैवकामघ्नीसवेधामोक्षहानिकृत् ॥ किञ्च । मद्दिनंसा

धयिष्यंतिविंशद्दोषविवर्जितम् ॥ कलौयेभगवद्भक्तास्तेयांतिपदमव्ययम् ॥ प्रीणनायमुकुंदस्यवैष्णवानांहितायच ॥ तत्वंविलोक्यविद्व
द्भिर्विंशद्दोषाःप्रकीर्तिताः ॥ व्यालमुखीमिहाव्यालाभयांचैवमहाभयां ॥ वज्रांतिवज्रांरौद्रांचमहारौद्रासुरीतथा ॥ वंध्यांचैवमहावंध्या
छायाग्रस्तांतथैवच ॥ वेध्यांतिवध्यांविज्ञेयामहावेध्यातथैवच ॥ प्रलयाचमहापूर्वामहाघोराततःपरा ॥ संपूर्णाराक्षसीज्ञेयाविंशदोषाः
प्रकीर्तिताः ॥ एतैर्दोषैस्संयुताचेद्दशमीदृश्यतेकलौ ॥ तदासानैवकर्तव्यामहाभागवतैर्नरैः ॥ चत्वारिंशन्नाडिकातोऽधिकाचेद्दशमीति
थिः ॥ तदैतेविबुधैर्दोषाज्ञातव्यानाडिकाक्रमात् ॥ फलान्यासांहरिभक्तिचंद्रोदये द्रष्टव्यानि ।निंबार्कानुयायिनस्तुकपालवेधंस्वीकुर्वंति ।
सच । अर्द्धरात्रमतिक्रम्यदशमीदृश्यतेयदि ॥ कपालवेधंतंप्राहुराचार्यायेहरिप्रियाः ॥ इति ।अन्यैर्वैष्णवैर्माध्वैश्चअरुणोदयवेधएवेष्य
ते । तदुक्तंभविष्ये । अरुणोदयकालेतुदशमीदृश्यतेयदि ॥ साविद्धैकादशीतत्रपापमूलमुपोषणम् ॥ सौरधर्मेपिआदित्योदयवेलायांप्रा
ङ्मुहूर्तद्वयान्वितः ॥ सैकादशीतुसंपूर्णाविद्धान्यापरिकीर्तिता ॥ तदुक्तं । दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्योवैष्णवैस्तु
तत्रचैकादशीव्रते ॥ इति । अरुणोदयस्तुस्कांदे । उदयात्प्राक्चतस्रस्तुनाडिकाअरुणोदयः ॥ इति । वैष्णवोपितत्रैवोक्तः।परमापदमा
पन्नोहर्षेवासमुपस्थिते ॥ नैकादशींत्यजेद्यस्तुयस्यदीक्षास्तिवैष्णवी ॥ समात्मासर्वजीवेषुनिजाचारादविप्लुतः ॥ विष्ण्वर्पिताखिलाचारः
सहिवैष्णवउच्यते ॥ इति । किञ्चविष्णुधर्मेतु दशमीद्विविधाप्रोक्तासकामाकामभेदतः ॥ सकामाचासुरीज्ञेयाविंशदोषैस्तुसंयुता ॥ नि
ष्कामामोक्षदाज्ञेयादैविकीदोषवर्जितेति । पाद्मादावष्टौद्वादश्यः जयाचविजयाचैवजयंतीपापनाशिनी ॥ उन्मालिनीवंजुलीचत्रिस्पृशा
पक्षवर्द्धिनी ॥ नकरिष्यंतियेलोकेद्वादश्योष्टौममाज्ञया ॥ तेषांयमपुरेवासोयावदाभूतसंप्लवम् ॥ जयास्यात्पुनर्वसुनाविजयाश्रवणेनच॥
जयंतीरोहिणीयुक्तापुष्येणपापनाशिनी ॥ संपूर्णैकादशीभूत्वाद्वादश्यांवर्द्धतेयदि । उन्मालिनीतुसाप्रोक्ताहत्याकोटिविनाशिनी ॥ सं
पूर्णाद्वादशीभूत्वावर्द्धतेचेत्परेहनि ॥ त्रयोदश्यांनृपश्रेष्ठवंजुलीदुर्लभाकलौ ॥ आदौनंदाजयाचांतेमध्येभद्राप्रतिष्ठिता ॥ त्रिस्पृशासातुवि
ज्ञेयामहापातकनाशिनी ॥ अमावास्यापूर्णिमावासंपूर्णाजायतेयदि ॥ भूत्वातुषाष्टिघटिकादृश्यतेप्रतिपद्दिने ॥ पक्षवर्द्धिस्तदाज्ञेयाप्रो

क्तासापक्षवर्द्धिनी ॥ कर्तव्यासाप्रयत्नेनमहापातकहानिदेति । अथदशम्यादिनियमाः । कांस्यंमांसंमसूरांश्चचणकान्कोद्रवांस्तथा ॥
शाकंमधुपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुनम् ॥ वैष्णवोव्रतकर्ताचदशम्यांदशवर्जयेत् ॥ असकृज्जलपानंचहिंसावितथभाषणम् ॥ दंतधावनतांबू
लंदिवास्वापंचमैथुनम् । द्यूतक्रीडांनिशानिद्रांभोजनंगमनंतथा ॥ अपूर्तिकरणंसर्वमेकादश्यांपरित्यजेत् ॥ दिवानिद्रांपरान्नंचपुनर्भो
जनमैथुने ॥ क्षौद्रकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेदितिदेवलः । यदाभवतिचाल्पापिद्वादशीपारणादिने ॥ उषःकालेद्वयंकुर्यात्प्रात
र्माध्याह्निकंतदेति॥मात्स्ये। नाडिकाःषट्पञ्चाशत्प्रातरेकाधिकोरुणः ॥ उषःकालोष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतइति।आमिषंतुपाद्मे
प्राण्यंगचूर्णंचर्मांबुजंबीरंबीजपूरकम्॥अयज्ञशिष्टमाषादियाद्विष्णोरनिवेदितम्॥ दग्धमन्नंमसूरश्चमांसंचेत्यष्टधामिषमिति । किञ्च गोछागी
महिषीदुग्धादन्यद्दुग्धंतुचामिषम् । धान्येमसूरिकाप्रोक्तमन्नंपर्युषितंतथा॥द्विजक्रीतरसाःसर्वेलवणंभूमिजंतथा ॥ ताम्रपात्रस्थितंगव्यंज
लंपल्वलसंस्थितम् ॥ आत्मार्थयाचितंचान्नमामिषंतत्स्मृतंबुधैः । आमिषंशूद्रशेषान्नंप्रेतान्नंकन्यकाधनमितिच ॥ संकटेसमनुप्राप्तेद्वाद
श्यांपारयेत्कथम् ॥ अद्भिस्तुपारणंकृत्वापुनर्भुक्तंनदोषकृदितिदेवलः । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदि ॥ अभ्यर्च्यपितृदेवांश्चह्या
जिघ्रेत्पितृदैवतमितिकात्यायनः । पाद्मेतु एकादश्यांयदारामश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । तद्दिनंतुपरित्यज्यद्वादश्यांश्राद्धमाचरेत् ॥ श्राद्ध
मयूखेतु पितॄणांप्रीतयेश्राद्धंकुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ अन्नाश्रितानिपापानिक्षयाहेतरवासरे॥ महालयेतुशालिग्रामशिलाग्रेतुश्राद्धंकुर्यात्प्रय
त्नतः ॥ पित्र्यमन्नंसमाघ्रायगवेदद्याद्विचक्षणः ॥ इतिब्रह्मवैवर्ते । अथाव्रतघ्नान्याह ॥ अष्टैतान्यव्रतघ्नानिह्यापोमूलंफलंपयः । हविर्ब्रा
ह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधमितिभारते । अथहरिवासरार्थः दशम्यामसुराजाताएकादश्यांसुरास्तथा । यत्तुजन्मादिनंयस्यतत्तस्यैवा
नुवर्द्धनम् ॥ दशम्यामर्द्धरात्रंस्यादसुरोत्पत्तिकारणम् ॥ अतोजन्मदिनंतेषांविख्यातास्तेनिशाचराः ॥ दिवोद्भूतामराः सर्वेसौम्याः
सत्वगुणान्विताः ॥ द्वादश्येकादशीयोगोविख्यातोहरिवासरः ॥ एकादश्यांतुपादेनद्वादश्यांसर्वथैवहि ॥ हरिवासरशब्दस्तुवर्ततेनात्र
संशयः ॥ पदत्रयंत्वेकमर्थंवक्त्येवशृणुसत्तम ॥ द्वादश्येकादशीचाथतृतीयंहरिवासरः । इतिविष्णुधर्मे । द्वादशीहरिवासरमितिज्योतिः

शास्त्रेपिनिरूपितामिति ॥ अत्रवक्तव्यस्यान्तोनास्तीत्युपरम्यते । इत्येकादशीपक्षः ॥ ९६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथतर्कशास्त्रपक्षः ॥ वयंतत्तर्कशास्त्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयच्छास्त्रमभिज्ञोतिनिपुणोगौतमस्तेने । किंकर्त्तुमादिकविंवेदमावितुं । चतुर्थ्यंत्रतुमोप्रयुक्तस्योतिबोध्या।प्राणिनायश्रुतेरक्षांकर्तुमावृत्तिरूपकम् ॥ गौतमस्तर्कबहुलंशास्त्रंवादिभयावहमित्यभियुक्तोक्तेः । वेदस्या दिकवित्वंतुआदौसृष्ट्यादौकूयतेउच्चार्य्यतेसृज्यतेवेत्यादिकविर्वेदः । आदौवेदमयीदिव्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवेतिस्मृतेः। यद्वादिब्रह्मकौतिप्र तिपादयतीत्यादिकविः।वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिस्मृतेः।सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेश्च।यद्वाआदयेलोकापेक्षयाप्रथमायब्रह्मणेकूयतेउच्चा र्य्यतइत्यादिकविः। योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रुतेः। यतोयस्याभिज्ञस्यगौतमस्याद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वंशा ज्जन्म।यश्चगौतमः पदार्थचिंतनेनिमीलितनेत्रः सन्गतौस्वेनैवाक्षपादत्वाद्राजतेनत्वन्यप्रबोधितइतिस्वराट्।इतरतइतरेभ्योजनेभ्यःसका शादित्यर्थः।इतरेद्धचक्षाजनानिमीलनगतौपरबोधिताएवराजन्तइतिभावः।चपुनर्यतःशास्त्रात्पुमानर्थेषुद्रव्यादिपदार्थेषुअयोज्ञाताभवति। अयतेजानातीत्ययः।अयगतौ।पदार्थोपिभावाभावभेदेनद्विधा। द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवायभेदाद्भावोपिषाड्विधः।अभावस्तुसंसर्गाभावा न्योन्याभावभेदाद्द्विधा । तत्रपदार्थत्वंपदस्यार्थः पदार्थइतिव्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वंपदार्थसामान्यलक्षणंअत्रऋगताविंत्यस्यधातोरभिधारू पोर्थस्ततोयऊणादिस्थन्प्रत्ययस्तस्यविषयत्वरूपोर्थः अभिधाशब्दशाक्तिस्ततोऽभिधाविषयत्वमभिधेयत्वामिति ।यद्वाऋगताविंतिधातो र्निष्पन्नस्यार्थशब्दस्यगत्यर्थकानांबुद्ध्यर्थकत्वाज्ज्ञानविषयत्वमर्थः।संबंधसामान्यवाचकषष्ठ्याजन्यत्वमर्थः।अतःपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पदार्थलक्षणमिति । अत्रापिपदजन्येतिविशेषणस्यप्रयोजनाभावाज्ज्ञानविषयंलक्षणमित्येवयुक्तं । जीवाननुभूतेतिव्याप्तिवारणंत्वीश्वरप्र तीतिविषयत्वात्सर्वस्येतिस्वतएवभविष्यति । अथसमवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेनसत्तावत्त्वंभावत्वं । तत्रद्रव्यादित्रयाणांसमवायेन सत्तावत्त्वमन्येषामेकार्थसमवायेनसत्तावत्त्वं । यथाघटेसमवायेनघटत्वंसामान्यसत्ताचेतिद्वयोरेकस्मिन्नर्थेसमवायात्सामान्यस्यसत्तावत्त्वंत थैवानित्यद्रव्येपरमाण्वादौसमवायेनविशेषःसत्ताचास्तीतिद्वयोरेकस्मिन्नर्थेसमवायादत्रापिसत्तावत्त्वं । यथाचघटेघटघटत्वयोःसमवायस्स

चाप्यस्तीत्यनयोरप्येकस्मिन्नर्थेसमवायेनसत्तावत्त्वंचास्तीतिसमन्वयोलक्षणास्यात्रेति । भावभिन्नत्वमभावत्त्वंप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञान
विषयत्वंवेति।तत्रद्रव्याणिपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीतिनवैव। द्रव्यत्वंचसमवायिकारणत्वंसमवायिकारणत्वंचयत्समवेतं
कार्यमुत्पद्यतेतत्त्वमितियथातंतवःपटस्यकार्यंचकारणपश्चाद्भावि ॥ कारणंत्रिविधंसमवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । आद्यंतूक्तं । द्वितीय
माह । समवायिकारणेप्रत्यासन्नंकारणमसमवायिकारणं । यथातंतुसंयोगः पटस्य । तस्यपटस्यसमवायिकारणेषुतंतुषुप्रत्यासन्नत्वा
त्कारणत्वाच्च । एवमुभयातिरिक्तंकारणंनिमित्तकारणं। यथातुरीवेमादिकंपटस्य। कारणलक्षणंतुअनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववर्तित्वं ।
अन्यथासिद्धिस्तुत्रिधा । येनसहैवयस्ययंप्रतिपूर्वभावोवगम्यतेतेनतस्यतंप्रतिअन्यथासिद्धिराद्या। यथाघटंप्रतिदंडरूपस्यदंडत्वस्यच
दंडेनसहैवयस्यदंडरूपस्यदंडत्वस्यवाघटंप्रतिपूर्वभावग्रहात्अन्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वेज्ञातएवयस्ययंप्रतिपूर्ववृत्तित्वमवगम्यतेतंप्रतितस्यान्य
थासिद्धिर्द्वितीया । यथाघटंप्रत्याकाशस्य । कुलालंप्रतिपूर्ववृत्तित्वेज्ञातएवघटंप्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहात्घटंप्रतिकुलालपितान्यथासिद्धः । अ
न्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनएवकार्यसंभवेतत्सहभूतत्वमन्यथासिद्धिस्तृतीया । यथा घटविशेषंप्रतिरासभस्यदैवादागतस्यघटविशेषादन्यत्रघ
टांतरे क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिदंडचक्रादेरेवघटविशेषस्यापिसंभवेदंडचक्रादिसहभूतोरासभोऽन्यथासिद्धः ॥नियतपूर्ववृत्तित्वंचाव्यवहितपूर्वकाला
वच्छेदेनकार्यदेशसत्त्वमेव । अथचगुणानाह । गुणास्तुरूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छा
द्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिरेव । गुणलक्षणंतुद्रव्यकर्मभिन्नत्वेसतिसामान्यवान्गुणइति। द्रव्यकर्मणोरतिव्या
प्तिनिरासायविशेषणं। सामान्यादौतद्वारणायविशेष्यम्। कर्माणितुउत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानिपंचैव। कर्मत्वंतुसंयोगभिन्न
त्वेसंयोगासमवायिकारणत्वं । घटादावतिप्रसक्तिवारणायपरदलं । संयोगजसंयोगेतिप्रसंगवारणायसत्यंतं । सामान्यमाह परमपरञ्चे
तिसामान्यंद्विधा।परत्वंचाधिकदेशवृत्तित्वं । तथाहिद्रव्यादित्रिकंसदितिनिगद्यते। सतोभावः सत्तेतिव्युत्पत्तेस्तत्रसत्तानामकाचनजातिर
स्ति॥साचद्रव्यत्वाधिकरणेद्रव्येवर्तमानासत्यधिकदेशेगुणादावप्यस्तीत्यतःपरंसामान्यमित्युच्यते।अपरत्वंचन्यूनदेशवृत्तित्वंवर्त्ततेचद्रव्य

त्वे। गुणादिसाधारणसत्ताधिकरणगुणादेर्न्यूनदेशोद्रव्यंतद्वृत्तित्वं। अथैवंसतिद्रव्यत्वस्यपृथिवीत्वापेक्षयापरत्वात्परंसत्तेतिवक्तुंनशक्यतेइति
चेन्न। सकलजात्यपेक्षयापरत्वाभिप्रायेणसत्तायाःपरत्वमितिध्येयंसुधिया। लक्षणंत्वस्यनित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वंसामान्यमिति॥ नित्यत्वंसा
मान्यमित्युक्तेगगनादावतिव्याप्तिरतोविशेष्यदलं॥ तावन्मात्रोक्तौसंयोगादावतिव्याप्तिरतोविशेषणम्। अनेकवृत्तित्वमित्युक्तेऽत्यंताभावे
ऽतिव्याप्तिरतःसमवेतत्वमित्युक्तं। समवेतत्वंचसमवायेनवृत्तित्वंतच्चात्यंताभावेनास्ति। अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोःक्रियाक्रियावतोर्जा
तिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोरेवसमवायात्। बाधकाभावेजातिग्रहोनान्यथा। तदर्थंबाधकसंग्रहोनिरूप्यते। व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरो
थानवस्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहः॥ इति। व्यक्तेरभेदएकव्यक्तिकत्वंतच्चाकाशत्वादेर्जातित्वेबाधकं। तुल्यत्वंतुल्यव्य
क्तिवृत्तित्वं। घटत्वकलशत्वादीनांजातीनांभेदेबाधकं। ननुतुल्यत्वंतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमित्युक्तेद्रव्यत्वादेरपिघटत्वाश्रययावदाश्रयवृत्तित्वा
त्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं। तस्यापिजातित्वंनस्यादतस्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वंस्वभिन्नजातिसमनियतत्वंवाच्यं। स्वंकलशत्वंतद्भिन्नाजातिर्घटत्वं
तत्समनियतत्वंकलशत्वेत्वस्तिद्रव्यत्वादेस्तन्नसंभवति। स्वंघटत्वंतद्भिन्नाजातिर्द्रव्यत्वंतत्समनियतत्वंघटेनास्ति। संकरश्चपरस्परात्यं
ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्रसमावेशः। भूतत्वादेर्जातित्वेबाधकोभूतत्वंविहायमनसिवर्त्तमानस्यमूर्त्तत्वस्यमूर्त्तत्वंविहायगगनेवर्त
मानस्यभूतत्वस्यचपृथिव्यादिचतुष्टयेद्वयोःसत्त्वात्। अनवस्थातुजातेर्जातिमत्त्वेबाधिकारूपहानिः। विशेषस्यजातिमत्त्वेरूपस्यस्व
तोव्यावर्तकत्वस्यहानिः। तत्रजातिस्वीकारेतयैवव्यावर्तकत्वंवाच्यं। सामान्याश्रयस्यसामान्यरूपेणभेदसाधकत्वमितिनियमात्।
असंबंधःसमवायाभावयोर्जातिमत्त्वेप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायाभावः[1]। तथाहियस्यसमवायःसप्रतियोगीयस्मिन्समवा
यःसोनुयोगी। यथानित्यद्रव्येकेवलमनुयोगेनसमवायःतत्रविशेषसामान्ययोःसमवायात्। सचकुत्रापिनास्ति। जन्यद्रव्यगुणकर्मसुप्राति
योगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायः। तानिद्रव्येवर्त्ततेतेषुचसमवायोप्यस्तीतिभावः। सामान्यविशेषयोःप्रतियोगितासंबंधेनसमवा

१ समवायाभावयोःप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेनसमवायः॥

यस्तयोर्द्रव्यादिषुसत्त्वात् समवायाभावयोर्नैकेनापिसंबंधेनसमवायः । एतयोर्नकोपिसमवायेनतिष्ठति । एतावपिनकुत्रचित्समवायेन
तिष्ठतइतिभावः । विशेषमाह स्वतोव्यावर्त्तकत्वंविशेषत्वं । विशेषोद्रव्याद्भिन्नोविशेषादित्यत्रस्वयमेवव्यावर्त्तकोभवति । समानजाती
यरूपरसादिमत्परमाणूनांपरस्परभेदकंविनाभेदनिर्णयासम्भवाद्भेदकत्वेनविशेषाअनुमीयंतेऽनित्यद्रव्येष्वाश्रयेणैवभेदसम्भवान्नत्रतेषुप्र
माणाभावान्नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वंतेषांव्यावर्त्तकांतराभावेसत्यंतेव्यावर्तकत्वेनस्वीक्रियमाणत्वादंत्यत्वं । यथाप्रजारक्षकत्वेनमहाराजआ
वश्यकः । सचस्वतएवस्वरक्षणसमर्थः । एवंविशेषाःस्वतएवव्यावृत्ताइतिनानवस्थातएवनित्यद्रव्यवृत्तयोनन्ताविशेषाइतिसिद्धं । समवा
यमाह नित्यःसंबंधःसमवायः । संयोगवारणायानित्यइति । गगनादिवारणायसंबंधइति । अभावंविभजतेसंसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषया
भावः।संसर्गाभावः।भूतलेघटोनेत्यारोप्यैवनिषेधप्रतीतेः।सत्रिधा प्रागभावोध्वंसोऽत्यंताभावश्च । भविष्यतीतिप्रतीतिविषयोविनाश्यभावः
प्रागभावः । सचेहकपालेघटोभविष्यतीतिप्रत्ययसिद्धः । उत्पत्तिमानभावोध्वंसः।घटध्वंसइहकपालेजातइतिप्रतीतेः।उत्पत्तिविनाशशून्यः
संसर्गाभावोऽत्यंताभावः । भूतलेघटोनास्तीतिप्रतीतेः भूतलेघटापसरणोत्तरंघटानयनात्पूर्वंश्चप्रतीतस्यघटकालेसत्त्वोपिनप्रतीतिर्घटज्ञाने
नप्रतिबंधादिति । पदार्थविशेषाणांसोदाहरणानिलक्षणानितुग्रंथांतरादवसेयानीहविस्तरभियानोक्तानि । किंचगुणेषुबुद्धेर्बहुप्रपञ्चत्वा
त्तांसंक्षिप्यसर्वानुपेक्ष्यतन्निरूपणस्यसर्वत्रोपयोगित्वान्निरूपयति । सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानंबुद्धिः सर्वेयेव्यवहाराआहारविहारादयस्तेषांहेतु
र्बुद्धिरित्यर्थः । व्यवहारत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वंबुद्धेर्लक्षणमिति । सिद्धंज्ञानमितिसांख्यमते बुद्धेरंतःकरणत्वंतन्निरस्यति।
साद्विधा स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारजन्यंज्ञानंस्मृतिः । ज्ञानंस्मृतिरित्युक्तेऽनुभवेतिव्याप्तिस्तद्वारणायसंस्कारजन्यमिति । संस्कारध्वं
सेतद्वारणायज्ञानमितिध्वंसम्प्रातिप्रतियोगिनःकारणत्वात् । तद्भिन्नंज्ञानमनुभवइतिस्मृतिभिन्नत्वेसतिज्ञानत्वमनुभवत्वमितिलक्षणंसंसिद्धं ।
स्मृतावतिव्याप्तिवारणायतद्भिन्नत्वेसतीति । घटादौतद्वारणायज्ञानत्वमिति । साद्विधा यथार्थानुभवोऽयथार्थानुभवश्चेति । प्रथममयथा

१ आश्रयतिद्रव्यादिकमित्याश्रयोजातिः ॥

र्थानुभवमाह । प्रमाणाभासजन्योऽयथार्थानुभवः । सद्विधा भ्रमसंशयभेदात् । विपरीतनिर्णयोभ्रमः । यथापीतःशंखःलोहितःस्फटिकः ।
एकस्मिन्धर्मिणिविरुद्धनानाकोटिकज्ञानंसंशयः । यथादूरवर्त्तिनिउच्चैस्तरेऽयंस्थाणुर्वापुरुषोवेति । यथार्थानुभवःप्रमा । फलवत्प्रवृत्तिज
ननयोग्यत्वंचयथार्थत्वं । स्मृत्यनुभवसाधारणंप्रमाकरणंप्रमाणं । व्यापारवत्कारणंकरणं । यथाछिदिक्रियांप्रतिकुठारः । तज्जन्यत्वेसाति
तज्जन्यजनकोव्यापारः। यथाकुठारदारुसंयोगः । तत्प्रमाणंचतुर्द्धातदुक्तंसूत्रकृता प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानीति । तत्रप्रत्यक्ष
प्रमाकरणंप्रत्यक्षं । तच्चेंद्रियात्मकं । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजंज्ञानंप्रत्यक्षं । इंद्रियार्थसन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायज्ञानमिति । अनुमि
त्यादौतद्वारणायइंद्रियार्थेत्यादि । तत्सविकल्पकनिर्विकल्पभेदाद्द्विधा । विशेषणविशेष्यसंबंधावगाहिप्रत्यक्षंनिर्विकल्पकं । तच्चघटघट
त्वेइत्याकारकमतींद्रियं । नचात्रमानाभावः । तदसत्त्वेसुप्तोत्थितस्यायंघटइतिशिष्टज्ञानंनस्यात् । विशेषणीभूतघटत्वाज्ञानात् । विशे
षणज्ञानंविनाविशिष्टज्ञानानुदयेनतस्यतद्धेतुत्वात् । पुनस्तल्लौकिकालौकिकभेदाद्द्विधा । लौकिकप्रत्यक्षहेतुःसन्निकर्षःषोढा । संयोगसं
युक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतविशेषणविशेष्यताभेदात् । तत्रसंयोगेनद्रव्यग्रहः यथाघटोयमितिसंयुक्तसमवायेनगुणक
र्मद्रव्यगतजातिग्रहः । इहघटेरूपंचलनंद्रव्यत्वादिकमस्तिचक्षुरादिसंयुक्तेघटेरूपादीनांसमवायात् । संयुक्तसमवेतसमवायेनगुणकर्मजा
तिग्रहः । घटगतरूपेरूपत्वादिकमस्तिघटगतचलनेकर्मत्वादिकमस्तिचक्षुरादिसंयुक्तेघटेसमवेतंरूपादिचलनंच । तत्ररूपत्वादेःकर्मत्वा
देश्चसमवायात् । समवायेनशब्दग्रहःइहवीणाशब्दोस्तीति । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नंनभःश्रोत्रंतत्रशब्दस्यसमवायात् । समवेतसमवायेन
शब्दत्वादिग्रहः । इहशब्देशब्दत्वंगुणत्वादिकंचास्तीतिश्रोत्रसमवेतेशब्देशब्दत्वादेःसमवायात् । विशेषणतयासमवायाभावयोर्ग्रहः । त
थाहि विशेषणताद्विविधा । इंद्रियविशेषणताइंद्रियसंबद्धविशेषणताच । तत्रेंद्रियविशेषणतयाशब्दसमवायस्यशब्दाभावस्यचग्र
हः । इहशब्दसमवायोस्तिइहशब्दोनास्तीतिश्रोत्रेंद्रियेशब्दसमवायस्यशब्दाभावस्यचविशेषणत्वात् । इंद्रियसंबद्धविशेषणतयाघ
टादिसमवायस्यघटस्यचग्रहः । इहकपालेघटसमवायोस्तिइहभूतलेघटोनास्तीतिचक्षुरादिसंयुक्तेकपालेघटसमवायस्यभूतलेघटाभा

वस्यचविशेषणत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षहेतुःसंनिकर्षस्त्रिधासामान्यलक्षणोज्ञानलक्षणोयोगजधर्मलक्षणश्चेति । तत्राद्यः इंद्रियसंबद्धवि
शेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिः । इंद्रियसंबद्धविशेष्यकेऽयंघटइतिप्रत्यक्षेप्रकारःतदनंतरंतेनसंनिकर्षेणसर्वेघटाइत्यलौकिकप्रत्यक्षंजाय
ते । ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेणतुतद्विषयीभूततत्तत्पदार्थानांप्रत्यक्षंजन्यते । कथमन्यथाकवेःकाव्यमूलभूततत्तत्पदार्थानांसंसर्गज्ञानं । योगज
धर्मसन्निकर्षेणयोगिनांवस्तुमात्रप्रत्यक्षंजन्यते । तच्चघ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोतमनोभेदात्षोढा । गन्धप्रत्यक्षासाधारणंकारणंघ्राणं । रस
प्रत्यक्षासाधारणंकारणंरसनं । रूपप्रत्यक्षासाधारणंकारणंचक्षुः । स्पर्शप्रत्यक्षासाधारणंकारणंत्वक् । शब्दप्रत्यक्षासाधारणंकारणंश्रोत्रं।
सुखादिप्रत्यक्षासाधारणंकारणंमनः । घ्राणादिलक्षणेऽसाधारणपदमात्मादिवारणाय । प्रत्यक्षकरणीभूतघ्राणादेर्व्यापारोघ्राणादिमनःसं
योगः मनसस्त्वात्मसंयोगः । आत्मामनसायुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनततःप्रत्यक्षमितिनियमात् । किंचयेनेंद्रियेणयद्गृह्यतेतेनैवतज्जा
तिस्तत्समवायस्तदभावश्चगृह्यतेइतिनियमात् । इंद्रियत्वंचशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिति ।
शब्दादितरेयेविशेषगुणाघटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वंज्ञानकारणीभूतोयोमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंचचक्षुरादावस्तीतिलक्षणसंगतिः।आ
त्मवारणायसत्यंतं । कालवारणायविशेष्यं । श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणायशब्देतरेति । चक्षुरादौतद्वारणायोद्भूतेति । इंद्रियार्थसंयोगाश्रयत्व
स्यचक्षुरादौसत्त्वाद्विशेषगुणेति । स्वध्वंसकारणीभूतःकालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंकालइति । ज्ञानपदंइंद्रियावयवार्थावयवयोःसन्निक
र्षोपिज्ञानकारणं। तदाश्रयत्वमिंद्रियावयवेगतं । यद्वाकालेरूपंनास्तीतिप्रत्यक्षंप्रतिचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाःकारणत्वेनतद्घटकीभूतसं
योगाश्रयत्वंकालेगतंततोमनःपदं।नचात्मवारणायात्मान्यत्वेसतीतिवाच्यं । त्वङ्मनोयोगस्यज्ञानकारणतापक्षेत्वाचिदोषादितिप्रत्यक्षमु
क्त्वाक्रमप्राप्तमनुमानमाह । अनुमितिकरणमनुमानं । तच्चधूमोवह्निव्याप्यइतिव्याप्तिज्ञानं । वह्निव्याप्यधूमवानयमितितृतीयलिंगपराम
र्शोव्यापारः।तृतीयत्वमस्यकथमितिचेदाह।महानसादौदृष्टांतेवह्निधूमयोर्भूयःसहचारदर्शनाद्व्याप्यत्वेनधूमस्यज्ञानंप्रथमं ततःपूर्वतादौधूमं
दृष्ट्वाव्याप्यत्वेनतत्स्मरणंद्वितीयं ।ततस्तत्रैवव्याप्यत्वेनधूमस्यपरामर्शोवह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपोजायतेइतितृतीयत्वंतस्येतिबो

ध्यं। लिंगज्ञानजन्यलिंगिज्ञानमनुमितिः। यथापर्वतादौधूमज्ञानानंतरंपर्वतोवह्निमानितिज्ञानं। व्याप्तिःपक्षधर्मतावल्लिंगं। ननुकाव्याप्तिः। अ
व्योभचरितसाध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः। अस्तिचेदंपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौसद्धेतौ। यत्रयत्रधूमस्तत्रतत्रवह्निरितिनियमस्यमहान
सादौसत्त्वात्। नास्तिचेदंधूमवान्वह्नेरित्याद्यसद्धेतौ। यत्रयत्रवह्निस्तत्रतत्रधूमइतिनियमस्यासत्वात्। तप्तायःपिंडेवन्हिसत्त्वेपिधूमासत्वात्
व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतहेतुसाध्यसहचारदर्शनंव्याप्तिग्राहकंकथमितिचेदित्थंहेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वंव्यभिचारस्तज्ज्ञानेसतिव्याप्तिग्र
हाभावात्। तदभावस्तत्रकारणंहेतुसाध्यसहचारदर्शनंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांतत्रकारणं। यत्सत्वेयत्सत्वंसोन्वयःयदभावेयदभावःसव्यतिरेकः
यथाहेतुसाध्यसहचारदर्शनेसत्वेव्याप्तिग्रहसत्वमित्यन्वयः। हेतुसाध्यसहचारदर्शनाभावेव्याप्तिग्रहाभावइतिव्यतिरेकः। पक्षताश्रयवृत्तित्वंप
क्षधर्मता। पक्षताचानुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः। अस्तिचेदंपर्वतादौपक्षे। अनुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्यतत्रा
भावात्। पर्वतादौसाध्यनिश्चयेसत्यपिसत्यांचानुमित्सायांपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यनुमानसंभवात्। तत्रपक्षतासंपत्तयेऽनुमित्साविरहवि
शिष्टत्वंसाध्यनिश्चयस्यविशेषणं। तथाचानुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्यतत्राभावात्पक्षता। तच्चानुमानंकेवलान्वयिकेवलव्यति
रेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्त्रिधा। यत्रान्वयव्याप्तिरेवास्तितत्केवलान्वयि। हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः। यथाघटोभिधेयः प्रमेय
त्वादिति। यत्रचप्रमेयत्वंतत्राभिधेयत्वं। यथापटइत्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति। अभिधेयत्वस्यप्रमेयत्वस्यचसर्वत्रसत्त्वात्। साध्याभावादेरेवा
प्रसिद्धत्वात्। तत्रव्यतिरेकव्याप्तिरेवास्तितत्केवलव्यतिरेकि। हेत्वभावसाध्याभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः। यथाजीवच्छरीरंसात्म
कंप्राणादिमत्त्वात्। यत्रसात्मकत्वाभावस्तत्रप्राणादिमत्त्वाभावोयथाघटादावितिव्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति। नतुयत्रप्राणादिमत्त्वंतत्रसा
त्मकत्त्वमित्यन्वयव्याप्तिर्दृष्टांताभावात्। जीवच्छरीरमात्रस्यपक्षीकरणादन्यत्रचहेतुसाध्ययोरेवासत्त्वात्। यत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्ति
श्चस्यात्तदन्वयव्यतिरेकि। यथापर्वतोवह्निमान्धूमादिति। यत्रधूमस्तत्रवह्निर्यथामहानसादावित्यन्वयव्याप्तिर्यत्रवन्ह्यभावस्तत्रधूमाभावो
यथाजलन्हदादावितिव्यतिरेकव्याप्तिश्चास्ति। अन्वयेसाधनंव्याप्यंसाध्यंव्यापकमिष्यते॥ साध्याभावोऽन्यथाव्याप्योव्यापकःसाधना

त्ययः॥ व्याप्यस्यवचनंपूर्वंव्यापकस्यततःपरम् ॥ एवंपरीक्षिताव्याप्तिःस्फुटीभवतितत्त्वतः ॥ त्रयाणांमध्येयोन्वयव्यतिरेकीसपञ्चरू
पोपपन्नएवसाध्यंसाधयति। तानिचपंचरूपाणिपक्षधर्मत्वंसपक्षेसत्वंविपक्षाद्यावृतत्वमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति । पक्षताश्रय
वृत्तित्वंपक्षधर्मत्वं । निश्चितसाध्यवान्सपक्षःतत्रविद्यमानत्वंसपक्षेसत्वंनिश्चितसाध्याभाववान्विपक्षस्तत्राविद्यमानत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तत्वं।
प्रमाणांतरेणाप्रमितसाध्याभावत्वमबाधितविषयत्वं। साध्याभावसाधकहेत्वंतरशून्यत्वसमत्प्रतिपक्षत्वमेतानिपञ्चरूपाणिवह्निसाधकधूमो
ऽन्वयव्यतिरेकिणिविद्यन्ते । केवलान्वयिनिविपक्षाद्यावृत्तिर्नास्ति। विपक्षासिद्धेः। केवलव्यतिरेकिणिसपक्षसत्त्वंनास्ति।सपक्षासिद्धेः।
त्रिविधमप्यनुमानंस्वार्थंपरार्थंचेतिद्विविधं । स्वस्यैवानुमितिहेतुः स्वार्थं। यत्स्वयंधूमादग्निमनुमायपरंबोधयितुंपञ्चावयवोपेतमनुमानवा
क्यंप्रयुंक्तेतत्परार्थं । पञ्चावयवास्तुप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । तत्रपक्षेसाध्यनिर्देशाः प्रतिज्ञा । यथापर्वतोवह्निमानितिप्र
तिज्ञा। पञ्चम्यंतंहेतुप्रतिपादकंवाक्यंहेत्ववयवः ॥ यथाधूमादितिव्याप्तिप्रतिपादकं। वचनमुदाहरणं।यथायोयोधूमवान्ससोग्निमान्॥
यथामहानसइति । व्याप्तिविशिष्टस्यहेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकंवचनमुपनयः । यथावह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति ।अबाधितत्वासत्प्र
तिपक्षत्वतात्पर्यकंवाक्यंनिगमनं । यथातस्माद्वह्निमानिति।अथहेत्वाभासाः अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबंधकज्ञानविषयधर्मोहेत्वाभा
सत्वोपाधिस्तद्वन्तोहेत्वाभासाः । तेचानैकांतिकविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंच । तत्रसव्यभिचारोनैकांतिकः । सात्रिविधःसा
धारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारीचेति।तत्रसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः । यथापर्वतोधूमवान्वन्हेः। वन्हिः सपक्षेमहानसेविपक्षेतप्तायःपिंडे
चवर्ततेऽतःसाधारणः। एतद्ज्ञानंचविपक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकत्वाद्यभिचारज्ञानविधयाव्याप्तिग्रहेप्रतिबंधकं।व्यभिचारज्ञानेसाति
व्याप्तिग्रहानुदयस्यसुप्रसिद्धत्वात्। सपक्षविपक्षव्यावृत्तित्वेसतिपक्षवृत्तिरसाधारणः । यथाशब्दोनित्यःशब्दत्वात् । शब्दत्वंहिसपक्षा
द्गगनादेर्विपक्षाच्चघटादेर्व्यावृत्तं । पक्षेचशब्देवर्ततेइत्यसाधारणं।एतद्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकंकथमितिचेदित्थंशब्दत्वंहिनान्वयहेतुः
दृष्टांताभावात्। किन्तुव्यतिरेकी । तथाचयोयद्वतोव्यावृत्तः सस्वाश्रयेतदभावंसाधयति। यथाधूमोवन्ह्यभाववतोजलन्हदादेर्व्यावृत्तःस्वा

श्रयेपर्वतादौवन्ह्यभावाभावंसाधयति तथाशब्दत्वंनित्यत्ववतोगगनादेः सपक्षाद्व्यावृत्तमितिस्वाश्रयेशब्देनित्यत्वाभावमनित्यत्वमपिसा
धयेत् । एवंनित्यत्वाभाववतोघटादेर्विपक्षाद्व्यावृत्तमितिस्वाश्रयेशब्देनित्यत्वाभावाभावंनित्यत्वमपिसाधयेत् ॥ नचैकत्रशब्देनित्य
त्वानित्यत्वयोःसंभवस्तयोर्विरोधात् । तस्माच्छब्दत्वेऽसाधारणत्वज्ञानेसतिनसाध्यानुमितिरिति । वस्तुमात्रपक्षकोनुपसंहारी ।
यथासर्वमनित्यंप्रमेयत्वादिति । अत्रसर्वस्यैवपक्षत्वात्प्रमेयत्वंहेतुरनुपसंहारी । एतज्ज्ञानमपिव्याप्तिग्रहेप्रतिबंधकं । सर्वस्यपक्षत्वेव्या
प्तिग्राहकसहचारदर्शनस्थलाभावेनसहचारनिश्चयाभावेसतिव्याप्तेरनिश्चयात् । साध्याभावव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः । यथागौरश्वत्वादिति ।
अत्रहियत्राश्वत्वंतत्रगोत्वाभावइतिसाध्यभावव्याप्तेः सत्त्वादश्वत्वंहेतुर्विरुद्धः । एतज्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकम् । गोत्वाभावव्या
प्याश्वत्ववानितिज्ञानेसतिगोत्वनिश्चयासंभवात् । साध्याभावसाधकंहेत्वंतरंसत्प्रतिपक्षस्तद्वान्सत्प्रतिपक्षः । यथापर्वतोवन्हिमान्
धूमात्महानसवत् । सवन्ह्यभाववान्पाषणमयत्वात्कुड्यवत् । अत्रचद्वयोरपिहेत्वोः परस्परसाध्याभावसाधकत्वान्मिथः सत्प्रतिपक्ष
त्वम् । एतज्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकंवन्हिव्याप्यधूमवान्वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववांश्वपर्वतइतिद्विविधपरामर्शेसत्येकस्माद
प्यनुमितेरभावः । परस्परंप्रतिबंधात् ॥ परामर्शप्रतिबंधकज्ञानविषयधर्मोऽसिद्धिस्तद्वानसिद्धः । सत्रिधा।आश्रयासिद्धस्वरूपासि
द्धव्याप्यत्वासिद्धभेदात् । तत्रपक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकआश्रयासिद्धः । यथागगनारविन्दंसुरभिअरविंदत्वात्सरोजारविंदवत् ।
अत्रचारविन्देपक्षेगगनीयत्वंपक्षतावच्छेदकंनास्ति । यद्विशेषविशेषणंविशिष्टंतस्यविशेषणमेवावच्छेदकमितिन्यायाद्विशेषविशेषण
स्यगगनीयत्वस्यात्रावच्छेदकत्वम् । यद्वाविशिष्टपदेविशेषणपदधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमितिस्वीकाराच्चेत्यरविंदत्वहेतुराश्रयासिद्धःएतज्ज्ञा
नंपरामर्शप्रतिबंधकम् । अरविन्देगगनीयत्वंनास्तीतिज्ञानेसुरभित्वव्याप्यारविंदत्ववद्गगनारविन्दमितिपरामर्शासंभवात् । एतस्यारविं
देगगनीयत्वसंबंधावगाहित्वात् । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगीस्वरूपासिद्धः । यथान्हदोद्रव्यंधूमादिति । अत्रन्हदेपक्षेधूमाभावोस्तीतिधूमोहे
तुःस्वरूपासिद्धः। एतज्ज्ञानमपिपरामर्शप्रतिबंधकं । न्हदेधूमोनास्तीतिज्ञानेसतिद्रव्यत्वव्याप्यधूमवान्न्हदइति परामर्शासंभवात्।एतस्य

न्हृदेधूमसंबंधावगाहित्वात् । व्याप्यतावच्छेदकाभाववान्हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । यथापर्वतोवह्निमान्काञ्चनमयधूमादिति । अत्रधूमेव्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतंकाञ्चनमयत्वंनास्तीतिधूमोहेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । एतज्ज्ञानमपिपरामर्शप्रतिबंधकं । धूमेकाञ्चनमयत्वंनास्तीतिज्ञानेसतिवह्निव्याप्यकांचनमयधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शासंभवादेतस्यधूमेकाञ्चनमयत्वसंबंधावगाहित्वात् । साध्याभाववत्पक्षकोबाधितः । यथावन्हिरनुष्णः पदार्थत्वात्जलवदिति । अत्रवन्हौपक्षेऽनुष्णत्वाभावस्योष्णत्वस्यत्वगिंद्रियेणनिश्चयात्पदार्थत्वहेतुर्बाधितः । एतज्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकं ।वन्हावनुष्णत्वंनास्तीतिज्ञानेवन्हिरनुष्णइत्यनुमितेरसंभवात् । तदभावलौकिकनिर्णयस्यतद्वत्ताज्ञानेप्रतिबंधकत्वात् । प्रतिबंधकत्वश्चसामग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमितिहेत्वाभासः । ननूपाधेरपिदोषत्वात्सोपाधिकोपिहेत्वाभासोस्तीतिकथंपंचैवेतिचेन्न । व्यभिचारादिज्ञानस्येवोपाधिज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकत्वाभावेनोपाधेर्हेतुदोषत्वाभावात् । कथंतर्हिवाय्वनुमानेउपाधिरुपन्यस्यतइतिचेन्न । व्यभिचारज्ञानेप्रयोजकत्वेनतदुपन्यासात् । अथकोयमुपाधिरितिचेदुच्यते । साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकउपाधिः । केवलसाध्यव्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकभेदात्सत्रिधा । आद्यमाह।पर्वतोधूमवान्वन्हेरित्यत्रार्द्रैंधनं । तच्चसाध्यस्यधूमस्यव्यापकं।यत्रधूमस्तत्रार्द्रैंधनमितिसत्त्वात्॥ साधनस्यवन्हेरव्यापकं । यत्रवन्हिस्तत्रार्द्रैंधनमित्यसत्त्वात् ॥ तप्तायःपिंडेवान्हिसत्त्वेप्यार्द्रैंधनाभावात् । द्वितीयोयथा । वायुःप्रत्यक्षःप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्इत्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तस्ययत्रप्रत्यक्षत्वंतत्रोद्भूतरूपवत्त्वमितिनकेवलसाध्यव्यापकत्वं । रूपेव्यभिचारात् । किंतुद्रव्यत्वलक्षणोयःपक्षधर्मस्तदवच्छिन्नबहिःप्रत्यक्षत्वंयत्रतत्रोद्भूतरूपवत्त्वमितिपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । आत्मनिव्यभिचारवारणायबहिःपदं।यत्रप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वंतत्रनोद्भूतरूपवत्त्वमितिसाधनाव्यापकत्वंचवायावुद्भूतरूपवत्त्वस्यविरहात् । तृतीयोयथा प्रागभावोविनाशीजन्यत्वादित्यत्रभावत्वमुपाधिः । तस्ययत्रविनाशित्वंतत्रभावत्वमितिनकेवलसाध्यव्यापकत्वमस्ति । प्रागभावेभावत्वविरहात् । किंतुजन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नविनाशित्वंयत्रतत्रभावत्वमितिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । यत्रजन्यत्वंतत्रनभावत्वमिति । साधनाव्यापक

त्वेचध्वंसेभावत्वविरहात् । अथवन्हिमान्धूमादित्यत्रमहानसभिन्नत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादितिचेन्न । पक्षधर्मेत्यत्रपक्ष
दृष्टांतोभयसाधारणधर्मस्यैवविवक्षितत्वात् । अथतर्हिंगतमुपाधिलक्षणमितिचेन्न । निरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टांतोभयसाधारणधर्मसाधना
न्यतरावीच्छन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वेसाधनाव्यापकउपाधिरिति । निरवच्छिन्नसाध्यशब्देनशुद्धसाध्यमुदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यंवात
द्व्यापकत्वेसतिवापक्षदृष्टांतोभयसाधारणधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेसतिवासाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकउपाधि
रितिपरिष्कारः। साध्यव्यापकत्वंचसाध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाभावाप्रतियोगित्वं । साध्योधूमस्तत्समानाधिकरणोऽत्यंताभावोघटा
द्यत्यंताभावस्तत्प्रतियोगीघटादिरप्रतियोगीआर्द्रेंधनसंयोगइत्युपाधित्वंतस्य। साधनाव्यापकत्वंचसाधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं ।
साधनंवह्निस्तद्वांस्तप्तायोगोलकंतन्निष्ठोऽत्यंताभावआर्द्रेन्धनसंयोगस्यतत्प्रतियोग्यार्द्रेंधनसंयोगइत्युपाधित्वमित्यनुमानं॥अथोपमानं॥
उपमितिकरणमुपमानम् । तत्त्रिविधं।सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानंवैधर्म्यपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानञ्च । तद्यथागवयादिशब्दाः
क्वचिच्छ्राक्ताइतिजानताकीदृग्गवयइत्यारण्यकेपृष्टेगोसदृशोगवयइतितेनोत्त्तरितेकदाचिदरण्यंगतस्यतत्पिंडदर्शनाद्गोसदृशोगवयइत्या
प्तोक्तंस्मरतोऽयंगवयशब्दवाच्यइत्युपमितिर्जायते । तत्रगोसदृशोयंपिंडइतिसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानंकरणं ।वाक्यार्थस्मरणमवांतरव्या
पारः उपमितिःफलम् । एवंकीदृशोश्वइतिपृष्टेगवादिवद्विशफःस्वल्पपुच्छश्चनेत्याप्तेनोक्तेकदाचित्तत्पिंडदर्शनादयंद्विशफस्स्वल्पपुच्छ
श्चनेतिज्ञानादाप्तवाक्यस्मरणोत्तरमयमश्वशब्दवाच्यइत्युपमितिर्जायते । तत्रवैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानंकरणंवाक्यार्थस्मरणंव्यापारःशक्ति
ज्ञानंफलम् । एवंकीदृश्यौषधीसर्पविषहंत्रीतिप्रश्नेनकुलदंष्ट्रधृतेत्युत्तरितेकदाचिन्नकुलदंष्ट्रायामौषधीविशेषदर्शनेसतिएतादृशीसर्पविष
हंत्रीतिज्ञानमुत्पद्यते । तत्रैतादृशीविषहंत्रीतिज्ञानंफलंवाक्यार्थस्मरणंव्यापारःनकुलदंष्ट्राधरणरूपसाधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानंकरण
मित्युपुमानम् ॥ अथशब्दमाह ॥ शाब्दप्रमाकरणंशब्दः । यथानदीतीरेपञ्चफलानिसंतीत्यादि । वाक्यार्थप्रमागोचरपदार्थज्ञानंशाब्द
प्रमा । अत्रपदज्ञानंकरणंपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारःपदोपस्थितानांमिथःसंसर्गोवाक्यार्थः । पदसमूहोवाक्यम् ॥ अर्थवाचकंपदं

तद्द्विधा ।मुख्यंगौणंच । यच्छक्तिवृत्त्यायमर्थमुपस्थापयतितत्तस्मिन्नर्थेमुख्यंयथागोघटादिव्यक्त्युपस्थापकंगोघटादिपदम् । अस्माच्छ
ब्दादयमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकोऽनादिसंकेतः शक्तिः । यल्लक्षणावृत्त्यायमर्थमुपस्थापयतितत्तस्मिन्नर्थेगौणं । लाक्षणिकमित्युच्यते ।यथागं
गायांघोषइत्यत्रतीरोपस्थापकंगंगापदं।शक्यसंबंधोलक्षणा ।यथागंगाशक्यप्रवाहस्यतीरेसंयोगसंबंधोगंगापदलक्षणा । तस्यचशब्दस्या
कांक्षायोग्यतासन्निधयःसहकारिणः । यस्यपदस्ययेनपदेनविनान्वयानुभवजनकत्वंनास्तितस्यपदस्यतेनपदेनसमभिव्याहारातआकां
क्षाघटमानयेत्यादौकारकपदस्यक्रियापदेनविनाघटकर्मकमानयनमित्यन्वयानुभवजनकत्वाभावात्कारकपदस्यक्रियापदेनसहाकांक्षाएवं
क्रियापदस्यकारकपदेनापिसहबोध्या । अतएवगौरश्वःपुरुषोहस्तीत्यादौनान्वयबोधः । आकांक्षाविरहात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गो
योग्यता।यथापयसासिञ्चतीत्यादौपयःपदार्थेसंसर्गस्यकार्यकारणभावलक्षणस्यसत्वाद्योग्यता।अतएववन्हिनासिंचतीत्यादौनान्वयबोधः ।
योग्यताविरहात् पदानामव्यवधानंसन्निधिःयथागामानयेत्यादौपदानामविलंबेनोच्चारणात्सन्निधिः । अतएवैकैकशःप्रहरेप्रहरेऽसहोच्चरि
तेगामानयेत्यादौनान्वयबोधः । सन्निधेरभावात् । सोयंशब्दस्त्रिधाविधिनिषेधार्थवादभेदात् तत्रप्रवृत्तिपरंवाक्यंविधिः। यथाग्निष्टोमेस्वर्गका
मोयजेत ।ओदनकामस्तंडुलान्पचेदित्यादि।ज्योतिष्टोमनामकोयागः स्वर्गरूपेष्टसाधनं तंडुलकर्मकः पाकओदानरूपेष्टसाधनमित्युभयवा
क्यार्थः । यजेत्पचेदित्यादिविधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वोपस्थापनात् । निवृत्तिपरंवाक्यंनिषेधः। यथाकलंजंनभक्षयेदिति । कलंजाभक्षणेनेष्टवि
शेषसाधनमितिवाक्यार्थः । इष्टविशेषश्चात्रपापानुत्पत्तिरेव । तथैववाक्यतात्पर्यात् । विधिनिषेधभिन्नः शब्दोर्थवादः । सतुभागवतपक्षेवि
शेषतोवर्णितएवेति । सचायंशब्दोलोकेवेदेचसमानएव । इयांस्तुविशेषः । लौकिकंतुयदाप्रोक्तंवाक्यंतदेवप्रमाणंवेदवाक्यंतुसर्वमेवप्रमाणं
भगवतउद्भूतत्वात्। प्रसंगाद्वेदविभागाद्याह।ननुकोवेदःकियत्प्रमाणःकतिधाचेतिप्रश्नेउत्तरमाह। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदइतिलक्षणंलक्ष्यंतुचतुरोवेदा
इतिप्रमाणं ।चत्वारश्चतइतिज्ञेयं । तेचऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्रऋग्वेदस्याष्टौस्थानानिहिचरणव्यूहवेदैकदेशःप्रमाणंतदे
वाह।अथातश्चरणव्यूहंव्याख्यास्यामः।तत्रयदुक्तंचातुर्विध्यंचतुरोवेदाविज्ञातानिभवंति । ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्रऋग्वे

दस्याष्टौस्थानानिभवंति। चर्चाश्रावकश्चर्चकःश्रवणीयपारःक्रमपारःक्रमचटःक्रमजटःक्रमदण्डश्चेति।चतुष्पारायणमेतेषांशाखाःपञ्चविधा
भवंति। शाकलाबाष्कलाआश्वलायनाःशांखायनामांडूकायनाश्चेति। तेषामध्ययनमध्यायाश्चतुष्षष्टिर्मंडलानिदशैववतु। एकर्चएकवर्गश्च
एकश्चनवकस्तथा ॥ द्वौवर्गौद्वैऋचौज्ञेयौत्रीणित्र्यर्चशतंस्मृतम् ॥ चतुःषष्टिसमाख्यातंषट्सप्तत्युत्तरंशतम् ॥ पञ्चद्वादशशतान्यष्टौविं
शोत्तराणिच ॥ तत्रपंचषट्ऋचंचसप्तपञ्चाशदुत्तरम् ॥ सप्तर्चमेकोनत्रिंशदुत्तरशतमेककम् ॥ अष्टर्चंपञ्चपञ्चाशत्वर्गाणांपरिसंख्यातं
द्वेसहस्रेषडुत्तरे। ऋचांदशसहस्राणिऋचांपञ्चशतानिच ॥ ऋचामशीतिपादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥ यजुर्वेदस्यषडशीतिभेदाभवं
ति। तत्रचर्कानांद्वादशभेदाभवंति। चर्काःह्वर्काःकठाःप्राच्यकठाःकपिष्ठलकठाश्चारायणीयावार्तंतवीयाःश्वेताअश्वतराःऔपमन्यवःपा
ताऐंडिनेयाःमैत्रायणीयाश्चेति। तत्रकठानांतुयोयोगायतुविशेषःचतुश्चत्वारिंशत्युपग्रन्थाः। तत्रमैत्रायणीयानांषड्भेदाभवंति। मान
वाःवाराहाःदुंदुभाःछागलेयाःहार्द्रवीयाःश्यामायनीयाश्चेति। तत्रहार्द्रवीयानांपंचभेदाभवंति। हार्द्रवीयासुरिर्गार्ग्यंशार्कराक्षमाग्रावत्यवि
मृचं। तेषामध्ययनं द्वेसहस्रेशतेन्यूनेमंत्रेवाजसनेयके ॥ ऋग्गणंपरिसंख्यातंततोन्यानियजूंषिच ॥ अष्टौचरणशतानिसहस्राणिचाष्टा
विंशतिरन्याप्यधिकस्यपादमेतत्प्रमाणंयजुषांहिकेवलंसवालखिल्यंसशुक्रियंब्राह्मणश्चतुर्गुणं। तत्रमाध्यंदिनीनामध्ययनेविशेषमाह। ऋ
चांतुपरिसंख्यातंशतान्येकोनविंशतिः। पञ्चसप्तत्यधिकंचसाखिलंपसशुक्रियम् ॥ ब्राह्मणंतुशतपथंकांडानिचतुर्दश ॥ मंत्रःपदःक्रमश्चैव
चतुर्थस्याज्जटातथा ॥ क्रममालाशिलालेखाध्वजोदण्डोरथोघनः॥अष्टौविकृतयःप्रोक्ताःक्रमपूर्वामनीषिभिः॥पारस्करंगृह्यसूत्रंसूत्रंकात्या
यनंस्मृतम् ॥ षडंगैःसहितोवेदोयथोक्तफलदोभवेत् ॥ सर्वानुक्रमपदज्योतिर्यजुषांचविधानकम् ॥ कर्म्मलीप्रदीपिकाचस्वराणांव्यंजनंत
था ॥ क्रतुशेषंचसावित्रंसूत्रमंत्रप्रकाशकम् ॥ मंत्रभ्रांतिहरश्चैवशिक्षाणांपंचकंतथा ॥ मंत्रज्योतिश्चविज्ञेयामंत्राणांदीपिकातथा ॥ शे
षमध्ययनमुच्छिन्नंकल्पग्राहेषुपठ्यते ॥ तत्रतैत्तिरीयकानांद्वौभेदौभवतःखेयाःखाण्डिकेयाश्चेति। तत्रखांडिकेयानांपंचभेदाभवंति। क
लिताशाव्यायनीहिरण्यकेशीभारद्वाज्यापस्तंबीश्चेति। तेषामष्टादशयजुःसहस्राण्यधीत्यशाखापारोभवति। तान्येवद्विगुणान्यधीत्य

पदपारोभवति । तान्येवत्रिगुणान्यधीत्यक्रमपारोभवति । षडंगान्यधीत्यषडंगविद्भवाति । त्रिगुणंपठ्यतेयत्रमंत्रब्राह्मणयोःसह ॥ यजुर्वेदः
सविज्ञेयःशेषाःशाखांतराःस्मृताः ॥ शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमितिषडंगानि । छंदःपादौतुवेदस्यहस्तौकल्पोथपठ्यते॥
ज्योतिषामयनंचक्षुर्निरुक्तंश्रोत्रमेवच ॥ शिक्षाघ्राणंतुवेदस्यमुखंव्याकरणंस्मृतम् ॥ तस्मात्सांगमधीत्यैवब्रह्मलोकेमहीयते ॥ तथाप्रति
पदमनुपदंछंदोभाषाधर्मोभीमांसान्यायस्तर्कइत्युपांगानि । तत्रपरिशिष्टानिभवंति यूपलक्षणंछागलक्षणंप्रतिज्ञानुवाकःपरिसंख्याचरण
व्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानिःपार्षदमृग्यजुषीइष्टकापूर्णप्रवराध्यायोक्थशास्त्रंक्रतुसंख्यानिगमायज्ञपार्श्वानहौत्रिकंपशवोत्थानंपूर्वलक्षणमि
त्यष्टादशपरिशिष्टानिभवंति । तत्रकठानांयोगायेणविशेषस्तत्रप्राच्योदीच्यनिर्ऋत्याः । तत्रवाजसनेयानांपंचदशभेदाभवंति जाबालाः
बौधेयाःकाण्वाःमाध्यंदिनाःशापेयाःस्थापायनीयाःकपोलाःपौंडरवत्साःआवटिकाःपरमावटिकाःपाराशरावैणेयावैधेयावैनतेयावैजवाश्चे
ति । तेषामध्ययनंशौक्तिकंप्रवचनीयाश्चेति । मंत्रब्राह्मणकल्पानामंगानांयजुषामृचां ॥ षण्णांयःप्रतिभागज्ञःसोध्वर्युःकृत्स्नउच्यते ॥ २ ॥
सामवेदस्यकिलसहस्रभेदाआसन् । तेष्वनध्यायेष्वधीयानास्तेशतक्रतुवज्रेणाभिहताभवंति । तान्व्याख्यास्यामः । तत्रराणायणीया
नांसप्तभेदाभवंति । राणायणीयाःशाब्दमुग्याःकालेयाःमहाकालेयाःलांगलाःशार्दूलाःकौथुमाश्चेति । तत्रकौथुमानांसप्तभेदाभवंति ।
आसुरायणाः वार्त्तायणीयाः प्रांजलिर्वैनभृतःप्राचीनयोग्यानैगेयाः कौथुमाश्चेतितेषामध्ययनमशीतिशतमाग्नेयंयावमानंचतुःशतमैंद्रंतुषट्
विंशपाकंनिगायंतिसामगास्तान्यधीत्यचण्डाःप्रयतरोभवतिशिष्टान्यधीत्यशिष्टविंशतिकोभवति । तत्रकेचित्पुनरौच्छिष्टंपूतंसामतत्सं
ज्ञाधातुलक्षणमितिविधीयते।तेषामध्ययनंअष्टौसामसहस्राणिसामानिचचतुर्दश ॥ अष्टौशतानिनवतिदशसप्तसवालखिल्यःससौपर्णाःसार
ण्यकानिसौर्याणिएतत्सामगणंस्मृतम् ॥ ३ ॥ अथर्ववेदस्यनवभेदाभवंति । पिप्पलाःशौनकाःदामोदाःतोत्तायनाःजाबालाःब्रह्मपलाः
शाकुनाखीदेवदर्शीचारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनंद्वादशैवसहस्राणिब्रह्मत्वंचाभिचारकम् ॥ एतद्वेदरहस्यंस्यादथर्ववेदस्याविस्तरम् ॥
तेषांपंचकल्पानिभवंति।कल्पेकल्पेपंचशतानिभवंति।नक्षत्रकल्पोविधानकल्पोवितानकल्पःसंहिताविधिरभिचारकल्पःशांतिकल्पश्चेति

तत्रसर्वेषांवेदानामुपवेदाभवंति ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदः।यजुर्वेदस्यधनुर्वेदउपवेदः । सामवेदस्यगांधर्ववेदउपवेदः । अथर्ववेदस्यशिल्पि
शास्त्राणिसार्थशास्त्रंचेत्याहभगवान्कात्यायनः ॥ स्कंदोवायइमेवेदाश्चत्वारस्तेषामेकैकस्यकीदृशंरूपंवर्णविभागाः ॥ अत्रोच्यते ऋग्वेदः
पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णः प्रमाणं पञ्चवितस्तिमितं।यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यः स्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः
कृष्णवर्णोवाप्रादेशषट्दीर्घः।सामवेदोनित्यस्रग्वी सुप्रीतः शुचिः शुचौवासीशमीदान्तोचर्मीबृहच्छरीरः कांचननयनः आदित्यवर्णः नवरत्नि
मात्रः। अथर्ववेदस्तीक्ष्णप्रचंडःकामरूपीविश्वात्माविश्वकर्ताक्षुद्रकर्मास्वशाखाध्यायीप्राज्ञोमहान्नीलोत्पलवर्णःस्वदारसंतुष्टःदशरत्निमा
त्रः । ऋग्वेदस्यात्रेयगोत्रः सोमदेवतागायत्रीछंदः । यजुर्वेदस्यकाश्यपगोत्रइंद्रदेवतात्रिष्टुप्छंदः । सामवेदस्यभारद्वाजगोत्रइंद्रोदेवताज
गतीछंदः । अथर्ववेदस्यवैखानसगोत्रः ब्रह्मदेवताअनुष्टुप्छंदः। यइमेवेदानांनामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदेवतावर्णादीनिवर्णयेत्ससर्वविद्योभव
तिजातिस्मरोजायतेजन्मजन्मनिवेदपारगोभवतिअव्रतीव्रतीभवतिअब्रह्मचारीब्रह्मचारीभवतियइदंचरणव्यूहंगर्भिणीशृणुयात्सापुत्रान्लभ
तेयइदंश्राद्धकालेपठेत्सअक्षयंश्राद्धंपितॄणांसमर्पयतियइदंपठेत्सपंक्तिपावनोभवतियइदंपर्वपर्वसुपठेत्सविधूतपाप्माभवतिब्रह्मभूयायगच्छ
ति । इतिधृतिशिवाशक्तिचत्वारोवेदपत्नीकाभवंति। यज्ञकालेईशानादिव्यवस्थिताः। लक्षंतुचतुरोवेदालक्षंभारतमेवच ॥ लक्षंतुव्या
करणंप्रोक्तंचतुर्लक्षंतुज्यौतिषमितिवेदविभागादिकिंबहुनेतिशब्दानिरूपणं ॥ अन्यान्यर्थापत्यादीन्यपिकैश्चित्प्रमाणानिस्वीकृतानितेषा
मेष्वेवांतर्भावोस्ति । तत्प्रकारस्त्वन्यत्रानुसंधेयः । येषामत्रलक्षणंनोक्तंविस्तरभियातेषांजातिघटितंपृथिवीत्वजातिमतिपृथिवीत्यादिरू
पंध्येयंसुधीभिः। एवमेवषोडशपदार्थानामपिसप्तस्वेवांतर्भावोबोध्यः । इहचपदार्थानामुद्देशलक्षणोअनभिज्ञजनबोधायसंक्षेपेणोक्तेपरी
क्षात्वनुपयोगान्नकृता । लक्ष्यतावच्छेदकमात्रेणलक्ष्यसंकीर्त्तनमुद्देशः। असाधारणधर्मोलक्षणं । असाधारणत्वंचअव्याप्त्यादिदोषत्रय
रहितत्वं । तथाहिलक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः । यद्धर्मावच्छिन्नंलक्ष्यंसधर्मोलक्ष्यतावच्छे
दकः । सचयत्रास्तेसलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नः । यथागोः शृंगित्वंलक्षणंकृतंचेत्तदतिव्याप्तिग्रस्तत्वान्नकार्यं । कथंलक्ष्यागौर्लक्ष्यता

वच्छेदकंगोत्वं । तदवच्छिन्नागौस्तत्प्रतियोगिताकभेदोमहिष्यादौतत्रसामानाधिकरण्यंशृंगित्वस्येति । लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिक
रण्यात्यंताभावप्रतियोगित्वमव्याप्तिः । यथागोर्नीलरूपवत्त्वंलक्षणम् । लक्ष्यागौःलक्ष्यतावच्छेदकंगोत्वंतत्सामानाधिकरण्यात्यंताभा
वः। श्वेतगविनीलरूपवत्त्वस्यतत्प्रतियोगित्वंनीलरूपवत्त्वेस्तीति । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसंभवः । यथागोरे
कशफत्वंलक्षणं ॥ लक्ष्यागौर्लक्ष्यतावच्छेदकंगोत्वंतद्व्यापकीभूताभावएकशफत्वाभावस्तत्प्रतियोगीत्वमेकशफत्वेस्तीति । परीक्षातुउद्दे
शलक्षणयोरुपपत्त्यनुपपत्त्यन्यतरफलकोविचारइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन । किंश्चयस्मिंस्तर्कशास्त्रेऽन्यशास्त्राभ्यासेनसूरयोविद्वांसोपिसूक्ष्म
रूपेणपदार्थविवेचनेमुह्यंति । प्रतियोग्यनुयोगिसमवेतावच्छेदकादिशब्दाकर्णनेनैवाकुलीभवंतीतिभावः । यत्रशास्त्रेत्रयाणांलक्ष्यलक्षणप
रीक्षाणांसर्गोऽमृषा। तदुक्तमेवाधस्तात्दृष्टांतस्तूक्तप्रायएव। किंभूतंशास्त्रंब्रह्मशुद्धं ॥ अनेनयोधीतेगौतमीविद्यांसशृगालत्वमाप्नुयादिति
शापकलंकरहितमितिसूचितं। शप्तातुगौतमश्चार्कबंधुश्चेत्यमरोक्तेर्नास्तिकविद्यैवनेयमितिभावः । पुनःस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणपदार्थत
त्वविवेचनरूपेणनिरस्तोपास्तःकुहकएकविंशतिदुःखलक्षणःक्लेशोयेनतत्तथा। अतएवात्यंतिकैकविंशतिदुःखध्वंसोमोक्षइतितैर्मोक्षलक्षणं
कृतमिति । एतेनपदार्थविवेचनस्यमोक्षफलकत्वमपिध्वनितं। आत्यंतिकत्वंश्चस्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्॥इदा
नींशुकदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभावासमानकालिकत्वात्स्वेत्यादि । इदानीमस्मदीयदुःखध्वंसस्यसुषुप्तिकालेदुःखासमानकालि
कत्वसत्वात्तत्प्रागभावेति उपांत्यदुःखध्वंसस्यतत्प्रागभावासमानकालिकत्वाद्दुःखेति।तादृशश्चमोक्षस्तत्त्वज्ञानेनात्मनिजन्यते॥ तद्यथात
त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानवासनानिवृत्तौरागद्वेषमोहानांनिवृत्त्याकर्मांतरेप्रवृत्तिरेवन। पूर्वसंस्कारात्प्रवृत्त्याकर्मोत्पत्तावपिनादृष्टोत्पत्तिः॥अदृष्टहे
तुमिथ्याज्ञानस्यतत्त्वज्ञानप्रागभावस्यवाऽभावात् । तथाचोक्तंवाचस्पतिमिश्रैः मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौधर्माधर्मावंकुरंज
नयतइत्यादिना । प्राचीनादृष्टंचज्ञानाग्निसहकृतयोगवशात्कायव्यूहेनयुगपत्सर्वभोगान्नश्यति। तथाचपूर्वकर्मसमाप्तौभोक्तव्यकर्मांतराभ
वाज्जन्माभावेसिद्धेवर्तमानशरीरभोग्यसर्वदुःखनाशसिद्धौचात्यंतिकदुःखनिवृत्तिरिति । तथाचअक्षपादीयंसूत्रंदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या

ज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गः ॥ इति । एकविंशतिदुःखानिशरीरंषडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयःसुखंदुःखंचेतिदुः
खानुषंगित्वाच्छरीरादौगौणदुःखत्वम् । नन्वेकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वाकथंतन्नाशइतिचेन्न ॥ यद्रूपविशिष्टस्य
श्रवणस्यज्ञानद्वारादुःखहेतुतयादुःखत्वंतद्रूपस्यकर्णशष्कुल्यानाशेनतद्विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखस्यनाशात् । एवमात्मसंयोगरूपव्यापा
रविशिष्टस्यैवमनसोज्ञानद्वारादुःखरूपतयाव्यापारनाशेनतद्विशिष्टमनोरूपदुःखस्यनाशसंभवादितिविशेषणाभावेविशिष्टाभावादिति । पु
नःकिंभूतंसत्यंपरंसत्यंवेदंपिपर्तिपालयतीतिसत्यंपरं । खजत्रप्रत्ययः । खित्त्वान्मुम् । तथाचाक्षपादीयंसूत्रंकंटकवदावरकमिदंशास्त्रंतत्त्वं
तुबादरायणात्सिद्धम् ॥ इतितर्कशास्त्रपक्षः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥अथपुष्यनक्षत्रपक्षः॥वयंतत्पुष्यनक्षत्रंसदाहृदाधीमाहि । तत्किंयत्त्रयाणांग्रहवेधविरुद्धतारत्वविलोमगत्वरूपाणांसर्गोरचनोमृषा।यथाते
जोवारिमृदांविनिमयोमृषा । तदुक्तंश्रीपतिनाग्रहेणविद्धोप्यशुभान्वितोपिविरुद्धतारोपिविलोमगोपि । करोत्यवश्यंसकलार्थसिद्धिंविहा
यपाणिग्रहमेवतिष्यः ॥ इति।यतोयस्मिपुष्येन्वयाद्गम्नादाद्यस्यगमनकारणस्वाभिलषितस्यजन्माविर्भावोस्ति। पुष्यर्क्षेगमनंकार्यंपुष्यः
सर्वार्थसाधकः ॥ इतिहोराशास्त्रात् । यःपुष्यइतरतइतरेभ्यऋक्षग्रहलग्नादिभ्यः स्वराट्स्वतंत्रः । इतरेतुनस्वतंत्राः । तदुक्तंश्रीपतिना
परकृतमखिलंनिहंतिपुष्योनखलुनिहंतिपरस्तुपुष्यकृत्यम् । ध्रुवममृतकरेष्टमेपिपुष्येविहितमुपैतिसदैवकर्मसिद्धिमिति । किंच्चयतोय
स्यब्रह्ममहत्त्वमर्थेषुकार्यसिद्धिष्वभिज्ञोब्रह्मादिकवयेनारदायतेने । पुष्योविघ्नविनाशकारणमिहपुष्योहिसर्वार्थकृत्पुष्यःसर्वविदिक्षुदिक्षुगम
नेशस्तामतःसर्वशः ॥ पुष्योयोगिनिकालशूलकुतिथिप्रोक्तंहरेत्सर्वथापुष्योनारदसर्वतोहिबलवान्सिंहोमृगाणांयथेतिसंहितायाम् । य
स्मिन्पुष्येसूरयोविद्वांसस्तन्माहात्म्यज्ञायेतेनमुह्यंति । किंतुतस्मिन्नेवसर्वकार्याणिकुर्वंतीतिभावः । तेनेतिपदद्वयंशेषः । ननुविवाहे
स्यकथंनसामर्थ्यमितिचेदत्राह । विवाहेब्रह्मशप्तत्वान्नसामर्थ्यं । तदुक्तंकेशवेनप्राचेतसःप्राहशुभंभगर्क्षेसीतातदूढानसुखंसिषेवे ॥ पुष्य
स्तुपुष्यत्यभिकाममेवप्रजापतेरापसशापमस्मिन् ॥ अस्मिन्विवाहे । किंभूतंपुष्यंस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तोऽपास्तोविष्टया

दिक्तः कुहको ऽनर्थोंयेनतं । तदुक्तं । सविष्टिभौमार्कशनैश्चरोवाग्रहोपतप्तः कुतिथिस्थितोवा ॥ विरामयुक्तोप्यविरामयुक्तस्तथापिपु
ष्यः सकलार्थपूज्यः ॥ इति । पुनः परंसर्वर्क्षोत्कृष्टं । तदुक्तंसिंहोयथासर्वचतुष्पदानांतथैवपुष्योबलवानुडूनामिति । पुनः सत्यंस्वहि
तकार्यसत्यकरम् । सर्वंकार्यंभवेत्सत्यंपुष्येयत्क्रियतेनरैरिति ॥ इतिपुष्यनक्षत्रपक्षः ॥९८॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथकलियुगपक्षः ॥ ॥ कलियुगस्यहरिनामतः सर्वसंपादकत्वेनश्रैष्ठ्यंमन्वानः श्रीव्यासोदुर्जनंप्रथमंवंदेदितिन्यायेनवादौकलियुगंध्या
यति । वयंतंकलियुगंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामसत्याशौचादयानांसर्गोऽमृषासत्यः । कथंयथातेजआदीनांवास्तवरूपममृषा
सत्यंनास्तिदयानास्तिनास्तिशौचंकलौयुगे ॥ इतिपुराणात् । यतोयस्यकलियुगस्याद्याद्ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म । तदुक्तंब्रह्मवैवर्तीयकाशी
माहात्म्ये । वेदान्प्राप्यततोवेधाः ससर्जविविधाः प्रजाः ॥ सत्यादीनियुगान्यादौसृष्ट्वाधर्मान्विभक्तवानित्युक्त्वा । कलिस्वरूपमापि । पि
शाचवदनः क्रूरः कलिः कलहवल्लभः ॥ वामेनशिश्नंदक्षेणजिव्हांधृत्वाननर्तच । पाणिनापामरैस्तुल्यः पुण्यापुण्यविमिश्रकः ॥ ब्रह्मणोग्रेह
सन्रखिद्यन्शुद्यन्मुह्यन्व्यवस्थितः ॥ इत्यादिनोक्तं । सनत्कुमारसंहितायांसूर्याद्युगानामुत्पत्तिरुक्ता । तथाहि ॥ भास्करउवाच । शृण्वन्तूरोभवंतो
पिवालखिल्याश्चनारद ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरेकदाप्रार्थितस्त्वहम् ॥ कथंतवगतिज्ञानंजायतेतद्वदस्वमे ॥ एवंतैः प्रार्थ्यमानोहिष्ठताः स्वां
गांशसंभवाः ॥ चत्वारएवपुरुषायुगरूपामहोज्ज्वलाः ॥ इत्युक्त्वा सत्यादित्रयस्वरूपमुक्त्वाकलिस्वरूपमुक्तवांश्चतुर्थोमदनोन्मत्तः कराभ्यां
लिंगपीडकः ॥ स्कंधयोर्दत्तयुवतिर्हास्यघूर्णितलोचनः ॥ इति । विरिंच्यंगसमुद्भूतः कलिः कालमलोयुगः ॥ रीतियंत्रंस्तरीपानसाधनंनि
जनामकम् ॥ वामेकरेदधद्दक्षेशिश्नंस्कंधेस्त्रियंतथा ॥ समागतस्तंगृहिणः कुतोवृत्तंतवेदृशम् ॥ सचाहशृणुभोब्रह्मन्नहंकलियुगाह्वयः ॥ म
त्कालेयेनरास्तेस्युः शिश्नजिह्वावशस्थिताः ॥ मन्नामकमिदंयंत्रंसर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ॥ एकीकरिष्यतिब्रह्मन्साक्षान्मद्रूपमेवतदितिकौ
शिकसंहितायां । यः कलिः स्वराट् स्वान्स्वसंबंधिनोऽधर्मानृतकामक्रोधादीन्राजयतिप्रकाशयतीतिस्वराट् । तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायां
कलिनैव । सर्वधर्मविहीनोहंकालिःसत्यविवर्जितः ॥ अयुतंचचतुर्लक्षंसहस्रद्वितयंतथा ॥ मत्कालपरिमाणंतुप्रेरयामीदृशींधियम् परस्त्री

गमनेद्यूतेचौर्येछद्मनिकूटके ॥ पैशुन्येवृत्तिलोपेचमद्यमांसादिभक्षणे ॥ मयिस्वल्पायुषोलोकाबहुधाविधवांगनाः ॥ सर्वेलोकाजारजाताः
शिश्नोदरपरायणाः ॥ वाममार्गरतामातृभगिनीभोगकारकाः ॥ वार्द्धकेबहुधासर्वेनिर्द्धनारोगसंयुताः ॥ ब्राह्मणाःशूद्रकर्माणः शूद्राब्राह्म
णवृत्तयः ॥ युद्धकूटाःसर्वजनाः पतिंत्यक्ष्यंतिसंगरे ॥ स्वल्पेनहेतुनानार्योभर्तृत्यागविधायकाः ॥ जातिवंध्याकाकवंध्यामृतवत्साभवंति
हि॥विद्यालक्ष्मीकलाद्याश्वनीचेष्वेवरमंतिहि।दासीभोगरतालोकाः परित्यज्यकुलस्त्रियम्॥एवंधर्मंकरिष्यामिभ्रातृधर्मविनाशनः ॥ इति ।
ग्रंथांतरेतुधूमपानरतास्सर्वेभविष्यंतिद्विजाःकलौ ॥ धूमपानंमद्यपानंसमंयंत्रेणसेवितम् ॥ ब्राह्मण्यनाशकंविप्राःसर्वोच्छिष्टमिदंयतः ॥ अ
धःशिराऊर्ध्वपादःकीलितः स्तंभकद्वये ॥ धूमपानरतोनित्यंतिष्ठत्याब्रह्मवत्सरम् ॥ भगीरथायसंप्रोक्तमिदंहिसमवर्तिनेति । यतोयस्य
कलेरन्वयात्संबंधादर्थेष्वभिज्ञोतिविज्ञोपिइतरतःपामरोनीचोभवति । धर्मज्ञोप्यतिनिपुणःकलिसंगतोभवेन्नूनम् । नीचकर्मपरिसेवीवा
र्ताकान्यजनस्येत्यभियुक्तोक्तेः । यःकलिरादिकवयेब्रह्मणेब्रह्मनिजमहत्वंतेने ।विनाश्यैवान्यधर्माणिनिजधर्मंप्रवर्तये ॥ मद्धर्मोल्लंघिनोम
र्त्यान्पीडयाम्यहमव्रजेतिसंहितायांकव्युक्तेःसचाहशृणुभोब्रह्मन्नित्यादिनापूर्वमप्युक्तमेवेति । सर्वंचैतदग्रेवक्ष्यत्यापि । यदामायानृतंतंद्रानि
द्राहिंसाविषादनम् ॥ शोकोमोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसस्स्मृतः ॥ यस्मात्क्षुद्रदृशोमर्त्याःक्षुद्रभाग्यामहाशनाः ॥ कामिनोवित्तही
नाश्वस्वैरिण्यश्वस्त्रियोसतीः ॥ दस्यूत्कृष्टाजनपदावेदाःपाखंडदूषिताः ॥ राजानश्वप्रजाभक्षाःशिश्नोदरपरायणाः ॥ अव्रताबटवोशौचा
भिक्षवश्वकुटुंबिनः ॥ तपस्विनोग्रामवासान्यासिनोह्यर्थलोलुपाः ॥ ह्रस्वकायाभूर्यपत्यामहाहारागतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमा
योरुसाहसाः ॥ पणयिष्यंतिवैक्षुद्राःकिराताःकूटकारिणः ॥ अनापद्यपिमंस्यंतिवार्तांसाधुजुगुप्सिताम् ॥पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृत्याअप्य
खिलोत्तमम् ॥ भृत्यंविपन्नंपतयः कौलंगाश्वापयस्विनीः ॥ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वासौरतसौहृदाः ॥ ननांदृश्यालसंवादादीनाःस्त्रैणाः
कलौनराः ॥शूद्राः प्रतिग्रहीष्यंतितपोवेशोपजीविनः ॥ धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम् ॥ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरकर्शिताः
निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ॥ हीनाःपिशाचसंदर्भाभविष्यंतिकलौजनाः ॥ कलौ

काकिणिकेप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि ॥ नरक्षिष्यंतिमनुजाःस्थविरौपितरावपि ॥ पुत्रान्स
र्वार्थकुशलान्क्षुद्राःशिश्नोदरंभराः ॥ इति । यद्यस्मिन्कलियुगेसूरयोपिविद्वांसोपिमुह्यंति । श्रुतिस्मृत्युदितधर्मेषुकुतर्कान्संभाव्यपाखंडि
नोभवंति । कलिजातकालवेपादिभक्तभासप्रवर्तितमार्गेष्वासक्तचित्ताभवंतीतिभावः । तदुक्तं । शाठकोपाःकालवीयास्तांतुवायाश्चतौलि
काः ॥ एतेचान्येचबहवोभविष्यंतिकलौयुगे ॥ वेदतद्धर्महंतारःस्वयाकल्पितभाषया ॥ भक्ताभासानतेभक्ताःकलिवृद्धिकराहिते ॥ इतिपा
खण्डविवेके । वक्ष्यत्यपि । कलौनराजन्जगतांपरंगुरुंत्रैलोक्यनाथानतपादपंकजम् ॥ प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंत्यक्ष्यंतिपाखंडविभि
न्नचेतसः ॥ इति ॥ किंभूतंस्वेनासाधारणेनधाम्नाप्रभावेणसंकल्पमात्रेणापिपुण्यफलप्रदत्वरूपेणनिरस्तानाममराणामपिकुहकंविस्माप
कं । तद्वक्ष्यति । नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगद्रवसारभुक् ॥ कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियदिति । एकदाविस्मितादेवाः कलिमू
चुः समागतम् ॥ अहोतेवैभवंलोकेकलेःपुण्यफलंयतः ॥ संकल्पादेवतनुषेपापंतुकृतमेवहीतिपुराणांतराच्च । पुनःसत्यंसत्यरूपपरकृष्ण
कीर्त्यैवतत्प्रापकं । तदुक्तंकलावनंतदोषाढ्येह्यस्तिह्येकोमहान्गुणः ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबंधः परंव्रजेदिति । पुनःपरमुत्कृष्टमार्यस
भाजितत्वात् । तद्वक्ष्यति । कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वः स्वार्थोभिलभ्यते । नह्यतःपरमोलाभोदे
हिनांभ्राम्यतामिह ॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिं ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छन्तिसंभवम् ॥ कलौखलुभविष्यंतिनारा
यणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्राविडेषुचभूरिशः ॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहान
दी॥येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजर्षभ ॥ प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेऽमलाशयाः ॥ इतिकलिपक्षः ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथसंन्यासाश्रमपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंसंन्यासाश्रमंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रिसर्गस्तिसृणांपुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणानांसर्गोमृषा
मिथ्या । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । यद्वातिसृणांलोकवासनादेहवासनाशास्त्रवासनानांसर्गोमृषा । एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसः
प्रजानकामयंतेकिंप्रजाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मालोकइतितेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायभिक्षाचर्य्यंचरंतीति

श्रुतेः । वित्तैषणांयज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥ आत्मलोकैषणांदेवकालेनविसृजेत्पुनः ॥ ग्रामेत्यक्तैषणास्सर्वेययुर्वीरास्तपोवनमितिवक्ष्य
माणस्मृतेश्च । पुत्रैषणातुपुत्रामेभवेयुस्तेचशीलश्रुताचारसम्पन्नाश्चिरजीविनोभवेयुरित्यादिरूपा । वित्तैषणाचवित्तंमेबहुभवेदल्पव्यय
श्चमेस्यातयथाकथंचिद्धनंसम्पादयामीत्येवंरूपा । लोकैषणातुइहलोकेपरलोकेचमेसुखंस्यादित्यादिरूपेतिविवेकः । अथवासनाविवेकः य
थासर्वेमांननिंदेयुःकिंतुस्तूयुस्तथाहमाचरिष्यामीत्यभिनिवेशोलोकवासना । साचसम्पादयितुमशक्या । तदुक्तं विद्यतेनखलुकश्चिदुपा
यःसर्वलोकपरितोषकरोयः ॥ सर्वथास्वहितमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोबहुजल्पः ॥ इतितत्राभिनिविष्टस्यतत्त्वज्ञानंनभवतीतिभावः ।
देहवासनाद्विविधाआत्मवासनातत्संबंधिवासनाचेति । मनुष्योहमित्यात्मवासना । इतरापिद्विधाशास्त्रीयालौकिकीच । आद्याद्विधा गु
णाधानप्रयुक्तादोषापनयनप्रयुक्ताचेति । गंगास्नानशालिग्रामोदकादिनाद्या । शौचाचमनादिनाद्वितीया । लौकिक्यपिद्विधा तैलपान
मरिचभक्षणादिनाद्या । अभ्यंगस्नानादिनाद्वितीयेति । देहवासनायाज्ञानप्रतिबंधकत्वंस्फुटमेव । शास्त्रवासनातुत्रिधापाठव्यसनार्थव्य
सनानुष्ठानव्यसनभेदात् । त्रिधैवदुःसम्पाद्या । पाठस्यदुःसम्पाद्यत्वंतैत्तिरीये भरद्वाजोहवैत्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवासतंहजीर्णंस्थविरंश
यानमिंद्रउपव्रज्योवाचभरद्वाजयत्तेचतुर्थमायुर्दद्यांकिमेतेनकुर्याइतिब्रह्मचर्यमेवैतेनचरेयमितिहोवाच । तंहत्रीन्गिरिरूपान्विज्ञानानिद
र्शयांचकारतेषांहैकैकस्मान्मुष्टिनाददेसहोवाचभरद्वाजेत्यामंत्र्यहवेदावाएतेअनंतावैवेदाएतद्वाएतैस्त्रिभिरवोचथाअथइतरदननूक्तमेवहीमं
विद्धीति । पंचसप्ततिवार्षिकंस्वाध्यायमधीयानंभरद्वाजंदृष्ट्वाचतुर्थमायुर्दास्यामीत्युक्तवांस्तच्छ्रुत्वाभरद्वाजोध्ययनेनमतिंचकार । पश्चात
द्दोषदर्शनेनततोनिवार्यतस्मैब्रह्मविद्यामुपदिदेशेत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः । अतएवाहुः अनंतशास्त्रंबहुवेदितव्यमल्पश्चकालोबहवश्चविघ्नाः॥
यत्सारभूतंतदुपासितव्यंहंसोयथाक्षीरमिवांबुमिश्रमिति । अधीत्यचतुरोवेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥ यस्तुब्रह्मनजानातिदर्वीपाकरसंय
था ॥ बहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैवाकिम् ॥ अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति । तस्मादर्थव्यसनमपिदुःसंवादमेव । अनुष्ठान
व्यसनंविष्णुपुराणेनिदाघस्योपलभ्यते । ऋभुणापुनःपुनर्बोध्यमानोपिनिदाघोऽनुष्ठानव्यसनेनतत्त्वंनबुबुधेतृतीयपर्यायेऽतिक्लेशेनसर्व

परित्यागेनतत्त्वंविज्ञातवान् । अतोनुष्ठानव्यसनमपितत्त्वज्ञानप्रतिबंधकमेव । एतदभिप्रेत्यैव नलोकचित्तग्रहणेरतस्यनभोजनाच्छादन
तत्परस्य ॥ नशब्दशास्त्राभिरतस्यमोक्षोनचातिरम्यावसथप्रियस्येति । यतोयस्यसंन्यासस्याद्यस्यविष्णोर्जन्म । वक्ष्यतितत् गृहाश्र
मोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षःस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षणिसंस्थितः॥ इति।किंचयतोयस्यान्वयात्सेवनात्अभितोजानातिनियोजय
तिलोकान्शास्त्रोपदेशेनस्वस्वकर्मणीत्यभिज्ञोब्राह्मणः॥सर्वेभ्यःसर्वधर्माणामुपदेष्टाद्विजोत्तमः॥ इतिस्मृतेः । विप्रस्यैवाधिकारोस्तिधर्ममा
त्रोपदेशनेइतिसंहितोक्तेश्च । अर्थेष्वैहिकामुष्मिकेषुभोग्येषुतदर्थककर्मसुचइतात्यक्तारातिरभिलाषोयस्यसइतरतस्त्यक्तैहिकामुष्मिकोभवे
दित्यर्थः । एतद्वृत्तंप्रैषमंत्रेषुस्फुटतरम् । एतेनविप्रस्यैवसंन्यासेधिकारइतिसूचितं । वक्ष्यत्यपि विप्रस्यैवंसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः॥
विघ्रान्कुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परमिति । गृहंवनंचोपाविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ इतिचैकादशे । श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिरपि
श्रीभगवद्गीताव्याख्याने कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइत्यत्रोक्तं। ब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थाय
भिक्षाचर्यांचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्येब्राह्मणत्वस्यविवक्षितत्वात् स्वराज्यकामोराजसूयेनयजेतेत्यत्रक्षत्रियत्ववत् चत्वारआश्रमाब्रा
ह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्येतिस्मृतेः मुखजानामयंधर्मोयद्विष्णोर्लिंगधारणम् ॥ बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मःप्रशस्यते ॥ इति
देवलोक्तेश्च क्षत्रियवैश्ययोर्नसंन्यासाधिकारोऽन्येषांतुदूरनिरस्तस्तदाधिकारः । यच्चाग्रेवक्ष्याति प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वर
इत्यादिनायुधिष्ठिरंप्रस्तुत्यतत्त्यागाभिप्रायकंनतुदण्डादिग्रहपरमिति । किंचलौगाक्षिभास्करेणाप्यव्याप्त्युदाहरणेतर्ककौमुद्यांशिखासूत्र
वान्ब्राह्मणइत्युक्तेर्दंडिन्यव्याप्तिरित्युक्तं । तेनज्ञायतेदण्डग्रहेविप्रस्यैवाधिकारः । विष्णुस्मृतावपि आश्रमास्तुत्रयःप्रोक्तावैश्यराजन्ययो
रपि ॥ पारिव्रज्याश्रमप्राप्तिर्ब्राह्मणस्यैवचोदितेति । संवर्त्तेनापि उषित्वैवंवनेविप्रोविधिज्ञःसर्वकर्मसु ॥ चतुर्थमाश्रमंगच्छेदित्युक्तं किंच
येत्वेतत्कालीनास्संन्यास्याभासाअन्यजातिपरमपिसंन्यासंवर्णयंतियथाकथंचित्तेस्वमौढ्यंप्रकटयंतितेशास्त्रानुयायिभिरुपेक्ष्याएवेत्यन्यत्र
बहुधाप्राक्तनैर्निर्णीतमतोस्माभिरत्रोपरम्यते। यःस्वेनैवराजतेइतिस्वरःपरमात्मासोऽव्यतेप्राप्यतेऽस्मिन्निितिस्वराट्। क्विबत्राधिकरणे।

संन्यासयोगयुक्तात्मापरंब्रह्माधिगच्छतीतिस्मृतेः । तदेवाह यश्चब्रह्मतदवाप्तिकरंज्ञानंतेने । त्वंपदार्थविवेकायसंन्यासःसर्वकर्मणामित्या
दिनाब्रह्मावाप्तिकरंज्ञानंसंन्यासेनभवतीत्यन्यत्रप्रपंचितमतउपरम्यते । यद्यस्मिन्ब्रह्मणितदवाप्तिकेरज्ञानेसूरयोप्यन्येशास्त्रिणोमुह्यंति ।
अन्यथासदन्यथावर्णयन्ति । तच्चभागवतपक्षेकिंचिद्वर्णितमेव । कस्मैसंन्यासाश्रमध्यानंक्रियतेतत्राहादिकवयेआदिसनातनंचयत्कंसुखं
मोक्षरूपंतदादिकंतद्दातिप्राप्नोत्यनेनेत्यादिकविः । किरत्रकरणे । तस्मै । नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छतीतिश्रीमुखोक्तेः । नै
ष्कर्म्यसिद्धिंजीवन्मुक्तिरूपामित्यर्थः । जीवन्मुक्तिस्तुतत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैरेककालीनैर्भवतिनान्यथा । तदुक्तंयोगवासिष्ठे त
त्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच ॥ जीवन्मुक्तिकराश्चैतेसमाभ्यस्ताहिराघव ॥ त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः ॥ तावन्नपदसं
प्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैरिति । एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरयत्नतः ॥ तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीलिताइवेति । यथासंध्यावंदनमार्ज
नेसहनियुक्तानामापोहिष्ठेत्यादीनांतिसृणामृचांमध्येप्रतिदिनमेकैकस्याऋचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिध्याति । यथावालोकेशाकसूपौदना
दीनामेकैकेनभोजनासिद्धिस्तद्वत् । चिराभ्यासस्यप्रयोजनमाह त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः ॥ निःशंकमेवत्रुट्यंतेबिसच्छे
देगुणाइव ॥ व्यतिरेकमाह जन्मांतरशताभ्यस्तारामसंसारसंस्थितिः ॥ साचिराभ्यासयोगेनविनानक्षीयतेक्वचिदिति । नकेवलमेकैका
भ्यासेफलाभावः किंतुतत्स्वरूपमपिनसिध्यतीत्याह तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच ॥ मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानि
हीति । त्रयाणामेतेषांमध्येद्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति । तत्रमनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वंव्यतिरेकमुखेनाह यावद्वि
लीनंनमनोनतावद्वासनाक्षयः ॥ नक्षीणावासनायावत्तावच्चित्तंनशाम्यतीति । प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतः
करणद्रव्यंमननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते । तस्यनाशोनामवृत्तिरूपपरिणामंपरित्यज्यनिरुद्धाकारेणपरिणामः । तथाचपतंजलिर्योगशा
स्त्रेसूत्रयामास व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामः ॥ इति । व्युत्थानसंस्काराअभिभूयंते
निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंतिनिरोधयुक्तःक्षणश्चित्तेनान्वीययदास्तेसोयंमनोनाशइत्यवगंतव्यं । पूर्वापरपरामर्शमंतरेणसहसोत्पद्यमानस्य

क्रोधादिवृत्तिविशेषस्यहेतुश्चित्तगतसंस्कारोवासना । पूर्वाभ्यासेनचित्तेवास्यमानत्वात् । तस्याश्ववासनायाःक्षयोनामविवेकजन्यायांशां
त्यादिवासनायांदृढायांसत्यपिबाह्यनिमित्तेक्रोधाद्यनुत्पत्तिः । तत्रमनोनाशाभावेवृत्तिषूत्पद्यमानासुकदाचिद्बाह्यनिमित्तेनक्रोधाद्युत्पत्तेर्ना
स्तिवासनाक्षयः । अक्षीणायांतुवासनायांतथैववृत्त्युत्पादान्नास्तिमनोनाशः । तत्त्वज्ञानमनोनाशयोःपरस्परकरणत्वंव्यतिरेकमुखेनाह
यावन्नतत्त्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः ॥ यावन्नचित्तोपरमोनतावत्तत्त्ववेदनमिति । इदंसर्वमात्मैवप्रतीयमानंरूपरसादिकंजगन्मायैवन
त्वेतद्वस्तुतोस्तीतिनिश्चयस्तत्वज्ञानं । तस्यानुत्पत्तौरूपरसादिविषयाणांसद्भावेसातितद्गोचराश्चित्तवृत्तयोनानिवारयितुंशक्यंते ॥ यथाप्र
क्षिप्यमाणेष्विंधनादिषुवह्निज्वालाननिवार्यंतेतद्वदसतिचित्तोपरमेवृत्तिभिर्गृह्यमाणेषुरूपादिषुनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेर्यजमानःप्रस्त
रइत्यादेरिवप्रत्यक्षविरोधशंकयाब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्वनिश्चयोनोदियात् । वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोःपरस्परकारणत्वंव्यतिरेकमुखे
नाहयावन्नवासनानाशस्तावत्तत्वागमःकुतः॥यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः॥इतिक्रोधादिवासनास्वनष्टासुशमदमादिसाधनाभावा
न्नतत्त्वज्ञानमुदेति।अज्ञातेचाद्वितीयब्रह्मतत्त्वेक्रोधादिनिमित्तस्यसत्यत्वभ्रमस्यानपायान्नवासनाक्षीयते । यथोक्तानांत्रयाणांद्वंद्वानामन्यो
न्यकारणत्वमन्वयमुखेनवयमुदाहरामः मनसिनष्टेसतिसंस्कारोद्बोधकस्यबाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौवासनाक्षीयते।क्षीणायांवासनायांहेत्वभा
वेक्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनोनश्यति । तदिदंमनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वं । दृश्यतेत्वग्रयाबुद्ध्येतिश्रुतेरात्मैक्याभिमुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरक्ष
त्त्ववृत्तिनाशस्यतत्वज्ञानहेतुत्वमवगम्यते ।सतिचतत्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनराविषाणादाविवधीवृत्त्यनुदयादात्मनश्चदृष्टत्वेनपुनर्वृत्त्यनुप
योगान्निरंधनाग्निवन्मनोनश्यति । तदिदंमनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वं । तत्वज्ञानस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्तिककारआह रिपौबंधौ
स्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः ॥ विवेकिनःकुतःकोपःस्वदेहावयवेष्विवेतिक्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमादेर्ज्ञानहेतुत्वंप्रसिद्धं । वसिष्ठोपि
गुणाःशमादयोज्ञानात्शमादिभ्यस्तथाज्ञता ॥ परस्परंविवर्द्धेतेद्वेपद्मसरसीइवेतिवासनाक्षयतत्वज्ञानयोर्द्वंद्वं । तत्वज्ञानादीनांत्रयाणांसं
पादनेसाधनमाह । तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषेणविवेकिना ॥ भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ पौरुषोयत्नःकेनाप्युपायेनावश्यं

संपादपिष्यामीत्येवंविधोत्साहानुरूपोनिर्बंधः । विवेकोनामविभज्यनिश्चयः । तत्वज्ञानस्यश्रवणादिकंसाधनं । मनोनाशस्ययोगः । वा
सनाक्षयस्यप्रतिकूलवासनोत्पादः।भोगेच्छायाः स्वल्पायाअप्यभ्युपगमेहविषाक्तकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धतइतिन्यायेनातिप्रसंगस्यदुर्वार
त्वाद्दूरतइत्युक्तम् ॥ इहमनोनाशस्ययोगउपायउक्तः । सचचित्तवृत्तिनिरोधरूपस्तस्यचाष्टांगानि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधा
रणाध्यानसमाधिभेदात्॥तत्रास्तेयकरुणार्जवशांतिशौचधृतिमिताहारसत्याहिंसाब्रह्मचर्यभेदाद्दशयमाः। आस्तिक्यहर्षतपःसुरार्चनदान
लज्जासज्ज्ञानहोमसच्छ्रवणजपभेदात् दशनियमाः। पद्मकस्वस्तिकभद्रवीरासनादीनिकरचरणादिसंस्थाविशेषलक्षणानिबहून्यासनानिसं
ति।प्राणायामस्तुपूरककुंभकरेचकभेदात्त्रिधा याज्ञवल्क्येनैषांस्वरूपमप्युक्तं। नासिकोत्कृष्टउच्छ्वासोध्मानः पूरकउच्यते॥ कुंभकोनिश्चल
श्वासोमुच्यमानस्तुरेचकः। इति ॥ इंद्रियाणांस्वस्वविषयेभ्यःप्रत्याहरणंप्रत्याहारः। अद्वितीयवस्तुन्यंतरिंद्रियधारणंधारणा। विच्छिद्य
विच्छिद्यप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानम्। सावधानेनाविच्छिद्यविच्छिद्यप्रत्ययावृत्तिरंगघटकसंप्रज्ञाताख्यसाधनंसमाधिः।निरवधानेनाविच्छिद्याvि
च्छिद्यप्रत्ययावृत्तिरंगिस्वरूपसंप्रज्ञाताख्यसाध्यसमाधिरिति। विशेषस्त्वत्रपातंजलशास्त्रादवसेयः।ब्रह्मचर्यंतु दर्शनंस्पर्शनंकेलिःकीर्तनंगु
ह्यभाषणं॥संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृतिरेवच ॥एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः। विपरीतंब्रह्मचर्यमनुष्ठेयंमनीषिभिरिति । रागपूर्व
कंस्त्र्यादिविषयकंज्ञानंदर्शनम्।तत्पूर्वकक्रियादिविशेषजन्यंज्ञानंस्पर्शनम्। तथैवपरिहासादिव्यवहारःकेलिःस्त्र्यादेरनुरागपूर्वकंसौंदर्यादिव
र्णनंकीर्तनम्। अनुरागेणरहसिसंभाषणंगुह्यभाषणम्। स्त्र्यादिविषयइदंमेस्त्वितिदृढेच्छाविशेषःसंकल्पः।अनयारमइतिनिश्चयोध्यवसायः
रागपूर्वकंस्त्र्यादिविषयकानुभवविशेषःक्रियानिवृत्तिरिति विवेकइत्यलंप्रपंचेन । प्रकृतमनुसरामः । किंभूतंसंन्यासाश्रमंस्वेनानिजेनधा
म्नाप्रभावेणनिरस्तःकुहकःसंसृतिरूपोयेनतं । नविद्ययानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमापुरितिश्रुतेः। पुनःकिंभूतंसत्यंपरंसत्यश्चसमद
र्शनमितिश्रीसुखोक्तेःसत्येनसमदर्शनेनपूर्य्यतेपूर्णोभवतीतिसत्यंपरस्तं । पिपर्त्तेःखःखित्वान्मुम् । समदर्शनंविनासंन्यासपूर्त्तिर्नभवतीति
भावः। अथकदासंन्यासःकार्यःकीदृशःकतिधाचेतिप्रश्नेउत्तरमाह । जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदे

वेभ्यः प्रजयापितृभ्यएषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीदितिश्रुतेः। अनृणोब्राह्मणःपरिव्रजेदितिश्रुतेरनृणेनसंन्यासोविधेयः। तदुक्तं
मनुनापि। दशलक्षणकंधर्ममनुतिष्ठन्समाहितः॥ वेदांतंविधिवच्छ्रुत्वासंन्यसेदनृणोद्विजः॥ इति। दशधर्माअपितत्रैव धृतिःक्षमादमो
स्तेयंशौचमिंद्रियनिग्रहः॥ धीर्विद्यासत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणम्॥ दशलक्षणानिधर्मस्ययेविप्राःसमधीयते॥ अधीत्यचानुवर्त्तंतेते
यांतिपरमांगतिमिति। विप्राइत्युक्तेर्गृहीतदशधर्मश्रुतवेदांतविप्रस्यैवसंन्यासाधिकारइतिस्फुटमेव। किंचऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमो
क्षेनिवेशयेत्॥ अनयाकृतमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधः॥ इतित्रिभिर्ऋणैर्द्विजोजातोदेवर्षिपितॄणांप्रभो॥ यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य
व्रजत्यधः॥ इति। प्रजावान्वापरिव्रजेदितिवक्ष्यत्यपि। प्रजावान्वेत्यत्रवादशब्देनयज्ञाध्ययनवत्त्वंग्राह्यमिति। संन्यासलक्षणंतुभगवतैवो
क्तं काम्यानांकर्मणांत्यागंसंन्यासंकवयोविदुरिति। किंचअनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः॥ ससंन्याशीचयोगीचननिराग्निनचाक्रि
यः॥ इति। ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षतीतिच। यज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवहीति। तद्विपरीतंचोक्तमथात्रनिर्णयः।
ननुकर्मणान्यासोनन्याय्यःयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतियावज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेत। वीरहावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयते। आचा
र्यायप्रियंधनमाहृत्यप्रजातंतुंमाव्यवच्छेत्सीः। कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइत्यादिश्रुतिभिः। नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपप
द्यते॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्त्तितः॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत्॥ नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुतइत्या
दिस्मृतिभिश्च नित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्यनिषिद्धत्वात्। संन्यासशास्त्रंतुकर्मानधिकृतविधुरादिविषयंकाम्यकर्मत्यागविषयंसर्वकर्मफल
त्यागविषयंवा। तथाचोक्तंभगवता काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः॥ इति। नन्व
संन्यासमंतरेणश्रवणाद्यसम्भवात्तदावश्यकत्वं गृहस्थादिभिरपिकर्मानवरुद्धकालेश्रवणादेःकर्त्तुंशक्यत्वात्। प्रतर्दनादेर्गार्हस्थदशायामेव
श्रवणादेर्जनकयाज्ञवल्क्याजातशत्रुप्रभृतीनांगृहस्थानामेवब्रह्मनिष्ठत्वस्यचश्रवणादितिचेन्मैवं। छांदोग्येत्रयोधर्मस्कंधाइत्याश्रमत्रयंप्र
स्तुत्यसर्वेएतेपुण्यलोकाभवंतिब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति गृहस्थाद्याश्रमत्रयस्यपुण्यलोकावाप्तिरेवब्रह्मसंस्थशब्दितसंन्यासिनएवामृतत्व

मितिविस्पष्टमभिधानात् । नचब्रह्मसंस्थशब्दोयौगिकःकथंसंन्यासिनमेवविशिष्याभिदध्यादितिवाच्यं । ब्रह्मसंस्थइतिहिब्रह्मणिपारि
समाप्तिरनन्यव्यापाररूपंतन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्चत्रयाणामाश्रमिणांनसंभवतितेषांस्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठानेप्रत्यवायश्रवणात्।परि
व्राजकस्यतुविधिनासर्वकर्मत्यागान्नप्रत्यवायः।शमादिसहितंब्रह्मनिष्ठत्वमेवतस्यस्वाश्रमानुरूपंकर्मेति । तथाहुःआसुप्तेरामृतेःकालंनये
द्वेदांतचिंतया ॥ दद्यान्नावसरंकिंचित्कामादीनांमनागपीति । त्रयोधर्मस्कंधाइत्यादिनाधर्ममात्राधिकृतत्वेनप्रस्तुतानांत्रयाणामाश्रमा
णांसर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतिनिरवशेषंपरामृश्यपुण्यलोकभाक्त्वेनविनियुक्तानांनिराकांक्षाणांनपुनर्ब्रह्मसंस्थशब्देनपरामर्शःसंभवतीतिप
रिशेषादाकांक्षितत्वाच्चसंन्यासिनःपरामर्शः । एतेनगृहस्थानांश्रवणादिसंभवप्रत्याशानिरस्ता । आख्यायिकासुप्रतर्दनप्रभृतिगृहस्था
नांश्रवणादिदर्शनलिंगंतुप्राप्तिसापेक्षंनप्रापकशास्त्रविरुद्धं । तेषांज्ञानाधिकारंकल्पयितुंक्षमतेऽन्यथागावोवैसत्रमासतेत्यादिलिंगाद्गवादी
नामपिकर्माकारकल्पनाप्रसंगात्। तथाचोक्तंवार्तिके त्यक्ताशेषक्रियस्यैवसंसारंप्रजिहासतः॥जिज्ञासोरेवचैकात्म्यंत्रय्यंतेष्वधिकारितेति॥
अस्तुवाजन्मांतरेसंन्यासपूर्वकंश्रवणाद्यनुष्ठितमेवप्रतिबंधकवशात्तुतदाज्ञानंनाभूदिहजन्मनितुतेषांप्रतिबंधकापगमाद्गार्हस्थ्येपिसकृच्छ्रव
णमात्रेणज्ञानमुत्पन्नमितिकल्पनम् । तथाचस्मृतिः पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसः ॥ इति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिप
रांगतिमितिच ॥ तस्मात्संन्यासोदरपह्लवः । तथान्यासइतिब्रह्माब्रह्माहिपरःपरोहिब्रह्मातानिवाएतान्यवराणितपांसिन्यासएवात्यरेच
यत् । वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः ॥ नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः ॥ एतमेवप्रव्राजि
नोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति । त्यजतैवहिविज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमित्यादयोविविदिषासंन्यासविधायिन्यः । एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसआ
हुर्ऋषयःकावषेयाःकिमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहेएतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसोग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरेएतमेवैतमात्मानंविदित्वाब्रा
ह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति । एतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञवल्क्यःप्रवव्राजे
त्यादयोविद्वत्संन्यासपराः । तत्रापिकश्चिद्ब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेद्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिक्रमिकसंन्यासविधिपराः । अन्याश्चयदिवे

तरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्खलुवेदार्थंयोविद्वांसोपनयनादूर्ध्वंसतानिप्राग्वात्यजेत्पितरंपुत्रमग्न्युप
वीतंकर्मकलत्रंकुटीचकोब्रह्मचारीकुटुंबंविसृजेत्त्रिदंडकमंडलुंशिक्यंपात्रंजलपवित्रंशिखांयज्ञोपवीतंचेत्येतत्सर्वंभूःस्वाहेत्यप्सुपरित्यज्या
त्मानमन्विच्छेदित्याश्रमक्रमंविनास्मार्त्तसंन्यासोत्तरंचोत्कटवैराग्योदयोत्तरकालमेवपारमहंस्यविधिपराश्चश्रुतयोद्रष्टव्याः । नचासांतत्रै
वंशक्यतेवक्तुंयेंधपंग्वादयोनराः॥गृहस्थत्वंनशक्ष्यंतिकर्तुंतेषामयंविधिः।नैष्ठिकंब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकतापिवा । तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावे
तदुच्यते॥इतिभट्टोक्तेर्विधुरादिविषयत्वंन्याय्यं।अथपुनरव्रतीवाव्रतीवास्नातकोवावास्नातकोवाउत्सन्नाग्निरनग्निकोवेतितेषांपृथक्संन्यास
विधानात्। भगवतापिनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छतीत्यादिनाविविदिषासंन्यासः॥योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते॥ सर्व
कर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी । नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चनेत्यादिनाविद्वत्संन्यासश्चदर्शितएव । बृहस्पतिरपि । संसारमेव
निस्सारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया॥प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाःपरंवैराग्यमाश्रिताः॥ अंगिराश्च प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्येणप्रव्रजेद्वागृहादपि । वनस्थःप्रव्रजेद्विद्वाना
तुरोवापिदुःखितः ॥ मनुरपिप्राजापत्यांनिरूप्येष्टिंसार्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यगृहस्थःप्रव्रजेद्गृहात् । व्यासः ब्रह्मचर्येण
वाकालंकुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ॥ वानप्रस्थोवापिभवेत्परिव्राडथवेच्छयेति । अनुष्ठेयंबादरायणःसाम्यश्रुतेरितिसूत्रंच । पारिव्रज्यमनुष्ठेयं
बादरायणोमन्यते त्रयोधर्मस्कंधाइत्यत्रब्रह्मसंस्थपदेनाश्रमत्रयतुल्यश्रुतेरितितदर्थः।संन्यासंदर्शयति । तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधात्कुर्वन्नेवे
हेतिश्रुतिवचनंनियतस्यत्वित्यादिभगवद्वचनंचाविरक्तविषयंमंदविरक्तविषयंवेत्यवसीयते ॥ अतएवाविरक्तस्यचित्तशुद्ध्यर्थफलत्यागसहि
तंकर्मानुष्ठानंकाम्यानांकर्मणामित्यादिनाभगवताप्रसिद्धसंन्याससाम्येनस्तूयते । दुःखमित्येवयत्कर्मेत्यादिनाप्ययमेवार्थःस्फुटीकृतः । त्रि
भिर्ऋणवानितिश्रुतिस्तुपश्ववदानविधिशेषार्थवादांतर्गतानस्वतंत्रब्रह्मचर्यादिसंन्यासविधिविरुद्धमृणत्रयसद्भावंसाधयितुंक्षमतेइतिसुरेश्व
रवार्त्तिकेप्रपञ्चितम् । अविरक्तस्यसंन्यासस्तुभगवताप्येकादशस्कंधेनिंदितएव । यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ॥ ज्ञानवै
राग्यरहितस्त्रिदंडमनुजीवति । सुरानात्मानमात्मस्थंनिन्हुतेमांसधर्महा ॥ अविपक्वकषायोस्मादमुष्माच्चविहीयते ॥ इति । विरक्त

स्यतूक्तएव । यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्तदेति । किंचविविदिषासंन्यासेत्रिदंडादिग्रहणं
नतुविद्वत्संन्यासे । तत्रत्वेकदंडमेवगृह्यते । यदातुविदितंतत्स्यात्परंब्रह्मसनातनम् ॥ तदैकदंडंसंगृह्यसोपवीतांशिखांत्यजेत् । ज्ञात्वा
सम्यक्परंब्रह्मसर्वंत्यक्त्वापरंव्रजेदेतिविद्यारण्योक्तेः । यस्त्वग्रेचतुर्द्धान्यासेकुटीचकःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियावित्यादिनावक्ष्यतेसोप्यनयो
रेवांतर्भूतइति । एषांस्वरूपमाहयस्तुयात्राद्यशक्तएकस्मिन्नेवतीर्थेवसन्प्रत्यहंद्वादशसहस्रंप्रणवंजपन्यथोक्तकालेभैक्ष्यमाहरन्कुर्व्यांपर्ण
शालायांचकास्तिब्रह्मध्यानेनसकुटीचकः । यस्तुतीर्थयात्रासुशक्तोग्रामेएकरात्रंनगरेत्रिरात्रंतीर्थेसप्तरात्रंवसंस्त्रिकालस्नायीमाधुकरीं
वृत्तिमाश्रितोनिजाश्रमधर्मरतःप्रणवमनुस्मरन्दण्डादिकंपरिगृह्यतीर्थात्तीर्थान्तरंव्रजतिबहून्युदकानितीर्थजलानियस्यसबहूदकः । य
स्तुयथाजातस्तथारूपधरोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहोब्रह्मध्याननिष्ठश्चतुर्थभूमिकारूढोभवतिसहंसः । यस्तुदण्डकौपीनविधिनिषेधहीनःसप्त
भूमिकारूढोध्यातृध्येयविभागरहितोब्रह्मानंदेलीनवृत्तित्वाच्छरीरमपिनानुसंधत्तेसपरमहंसोनिष्क्रियइतिचोच्यते । आचारमयूखेपि च
तुर्विधोभिक्षुकःस्यात्कुटीचकबहूदकौ ॥ हंसःपरमहंसश्चयोयःपश्चात्सउत्तमः ॥ तत्राद्ययोर्द्वयोःशिखासूत्रधारणंपुत्रदत्तान्नभोजनंभव
ति । परंतुसर्वव्यासंगान्विहायाध्यात्मविद्याभ्यासः । हंसस्तुपुत्रादीनांत्यागंकृत्वावनादौवसेत् । शिखासूत्रेवैकल्पिके । परमहंसो
मुण्डःसूत्ररहितश्च । सर्वेषांब्रह्मविद्याभ्यासस्तुल्यएव । परमहंसस्यैकएवदण्डस्त्रिदण्डादिकंहंसादीनामिति । ज्ञानस्यसप्तभूमिका
स्तु ॥ ज्ञानभूमिःशुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनुमानसा ॥ सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्याततोऽसंसक्तिमा
मिका ॥ पदार्थभाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृतेतियोगवासिष्ठे । भूमिकानामचित्तस्यावस्थाविशेषःअत्रभूमिकात्रितयंब्रह्मविद्यासाधन
मेवनतुब्रह्मविद्याकोटावंतर्भवति । भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवृत्तत्वात् । यस्तुचतुर्थभूमिकांप्राप्तःसब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमभूमौनिर्विक
ल्पात्तदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतेसोयंयोगीब्रह्मविद्वरः । षष्ठभूमौपार्श्वस्थबोधितोव्युत्तिष्ठतिसोयंब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमिद्वयंसुषुप्तिरि
तिवाभिधीयते । असंप्रज्ञातप्रतिपादिकानिवाक्यानियोगशास्त्राणिसप्तमभूमिकांप्राप्तेयोगिन्येवपर्यवस्यंति । सोयमीदृशोयोगीव्युत्था

नरहितः निर्विकल्पकसमाधिस्थः परमहंसः सप्तमभूमौ ब्रह्मविद्वरिष्ठ इतिचोच्यते । तत्रनित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसराफलपर्यवसा
यिनीमोक्षेच्छाप्रथमा १ । यतोगुरुतोवेदांतविचारः श्रवणमननात्मकोद्वितीया २ । ततोनिदिध्यासनाभ्यासेनमनसएकाग्रतयासूक्ष्म
वस्तुग्रहणयोग्यत्वंतृतीया ३ । ततोवेदांतवाक्यान्निर्विकल्पकोब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूपश्चतुर्थी ४ । सविकल्पकसमाध्यभ्यासेनानिरुद्धे
मनसियानिर्विकल्पकसमाध्यवस्थाऽसंसक्तिः ५ । ततस्तदभ्यासपरिपाकेतया चिरकालावस्थायिनीसापदार्थाभाविनीगूढसुषुप्तिश्च ६ ।
सर्वदान्यैः परिपोष्यमाणः सच्चिदानंदैकनिष्ठोयदातिष्ठतितदातुर्य्यगेतिमधुसूदनः । संन्यासिनोधर्मास्त्वेकादशेकृष्णेन बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः
कौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि । दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतंवदेद्वाक्यंमनः
पूतंसमाचरेत् ॥ मौनानीहानिलायामादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः ॥ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयं
श्चरेत् ॥ सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धोनतावतेत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति । वक्ष्यंतेसप्तमेपिकल्पस्त्वेवंपरिव्रज्यदेहमात्रावशेषितः ।
ग्रामैकरात्रविधिनेत्यादिना । वक्ष्यंतेमनुनापि एकएवचरेन्नित्यंसिद्ध्यर्थमसहायवानित्यारभ्ययावदध्यायसमाप्तिषष्ठेऽध्यायेउक्ताः । पराश
रेणापि कमंडल्वक्षमालाचभिक्षापात्रमथापरम् ॥ काषायवासाः कौपीनीत्यादिनाद्वादशाध्यायेउक्ताः । इहतुविस्तरभियातत्रत्यतत्रत्यवा
क्यानिनोक्तानि । नन्वश्वालंभंगवालंभंसंन्यासंपलपैतृकम् ॥ देवराच्चसुतोत्पत्तिंकलौपंचविवर्जयेदितिस्मृतेस्संन्यासः कलौनकार्यएवकिं
तस्याधर्माधर्मविचारेणेतिचेन्न । यावद्वर्णविभागोस्तियावद्वेदगामहीतले ॥ अग्निहोत्रंचसंन्यासंतावत्कुर्यात्कलौयुगे ॥ इतिदेवलस्मृतेः ।
कलावपिकिञ्चित्कालंकार्यएवसइति । सचातुरसंन्यस्तस्यपुनर्जीवनविषयएवसंन्यस्यार्तोयदाजीवेत्तदादंडग्रहीभवेत् । अन्यथातुकलौनैव
ग्राह्योदंडोद्विजोत्तमैरितिसंहितोक्तेः । पूर्वमुक्तमपिस्थूणानिखननन्यायेनपुनराह । ब्राह्मणेनैवायंकार्योनान्यवर्णेन । परीत्यलोकान्कर्म
चितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेनेतिश्रुतेः । तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत् । बाल्यंचपांडित्यं । निर्विद्याथमुनि
रमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणाइतिश्रुतेश्च । अस्यार्थस्तु । यस्मात्पूर्वेब्राह्मणाआत्मानंविदित्वापुत्राद्येषणाभ्योव्युत्थायभिक्षाचर्यंचरंति

तस्मादधुनातनोपिब्राह्मणोब्राह्मणत्वजातिविशिष्टःपंडाध्ययनजायाधीस्तद्वान्पंडितस्तस्यकृत्यंपांडित्यंश्रवणंतान्निर्विद्यनिश्चयेनलब्ध्वा
बाल्येनज्ञानबलभावेनमननेनशुद्धांतःकरणेनवास्थातुमिच्छेत् । तद्वयंलब्ध्वाऽथश्रवणमननानंतरंमुनिर्मननशीलोनिदिध्यासनशीलो
भवेत् । अमौनंश्रवणमनने । मौनंचनिदिध्यासनंलब्ध्वाउक्तत्रयस्यब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्त्रयानंतरंब्रह्मावगच्छतीतिब्राह्मणःसाक्षात्कृत
ब्रह्माभवतीत्यर्थः । द्विजोत्तमोयदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ उपरामंतथाक्षाणांक्षैण्यंकामस्यसद्विजः ॥ समीक्ष्यपुत्रंपौत्रंवाहष्ट्वावाडु
हितुःसुतम् ॥ अधीत्यविधिवद्वेदान्कृत्वायागान्विधानतः ॥ निश्चयंमनसःकृत्वाचतुर्थाश्रममाविशेदितिबृहत्पाराशरस्मृतेश्च । अधीत्य
विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः ॥ इष्ट्वातुशक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षेनिवेशयेत् ॥ अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यतथात्मजान् ॥ अनिष्ट्वाचैव
यज्ञैश्चमोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ प्रजापत्यांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्रह्मणःप्रव्रजेद्गृहादितिमानवोक्तेश्च ।
शतंकुलानांपुरतोबभूवतथापराणांत्रिशतंसमग्रम् ॥ एतेभवंतिसुकृतस्यलोकेयेषांकुलेसंन्यसतीहविप्रः ॥ इत्याचारमयूखेस्मृत्यंतराच्च ।
नैष्ठिक्यंचैवगार्हस्थ्यंवानस्थ्यंभैक्षवंतथा ॥ चत्वारआश्रमाविप्रात्क्रमेणैकैकहीनता ॥ चत्वारोमुखजेप्रोक्ताआश्रमाबाहुजेत्रयः ॥ द्वावाश्रमा
वूरूद्भूतेपादजेत्वेकएवहि ॥ विप्रेतरःपतत्येवप्रव्रज्याश्रमसंग्रहात् ॥ तस्माद्विप्रेणकर्त्तव्याप्रव्रज्यानान्यवर्णजैरितिकौशिकसंहितोक्तेश्च।
तस्माद्ब्राह्मणस्यैवसंन्यासाधिकारोनान्यवर्णस्येति। इहान्यवर्णस्यसंन्यासेपातित्याभिधानात्तद्दर्शनसंगादिशुभेप्सुनानकार्यमितिराद्धांतः।
किञ्चात्रविचारोस्ति । सचविस्तरभियानकृतइति ॥ वस्तुतस्तुप्रव्रज्याधर्माणामतिदुष्करत्वादपि कलौवैराग्यासमर्थैनसंन्यासोनकार्य
एवकेवलादिवलोक्तिमाश्रित्यैवसंन्यासोनकार्यः । तदुक्तंकलौयदिभवेद्विप्रःसंन्यासीसंततिंविना ॥ वैराग्येनविनाचापिसज्ञेयश्चांत्यजो
धमः ॥ तंदृष्ट्वाकश्मलंतोयेसवासाःप्रविशेत्पुमान्॥रौरवादिषुघोरेषुनरकेषुवसेत्सवै ॥ कलौविधायसंन्यासंतदाचारस्यदर्घटात्॥कलौकृत्वा
तुसंन्यासंप्रायश्चित्तेनशुध्यति ॥ तच्चपुनरुपनयनादिरूपमेतत्सर्ववारतांतविनोक्तंसंहितायाम् । अतएवोक्तंब्रह्मवैवर्ते कलौभवेत्ससंन्यासी
विषस्तैन्यंकरोतियः ॥ इतिमुनिकृतशपथेआतुरसंन्यासस्तुप्राणप्रयाणसमयेकुर्यादनशनंखग ॥ दद्यादातुरसंन्यासंविरक्तस्यद्विजन्मनः

संन्यस्तमितियोब्रूयात्प्राणैःकण्ठगतैरपि ॥ मृतोविष्णुपुरींयातिनपुनर्जायतेभुवीतिभगवदुक्तेःकार्यएव । सचब्राह्मणत्रयात्पृथक्पृथक्प्रै
षानुच्चारयित्वादण्डधारणमंतराकार्यः । दण्डधारणेतुदाहतिलोदकपिंडदानादिनस्याद्वहिःसंन्यस्तस्यतुरीयाश्रमत्वादस्याहंब्रह्मास्मी
त्यंतःसंन्यस्तस्यतुसर्वसांपरायिकंकार्यमेवद्विजन्मनइतिवदताभगवता बाहुजातोरुजातानांत्रिदण्डंनविधीयते ॥ इतिस्मृतेर्दंडधार
णमंतरात्रयाणांवेदमधीत्याश्रमाचरणमितिसूत्रकारवचनाच्च । क्षत्रियवैश्ययोःकेवलंप्रैषोच्चारणमात्रेणसंन्यासाधिकारः । परंसोपवीत
योरधीतवेदयोर्विरक्तयोरेवनत्वन्यथेति । स्वीकृतःयदिप्रारब्धवशाज्जीवेत्तदादण्डंधृत्वागृहात्प्रव्रजेत् । क्षत्रियवैश्यौतूपशमादिसंन्यासध
र्मान्स्वीकृत्यप्रव्रजेताम् ॥ इतिसंन्यासपक्षः ॥ १०० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ श्रीमद्भागवताद्यपद्यविषयंव्याख्याशतंश्रीगुरोर्विद्याबुद्धिप्रदस्यनित्यकृपयासर्वार्थबोधप्रदम् ॥ श्रीवंशीधरशर्मणाकृतमिदंगौडान्वयेना
द्भुतंनिक्कारामसुतेनखर्डनगरोद्भूतेननाभ्यंबुजे ॥ यशस्विसिंहनृपतेर्यशोदानंदनालये ॥ यशोदानंदनप्रीत्यैयशोदासूनवग्रहात् ॥ चातुर्य्यं
ग्रंथसंदर्भेगुरूणामेवमेनहि ॥ यदत्राचारुतातन्मेगुरूणांनैवसर्वथा ॥ यदत्रस्खलितंतन्मेविद्वांसः पूरयंतुवै ॥ मय्यल्पज्ञेकृपांकृत्वास्व
स्थासूयांविहायच ॥ गुणगणपरिपूर्णेवस्तुनिनिर्विवेकानिजहृदयस्वभावाद्दोषमेवाकलंति ॥ विविधरसफलाढ्यैःशाखिभिःपूरितेपिविपिनइ
ववराहागूथमेवाश्रयंति ॥ अल्पंगुणंपरेषांप्रथितंकुर्वंतिसाधवोलोके ॥ तेषामेषस्वभावस्तृप्ताःस्युःपरोदयेनैते ॥ ६ ॥ ॥ ॥
॥ अथद्वितीयश्लोकमपिव्याख्यास्यामः ॥ श्रीव्यासदेवोनिजशिष्येभ्योवदति । पूर्वंब्राह्मणपक्षेपूर्वश्लोकस्यव्याख्यातत्वादधुनाद्विती
यमपितत्रैवयोजयति । भोशिष्याःअत्रेत्यनेनविप्रसंघःपरामृश्यते । त्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वामितिभाष्यात् । अत्रविप्रसंघे
धरातिनरकेपतंतमितिधर्मोस्ति । किंभूतःप्रकर्षेणोज्झितंत्यक्तंकैतवंपाखण्डलक्षणंयस्मिन्सतथावेदविहितइत्यर्थः । तत्रहेतुःपरउत्कृष्टो
मायस्मात्सपरमःसर्वोत्कृष्टःश्रीकृष्णभक्तिलक्षणः । तंविनामोक्षासिद्धेः । तद्वक्ष्यतिश्रीदशमेब्रह्माश्रेयःस्तुतिंभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यं
तियेकेवलबोधलब्धये ॥ तेषामसौक्लेशलएवाशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनामिति । सतांसदाचारपराणांवास्तवंपरमार्थभूतंव

स्तुब्रह्मात्रैव ब्रह्मकुलादेववेद्यंज्ञातुंयोग्यं।ब्रह्मकुलस्यैवाचार्यत्वात्। क्वचित्पञ्चम्यर्थेपित्रल्स्यात्। आचार्यत्वमाद्यवर्णेमयासंस्थापितंधरे॥इ
तिवाराहोक्तेः।तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेच्छ्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमितिश्रुतेश्चश्रोत्रियत्वंब्राह्मणएवपर्यवस्यति।जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयःसंस्कारा
द्विजउच्यते ॥ विद्ययायातिविप्रत्वंत्रिभिःश्रोत्रियशब्दभागितिस्मृतेः। किंभूतानांसतांपरोत्कर्षासहनंमत्सरस्तद्रहितानां।पाखण्डानुगा
विप्रोत्कर्षंनसहंते। तेचेत्थंवदंति यथान्येप्राणिनस्तथाविप्रानतेषुकिंचिदाधिक्यंकिमर्थांवयंतानाश्रयामइतियेमत्सरिणस्तद्भिन्नानांशास्त्र
मार्गानुयायिनामित्यर्थः। किंभूतंवस्तुशिवंपरमानंदंददातीतिशिवदंमोक्षदमित्यर्थः॥ प्रकाशदत्ववच्छिवरूपरूपस्यापिब्रह्मणश्शिवदत्वंन

धर्मःप्रोज्झितकैतवोत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तु
शिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥ श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरी
श्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २ ॥

विरुद्धमिति।पुनःअध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपतापत्रयाणामुन्मूलनमुत्पाटनकरं। अध्यात्मतापाःकामादयःअधिभूतास्सर्पव्याघ्रादिजन्या
आधिदैवास्तुवाय्वग्नितडित्पातादिजन्याइतिविवेकः। किंभूतेऽत्रकोर्थःसंघेश्रीमद्भागवते। ऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामिति
श्रुतेर्वेदाभ्यासएवश्रीःसाविद्यतेऽस्यास्मिन्वेतिश्रीमान्।ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसः श्रियः॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतींगनेति
स्मृतेर्भगःषड्विधैश्वर्यंसोस्यास्तीतिभगवान्कृष्णस्तंभगवंतमुपास्तइतिभागवतः। अत्रकारकादण्। श्रीमांश्चासौभागवतश्चेतिश्रीमद्भाग
वतस्तस्मिंस्तथाश्रोत्रियेब्रह्मनिष्ठेचेत्यर्थः। पुनःमह्यतेपूज्यतेसर्वैरितिमहान्मन्यतेजानातिसर्वमितिमुनिः। महतेरत्नमन्यतोरिश्चप्रत्ययः।

महांश्चासौमुनिर्महामुनिःमहाबन्धोमहामुनिरितिगोपालसहस्रनामसुपठितत्वान्महामुनिः कृष्णस्तेनकीर्त्यतेस्तूयतेइतिमहामुनिकृतस्त
स्मिंस्तथा । कृतसंशब्दइत्यतःकर्मणिकःधातोरुपधायाह्रस्वश्चनिपातनादुणादौबोध्यः। ब्राह्मणेभ्योनमस्यामोयेस्मद्रूपंत्रयीमयम् ॥ बि
भ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैरित्यादिवाक्यैर्हरिणाश्रीदशमेविप्राःस्तुतादृश्यंते । अन्यत्रापि इयंब्राह्मणनौराजन्विपरीताभवा
र्णवे ॥ तरंत्यधोगतायस्यांमज्जंत्युपरिवर्त्तिनः ॥ इत्यादिवाक्यैस्तथादृश्यंते । ननुश्रीमद्भागवतइत्यत्रतुब्राह्मणाविष्णोरुपासकाउक्ताम
हामुनिकृतइत्यत्रविष्णुर्ब्राह्मणोपासकउक्तइतश्चविरोधःप्रतीयते । नहिस्तोतैवस्तुत्यःस्तुत्यश्चस्तोतालोकेकुत्राचिद्दरीदृश्यते इतिचेच्छृ
णु । ब्रह्माविष्णुःशिवोविप्राःसर्वैर्देवैश्चपूजिताः ॥ परस्परंस्तुवंत्येतेलीलयाभेदभावनादितिपुराणांतरात् । किंचपरैर्विप्रद्विड्भिःकिमीश्वरोहृ
द्यवरुध्यते किंतुनकदापिअत्रविप्रसंघेशुश्रूषुभिःशुश्रूषांकुर्वद्भिस्तत्क्षणादेवावरुध्यतेस्थिरीक्रियते । विप्रद्विषंनरंदृष्ट्वादूराद्विष्णुःपलायते॥
विप्राणांसेवनादाशुहरिस्तिष्ठतिमानसे ॥ इतिसंहितोक्तेः । धेनाब्धिनासहवर्त्ततइतिसध्यःजलशायीत्यर्थः । तर्हिसर्वेविप्रानेवकथंनसेवंतेइ
तिचेत्तत्राह कृतिभिर्जन्मांतरेकृतपुण्यपुंजैःजन्मांतरीयपुण्यंविनातत्रविश्वासोनजायते ॥ तदुक्तं तीर्थेदेवेगुरौविप्रेईशनाम्निचपार्थिव ॥
स्वल्पपुण्यवतांलोकेविश्वासोनैवजायते ॥ इतियुधिष्ठिरंप्रतिकृष्णेन ॥ इतिब्राह्मणपक्षः ॥ १ ॥ ॥छ॥ ॥
॥ एतच्छास्त्रस्यश्रीकृष्णभक्तिप्रतिपादकत्वाद्भक्तियोगेप्येनंश्लोकंयोजयति । भोशिष्याइतिसंबोध्यव्यासोवदति । भागवतेभगवतो
विष्णोरयंभागवतोभक्तियोगस्तस्मिन्धर्मोस्ति । तत्रश्रीविष्णुपूजनादिरूपधर्मस्यविद्यमानत्वात् । किंभूतोधर्मःनविद्यतेत्रपानामो
च्चारणदण्डवत्प्रणत्यादिषुयेषांतेऽत्रपावैष्णवास्तेरमंतेक्रीडंत्यत्रेत्यत्रपरमः । वैष्णवेतरास्तुनामोच्चारणादौलज्जंते । मृषाभाषणपरद्रव्यु
परिपतनादौतुनलज्जंते ॥ तदुक्तं । नामोच्चारेथसाष्टांगप्रणतौश्रीहरेर्नृणाम् ॥ अभक्तानांयथालज्जाजायतेनतथाध्रुवम् ॥ मृषोक्तौ
व्यभिचारादौभक्तानांत्वन्यथाततः ॥ इत्यादिनाबहुप्रपञ्चितं श्रीहरिभक्तिप्रदीपे । इत्यभिप्रेत्यैवभगवंतंकुंतीवक्ष्यति जन्मैश्वर्यश्रु
तश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ॥ नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरमिति एकादशेपिवक्ष्यतिभगवान् रजःसत्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमो

जुषः ॥ उपासतइंद्रमुख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ॥ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतेइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ॥ एवं
पुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्त्तापिनरोचते ॥ इति । पुनःप्रोज्झितंप्रकर्षेणत्यक्तंकैतवंफला
भिसंधिलक्षणंयत्रसतथा । फलेच्छायत्रजायेतसधर्मःसकैतवः ॥ निष्कामोयोभवेद्धर्मःसशुद्धःपरिकीर्तितः ॥ इतिस्मृतेः । यद्वा
प्रकर्षेणोज्झितंकैतवंवैषम्यलक्षणंयत्रेति । तद्वक्ष्यति । जितमजिततदाभगवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यम् ॥ निष्किञ्चनायेमुनयआ
त्मारामायमुपासतेपवर्गाय ॥ विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतियदन्यत्र ॥ विषमधियारचितोयःसह्यविशुद्धःक्षयिष्णुरधर्म
बहुलः ॥ इति । इत्यभिप्रायेणैवकर्मशुद्धिर्मदर्पणमितिवक्ष्यत्युद्धवंश्रीहरिः । सतांसदाचारतत्पराणांवास्तवंसत्यभूतवस्तुपरमात्मा
त्रभगवद्भक्तियोगेएववेद्यम् । भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइतिश्रीमुखोक्तेः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः परमात्मैवस
त्यः । ज्ञानकारणसामग्र्यांभक्तिरेवगरीयसीतिशिष्टोक्तेश्च । किम्भूतंवस्तुनिर्मत्सराणामनसूयूनांशिवदंमोक्षफलदंसासूयानांतुजातम
पितत्वज्ञानंनफलपर्यवसायि । नैःश्रेयसकरंज्ञानंसुवृत्तानांप्रजायते ॥ दुर्वृत्तानांकथमपिजातमप्यन्यथाभवेदितिपुराणात् । पुनःकिं
भूतंतापत्रयाणामुन्मूलनंतापयंतिक्लेशयंतीतितापाःकामक्रोधलोभास्तएवत्रयास्तापत्रयास्तेषामुत्पाटनकरं । तपंतिविविधास्तापानैता
न्मद्गतचेतसः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । पुनःश्रीमत्श्रीशब्दोदिताराधातद्युतमित्यर्थः । एतेनश्रीराधाकृष्णएवपरमार्थंवस्तुताद्भिन्नंसर्वमव
स्त्वेव । यस्मिन्सर्वंविलीयेतवस्तुतत्परमार्थकं । एतादृशंपरंब्रह्मराधाकृष्णोनसंशयः ॥ इतिजीवगोस्वामिवचनात् ॥ किंभूतेभागवतेमहामु
नयोनारदादयस्तैःकृतेप्रवर्तिते ।यद्वामहामुनिर्विष्णुरेवतेनप्रवर्त्तितेउद्धवादिभ्यउपदिष्टेपरैर्भक्तियोगेतरैःसाधनैरीश्वरःकिंसद्योहृद्यवरुध्यते
स्थाप्यतेवेतिविलंबेनअत्रशुश्रूषुभिर्भक्तियोगंसेवद्भिस्तत्क्षणादेवावरुध्यते । नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तप
स्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जितेतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वाकिंभूतईश्वरःपरमः ब्रह्मरुद्रादिसेव्यत्वेनोत्कृष्टतमःश्रीकृष्णइतिभावः । श्रीकृष्णस्य
परमत्वंपूर्वाचार्यैर्भागवतामृतेवर्णितं । तद्यथासर्वप्रधानानन्यापेक्षिमहैश्वर्यमाधुर्यःश्रीकृष्णएवस्वयंरूपःप्रायस्तस्यतुल्यशक्तिधारीयःस

तस्यविलासःयथावैकुंठनाथःन्यूनशक्तिधारीयःसस्वांशःयथामत्स्यकूर्मादिःयत्रैकशक्तिसंचारमात्रंसआवेशःयथापृथुनारदादिः।पुरुषावतार
गुणावतारलीलावतारभेदादवतारास्त्रिधा । महत्स्रष्टाकारणोदशायीप्रकृत्यंतर्यामीसंकर्षणांशःपुरुषःप्रथमः । गर्भोदशायीसमष्टिविराडंत
र्यामीप्रद्युम्नांशोद्वितीयःपुरुषः । क्षीरोदशायीव्यष्टिविराडंतर्याम्यनिरुद्धांशस्तृतीयःपुरुषइतिपुरुषावताराः । सत्वगुणेनविष्णुःपालनक
र्ताक्षीरोदनाथएव । रजोगुणेनब्रह्मासृष्टिकर्तागर्भोदशायिनाभिपद्मोद्भवः । क्वचित्कल्पेतुतादृशपुण्यकारीजीवएवब्रह्मा । तदातत्रेश्वरस्य
सृष्टिशक्तिसंचारेणावेशादावेशावतारएवरजोगुणयोगाद्गुणावतारत्वमपि । विष्णुनातस्यसाम्यंतुक्वचित्कल्पेस्वयमेवब्रह्माभवतियथायज्ञः
स्वयमेवेंद्रोजातइति । पातालादिसत्यलोकांतःसमष्टिविराट्स्थूलोब्रह्मणएवविग्रहःप्राकृतः । सोपिब्रह्माशुद्धोजीवःहिरण्यगर्भस्तस्यांतर्या
मीतुगर्भोदशायीश्वरएव । अथतमोगुणेनशिवःसंहारकर्त्ताक्वचित्स्वयंविष्णुरेवसदाशिवः । किंचसदाशिवःस्वयंरूपांगविशेषस्वरूपोनिर्गु
णएवसगुणशिवश्चांशः । ब्रह्मातुशिवान्नाधिकः । सगुणत्वेप्यस्यविष्णुनासाम्यमेवेतिगुणावताराः । लीलावतारास्तुचतुःसननारदवराह
मत्स्ययज्ञनरनारायणकपिलदत्तहयग्रीवहंसपृश्निगर्भर्षभपृथुनृसिंहकूर्मधन्वंतरिमोहिनीवामनपर्शुरामरघुनाथव्यासबलभद्रकृष्णबुद्धकल्की
त्यादयः । एतेप्रतिकल्पंप्रादुर्भवंति । मन्वंतरावतारास्तुयज्ञविभुसत्यसेनहरिवैकुण्ठाजितवामनसार्वभौमर्षभविष्वक्सेनधर्मसेतुसुधामयो
गेश्वरबृहद्भानवः [illegible] युगावतारास्तुशुक्लरक्तपीतकृष्णाः । एषांमध्येकेचिदावेशाःकेचित्प्रभावाःकेचिद्वैभवाःकेचित्परावस्थाः । चतुः
सननारदहरिविभुपृथुप्रभृतयआवेशाः।ततोधिकशक्तिमंतःप्रभावामोहिनीधन्वंतर्यृषभव्यासदत्तशुक्लादयः । ततोधिकशक्तिप्रकाशावैभवाः
मत्स्यकूर्मनरनारायणवराहहयग्रीवपृश्निगर्भबलदेवयज्ञादयः । ततोप्यधिकशक्तिमंतःपरावस्थाःउत्तरोत्तरश्रेष्ठास्त्रयःनृसिंहरामकृष्णाश्च । त
त्रापिश्रीकृष्णएवस्वयंभगवान्नततोधिकःकोप्यस्ति । तस्यवासस्थानानिपूर्वपूर्वमुख्यानिचत्वारि । व्रजमधुपुरद्वारावतीगोलोकाख्यानि ।
सपरिवारोबलदेवसहितोव्रजेपूर्णतमःमथुरायांपूर्णतरःद्वारिकायांप्रद्युम्नानिरुद्धसहितःसपरिवारःपूर्णःगोलोकेपूर्णकल्पोपिवृंदावनीयलील
त्वात्पूर्णतमसजातीयः।पूर्वपूर्वेषुमाधुर्याधिक्यतारतम्यादैश्वर्याच्छादनतारतम्यं। उत्तरोत्तरेषुमाधुर्यह्रासतारतम्यादैश्वर्य्यप्रकाशतारतम्यं।

यस्याजलेऽनेककोटिब्रह्मांडानिमहाविष्णुरोमकूपगतानितस्याविरजायामहावैकुण्ठलोकपरिखीभूतायाउपरिमहावैकुण्ठलोकःतदूर्द्ध्वभागे
गोलोकःतत्रगोलोकनाथःश्रीकृष्णोदेवलीलःसपरिवारोवर्त्तते । तस्यविलासोमहावैकुण्ठनाथःपरव्योमनामातस्यविलासोवासुदेवःतस्यवि
लासःपरमात्मा । ब्रह्मचनिर्विशेषरूपम् । गोलोकनाथस्यद्वितीयव्यूहोबलदेवस्तस्यविलासोमहावैकुण्ठेसंकर्षणःतस्यांशःकारणार्णवशा
यीतस्यविलासोगर्भोदशायीब्रह्मांडांतर्यामित्वेनप्रद्युम्नांशःतस्यविलासःक्षीरोदशायीअनिरुद्धांशःतस्यविलासोंतर्यामी । मत्स्याद्यवतारा
स्तुगर्भोदशायिविलासाः । द्वारकामथुरावृन्दावनाख्येधामत्रयेश्रीकृष्णस्यनरलीलत्वात् ऐश्वर्याधिक्यतारतम्यात्क्रमेणमाधुर्याधिक्यता
रतम्यम् । सालीलाद्विधाप्रकटाऽप्रकटाच । याबाल्यपौगण्डविलाससहस्रस्यसपरिकरस्यकृष्णस्यानंतप्रकाशेननित्यमेवाप्रकटाली
लावर्त्ततेताएवएकेनैवप्रकाशेनसपरिकरेणकृष्णेनयदाप्रपञ्चेक्रमात्प्रकाश्यंतेतदाप्रकटाइति । गमनागमनेतुतत्तद्धामतःप्रकटलीलायामे
वेतिविशेषः । एकमेववृंदावनमेकैवमथुराएकैवद्वारावतीब्रह्मांडसमूहकोटिमध्यगतभारतभूमौतत्तदंडवासिजनैर्दृश्यते । प्रकटलीलाचज
न्मादिमौशलांताप्रत्येकब्रह्मांडसमूहेतत्रतत्रस्थैर्दृश्या । यथाज्योतिश्चक्रस्थएवसूर्येकिरणावलीति । यथाज्योतिश्चक्रस्थएवसूर्यएक
स्मिन्वर्षेपूर्वाह्लादिकंसमाप्यान्यस्मिन्प्रकाशयतिचएवमेवकृष्णः प्रकटप्रकाशोनिजधामस्थएवएकस्मिन्ब्रह्माण्डेबाल्यादिलीलाःसमाप्या
न्यस्मिन्प्रकटयातिअन्यास्मिन्नकिमपिनप्राकट्येत ॥ बाल्यादिलीलानित्याएवसच्चिदानन्दरूपाःमौशलमहिषीहरणलीलास्तुकृत्रिमा
एवेंद्रजालवत् ॥ लीलांतरस्यनित्यत्वसंगोपनार्थत्वमेतयोरुपासकाभावात् । किंचप्रकटलीलायामपिश्रीवृन्दावनस्यमणिमयभूम्या
दिकल्पवृक्षादिमत्त्वंतत्परिवारेणकेनचिदपिनदृश्यते । दृश्यतेचकेनचित्तदिच्छावशात् ॥ प्रकटलिलासमाप्त्यनन्तरंतुतत्रस्थजनेन
भजनाधिक्येनात्युत्कंठायांजातायामेवदृश्यते । तत्रापिस्ववासनातदिच्छानुसाराभ्यामितिविवेकः । एवंचसर्वरूपेभ्योव्रजेंद्रनन्द
नस्यमुख्यत्वं सर्वधामतोगोकुलस्यमुख्यत्वं । तत्रापिचतुर्द्धामाधुरीतस्यव्रजएवविराजते ॥ ऐश्वर्यक्रीडयोर्वेणोस्तथाश्रीविग्रहस्यच
॥ भागवतास्तु मार्कंडेयोंबरीषश्चवसुर्व्यासोविभिषणः ॥ पुंडरीकोबलिःशम्भुःप्रन्हादोविदुरोद्धवौ ॥ दाल्भ्यःपराशरोभीष्मोनार

दाद्याश्चवैष्णवाः ॥ एषुप्रल्हादःश्रेष्ठःततोपिपांडवास्तेभ्योपिकेचिद्यादवास्तेष्वप्युद्धवस्तस्मादपिव्रजदेव्यस्ताभ्योपिराधेति । तदुक्तं त्रै
लोक्येपृथिवीधन्यायत्रवृन्दावनम्पुरम् ॥ तत्रराधासखीवर्गस्तत्रराधाप्रियाममेति कृष्णवाक्यमितिभागवतामृतेबहुशः श्रीकृष्णस्यमह
त्वमुक्तं । किंभूतैःकृतिभिर्जन्मांतरेकृतपुण्यैःनहिपूर्वपुण्यंविनाभगवद्भक्तियोगोस्ति । दुरापाह्यल्पतपसः सेवावैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयते
नित्यंदेवदेवोजनार्दनः॥इतिवक्ष्यमाणत्वात् । पञ्चमेपिभक्तियोगस्यदुर्लभत्वंसूक्तं॥राजन्यतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिं
करोवः ॥ अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमुकुन्दोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगमितिभगवत्प्राप्तिहेतुत्वादपिभक्तियोगएवन्याय्यः ।
यमेषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः भक्तियोगस्यमद्गतिरित्येकादशोक्तेश्चत्वंभक्तियोगपरिभावितहृत्सरोजआस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसा

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

मितिवक्ष्यमाणत्वादपिनहिभक्तेःप्रभावोवर्णयितुंशक्योयतःपतितानपिपावयतिभक्तिः। तदुक्तं भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवादि
ति । मद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनातीतिबहुशस्तत्रतत्रोक्तत्वात् । नचैवंतमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपन्थाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतिविरोधःशं
कनीयः। भक्त्यवांतरव्यापारत्वाज्ज्ञानस्यनहिकाष्ठैःपचतीत्युक्तेर्ज्वालानामसाधनत्वमुक्तंभवति।किंबहुनाभक्तियोगोप्यनन्तरूपःसचापि
सर्वशःकर्तुमशक्यस्तदपियथाकथंचित्स्वल्पोपिसर्वार्थसाधकएवभक्तानामिति ॥ यत्कर्म्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् । तत्सर्वंभक्ति
योगेनमद्भक्तोलभतेंजसेतिश्रीमुखोक्तेरित्यलमतिप्रपञ्चेन॥इतिभगवद्भक्तियोगपक्षः ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥अथप्रसंगात्तृतीयश्लोकमपिश्रीकृष्णपक्षेयोजयिष्यामः॥भोभावुकाःभवंतीत्येवंशीलाभावुकाःभवनशीलाःपुमांसःयद्वाभोभावुकाविद्वांसः

भावयंतिचिंतयंतिसदसद्रूपमितिव्युपत्तेः।भूमिश्रीकरणचिंतनयोरतउकण्।यूयंभागवतंभगवतोमुकुंदस्यश्रीनन्दनंदनस्यरूपंवंशीविभूषित
करनवनीरदाभपीतांबरारुणबिंबफलाधरोष्ठपूर्णेंदुसुन्दरमुखारविंदलोचनंबल्लवीवृंदवंदितपदतामरसंमुहुःपौनःपुन्येनभजतश्रद्धातिशयेन
सेवध्वं । किंभूतंनितरांगमयतिबोधयतिपुरुषार्थचतुष्टयमितिनिगमोवेदःसएवकल्पतरुस्सर्वार्थिपूरणसमर्थद्रुमस्तस्यफलंफलवत्प्रकाश्यंवे
दाध्ययनश्रवणादेःश्रीकृष्णरूपभजनमेवफलमन्यथातद्वृथैवेतिभावः । तदुक्तमपि वेदानांचेहसांगानामितिहासपुराणयोः ॥ अध्यापना
दिसाफल्यंश्रीकृष्णंभजतांभवेत् ॥ अधीत्यचतुरोवेदान्योनध्यायेतकेशवम् ॥ वृथाश्रमोभवेत्तस्यापिष्टंपिष्टवतोयथेत्यादिपुराणात् ॥ द्वि
तीयेपितदुक्तं। भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया ॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेदिति । दशमेपि दानव्रततपोहोम
जपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैःकृष्णेभक्तिर्हिसाध्यतइति। यद्वानितरांगम्यतेप्राप्यतेबहुपुण्येनेतिनिगमोनृदेहःसचासौक
ल्पतरुस्तस्यफलम्। मनुष्यदेहस्यहरिभक्तिरेवफलमित्यभिप्रायेणवक्ष्यति। दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकु
ण्ठप्रियदर्शनमिति । वैकुण्ठप्रियदर्शनादेवहरिभक्तिःप्राप्यतेइतिभावः । किंचसर्वेषामंगिनोंगानांभगवत्परिचर्ययैवसाफल्यमन्यथावैफ
ल्यमितिवक्ष्यतिद्वितीये । बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः ॥
भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदमित्यादिभिःश्लोकैः । किंचाभियुक्तैरप्युक्तं शरीरंसुरूपंतथावाकलत्रंधनंमेरुतुल्यंवचश्चारु
चित्रम् ॥ हरेरंघ्रियुग्मेमनश्चेन्नदत्तंततःकिंततःकिंततःकिंततःकिमिति। ब्रह्माप्यग्रेवक्ष्यति येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानश्चतत्त्ववि
षयंसहधर्मयत्र ॥ नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहितावितत्तयाबतमायया ते ॥ इति। कपिलोपिमात्रेवक्ष्यति एतावानेवलोकेस्मिन्पुं
सांनिःश्रेयसोदयः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरमिति । नारदोपि तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः ॥ नृणांयेनेह
विश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः ॥ इति। पञ्चमेपि प्राप्तानृजातिंत्विहयेचजंतवोद्रव्यक्रियाज्ञानकलापसंभृताम् ॥ नवैयतेरन्सपुनर्भवायतेभू
योवनौकाइवयांतिबन्धनमिति । श्रीशेषेणापि लब्ध्वेहमानुषींयोनिंज्ञानविज्ञानसंभवाम्॥ आत्मानंयोनबुध्येतनक्वचित्क्षेममाप्नुयादिति।

आत्मानंश्रीकृष्णं कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनामित्युक्तेः प्रल्हादोपि एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसःस्वार्थःपरःस्मृतः ॥ एकांतभक्ति
र्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणमिति । किंबहुनाहरिभक्तिरेवनृदेहफलम् । पुनःकिंशुकमुखेनबादरायण्यास्येनाद्यतआस्त्राद्यतेवर्णनीयत्वेने
तिशुकमुखात् । तच्चाग्रेविशेषतोध्रुवचरितादौप्रकटीभविष्यत्येव । यद्वाशुकःमुखंप्रेष्ठंयस्यसःशुकमुखोव्यासस्तेनाद्यतइतितथा । मु
खमुपायेप्रारंभेप्रेष्ठेनिस्सरणास्ययोरितिविश्वः । शुकोव्याससुतेप्रोक्तोरावणस्यचमंत्रिणीतिच । यद्वाशुकःमुखमादिर्येषांतेशुकमुखाना
रदादयोमुनयस्तैरद्यतेवर्णनविषयतयास्वाद्यते इतितथा । अत्रात्तिरास्वादनेऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति । क्विबत्रप्रत्ययःकर्मणि । पुनः
किंभूतंअमृतद्रवेणनवनीतेनसंयुतंहस्तधृतनवनीतपिंडमितिभावः । अमृतंयज्ञशेषेस्यात्पीयूषेसलिलेघृते ॥ अयाचितेचमोक्षेचनाधन्वं
तरिदेवयोरितिहरिदीक्षितः । यद्वाऽमृतेननवनीतेनहेतुनाद्रवोधावनंतेनसंयुतंनवनीतंहृत्वाधावमानमित्यर्थः । यद्वानमेभक्तःप्रणश्यती
त्युक्तेरमृताभक्तास्तेषुद्रवोनुरागस्तेनसंयुतंभक्तप्रियमित्यर्थः । द्रवोविद्रवणेप्रोक्तोनुरागेरसनर्मणोः ॥ आसवेगमनेज्ञानेतोयेप्राप्तौविचा
रणे ॥ इतिनाममालायाम् । भक्तिमान्मेप्रियोनरइतिश्रीमुखोक्तेः । पुनःकिंभूतंअहोअद्भुतंभुविश्रीव्रजभूमौगलितंप्राप्तं । गळअदनग
त्योरितिक्तः । किंभूतायूयंरसिकाःरसज्ञाः । पुनःकिंभूतंरसंरसकदंबमूर्तिं।रसाश्चरौद्रोद्भुतश्चशृंगारोहास्यंवीरोदयातथा ॥ भयानकश्चबी
भत्सःशांतःसप्रेमभक्तिकः ॥ इति । रसमूर्तित्वंश्रीदशमे। मल्लानामशनिर्नृणांनरवरःस्त्रीणांस्मरोमूर्त्तिमान्गोपानांस्वजनोऽसतांक्षितिभुजां
शास्तास्वपित्रोःशिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषांतत्वंपरंयोगिनांवृष्णीनांपरदेवतेतिविदितोरंगंगतःसाग्रजः ॥ इतिभगवद्भक्तास्तुभ
क्तिरसमेवमुख्यंमन्यंते।अथभक्तिरसप्रपञ्चः।भक्तिर्द्विधावैधीरागानुगाच। यदिशास्त्रशासनभयेनश्रवणकीर्तनादीनिक्रियंतेतदावैधीभक्तिः।
निजाभिमतव्रजवासिजनानुसारिसेवाप्राप्तिलोभेनयदिश्रवणादीनिक्रियंतेतदारागानुगाभक्तिः । तदुक्तं सेवासाधकरूपेणसिद्धरूपेणचात्र
हि ॥ तद्भावलिप्सुनाकार्याव्रजलोकानुसारतः ॥ कृष्णंस्मरन्जनंचास्यप्रेष्ठंनिजसमीहितम् ॥ तत्तत्कथारतश्चासौकुर्याद्वासंव्रजेसदेति ।
तत्ररागानुरागायांस्मरणस्यमुख्यत्वं तच्चस्मरणं निजभावोचितलीलावेषस्वभावस्यश्रीकृष्णस्यतात्प्रियजनस्यच तथैवश्रवणंतथैवकीर्त्त

नादिकमितिअर्चनादावपिमुद्रान्यासाद्दिद्वारकाध्यानादिरुक्मिण्यादिपूजादिकमपिनिजभावप्रातिकूल्यादागमादिशास्त्रविहितमपिनका
र्यं। भक्तिमार्गेकिंचिदंगवैकल्येपिदोषाभावस्मरणात्। तद्वक्ष्यतिनह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्धवाण्वपि॥ इत्यादि। अंगिवैकल्येत्वस्त्येवदोषः।
तदुक्तं श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिंविना ॥ ऐकांतिकीहरेर्भक्तिरुत्पातायैवकल्पते ॥ इति । यदिचांतरेरागोवर्त्ततेऽथचसर्वमेव
विधिदृष्टचैवकरोतितदाद्वारकायांरुक्मिण्यादिमतंप्राप्नोति । अत्रायंविवेकः। व्रजलीलापरिकरस्थशृंगारादिभावमाधुर्य्येश्रुतेइदंममापिभू
यादितिलोभोत्पत्तिकालेशास्त्रयुक्त्यपेक्षानस्यात् । सत्यांचतस्यांलोभत्वस्यैवासिद्धेः । नहिकेनचिच्छास्त्रदृष्टचालोभःक्रियतेकिंतुलोभ्ये
वस्तुनिश्रुतेदृष्टेवास्वतएवलोभउत्पद्यते । ततश्चतद्भावप्राप्त्युपायजिज्ञासायांशास्त्रापेक्षाभवेत् । शास्त्रएवतत्प्राप्त्युपायलिखनात् । ना
न्यत्र । तच्चशास्त्रंभजनप्रतिपादकंभागवतमेव । तेषुतेष्वपिमध्येकानिचित्तद्भावमयानिकानिचित्तद्भावसंबंधीनिकानिचित्तद्भावानुकूल्या
निकानिचित्तद्भावाविरुद्धानिकानिचित्तद्भावप्रतिकूलानीतिपञ्चविधानिसाधनानि । तत्रदास्यसख्यादीनिभावमयान्येव १ । गुरुपादाश्र
यतोमंत्रजपादीनितथाप्रेष्ठस्यश्रीकृष्णस्यनिजसमीहितस्यतत्प्रियजनस्यसमयोचितानांलीलागुणरूपनाम्नांश्रवणकीर्तनस्मरणानिविवि
धपरिचरणानिचभावसंबंधीनि २ । तत्प्राप्त्युत्कंठायामेकादशीजन्माष्टमीकार्तिकव्रतभोगादित्यागादीनितयोरूपाणितथाश्वत्थतुलस्या
दिसंमाननादीनितद्भावानुकूल्यान्येव ३। नामाक्षरमाल्यनिर्माल्यादिधारणप्रणत्यादीनितद्भावाविरुद्धानि४। उक्तान्येतानिसर्वाणिकर्तव्या
निन्यासमुद्राद्वारकादिध्यानादीनितद्भावप्रतिकूलानि ५ । एतानिरागानुगायांवर्जनीयानि । अथसाधनपरिपाकेनकृष्णकृपयाभक्तकृप
यावाभावभक्तिर्भवतितस्यचिह्नानिनव । क्षांतिरव्यर्थकालत्वंविरक्तिर्मानशून्यता ॥ आशाबंधःसमुत्कंठानामगानेसदारुचिः॥ आसक्तिस्त
द्गुणाख्यानेप्रीतिस्तद्वसतिस्थले । इत्यादयोनुभावाःस्युर्जातभावांकुरेजने ॥ तदाकृष्णसाक्षात्कारेयोग्यताभवतिभावभक्तिपरिपाकएवप्रे
मातस्यचिह्नंविघ्नादिसंभवेपिकिंचिन्मात्रस्यापिनह्रासः । ममतातिशयःप्रेम्णएवोपरितनोऽवस्थाविशेषःस्नेहः । तस्यचिह्नंचित्तद्रवीभा
वोनिबिडःततोरागःतस्यलक्षणंकृष्णसंबंधेनमहादुःखमपिसुखमेवतत्संबंधंविनामहासुखमपिदुःखमेवततःप्रणयस्तस्यलक्षणंगाढविश्वासः

स्वस्वाम्यदृष्ट्यासंभ्रमाभावेनसख्यंमुमुक्षुप्रभृतिषुयदिभावचिह्नंदृश्यतेतदाभावप्रतिबिंबएव।ननुभावःअज्ञजनेषुभावच्छाया। अथस्थायी
श्रीकृष्णविषयारातिःस्थायीभावः । सविभावानुभावसात्विकसंचारिमिलनेनरसोभवति । यत्रविषयेभावोभवतिसविषयालंबनविभावःकृ
ष्णः।योभावयुक्तोभवतिसआश्रयालंबनविभावोभक्तः । येकृष्णंस्मारयंतिभूषणवस्त्रालंकारादयस्तेउद्दीपनविभावाः।येभावंज्ञापयंतितेनु
भावानृत्यगीतवाद्यादयस्तत्रयेचित्तंतनुंवाक्षोभयंतितेसात्विकाःअष्ट।स्तंभःस्वेदोथरोमाञ्चोवेपथुःस्वरभेदकः॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयाइत्यष्टौसा
त्विकाःस्मृताः॥एतेधूमायिताज्वलितादीप्ताउद्दीप्ताःसुदीप्ताइतिपञ्चविधायथोत्तरंमुख्याःस्युः। एतेयदिस्थायिभावोत्पन्नास्तदास्निग्धाः॥
जातरतिजनेयदिव्यभिचारभावोत्पन्नास्तदादिग्धाः॥भावशून्यभक्तजनेयदिजातास्तदारूक्षाः। मुमुक्षुजनेयदिजातास्तदारत्याभासजाः।
कर्मिजनेविषयिणिचजनेयदिजातास्तदासत्वाभासजाः।पिच्छिलचित्तजनेतदभ्यासपरेवायदिजातास्तदानिःसत्वाः।भगवद्वेषिजनेयदिजा
तास्तदाप्रतीपाः। अथस्थायिभावपोषकायेतेव्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत्॥ निर्वेदोथविषादोदैन्यग्लानिश्रमौचमदगर्वौ । शंकात्रासोद्वे
गाउन्मादापस्मृतीतथाव्याधिः। मोहोमृतिरालस्यंजाड्यंव्रीडावहित्थाच ।स्मृतिरथवितर्कचिंतामतिधृतयोहर्षउत्सुकत्वञ्च।औग्र्यामर्षासू
याचापल्यंचैवनिद्राच। सुप्तिर्बोधइतीमेभाताव्यभिचारिणःसमाख्याताः॥ ३३ अथैषांलक्षणानि। आत्मनिंदानिर्वेदः। अनुतापोवि
षादः।आत्मन्ययोग्यत्वबुद्धिर्दैन्यं। ग्लानिः श्रमजन्यदौर्बल्यं। श्रमःस्पष्टएव। मदोमधुपानादिमत्तता। गर्वोहंकारः। अनिष्टाशं
कनंशंका। अकस्मादेवभयंत्रासः। चित्तसंभ्रमउद्वेगः। उन्मत्तताउन्मादः। अपस्मारव्याधिरपस्मृतिः। ज्वरतापोव्याधिः। मूर्च्छैवमो
हः। मरणंमृतिः। आलस्यंस्पष्टम्। जाड्यंजडता। लज्जैवव्रीडा।आकारगोपनमवहित्था। पूर्वानुभूतवस्तुस्मरणंस्मृतिः।अनुमा
नंवितर्कः। किंभविष्यतीतिभावनैवचिंता। शास्त्रार्थनिर्द्धारणंमतिः। धृतिर्धैर्यं। हर्षआनंदः। उत्कंठैवौत्सुक्यम्॥ तीक्ष्णस्वभावतौ
ग्र्यम्। असहिष्णुतामर्षः। गुणेपिदोषारोपोऽसूया। स्थैर्येऽशक्तिश्चापल्यं। सुषुप्तिरेवनिद्रा। स्वप्नदर्शनंसुप्तिः।जागरणंबोधः अविद्या
क्षयश्च। किंचभक्तानांचित्तानुसारेणैवभावानांप्राकट्यतारतम्यंभवति। समुद्रवद्गंभीरेचित्तेऽप्राकट्यमल्पप्राकट्यंवा। अल्पखातजलव

त्तरलेचित्तेऽतिशयप्राकट्यंकतिचिदगंभीरेचित्तेप्यतिप्राकट्यंभवतीतिनायमात्यंतिकोनियमइतिनतत्प्रपञ्चोलिखितः ।अथस्थायीभावः।
सचसामान्यरूपःस्वच्छरूपःशांत्यादिपञ्चविधरूपश्च । एकैकरसनिष्ठभक्तसंगरहितस्यजनस्यसामान्यभजनपरिपाकेनसामान्यरतिरू
पःस्थायीभावःसामान्यरूपोभवति । शांतादिपंचविधभक्तेष्वपिअविशेषेणकृतसंगस्यभक्तजनस्यतत्तद्भजनपरिपाकेनपंचविधैवरतिःतत्त
द्भक्तसंगवशात्स्वच्छारतिर्भवति । यत्रशांतदास्यसख्यवात्सल्यादिकमपि । तथाकदाचिच्छांतिःकदाचिद्दास्यंकदाचित्सख्यंकदाचिद्वा
त्सल्यंकदाचित्कांतभावश्चनत्वेकत्रनैष्ठिकत्वंतदास्वच्छारतिरूपः । अथपृथक्पृथक्रसैकनिष्ठेषुभक्तेषुशांत्यादित्रिविधमप्युदयते । अथ
पञ्चविधरूपः । शांतभक्तानांशांतिः । दास्यभक्तानांप्रीतिः । सख्यभक्तानांसख्यं । वात्सल्यभक्तानांवात्सल्यं । उज्ज्वलभक्तानांप्रिय
ता।एवमेतेस्थायीभावाःविभावादिमिलनेनशांतदास्यसख्यवात्सल्योज्ज्वलाःपंचमुख्यरसायथोत्तरश्रेष्ठाः । शांतेश्रीकृष्णनिष्ठबुद्धिवृत्तिता।
दास्येसेवा । सख्येनिःसंभ्रमता । वात्सल्येस्नेहः । उज्ज्वलेस्वांगसंगदानेनसुखोत्पादनम् । एवंपूर्वपूर्वगुणउत्तरोत्तरस्थाःस्युः । अथशांत
रसेनराकृतिपरब्रह्मचतुर्भुजःपरमात्माइत्यादिगुणःश्रीकृष्णोविषयालंबनः । सनकसनातनादयस्तपस्विनश्चज्ञानिनोमुमुक्षांत्यक्त्वाकृष्ण
भक्तकृपयाभक्तिवासनायुक्तायदिस्युस्तदातेआश्रयालंबनाः । तत्वविचारवनशैलादिवासिजनसंगसिद्धक्षेत्राद्याउद्दीपनविभावाः । नासि
काग्रदृष्टिःअवधूतचेष्टानिर्ममताभगवद्द्वेषिजनेपिनद्वेषःतद्भक्तजनेपिनातिभक्तिःमौनंज्ञानशास्त्रेऽभिनिवेशइत्यादयोऽनुभावाः। अश्रुपुलक
रोमांचाद्याःप्रलयवर्जिताःसात्त्विकाः । निर्वेदमतिधृत्यादयःसंचारिणः । शांतिःस्थायी । इतिशांतरसः । अथदास्यरसः। ईश्वरःप्रभुः
सर्वज्ञःशरणागतपालकःभक्तवत्सलइत्यादिगुणःश्रीकृष्णोविषयालंबनःआश्रयालम्बनादासाश्चतुर्विधाःअधिकृतभक्ताआश्रितभक्ताःपार्ष
दाअनुगाइति। ब्रह्मशंकरेंद्राद्योधिकृतभक्ताः। आश्रितास्त्रिधाशरण्याज्ञानिचराःसेवानिष्ठाश्च । कालियमागधवृद्धराजादयःशरण्याः । प्र
थमतोज्ञानिनोपिमुमुक्षांत्यक्त्वायेदास्येप्रवृत्तास्तेशौनकादयोज्ञानिचराः । येप्रथमतएवभजनेरतास्तेचंद्रध्वजहरिहरबहुलाश्वादयःसेवानि
ष्ठाः।उद्धवदारुकश्रुतदेवादयःपार्षदाः। रक्तकपत्रकमधुकण्ठपयोदादयोव्रजेऽनुगाः।एषांमध्येसपरिवाराएवश्रीकृष्णेयथोचितंभक्तिमंतोयेते

धुर्यभक्ताः । येकृष्णप्रेयसीवर्गेआदरयुक्तास्तेधीरभक्ताः। येतुतत्कृपाप्राप्यवर्गेणकमपिनगणयंतितेवीरभक्ताः । एतेसर्वेसम्भ्रमप्रीतियुक्ताः
गौरवप्रीतियुक्तास्तुप्रद्युम्नसांबगदादयःश्रीकृष्णस्यलाल्यास्तेसर्वेकेचिन्नित्यसिद्धाःकेचित्साधनसिद्धाःकेचित्साधकाःश्रीकृष्णानुग्रहचरणधू
लिमहाप्रसादादयउद्दीपनविभावाःश्रीकृष्णस्याज्ञाकरणादयोऽनुभावाः। स्तम्भादयोऽष्टसात्विकाः।हर्षादयःसंचारिणः।प्रभुताज्ञानेनात्मन
श्वेतासिसंभ्रमः।पितृत्वादिभावादादरश्चस्थायीभावः। प्रेमारागःस्नेहश्चात्ररसेभवति। अधिकृतेआश्रितेचभक्तेप्रेमपर्यंतोभवतिस्थायी ।पा
र्षदेस्नेहपर्यंतः । परीक्षितिदारुकेउद्धवेचरागःप्रकटएव । व्रजानुगेरक्तकादौसर्वएव । प्रद्युम्नादावपिसर्वएव । यावत्पर्यंतंश्रीकृष्णदर्शनंप्र
थमतोनभवतितावत्कालमयोगः । दर्शनानंतरंयदिविच्छेदस्तदावियोगः। तत्रदशदशाअंगेषुतापःकृशताजागर्यालंबशून्यता॥अधृतिर्जड
ताव्याधिरुन्मादोमूर्च्छितंमृतिरिति।इतिदास्यरसः।अथसख्यरसः।विदग्धोबुद्धिमान्सुवेशःसुखीत्यादिगुणःश्रीकृष्णोत्रविषयालंबनः।आश्र
यालम्बनाःसखायश्चतुर्द्धा।सुहृदःसखायःप्रियसखाःप्रियनर्मसखाश्च। येकृष्णस्यवयसाधिकास्तेसुहृदःकिंचिद्वात्सल्यवन्तःसुभद्रमंडलीभद्र
बलभद्राद्याः। येकिंचिद्वयसान्यूनास्तेकिंचिद्दास्यमिश्रिताःसखायःविशालर्षभदेवप्रस्थादयः। येवयसातुल्यास्तेप्रियसखाःश्रीदामाचसुदा
माचदामाचवसुदामकइत्याद्याः । येतुप्रेयसीरहस्यसहायाःशृंगारभावानुमोदकास्तेप्रियनर्मसखाःसुबलमधुमंगलोज्ज्वलार्जुनादयः। कृष्णस्य
कौमारपौगंडकैशोराणिवयांसिशृंगवेणुदलवाद्यादयश्चोद्दीपनविभावाः।कौमारंपंचमाब्दांतंपौगंडंदशमावधि ॥ कैशोरमापंचदशाद्यौवनंतु
ततःपरम्॥अष्टमासाधिकदशवर्षपर्यंतंश्रीकृष्णस्यव्रजेप्रकटविहारः। अतएवकृष्णस्याल्पकालतएववृद्धयामासचतुष्टयाधिकवत्सरत्रयपर्य
न्तंकौमारं । ततःपरमष्टमासाधिकषड्वर्षपर्यंतंपौगण्डं । ततःपरंदशवर्षपर्यंतंकैशोरं । ततःपरमपिसर्वकालंव्याप्यदशवर्षकैशोरंत
त्रैवसदास्थितिः । एवंचसप्तमेवर्षेवैशाखेमासिकैशोरारंभः । तत्रवैशाख्यांपूर्णिमायांप्रेयसीवृन्दमुख्ययाप्राथमिकःसंगमः । सोयंवसंतसम
यःसमियाययस्मिन्पूर्णंतमीश्वरमुपोढनवानुरागम् ॥ गूढग्रहारुचिरयासहराधयासौरंगायसंगमयितानिशिपौर्णमासीतिविदग्धमाधवप्र
सिद्धेः । अतएवप्रसिद्धपौगण्डमध्यएवप्रेयसीभिर्विहारस्तदपितादृशसमयभूतत्वादितिप्रसंगाल्लिखितम् । बाहुयुद्धखेलाएकत्रशयनादयो

ऽनुभावाःसर्वएवात्रसात्विकाः । हर्षगर्वाद्याःसंचारिणः । साम्यदृष्टयानिःसंभ्रमतामयविश्वासविशेषःसख्यरतिः । स्थायीभावःरतिःप्रणयः
प्रेमास्नेहोरागश्चेतिपञ्चविधः । अर्जुनभीमसेनद्रौपदीश्रीदामविप्राद्याअन्यत्रसखायः । अत्रापिवियोगेदशदशाःपूर्ववत् । इतिसख्यरसः ।
अथवात्सल्यरसः । कोमलांगोविनयीसर्वलक्षणयुक्तइत्यादिगुणःश्रीकृष्णोविषयालंबनःकृष्णेभाववंतोमातापित्रादयोऽत्रव्रजेश्वरीव्रजराज
रोहिण्युपनन्दपत्न्यादयश्च । तथादेवकीकुन्तीवसुदेवादयश्चाश्रयालम्बनाः । स्मितजल्पितबाल्यचेष्टाद्याउद्दीपनाः । मस्तकघ्राणाशी
र्वादलालनपालनादयोऽनुभावाःसात्विकाःसर्वेस्तनस्रवश्चेतिनवसंख्याः । हर्षशंकाद्याव्यभिचारिणः । वात्सल्यंस्थायीभावः प्रेमस्नेहरागा
अत्रभवंतिवियोगेदशदशाःपूर्ववदितिवात्सल्यरसः । अथमधुररसः । रूपमाधुर्यवेणुमाधुर्यलीलामाधुर्यप्रेममाधुर्यसिंधुःश्रीकृष्णोविषयाल
म्बनः । मुरलीरववसंतकोकिलादयउद्दीपनाः । कटाक्षस्मितादयोनुभावाः सात्विकाःसर्वेसुदीप्तपर्यंताः । निर्वेदाद्याःसर्वेआलस्यौग्र्यर
हिताव्यभिचारिणः । प्रियतारातिस्थायिभावःप्रेमस्नेहरागाद्याउज्ज्वलनीलमण्युक्ताःसर्वेभवंति । इतिमधुरसः ॥ अथैषांवैरमैत्रीस्थितिः ।
शांतस्यदास्यस्यचपरस्परंमैत्री । सख्यवत्सलौतटस्थौ । उज्ज्वलःशत्रुः । सख्यस्योज्ज्वलस्यचपरस्परंमैत्री । उज्ज्वलस्यशांतवत्सलौश
त्रू । सख्यस्यतुउज्ज्वलशांतौतटस्थौ । वत्सलस्यचनकेनापिमैत्री । उज्ज्वलदासौमित्रेइतिवैरमत्र्यादिः । अथभावमिश्रणं । बलदेवादीनां
सख्यंवात्सल्यंदास्यञ्च । मुखराप्रभृतीनांवात्सल्यंसख्यंच । युधिष्ठिरस्यवात्सल्यंदास्यंसख्यञ्च । भीमस्यसख्यंदास्यंवात्सल्यञ्च । नकुलस
हदेवयोर्दास्यंसख्यंच । उद्धवस्यदास्यंसख्यंच । अक्रूरोग्रसेनादीनांदास्यंवात्सल्यंच । अनिरुद्धादिनमृणांदास्यंसख्यंचेति । एवंपञ्चमु
ख्यरसाः । अथहास्याद्भुतवीरकरुणरौद्रभयानकबभित्साःसप्तगौणभक्तिसाःपञ्चविधभक्तेष्वेवोदयंते । तएवाश्रयालम्बनाः । हास्यादीनां
षण्णांकृष्णः । कृष्णसंबंधिनश्चविषयालम्बनाः । बीभत्सस्यतुघृणास्पदामेध्यमांसशोणितादयोविषयालंबनाः । रौद्रभयानकयोःश्रीकृष्ण
शत्रवोपिविषयाः । गंडविकासनेत्रविस्तारादयोयथासम्भवमनुभावाः । सात्विकाअपियथासंभवंद्वित्राः हर्षविमर्षाद्याव्यभिचारिणः । हासो
विस्मयउत्साहः शोकक्रोधौभयंतथा ॥ जुगुप्साचेत्ययंभावविशेषःसप्तधोदितः । एतेस्थायिभावाः । किंचवीररसेयुद्धदानदयाधर्मेषुउत्सा

हवशात् युद्धवीरदानवीरदयावीरधर्मवीराइतिचतुर्द्धावीररसः। इतिसप्तगौणरसाः। एवंमिलित्वाद्वादशरसाभवंति। अथैषांसप्तानां
गौणानांपंचमुख्येष्वेवांतर्भावोयथाहास्ययुद्धवीरयोः सख्ये अद्भुतस्यसर्वत्रकरुणादानवीरदयावीराणांवात्सल्ये। भयानकवत्सलेदास्ये
च। बीभत्सस्यशांते। रौद्रस्यतुक्रोधवतिवत्सलेउज्ज्वलपरिवारेषुएकांशेनेत्यनेनैवपरस्परमैत्रीज्ञेया। वैरंचयुक्त्याज्ञेयं। वैरसरस्यस्म
रणेवाबाध्येत्वाविषयाश्रयाभेदेवोपमायांवारसांतरव्यवधानेवावर्णनेसातिनरसाभासः। यदिपरस्परमैत्रयोर्योगस्तदासुरसता। मुख्यानांप
ञ्चानांतुविषयाश्रयभेदेपिवैरयोगेरसाभासएव। अधिरूढमहाभावेकेवलंराधायास्तुवैरयोगेपिवर्णनपरिपाद्यानरसाभासः। किंचकृष्णोयदि
स्वयमेकदैवसर्वरसानांविषयोवाआश्रयोवातदापिनरसाभासः। अथान्येपिरसाभासाः केचिदसह्यप्रायाः। कृष्णेयदिब्रह्मतश्चमत्काराधिक्यं
नभवतितदाशांतरसाभासः। कृष्णाग्रेयदिदासस्यातिधाष्टर्च्यंभवतितदादास्यरसाभासः। पुत्रादीनांबलाधिक्यज्ञानदृष्टचालालनाद्यकरणंवा
त्सल्यरसाभासः। द्वयोर्मध्येएकस्यरमणेच्छाऽन्यस्यनास्तिप्रकटमेवसंभोगप्रार्थनंवातदोज्ज्वलरसाभासः। कृष्णसम्बन्धवर्जिताश्चेद्धास्या
दयस्तदातेहास्यादिरसाभासाः। यदिकृष्णवैरिषुभवंतितदातिरसाभासः। अथोज्ज्वलरसमप्याह। विशेषतोमुख्यत्वादिति। तत्रविषयालंब
नोपिनायकचूडामणिःश्रीकृष्णः सगोकुलमथुराद्वारकासुक्रमेणपूर्णतमःपूर्णतरःपूर्णइतित्रिविधः। पूर्णतमत्वादीनांलक्षणानिपूर्वमुक्तानि
कृष्णपक्षव्याख्याने। सचधीरोदात्तोधीरललितोधीरोद्धतोधीरशांतइतिप्रत्येकंचतुर्विधएवंकृत्वाद्वादशधा। तत्ररघुनाथवद्गांभीर्यविनयं
सर्वजनसन्मानकारित्वादिगुणवान्धीरोदात्तः। कन्दर्पवत्प्रेयसीवशोनिश्चित्तोविदग्धोधीरललितः। भीमसेनवदौद्धत्यात्मश्लाघारोष
कैतवादियुक्तोधीरोद्धतः। युधिष्ठिरवद्धार्मिकोजितेंद्रियः शास्त्रदर्शीधीरशांतः। सचपत्युपपतिभेदात्पुनर्द्विधा। एवंकृत्वाचतुर्विंशति
धास्यात्। पुनश्चसोप्यनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदाच्चतुर्द्धा। एवंकृत्वाषण्णवतिभेदवान्भवति। तत्रैकस्यामेवनायिकायामनुराग्यनुकूलः।
सर्वत्रसमोदाक्षिणः॥ साक्षात्प्रियंवक्तिपरोक्षेऽप्रियंकरोतियःसशठः॥ अन्यसंभोगादिचिन्हयुक्तोनिर्भयोमिथ्यावादीयःसधृष्टः॥ अ
थाश्रयालम्बननायिकापिप्रथमंस्वकीयापरकीयेतिद्विधा। कात्यायनीव्रतकन्यानांमध्येयागांधर्वेणाविवाहिताःप्रच्छन्नतयाताःस्वकीयाः

तदन्याधन्याधान्यादयःकन्याःपरकीयाः ।श्रीराधिकाद्यास्तुपरोढाःपरकीयाएव।किञ्चगोकुलेस्वकीयाअपिपित्रादिशंकयापरकीयाएव।
द्वारकायांरुक्मिण्याद्याःस्वकीयाएव।ताश्चमुग्धामध्याप्रगल्भाइतित्रिविधाः। मध्यातुमानसमयेधीरमध्याऽधीरमध्याधीराधीरमध्येतित्रि
धा । वक्रोक्तिपवित्रभर्त्सनकारिणीयासाधीरमध्या । निष्ठुरवाक्यायासाऽधीरमध्या । मिश्रितवाक्यासाधीराधीरमध्या । राधाप्रग
ल्भापिधीरप्रगल्भाऽधीरप्रगल्भाधीराधीरप्रगल्भेतित्रिधा । निजरोषगोपनपरासुरतेप्युदासीनायासाधीरप्रगल्भा । चंद्रावलीभद्रानिष्ठुर
तर्जनेनकर्णोत्पलेनचयाकृष्णंताडयेत्साधीरप्रगल्भा । श्यामलारोषसंगोपनंभंग्याकिंचित्तर्जनंचयाकरोतिसाधीराधीरप्रगल्भा मंगला ।
मुग्धातुरोषेणमौनमात्रपरैकविधैव । मध्यात्रिधाप्रगल्भात्रिधाएवंकृत्वासप्तविधास्ताश्चस्वकीयापरकीयाभेदेनचतुर्दशविधाकन्याचमुग्धै
वेत्येकविधेतिपञ्चदशनायिकाभवन्ति । अथाष्टौनायिकाः। अभिसारिकावासकसज्जाविरहोत्कंठिताविप्रलब्धाखंडिताकलहांतरितास्वा
धीनभर्तृकाप्रोषितभर्तृकाभेदात्। तत्रयाकृष्णमभिसारयतिसाभिसारिका । कुंजमन्दिरेसुरतशय्यादिकंयासज्जीकरोतिरमणोत्सुकासावा
सकसज्जा । याकृष्णविलंबेसतिविरहेणोत्कंठितासाविरहोत्कंठिता । यदानायात्येवकृष्णस्तदाविप्रलब्धा । याप्रातरागतमन्यस्त्रीसंभोगां
कयुतंकृष्णंरोषेणपश्येत्साखण्डिता । मानांतेयापश्चात्तापंकरोतिसाकलहांतरिता । सुरतांतेवेषाद्यर्थंकृष्णंयाज्ञापयतिसास्वाधीनपति
का । कृष्णस्यमथुरागमनेयादुःखितासाप्रोषितभर्तृका। अथपञ्चदशानामष्टगुणितत्वेविंशत्युत्तरंशतंभवति । पुनश्चोत्तममध्यमकनिष्ठत्वे
नषष्ठ्युत्तरशतत्रयभेदभिन्नानायिकाःस्युस्तासुव्रजसुंदरीणांमध्येकाश्चिन्नित्यसिद्धाःश्रीराधाचंद्रावल्याद्याःकाश्चित्साधनसिद्धाःकाश्चिन्मु
निपूर्वाःकाश्चिच्छ्रुतिपूर्वाःकाश्चिद्देव्यइतिज्ञेयाः। अथतासांस्वभावाः। काश्चित्प्रखराःश्यामलामंगलाद्याः काश्चिन्मध्याःश्रीराधालीलाप्र
भृतयः । काश्चिन्मृद्वीतिख्याताश्चंद्रावलीप्रभृतयः । अथपक्षाः । स्वपक्षसुहृत्पक्षतटस्थपक्षप्रतिपक्षभेदाच्चतुर्द्धा । श्रीराधायाःस्वप
क्षः । ललिताविशाखादीनांसुहृत्पक्षः । श्यामलायूथेश्वर्यादीनांतटस्थपक्षः । भद्रादीनांप्रतिपक्षः । चंद्रावलीश्रीराधाचवामामध्यानी

१ परैरपाणाद्यैरूढाः ॥

लवस्त्रारक्तवस्त्राच । ललितावामाप्रखराशिखिपिच्छवसना । विशाखावामामध्यातारावलीवसुना । चंपकलतावामामध्यानीलवसना ॥ चित्रादक्षिणा मृद्वीनीलवसना।तुंगविधादक्षिणाप्रखराशुक्लवस्त्राचंदनगौरीच । इंदुलेखावामाप्रखराऽरुणवस्त्रा । रंगदेवीसुदेवीचवामा मध्यारक्तवस्त्राभद्रादक्षिणामृद्वीचित्रवसना । अस्याःसखीपद्मादक्षिणाप्रखरा । शैब्यादक्षिणामृद्वी । दूतीद्विधा स्वयंदूत्याप्तदूतीच । अंत्यात्रिधा मितार्थानिसृष्टार्थापत्रहारिणीच ॥ वाक्यंविनेंगितेनयादौत्यंकरोतिसामितार्था । याज्ञयासमस्तकार्यभारंवहतिसानि सृष्टार्था । यापत्रेणकार्यंसाधयतिसापत्रहारिणी । ताश्चशिल्पकारिणीदैवज्ञालिंगिनीपरिचारिकाधात्रेयीवनदेवीचेत्याद्याः । व्रजे यातुस्वयमेवदौत्यंकरोतिसाद्येतिबोध्यम् । वीरावृंदावंशीचेतिकृष्णस्यदूतीत्रयम् । प्रगल्भवचनावीराप्रियवादिनीवृंदासर्वकार्यसा धिनीवंशी। अथसखीपंचधासखीनित्यसखीप्राणसखीप्रियसखीपरमेष्टसखीच । एतासुकाचित्समस्नेहाकाचिदसमस्नेहा ।याकृष्णेस्नेहाधिका सासखीकुसुमिकाविंध्याधनिष्ठाद्यायाराधायांस्नेहाधिकासानित्यसखीकस्तूरिकामाणिभंजर्याद्या । यातत्रमुख्यासाप्राणसखीशशिमुखी वासंतीलामिकाद्या । द्वयोरेवयासमस्नेहासाप्रियसखीकुरंगाक्षीकंदर्पसुंदरीशशिकलाद्या । यातत्रमुख्यासापरनेष्टसखीललिताविशा खाचंपकलताचित्रातुंगविद्येंदुलेखारंगदेवीसुदेवीचयद्यपिसमस्नेहातथापिराधायाःपक्षपातंकरोति । यौवनंतुसंभिन्नयौवननवयौवनव्य क्तयौवनपूर्णयौवनभेदाच्चतुर्द्धा । कलावत्याद्याःसंभिन्नयौवनयौवनसन्धिस्थाः । धन्याद्यानवयौवनस्थाः । श्रीराधाद्याव्यक्तयौवन स्थाः । चंद्रावल्याद्याःपूर्णयौवनस्थाइत्यालंबनविभावाः । अथोद्दीनपविभावाः । तेचगुणनामतांडववेणुवाद्यगोदोहनविभूषणगतिचरण चिह्नरंगसौरभ्यनिर्माल्यबर्हगुंजावतंसकालमेघचंद्रदर्शनादिभेदाद्बहुविधाः । अथानुभावाः भावहावहेलाशोभाकांतिदीप्तिमाधुर्यप्रगल्भ तौदार्य्यधैर्यलीलाविलासविच्छित्तिविभ्रमकिलकिंचित्तमोट्टायितकुट्टमितविव्वोकललितविहृताइतिविंशतिरेव । तत्रचित्तस्यप्रथमविका

१ द्वादशवार्षिकासंभिन्नयौवनाषोड्शवार्षिकानवयौवनविंशतिवर्षाव्यक्तयौवनात्रिंशद्वर्षापूर्णयौवनेतिविवेकः । पुरुषस्तुषोडशाब्दस्संभिन्नयौवनस्ततश्चतुर्विंशाब्दांतोन वयौवनस्ततोद्वात्रिंशदंतोव्यक्तयौवनस्ततश्चत्वारिंशदब्दांतःपूर्णयौवनइतिशृंगाररत्ने ॥

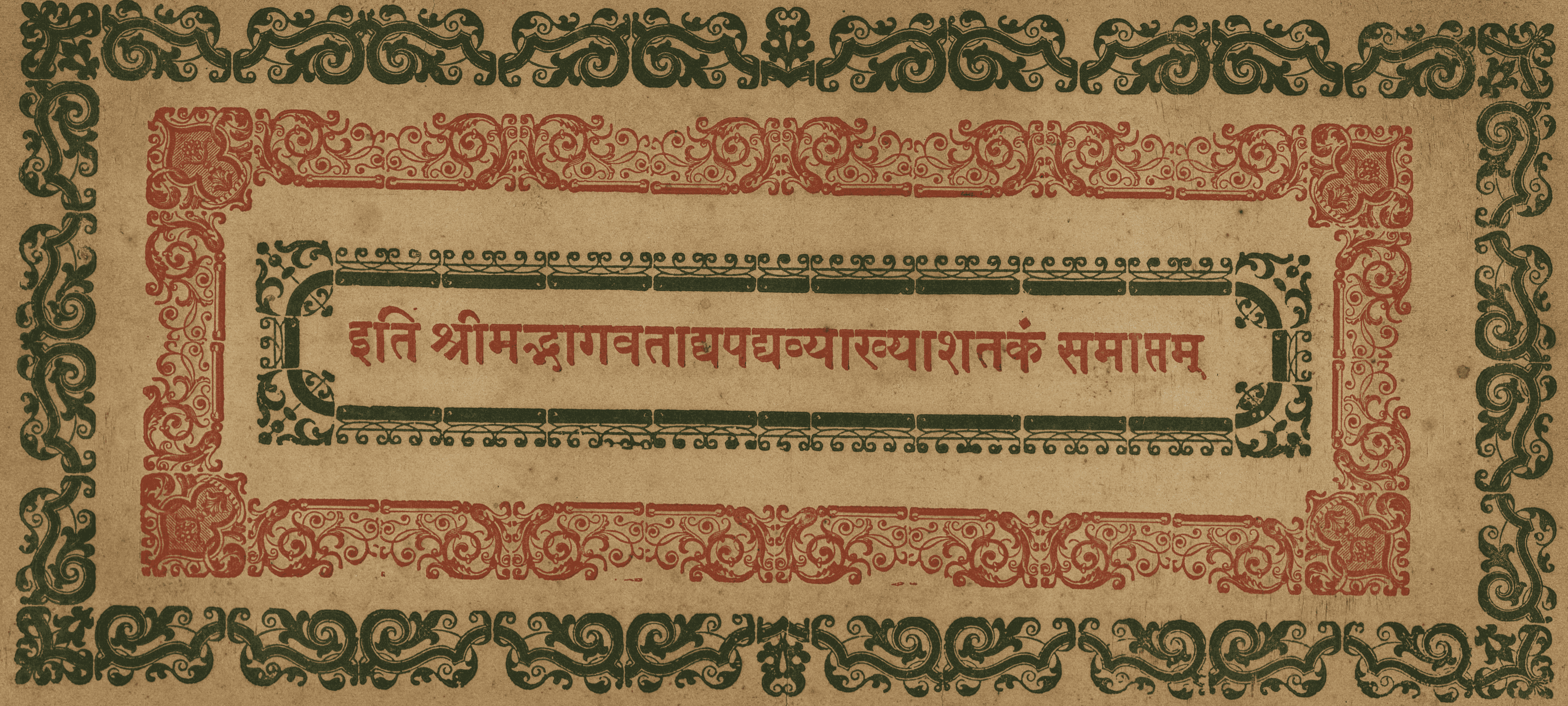
रोनेत्रचापल्यसूच्योभावः १। तिर्यग्ग्रीवाभ्रूनेत्रादिविकाशसूच्योहावः २। कुचस्फुरणपुलकनीवीस्खलनादिसूच्योहेला ३ । संभोगानंत
रंगात्रभूषादीनांसालसत्वमस्तव्यस्तत्वंचशोभा ४ । शोभैववयौवनोद्रेकेकांतिः ५ । कांतिरेवदेशकालसंभोगवैशिष्टचदीप्तिः ६। नृत्यादिश्र
मजनितगात्रशैथिल्यंमाधुर्य्यम् ७। संभोगवैपरीत्यंप्रगल्भता ८। रोषेपिविनयव्यंजनमौदार्य्यम् ९ दुःखसंभावनायामपिप्रेम्णिनिष्ठाधैर्यम्
१० । कांतचेष्टानुकरणंलीला ११। प्रियसंगेरतिसुखादीनांतात्कालिकीप्रफुल्लताविलासः १२ । अल्पमात्राभरणाधारणेपिशोभाविच्छित्तिः
१३ । अभिसारादावतिसंभ्रमेणहारमाल्यादिस्थानविपर्ययोविभ्रमः १४ । वर्त्मरोधनादौगर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधांसंकरीकर
णंहर्षादुच्यतेकिलकिंचितम् १५ । कांतवार्त्ताश्रवणेपुलकादिभिरभिलाषस्यप्राकव्यंमोट्टायितम् १६ । सुखेदुःखचेष्टाकुट्टमितम् १७। वांछि
तेपिवस्तुनिगर्वेणानादरोविब्बोकः १८। भ्रूभंग्यांगमंग्याद्यसज्झणत्कारहस्तेनभ्रमणाविद्रावणादिचेष्टितंललितम् १९। लज्जादिभिर्यन्निजका
र्यंनोच्यतेकिंतुचेष्टयाव्यज्यतेताद्विहृतम् २० । क्वाचिद्द्वयमधिकं । ज्ञातस्याप्यज्ञवत्प्रश्नोमौग्ध्यम् १ । प्रियस्याग्रेभ्रमरादिकंदृष्ट्वा
भयंचकितम् । अथान्येनुभावाः । नीव्युत्तरीयधम्मिल्लस्रंसनंगात्रमोटनम् ॥ जृंभाघ्राणस्यफुल्लत्वंनिःश्वासाद्याश्चतेमताः ॥ १ ॥ अथ
सात्विकाः । स्तंभस्वेदादयोष्टौधूमायितप्रज्वलितदीप्तौदीप्तसुदीप्ताः । अथव्यभिचारिणोनिर्वेदाद्याभावास्त्रयस्त्रिंशत्तेचपूर्वमुक्ताः । तत्रभा
वोत्पत्तिर्भावसंधिर्भावशाबल्यंभावशांतिरितिदशाचतुष्टयम् । भावोत्पत्तिःस्पष्टार्था । भावद्वयस्यमिलनंभावसंधिः । पूर्वपूर्वभावस्यपरप
रभावेनोपमर्दोभावशाबल्यं। भावस्यांतर्द्धानंभावशांतिः । अथस्थायीभावाः । मधुरारतिःसाचत्रिधा साधारणिसमंजसासमर्थेतिभेदा
त् । कुब्जायांसाधारणीमणिवत् । पट्टमहिषीषुसमंजसाचिंतामणिवत् । व्रजदेवीषुसमर्थाकौस्तुभमणिवत् । सामान्यभावेनस्वसुखतात्प
र्यवतीसाधारणी । कृष्णस्यनिजस्यचसुखतात्पर्यवतीपत्नीभावमयीसमंजसा । केवलंकृष्णस्यसुखतात्पर्यवतीपरांगनाभावमयीसमर्था।
ततःसमर्था । प्रथमदशायारतिर्बीजवत् १ । ततःप्रेमेक्षुवत् २ । ततःस्नेहोरसवत् ३ । ततोमानोगुडवत् ४ । ततःप्रणयःखण्डवत् ५ । त
तोरागःशर्करावत् ६ । ततोनुरागःसितावत् ७ । ततोमहाभावःसितोपलवत् ८ । अथैषांलक्षणानि । पूर्वसंस्कारतोबाललालनादिनि

ष्ठास्वरूपाद्वाश्रवणदर्शनादिभ्योवाकृष्णेप्रीत्यामनोलग्नतारतिः १ । विघ्नसंभवेपिह्रासाभावःप्रेमा २ । चित्तस्यद्रवीभावनिदानंस्नेहः ३ ।
तत्रचंद्रावल्यादौतदीयताभावेनघृतस्नेहआदरमयोभावांतरामिश्रितएव । सुरसोयथाघृतम् । श्रीराधादौमदीयताभावेनमधुस्नेहआदरशू
न्यःस्वतएवसुरसोयथामधु । अथमानः । स्नेहाधिक्येनभद्राभद्रहेतुनावारोषोहेतुनाविनैववाम्यंमानः । चंद्रावल्यादौदाक्षिण्योदात्तःक्वाचि
द्वाम्यगंधोदात्तःकिंचिदनादरसूचकमौदासीन्यं । श्रीराधादौकौटिल्यलालितम् कुटिलभावोद्गारणंनर्मललितश्ववक्रोक्तिमधुरव्याहारमयः ।
अथप्रणयः । मनोदेहेन्द्रियैरैक्यभावनामयोविस्रंभःप्रणयः । चंद्रावल्यादौविनययुक्तंमैत्र्यंसुमैत्र्यंच । श्रीराधादौस्ववशतामयंसख्यंसुसख्य
ञ्च । अथरागः । श्रीकृष्णसंबंधेनाधिकंदुःखमपिसुखमेव तत्सम्बंधंविनासुखमपिदुःखमेवेतियतोभवतिसरागः । तत्रचंद्रावल्यादौनीलीरा
गःस्वल्पभावावरणः । तथैवश्यामारागोभद्रादौचिरसाध्यरूपः । श्रीराधादौतुमंजिष्ठारागोऽनन्यापेक्षः । भावावरणशून्यः । तथैवश्या
मलादौकुसुंभरागःसुखसाध्यत्वात्किंचिदन्यापेक्षः । पात्रसाद्गुण्यात्स्थिरः । अथानुरागः । याकृष्णेसदानुमतेऽथचनवनवोऽपूर्वइवेतिबुद्धि
र्यतोभवतिसोनुरागः । अत्राप्राणिन्यपिजन्मलालसाप्रेमवैचित्त्यंविच्छेदेपिपूर्त्तिरित्यादिक्रिया । अथमहाभावः । अनुरागएवनिःसीम
वृद्धिंप्राप्तःसूर्यइवराविकांतिप्रियसंबंधिजन्ममात्रएवस्वभावसमर्पकोयदिभवतितदासमहाभावः । सोपिरूढाधिरूढभेदाद्विधा । कृष्णस्यसु
खेपिपीडाशंकयाखेदः । निमेषस्याप्यसहिष्णुत्वादिकंयत्रसरूढोमहाभावः । कोटिब्रह्मांडगतसमस्तसुखमपियस्यसुखस्यलेशोपिनभव
तिसमस्तवृश्चिकसर्पादिदंशकृतमपिदुःखमपियस्यदुःखस्यलेशोपिनभवतिकृष्णसंयोगवियोगतएतेसुखदुःखेयतोभवतःसोधिरूढोमहाभा
वः । सोधिरूढएवमोदनमादनभेदाद्विधा । यस्योदयेकृष्णतत्प्रेयसीनामन्यासामपिमहाविक्षोभचमत्कारोभवेत् सुदीप्तसात्विकविकारद
र्शनात् समोदनोराधिकायूथएवभवतिनान्यत्र । मोदनोयंप्रतिश्लेषेमोहनोभवेत् । यस्योदयेसतिपट्टमहिषीगणालिंगितस्यापिकृष्णस्य
मूर्च्छाराधाविरहतापेनब्रह्मांडक्षोभकारित्वंतिरश्चामपिरोदनं । प्रायोवृन्दावनेश्वर्यांमोहनोयमुदंचति ॥ मोहनस्यवृत्तिभेदएवदिव्योन्मा
दः । यत्रभ्रममयव्यवस्थायत्रोद्घर्ण्याश्चित्रपत्न्यादयःसंति । अथमादनः । यत्रानंतभावोद्गमःअत्रवनमालायामपीर्ष्यापुलिंदीष्वपिश्लाघा

तमालस्पर्शिन्यामालत्याअपिभाग्यवर्णनमेषमादनःसर्वश्रेष्ठोराधायामेवनान्यत्र। अथैषामाश्रयनिर्णयः। कुब्जायांसाधारणीरतिःप्रेमप
र्यंता। पट्टमहिषीणांसमंजसारतिरनुरागपर्यंता। तत्रसत्यभामाराधिकाभावानुसरिणीलक्ष्मणाच ॥ रुक्मिणीतुचन्द्रावलीभावानुसारिणी।
अन्याश्चव्रजस्थप्रियनर्मसखीनांचानुरागपर्यंता। व्रजसुंदरीणांतुसमर्थारतिर्महाभावपर्यंता सुबलादीनांच ॥ तत्रापिमोदनोराधायूथ
एवनान्यत्र। तत्रापिमोहनोराधायांललिताविशाखयोश्चनान्यत्र। तद्यूथेपि। तत्रापिमादनोराधायामेवनतुललिताविशाखयोरपीतिस्था
यीभावः। सएवविप्रलंभसंभोगभेदाद्द्विधा। तत्राद्यश्चतुर्द्धा पूर्वरागमानप्रेमवैचित्यप्रवासभेदात्। अङ्गसङ्गात्पूर्वमुत्कण्ठामयीरतिःसपूर्व
रागः। अत्रदशादश। लालसोद्वेगजागर्य्यास्तानवंजडिमात्रतु ॥ वैयग्रयंव्याधिरुन्मादोमोहोमृत्युर्दशादशाते। मानोद्विधासहेतुकनिर्हे
तुकभेदात्। निर्हेतुकःस्वयमेवशाम्याति। सहेतुकस्यतुशांतिःसामभेदक्रियादाननत्युपेक्षारसांतरैरिति। प्रियवाक्यंसाम। निजैश्वर्यंश्रा
वयित्वातस्याअयोग्यत्वज्ञापनभेदः। वयस्यादिद्वाराभयप्रदर्शनंत्वभेदः। दानंवस्त्रमाल्यादीनां। नतिर्नमस्कारः। औदासीन्यप्रकटनमु
पेक्षामयकष्टादिप्रस्तावः। मानशांतिचिह्नानि। अश्रुस्मितादीनि। अथप्रेमवैचित्यम्। सत्यपिकृष्णनैकट्येऽनुरागाधिक्याद्यत्रविरहोभ
वतितदेवतत् ॥ अथप्रवासःकिंचिद्दूरनिष्ठसुदूरनिष्ठभेदाद्द्विधा। सःगोचारणाद्यनुरोधादाद्यस्तुनित्यमेव॥द्वितीयस्तुश्रीकृष्णेमथुरादिगते
स्यात्। तत्रपूर्वोक्तादशदशाअतिप्रबलाभवंति ॥ अथसंभोगः। ससंक्षिप्तसंकीर्णसंपन्नसमृद्धिमद्भेदाच्चतुर्द्धा। पूर्वरागांतेकुचाधरनखक्षता
दीनामल्पाल्पत्वेसंक्षिप्तः मानांतेसूयामात्सर्यरोषभाषणमिश्रितःसंकीर्णः किंचिद्दूरप्रवासांतेसंपन्नःस्पष्टः। सुदूरप्रवासांतेसमृद्धिमानतिस्प
ष्टः। संभोगप्रपंचस्तुदर्शनकथनवर्त्मरोधरासवनविहारजलकेलिवंशीचौर्यनौखेलादानलीलालुक्कायनलीलामधुपानादिरूपोबहुधेतिप्रपंचि
तमुज्ज्वलनीलमाणिग्रंथेऽतोऽस्माभिरुपरम्यतइति। पुनःकिंभूतं आलयंआलीनांसखीनामर्थाद्राधायाललिताप्रभृतीनांसमूहआलम्। स
मूहेपीत्यण्। तद्यातिप्राप्नोतीत्यालयस्तंगोपीकदम्बमध्यगमित्यर्थः। यद्वाऽऽलीयतेसर्वमत्रेत्यालयस्तं। तच्चब्रह्मस्तुतौप्रकटीभविष्य
ति। श्रीगीतास्वप्येकादशेविश्वरूपाध्यायेपिस्फुटम्। वाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि ॥ श्रीमद्भागवतीयस्यकृष्णपक्षेसुशोभना ॥

व्याख्यातृतीयपद्यस्यकृताविद्वन्मुदेमया ॥ १ ॥ अत्रार्थाबहवःसंतियथारत्नानिचार्णवे ॥ सुबुद्धिभिःप्रलभ्यास्तेमंदैर्नचकदाचन ॥ २ ॥
गुरूणामनुकंपातःश्रीवंशीधरशर्मणा ॥ व्याख्यांकृतांबुधजनास्स्वीकुर्वंत्वनुकंपया ॥ ३ ॥ तीर्थंशोभितमम्बुजैर्बहुविधैराज्ञोस्त्ययोध्या
पतेर्नाम्नाजस्यत्रियोजनंगिरिवराच्छ्रीमानसायादिशि ॥ वारुण्यांखलुपापतापहरणांसंसेविनांयन्नृणांतत्तीरेचनिवत्स्यतिकलियुगेखर्डा
ह्वयंपत्तनम् ॥ १ ॥ रघोःसूनुरजोराजाचकारात्रतपःक्वचित् ॥ ब्रह्मातत्तपसातुष्टआगत्यात्रददौवरम् ॥ मन्नाम्नाब्रह्मकासारस्त्वन्नाम्नाज
सरोवरम् ॥ तीर्थमेतन्महाराजभविष्यतिनसंशयः ॥ स्नास्यंतिचात्रयेमर्त्यास्त्रिसंध्यंश्रद्धयान्विताः ॥ तेमत्पदंप्रयास्यंतिनात्रकार्याविचा
रणा ॥ स्नानंदानंजपंहोमंस्वाध्यायंश्राद्धतर्पणे ॥ येत्रकुर्वंतिराजेंद्रतेषांफलमनंतकम् ॥ स्मरणाद्दर्शनादस्यसर्वाःसिध्यंतिसिद्धयः ॥
आपदश्चलयंयांतिसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ आजंसरोवरंचैतत्सर्वतीर्थोत्तमंनृप ॥ भविष्यतिनसंदेहइत्युक्त्वांतर्दधेविधिः ॥ ततोराजापिसरयया
वयोध्यांरघुनंदनः ॥ इत्यैतिह्यादवगतं स्वपूर्वेभ्यःश्रुतंतथा ॥ लिखितंनमयाबुद्ध्याकल्पनेयंगिरोनमे ॥ ततःप्रर्थांययौतीर्थमजना
म्नाथतद्भुवि ॥ तस्योपकंठेन्यवसद्द्विसहस्रशरन्मिते ॥ गतेकलियुगेखर्डनामकंपत्तनंशुभम् ॥ तत्रोवासद्द्विजश्रेष्ठःसर्वधर्मविदांवरः ॥ बलराम
शर्मातस्माच्चभूधरोभूद्विचक्षणः ॥ गौरिप्रसादशर्मातुतत्पुत्रःशैवधर्मयुक् ॥ सुखदेवस्ततोजातउदारोहरिभक्तियुक् ॥ गजरामस्ततोजा
तोनिक्कारामस्ततोभवत् ॥ ततोवंशीधरोजातस्तेनायंरचितःशुभः ॥ निबंधआद्यपद्यानांश्रीमद्भागवतस्यच ॥ त्रयाणांसुज्ञमोदाय
प्रीतयेराधिकापतेः ॥ पुष्पवंशजनेराज्येहीरासिंहस्यभूपतेः ॥ नाभिकंजपुरेनेनप्रीयतांराधिकापतिः ॥ इयन्मात्रानविज्ञेयाव्याख्यासर्वापरा
पिच ॥ स्कंधानांद्वादशानांहि तासुज्ञप्रमोददा ॥ श्रीधरस्वामिभावार्थदीपिकायाप्रकाशिका ॥ नंदसूनोर्यदेच्छास्यात्तस्यामुद्रापणत
दा ॥ भविष्यतिनसदेहःप्रभोर्भक्तार्थकारिणः ॥ इतिश्रीमद्भागवताद्यपद्यत्रयीव्याख्याश्रीवंशीधरशर्मकृताश्रीकृष्णचंद्रपदपंकजार्पिता
श्रोतृवक्तृकर्तृसुखदास्तुसदा ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

एतत्पुस्तकं श्रेष्ठिवर्यश्रीघनश्यामतनयश्रीलक्ष्मीनारायणश्रेष्ठिनःसाहाय्येन
मुंबय्यां श्रीकृष्णदासात्मजाभ्यां गङ्गाविष्णु खेमराजगुप्ताभ्यां स्वकीये
श्रीवेङ्कटेश्वर नाम्नि मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशमानीतम् ॥
शके १८११ संवत् १९४६

इति श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतकं समाप्तम्

[OrderDescription]
,CREATED=26.05.20 16:48
,TRANSFERRED=2020/05/26 at 17:17:05
,PAGES=237
,TYPE=STD
,NAME=S0003029
,Book Name=M-3016-SHRIMAD BHAGWAT TADH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF

FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF

FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF

FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF

FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF

FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF

FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF

FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,